

शास्त्रविशारदजैनाचार्यश्रीविजयधर्मसूरिगुरुभ्यो नमः ।

॥ अहम् ॥

श्रीयशोविजयजैनग्रन्थमाला [२५]

१-३१ ॥७७

श्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणपादविरचितम्—

विशेषावश्यकभाष्यम् ।

मलधारिश्रीहेमचन्द्रसूरिविरचितया शिष्यहितानाम्ना

बृहद्दृत्त्या विभूषितम् ।

(प्रथमो विभाग)

राजधन्यपुरनिवासिना श्रेष्ठिवर्यत्रिकमचन्द्रतनुजनुपा

श्रावकहरगोविन्देन परिष्कृत्य सशोधितम् ।

Printed and Published by Shah Harakhehand Bhurabhai
at The Dharmabhayodaya Press, Benares city

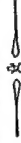
वोरसवत् २४३७ ।

॥ अहेम् ॥

श्रीविजयधमसूरिगुरुभ्यो नमः ।

श्रीविशेषावश्यकभाष्यम् ।

शिष्यहितारण्यञ्च बृहद्भ्याख्यया समुल्लसितम् ।

श्रीसिद्धार्थनरेन्द्रप्रियुक्तुलव्यामप्रवृत्तोदय सद्बोधाशुनिरस्तदुस्तरमहामोहान्कारस्थितिः ।
हमाम्रोपकुञ्चादिकौमिगरुः श्रीप्रतिमणोदक्षमो जीयादस्वल्लितप्रतापतरणि श्रीवर्धमानो जिनः ॥ १ ॥

येन तमेय कृपया श्रुतधर्म एष आनीय गादृशजनेऽपि हि सम्प्रणीत ।

श्रीमत्सुधर्मगणभृत्प्रमुल नतोऽस्मि त स्मरिसङ्गमनघ स्वगुरुश्च भक्त्या ॥ २ ॥

आवश्यक्रमतिनिवृद्धगर्भरिभाव्यपीयूषजन्मजलधिर्गुणरत्नराशिः ।

ख्यातः क्षमाश्रमणतागुणतः क्षितौ य सोऽय गणिविजयते जिनभद्रनामा ॥ ३ ॥

यस्या प्रसादपरिवर्धितशुद्धयोधाः पार नृजन्ति सुधियः श्रुततोयराशे ।

सानुगता मयि समीहितसिद्धयेऽस्तु सर्वज्ञासनरता श्रुतदेवताऽस्तौ ॥ ४ ॥

इह चरणकरुणाक्रियाकलापतरुमूलरूप सामायिकादिपङ्कयनात्मकश्रुतस्कन्धरूपमावश्यक तारदर्थतस्तीर्थरूरे, सत्रतस्तु
गणयरेनिरचितम् । अस्य चातीव गैरम्भीरार्थता राकलसाधु श्राप तमर्गस्य नित्योपयोगिता च विज्ञाय चतुर्दशपूर्वधरेण श्रीमद्भद्रनाहुस्वामि-
नैतद्व्यागयानरूपा “ औभिमिनोहिअनाण सुयनाण चेव ओहिणाण च ” इत्यादिप्रसिद्धग्रन्थरूपा निर्युक्तिः कृता । तन्मन्त्रे च सामा

यिकाध्ययननिर्धुक्तिं विशेषत एवातिवहुविचारदुर्विज्ञेयार्थामतिशयोपकारिणीं चावगम्य केवलामृतरसस्यन्दिवाणविलासैः श्रीमज्जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणपूज्यैस्तदर्थव्याख्याऽऽत्मकमेव 'कयपवयणपणामो' इत्यादिगाथासमूहस्वरूपं भाष्यमकारि । तस्य च यद्यपि श्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणपूज्यैः, श्रीकोट्याचार्यैश्च वृत्तिर्विहिता वर्तते, तथाऽप्यतिगम्भीरवाक्यात्मकत्वात्, किञ्चित्संक्षेपरूपत्वाच्च दुःपमानुभावतः प्रज्ञादिभिरपचीयमानानां किमपिविस्तराभिधानरुचीनां शिष्याणां नाऽसौ तथाविधोपकारं सांप्रतपाधातुं क्षमा; इति विचिन्त्य मुत्कल-तरवाक्यप्रबन्धरूपा किमपिविस्तरवती च मन्दमतिनाऽपि मया मन्दतममतिशिष्यावबोधार्थं, श्रुताभ्याससंपादनार्थं च वृत्तिरियमारभ्यते।

तत्र चादौ तावद् विघ्नविनायकोपशमहेतोर्मङ्गलार्थं, शिष्यप्रवृत्तिनिमित्तमभिधेयाद्यभिधानार्थं चाह भाष्यकारः—

कैयपवयणपणामो वोच्छं चरण-गुणसंग्रहं सयलं । आवस्सयाणुओगं गुरुवएसाणुसारेणं ॥ १ ॥

व्याख्या— 'वोच्छं' इति क्रिया, वक्ष्येऽभिधास्य इत्यर्थः । कम् ? इत्याह— 'आवस्सयाणुओगं' इति 'अवश्यं कर्तव्यमावश्यकं सामायिकादिरूपम्, क्वचित् 'आवासायाणुओगं' इति पाठः, तत्राऽपि आ सैमन्ताज्ज्ञानादिगुणैः शून्यं जीवं वासयति तैर्युक्तं करोतीत्या-वासकं सामायिकादिरूपमेव, तस्य वक्ष्यमाणशब्दार्थोऽनुयोगो व्याख्यानं विधि-प्रतिषेधाभ्यामर्थरूपणमित्यर्थः, तम् । किंविशिष्टः सन् ? इत्याह— 'कयपवयणपणामो' इति 'प्रोच्यन्तेऽनेन, अस्मात्, आसिन् वा जीवादयः पदार्था इति प्रवचनम्; अथवा प्रशब्दस्याऽव्ययत्वे-नाऽनेकार्थधोतकत्वात् प्रगतं जीवादपदार्थव्यापकं, प्रधानं, प्रशस्तम्, आदौ वा वचनं प्रवचनं द्वादशाङ्गं गणिपिटकम्; आदित्वं चाऽस्य विवक्षिततीर्थकारोपेक्षया द्रष्टव्यम्, "नमस्तीर्थाय" इति वचनात् तीर्थकरेणाऽपि तन्मस्करणादिति । अथवा जीवादितत्त्वं प्रवर्त्ततीति प्रव-चनमिति व्युत्पत्तेर्द्वादशाङ्गम्, गणिपिटकोपयोगानन्यत्वाद् वा चतुर्विधश्रीश्रमणसङ्घोऽपि प्रवचनमुच्यते । कृतो विहितो यथोक्तप्रवचनस्य प्रणामो नमस्कारो येन मया सोऽहं कृतप्रवचनप्रणामः । किंस्वरूपमावश्यकानुयोगम् ? इत्याह— 'चरण-गुणसंग्रहं' इति 'चर्यते मुमुक्षुभि-रासेव्यत इति चरणम्, अथवा चर्यते गम्यते प्राप्यते भवोदधेः परकूलमनेनेति चरणं व्रत-श्रमणधर्मादयो मूलगुणाः, गुण्यन्ते संख्यायन्त इति गुणाः पिण्डविशुद्ध्याद्युत्तरगुणरूपाः, चरणं च गुणाश्च चरणगुणाः; अथवा चरणशब्देन सर्वतो देशतश्च चारित्रमिह विवक्षितम्, गुणशब्देन तु दर्शनज्ञाने, ततश्च चरणं च गुणौ च चरणगुणाः, तेषां संगृहीतिः संग्रहश्चरणगुणसंग्रहः, तम् । स च देशतोऽपि भवती-त्याह— सकलं परिपूर्णम् ॥

अहं-नन्वात्म्यकानुयोगस्तादावश्यकव्याख्यानम्, चरण गुणसंग्रहस्तु नान दर्शन चारित्र्यसंग्रहीतिरूपं, ततोऽत्यन्त भिन्नाधिकरणत्वात् कथमनयो सामानाधिकरण्यम् ? । सत्यम्, किन्तु “-सोमाह अ च त्रिविह सम्मर्त्तं सुअ तथा चरिच च ” इत्यादिवक्ष्यमाणवचनादेकोऽपि सामायिकानुयोगस्तात् सपूर्णचरण-गुणसंग्रहादहं, किं पुन सकलानुयोगः ? । ततश्च सपूर्णचरण-गुणसंग्रहयुक्तत्वादावश्यकानुयोगोऽपि सपूर्णचरण-गुणसंग्रहत्वेनाक्तं, यथा वण्डयोगाद् वण्ड पुरुष, इत्यदोषः । अथवा चरण-गुणानां संग्रहो यत्रावश्यकानुयोगोऽसौ चरण गुणसंग्रह इति बहुव्रीहियुक्ते मेर्यमेव नास्ति, केवलमस्मिन् पक्षे सकलमिति विशेषणमावश्यकानुयोगस्य चरण गुणसंग्रहसंपूर्णत्वापेक्षैव द्रष्टव्यमिति, एतच्च कष्टमन्यमित्युपेक्ष्यते ॥

आह-ननु यदि “ सामाह अ च त्रिविह ” इत्यादिवक्ष्यमाणवचनात् सामायिकस्य सपूर्णचरण गुणसंग्रहादहं, तर्हि तदनुयोगस्य तद्वत्तत् किमायातम् ? । नैतदेवम्, सामायिक हि व्याख्येयम्, अनुयोगस्तु व्याख्यानम्, व्याख्येय-व्याख्यानयोश्चैकाभिप्रायत्वाद्विहास्येदेन विरक्षितत्वाददोषः, इत्यलमतिचर्चयेति ॥

अनेन च सपूर्णचरण गुणसंग्रहलक्षणेन स्वरूपविशेषणेनाऽऽवश्यकानुयोगस्य महार्थता दर्शयति भाष्यकारः ॥

आह-ननु यदि त्वयाऽऽवश्यकानुयोगः स्वमनीषिकया वक्ष्यते, तदाज्ञादेय एवाय मेक्षावताम्, छद्मस्थत्वे सति स्वतन्त्रतयाऽभिधीयमानत्वात्, रथ्यापुरुषवाक्यगतं, इति परवचनमाशङ्क्य तदुपन्यस्तहेतोरेतद्विज्ञेयतामुपदेशयन्नाह- ‘ गुरुपरसाधुसारेण ति’ गृणन्ति तच्चमिति गुरुस्तीर्थकर-गणधरादयः, तेषामुपदेशो भणनम्, तदनुसारेण तत्पारतन्त्र्येनाऽऽवश्यकानुयोगमहं वक्ष्ये, न तु स्वमनीषिकया, अतः स्वतन्त्रतयाऽभिधीयमानत्वादित्यसिद्धो हेतुरिति भावः । यो हि च्छग्रस्थः सन् परमगुरुरूपेदेशानपेक्ष स्वतन्त्रमेव वक्ति रथ्यापुरुषेव, तस्य वचोऽज्ञादेयमिति वयमपि मन्यामहे, केवल तद्विद नास्ति, परमगुरुपदेशानुसारेणैवाऽऽवश्यकानुयोगस्य मयाऽभिधीयमानत्वादिति । तदेव कृतमवचनमणामो गुरुपदेशनिश्चया सकलचरण-गुणसंग्रहरूपमावश्यकानुयोगमहं वक्ष्ये इति पिण्डार्थः ॥

आह-ननु श्रीमद्भद्रराहुमणीता सामायि-निश्चिक्तिरिह भाव्ये व्याख्यास्यते, तत्कथमिदमावश्यकानुयोगोऽभिधीयते ? । नैतदेवम्, अग्निभायाऽपरिज्ञानात्, तथाहि-सामायिकस्य पदविधावश्यकैकदेशत्वादावश्यकरूपता तावद् न विरुध्यते, तन्नियुक्तिस्तु तद्व्याख्यानरूपेव, व्याख्येय व्याख्यानयोश्चैकाभिप्रायत्वादेकत्वमित्यनन्तरमेवोक्तम् । तस्मात् सामायिकस्य तन्नियुक्तेऽथ सर्वस्योऽप्याव

१ सामायिक च निविधय सम्यक्त्वं युत तथा चारित्र्य च ।

२ ‘ अनाऽऽधुनारण्य, आपत्वात् ’ इत्यावश्यकनिश्चिक्तीकायामस्या एव गायत्र्या विवरण धीम-मल्यनिर्गिरसि । ३ च ‘साव्यसा’ ।

रयाता, सर्वोऽपि ७ यथोऽयमने गोर्हस्वेन व्याख्यास्यत इति प्रतिपत्त्यम् । न च वक्तव्यम्—येषा महामतिपूर्वपुरुषप्रचर्चनरथावबोधो न संपद्यते, तेषा मन्दबुद्धेर्भूतौ वर्चनेन कतोऽय संपत्स्यते ? इति, यतो जायत एव समानशीलप्रचर्चने समानशीलानामर्थप्रतिपत्तिः, यदाह—

“ गोमिल्लुभूण गामिल्लुण्हिं मिच्छाण ह्येति मिच्छेहिं । सम्म वेडिउत्ताउ अत्थत्त न विवुह्मणिण्हिं ॥ १ ॥
निव्वभासाए भणते समणसीलग्गि अत्थपटिवची । जायइ मदस वि न उण विविहसक्यपयप्रेहिं ” ॥ २ ॥

इत्यलमतिबहुभाषितेन ॥ इति गार्थार्थः ॥ १ ॥

आरक्ष्यकानुयोगोऽत्राऽभिभास्यत इत्युक्तम्, किं पुनरस्य फलान्ति, किं पुनरस्य यदवगम्य वयं तच्छ्रवणादौ प्रतीतिर्माहे ? इति प्रेक्षाव-

च्छिष्यवचनमात्राऽऽवश्यकानुयोगस्य फलानान्यभिधितस्तत्संग्रहपरा द्वारागार्थाग्राह-

तैस्त फल-जोग मगल समुदायत्वा तर्हेव द्वाराइ । तवमेय-निरुत्त-कम-पओयणाइ च वच्चाइ ॥ २ ॥

व्याख्या—तस्येत्यामरकानुयोगस्य, प्रेक्षावता प्रवृत्तिनिमित्त फल मोक्षभासिलक्षणे तावदत्र ग्रन्थे यत्तव्यम् । ततोऽस्य योग-
शिष्यमदाने तन्मथोऽयमर प्रस्तावो वाच्य । आरक्ष्यकानुयोगे च क्रियमाणे किं मङ्गलमित्येतदपि निरूपणीयम् । सामादिकारक्ष्य-
नानां ‘सापञ्जोगपरिरे’ उक्तिजन गुणवभौ य पडिउत्ती’ इत्यादिगाथया समुदायार्थश्च सामग्र्ययोगिरित्यादिभेदभिधानीयः । फल च
योगश्च मङ्गल च समुदायार्थेति समास । ‘तर्हेव द्वाराइ ति’ तथा द्वाराणि चोपक्रमनिरुत्तपादीनि कथनीयानि । तेषा द्वाराणा भेदो
यत्तव्य, तथा—आनुपूर्वीनाम प्रमाण यत्तव्यता स्थाधिकार-समप्रतारभेदादुपक्रम पोढा, ओथनिपन्न नामनिपन्न मन्त्रालापकनिपन्न-
भेदाद् निरुत्तपाद्या, मूत्र निरुत्तिकाभेदादुपक्रमो द्विधा, नेगमादिभेदाद् नया सप्तविधा इत्यादि । उपक्रमणमुपक्रम, निरुत्तपाद्या
इत्यादि । निरुत्त च शब्दव्युत्पत्तिरूप भवनीयम् । तथा ‘रुम त्ति’ तेषामुपक्रमदिद्वाराणा प्रथममुपक्रम एव ततो यथाक्रम निरुत्तपाद्या
एव, इत्येवमप्योऽसौ नियत क्रम स युक्त्याऽभिधानतो निर्देष्टव्यः, युक्ति चात्रैव वर्णयति, तथा—आनुपक्रा त निरुत्तपाद्ये, नाऽ-

१ प्रामाणानां प्रामाण्यच्छाना भवन्ति मत्तेच्छे । सम्मक् प्रतिपत्तयोऽर्थेन न विबुधमर्णते ॥ १ ॥

निजभयया भणति समानतालऽयप्रतिपत्तिः । जायते मन्दस्यापि ७ पुनर्विचिष्यतस्तत्प्रबन्धे ॥ २ ॥

२ य ‘हुन्ति’ । २ य पडिउत्ताजा’ । ४ य विवुह्म’ ।

५ तस्य फल योग मण्डगट पसुरायाय स्तथैव द्वाराणि । तत्तेन निरुत्त नाम प्रत्योनापि च याच्यानि ॥ २ ॥

६ सायययोगिरितरेकीतेन गुणवत्तवच प्रतिपत्तिः ।

निक्षिप्तमनुगम्यत इत्यादि । तथोपक्रमादिद्वाराणामेव प्रयोजनं शास्त्रोपकाररूपं नगरदृष्टान्तेन वाच्यम्, यथा सभाकारं गृहानगरं किमप्यकृतद्वारं लोकस्याऽनाश्रयणीयं भवति, एकादिद्वारोपेतमपि दुःखनिर्गमप्रवेशं जायते, चतुर्द्वारोपेतं तु सर्वजनाभिगमनीयं सुखनिर्गमप्रवेशं च संप्रयते; एवं शास्त्रमप्युपक्रमादिचतुर्द्वारयुक्तं सुबोधम्, सुखाचिन्तन-धारणादिसंपन्नं च भवतीति । एवमुपक्रमादिद्वाराणां सुखावबोधोपादिरूपः शास्त्रोपकारः प्रयोजनमिह वक्ष्यत इति भावः । भेदश्च निरुक्तं च कमश्च प्रयोजनं चेति द्वन्द्वं कृत्वा पश्चात् तेषामुपक्रमादिद्वाराणां भेद-निरुक्त-कम-प्रयोजनानीत्येवं षष्ठीतत्पुरुषसमासो विधेयः । चः समुच्चये । वाच्यानीति यथायोगमर्थतः सर्वत्र योजितमेव । इति द्वारागाथासंक्षेपार्थः ॥ २ ॥

विस्तरार्थं तु भाव्यकार एव दिदर्शयिषुः “यथोद्देशं निर्देशः” इति कृत्वा प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थमावश्यकानुयोगफलप्रतिपादिकां तावद् गाथामाह—

नौण-किरियाहिं मोक्खो तम्मयमावस्सयं जओ तेण । तव्वक्खाणास्समो कारणओ कज्जसिद्धिं त्ति ॥ ३ ॥

व्याख्या—ज्ञानं च सम्यगवबोधरूपम्, क्रिया च तत्पूर्वकसाध्या-ऽनवद्ययोगनिष्ठचित्प्रवृत्तिरूपा ज्ञानक्रिये, ताभ्यां तावद् मोक्षोऽज्ञोपक्रममलकलङ्काभावरूपः साध्यते, इति सर्वेषामपि शिष्टानां प्रमाणसिद्धमेव, दर्शनस्य ज्ञान एवाऽन्तर्निहितत्वादिति । यदि नाम ज्ञान-क्रियाभ्यां मोक्षः, तर्हि आवश्यकानुयोगस्य किमायतम्, येन फलवत्तया प्रेक्षावतां तत्र प्रवृत्तिः स्यात् ? इत्याह—तन्मय-मावश्यकम्—ताभ्यां ज्ञान-क्रियाभ्यां निर्गुतं तन्मयं ज्ञान-क्रियास्वरूपमावश्यकम्, तत्कारणत्वात् ; इति भावः । यथा ह्यायुर्वृद्धिकारण-त्वेनोपचारालोके धृतमायुरुच्यते, नइलोदकं पादरोगः कारणत्वात् तथैवाऽभिधीयते, एवं प्रस्तुतानुयोगविषयीकृतं सामान्यिकादि-पडध्ययनमूलात्मकमावश्यकमपि सम्यग्ज्ञान-क्रियाकारणत्वात् तत्स्वरूपमेव, तदध्ययन-श्रवण-चिन्तन-तदुक्ताचरणप्रवृत्तानामवश्यं सम्यग्ज्ञान-क्रियाप्राप्तेः । तस्मादुक्तन्यायेन ज्ञान-क्रियाऽऽत्पकं यत आवश्यकम्, अतस्तस्याऽऽनवश्यकस्य व्याख्यानमनुयोगस्तद्व्याख्यानं तस्याऽऽरम्भः प्रेक्षावता क्रियमाणो न विरुध्यते, आवश्यकात् सम्यग्ज्ञान-क्रियाप्राप्तिदारेण मोक्षलक्षणफलसिद्धेः ॥

नन्वित्यं तर्हि आवश्यकात् सम्यग्ज्ञान-क्रियाप्राप्तिः, ताभ्यां च मोक्षलक्षणफलसिद्धिः, इत्येवमावश्यकस्यैव पारम्पर्येण मोक्ष-त्पकं फलं स्यात्, न पुनस्तदनुयोगस्य ; फलचिन्ता त्वस्यैव प्रस्तुता, इति चेत् । सत्यम्, किन्त्यावश्यकं व्याख्येयम्, तद्व्याख्या-नं चानुयोगः, व्याख्यानं च व्याख्येयगत एव सर्वोऽभिप्रायः प्रकटीक्रियते ; अतो व्याख्येयस्य यत्फलम्, व्याख्यानस्य तत्

१ ज्ञानक्रियाया मोक्षस्तन्मायमावश्यकं यत्फलम् । तस्याऽऽगानास्मा कारणतः कार्यनिर्दिशति ॥ ३ ॥

सुतरामरसोयम्, तयोरेकाभिमायतयात् । तस्माद् मोक्षलक्षण फलमभिराञ्छताऽऽश्रयक्रानुयोगेऽवश्य प्रवर्तितव्यमेव, ततोऽपि ज्ञान क्रियामात्रे, ताभ्यां च मोक्षफलसिद्धिरिति ॥

यदि नामाश्रयक्रानुयोगतो ज्ञान क्रियाऽप्राप्ति, ताभ्यां च मोक्षसिद्धिः, तथापि किमिति तत्र प्रवर्तितव्यम्, न पुनर्यत्र कुत्रचित् पठितन्त्रादौ ?, इत्याह- कारणान् कार्यसिद्धि, नाऽकारणादिति कृत्वा, कारणे हि सुविचिन्ते प्रवर्तमाना भेक्षावन्त समीहितप्रमतिहत कार्ययासादयन्ति, नाऽकारणे, अन्यथा वृणादपि हिरण्य मणि मौक्तिकाद्यवाते' सर्ग विन्ध्यमदरिद्र स्यात् । कारण च पारम्पर्येणावश्यकानुयोग एव मोक्षस्य, न पठितन्त्रादिकम्, ज्ञान क्रियाजनद्वारेण तस्य मोक्षससाधकत्वात्, इतरस्य तु पारम्पर्येणाऽपि तदसाधकत्वात् ॥ इति गार्थार्थे ॥ उक्त फलद्वारम् ॥ ३ ॥

अथ योगद्वारमभिधित्युराह—

भेव्वस्स मोस्त्वमग्गाहिलासिणो ठियगुरूवएसस्स । आईए जोगामिण बाल-गिलाणस्स वाऽऽहार ॥ ४ ॥

व्याख्या-यदादौ प्रतिज्ञातम्- शिष्यप्रदानेऽस्य योगोऽवसरो वाच्य इति । तत्र ह- समस्तद्वादशाङ्ग्यध्ययनकालस्यादौ प्रथममिदं पङ्क्तिभमावश्यक योगमुपदिशति मुनयः, शेषसमग्रश्रुतप्रदानकालस्यादौ प्रथमेवाऽऽवश्यकप्रदानस्याऽवसर इति भावः । कस्य पुनरिदमावश्यक योगमुपादिशति मुनयः ?, इत्याह- भव्यस्य मुक्तिगमनयोगस्य जन्तोः । स च कश्चिद् दूरभव्योऽसजातमोक्षमार्गोभिलापोऽपि भवति, तद्व्यवच्छेदार्थमाह- मोक्षमार्गः, सम्यग्ज्ञान-दर्शन चारित्ररूपस्तमुत्तरोत्तरविशुद्धिरूपमभिलापितु शीलमस्य स तथा तस्य । अथ चैवविशेषपरिणतगुरूपदेशोऽपि स्यात्, तन्निरासार्थमाह- स्थित कर्तव्यतया परिणतो गुरूपदेशो यस्याऽसौ स्थितगुरूप देशस्तस्य । किं यथायोग्यमुपादिशन्ति ?, इत्याह- बालगलनयोरिवाऽऽहार यथोपदिशन्ति, भिषज इति गम्यते । इदमुक्तं भवति- यथाऽऽदौ गलस्य कोमल-मधुरादिकम्, गलनस्य च पेया सुदृ-शूपादिकं तत्कालोचितमुत्तरोत्तरचलपुष्ट्यादिहेतुमाहार योग्यं भिषज समुपदिशन्ति, तथेहापि भव्यादिविशेषणत्रिशिष्टस्य जन्तोरादाविदमेवाऽऽवश्यकमुत्तरोत्तरगुणवृद्धिहेतुभूत योग्यमुपदिशन्ति तीर्थकरणधरा इति । आवश्यकस्य चादौ शिष्यप्रदानावसरे प्रतिपादिते तदनुयोगस्याऽसौ प्रतिपादित एव द्रष्टव्य, तयोरेकत्वस्याऽनन्तरमेवाऽऽलयात्तरयात् ॥ इति गार्थार्थे ॥ ४ ॥

आह- ननु यस्य भव्यादिविशेषणत्रिशिष्टस्याऽदौ योग्यमिदमावश्यकम्, तस्मै योग्यमित्येतावन्मानमेव ज्ञात्वा तद् दद्यात्-

१ भगवत्स मोक्षमार्गोभिलापिण स्थितगुरूपदशाल । आदौ योग्यमिदं बाल-गलनयोरिवाऽऽहारम् ॥ ४ ॥

नार्योः, आहोमिदमन्योऽपि तत्र सन्निधौ विभिरपेक्षणीयः । इति शिष्यवचनमात्रायाऽस्मिन्नेव योगद्वारे तद्वचननिगानादि किञ्चिद्विज्ञेयतः प्राप्तं क्रममभिधित्वुराह—

कैयपंचनमोद्धारस्त द्विन्ति सामाह्याइयं विहिणा । आवासायमायस्या क्रमेण तो सेसयसुयं पि ॥ ५ ॥
व्याख्या— भव्यादिविशेषणविशिष्टस्यापि शिष्यस्य कृतपञ्चनमस्कारस्य चतुर्थ्यर्थे पष्ठी— कृतपञ्चनमस्काराय मङ्गलार्थमुवादि-
रितपञ्चनमस्मृतिमङ्गलायेत्यर्थः । सामायिकादिक्रमावाप्तकं विधिना प्रशस्तं द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावरूपेण, प्रशस्तादिगभिमुखजन्यवस्थापनादि-
रूपेण च समयोक्तेन दत्तत्वाचार्याः, न पुनर्योग्यमित्येतान्मात्रक्रमेव ज्ञात्वोति भावः । तत ऊर्ध्वमस्मिं किं न किञ्चिद् ददति ? इत्याह—
क्रमेण ततः शेषक्रमप्याचारादि श्रुतं प्रयच्छन्ति यावच्छ्रुतोदधेः पारम् ॥ इति गार्थार्थः ॥ ५ ॥

आवश्यकाऽनुयोगप्रदानेऽप्ययमेव विभिरित्यावेदयितुमाह—

तेजैव याऽणुओगं क्रमेण तेणेव याऽहिगारोऽयं । जेण विणेयहियत्थाय थेरक्पक्कमो एरो ॥ ६ ॥
चकारोऽपिशब्दार्थः, भिन्नक्रमश्च; ततस्तैर्नैव पञ्चनमस्कारकरणादिना क्रमेणाऽनुयोगमपि सूत्रव्याख्यानरूपम्, दत्तत्वानार्यो-
इति वर्तते, अनयोश्च सूत्रप्रदानत्वा-ऽनुयोगप्रदानक्रमयोर्मध्ये तेनैव प्रस्तुतगाथाप्रक्रान्तेनाऽनुयोगप्रदानक्रमेणाऽयमस्मदभिमतोऽधिष्ठातः,
अनुयोगस्यैव प्रस्तुतत्वात्, इति भावः । कुतः पुनरिहानुयोगप्रदानक्रमेणैवाऽधिकारः ? इत्याह— येन कारणेन विनेयहितार्थं शिष्यव-
र्गस्योत्तरोत्तरगुणप्राप्तिमेष्येत्यर्थः, स्थविराणां गच्छन्तारिणां साधूनां योऽसौ कल्पः समाचारविशेषस्तस्यैवोऽनन्तरगाथावक्ष्यमाणलक्षणः
क्रमः परिपाटीरूपः, तेन कारणेनाऽनुयोगप्रदानक्रमेणैवाऽधिकारोऽयमिति ॥ ६ ॥

कः पुनरसौ स्थविरकल्पक्रमः ? इत्याह—

पैवज्जा-सिक्खवावयम-ऽत्थग्गहणं च अनिअओ वासो । निप्फत्ती य विहारो सामायारीट्ठिं चेव ॥ ७ ॥
इह स्थविराणामयं क्रमो यदुत-प्रथमं तावद् योग्याय विनीताशिष्याय विधिवदपिताऽऽलोचनाय प्रशस्तेषु द्रव्यादिषु स्वयं

१ कृतपञ्चनमस्काराय ददति सामायिकादिकं विधिना । आवासकमाचार्याः क्रमेण ततः शेषकथुतमपि ॥ ५ ॥

२ तेनैव चानुयोगं क्रमेण तेनैव चाऽधिकारोऽयम् । येन विनेयहितार्थं स्थविरकल्पक्रमं एव ॥ ६ ॥

३ प्रत्यङ्गा-विशेषापदम-ऽर्थग्रहणं चानियतो वासः । निष्पत्तिश्च विहारः सामाचारीस्थितिश्चैव ॥ ७ ॥

गुणसुस्थितेन गुरुणा विधिनैः प्रज्ञया प्रदातव्या । ततः शिक्षापदमिति शिक्षायाः पदं स्थान शिक्षापदम्, शिक्षैव वा पद स्थान शिक्षापदम्; विधिना प्रज्ञितस्य शिष्यस्य ततः शिक्षाधिकाः भवतीत्यर्थः । सा च शिक्षा द्विविधा-ग्रहणशिक्षा, आसेवनाशिक्षा च । ततः द्वादश वर्षाणि यावत् मूर्ते तस्याऽध्यतव्यमित्युपदेशो ग्रहणशिक्षा, आसेवनाशिक्षा तु मृत्युपेक्षादिक्रियोपदेशः । आह च-

“ सा पुण मुविहा सिमत्वा गृहणे आसेवणे य नायन्वा । गृहणे सुचाहिञ्जण आसेवण तिप्पक्कण्हा ” ॥ १ ॥

अन्ये तु- शिक्षाश्चात्राद् उतमिति पदं पृथक् कृतं तत्रा उतमिति कोऽर्थः ?-शिक्षाऽनन्तर रात्रिभोजनविरमणपष्ठे पञ्चसु महान्ते-पूषस्थाप्यते शिष्यः, इत्येतदपि द्वितीय व्याख्यानं कुर्वन्ति । एतच्च कल्पचूष्यां चिरन्तनदीक्षायां च न दृष्टम्, इत्यस्माभिरुपेक्षितम् । ततः सूत्रेऽधीते यद् विनेयं कार्यते, तदाह-‘अत्यग्राहणं च चि’ द्वादश वर्षाण्यधीतसूत्रं सखसावर्थग्रहणं कार्यते-तस्य पूर्वाधीतसूत्रस्य द्वादश वर्षाणि यावदेवोऽर्थः ग्राह्य इत्यर्थः । यथा हि हलारचट्टगन्ध्यादेर्मुक्तो बुभुक्षिता मर्लवर्दं प्रथमं तावच्छोभनमशोभनं वा तृणादि-कमास्वादमनगच्छकपि सर्वमभ्यग्रहरति, पश्चाच्च रोमन्थाग्रस्थायां तदास्वादमनगच्छति, एव विनेयोऽर्थमनवबुध्यमानोऽपि द्वादश वर्षाणि सर्वं सूत्रमधीते, अर्थाग्रमाभावे च तत् तस्याऽस्वादं भवति, अर्थग्रहणावस्थायां तु तदवगमात् सुखादमाप्यायकं च जायते, अतोऽधीतसूत्रेण द्वादश वर्षाण्यवश्यमर्थं श्रोतव्यं । यथा वा कृषीमल शाल्यादिधान्यं प्रथमं वपति, ततः पालयति, तुनाति, मलति, पुनीते, गृहमानयति, पश्चाच्च निराकुलचित्तस्तदुपभोगं करोति, तदभावे वपनादिपरिश्रमस्य निष्फलत्वमसङ्गात्; एव शिष्योऽपि सूत्रमधीत्य यदि तदर्थं न शृणुयात्, तदा तदध्ययनमयासो विफल एव स्यात्, तस्मात् सूत्राध्ययनानन्तरमवश्यमेव द्वादश वर्षाणि तदर्थं श्रोतव्यं । तस्माद् यत् एव स्याद्विरक्त्यक्रमो यदुत-प्रथमं प्रज्ञया, ततः सूत्राध्ययनम्, ततोऽप्यर्थग्रहणमिति, अतोऽनुयोगप्रदानक्रमेणैवैहाधिकाः इत्येव प्रस्तुतमभिसम्पद्यते । सूत्राध्ययनानन्तरभागी हि तदर्थव्याख्यानरूपं स्थविरकल्प-कामदण्डोऽनुयोग एवावश्यकरस्य ब्राह्मकृता वक्तुमारब्धः, अतः सूत्राध्ययनकालस्यातिक्रान्तत्वेनेह विवक्षितत्वादनुयोगस्यैवाऽभिधित्सित-त्वात् तत्प्रदानक्रमेणैवाधिकाः इति भावः । एताश्चाऽस्यां गाथायां प्रकृतोपयोगि । यत्पुनरन्यद् व्याख्यास्यते- ‘अनिअओ चासो निष्कची य निहारो’ इत्यादि, तत् प्रासन्निकमित्यगन्तव्यम् । तत्र ‘अनिअओ चासो चि’ ततोऽस्य गृहीतसूत्रार्थस्य शिष्यस्याऽनियतो यास क्रियते, ग्राममगरसरसिनेशादिप्राप्तनियतनिर्वासेनैव गृहीतसूत्रार्थं शिष्यो यथाचार्यपदयोग्यः, तदा जपयन्तोऽपि सहायद्वयं दत्त्वाऽऽमह-

१ य ‘मुत्तास्यते’ । रा ग गुणस्थितेन’ ।

२ ॥ पुनर्द्विविधा शिक्षा ग्रहणमासेवनं च ज्ञातव्ये । ग्रहणं सूत्राध्ययनमासेवनाग्रहणव्यादि ॥ १ ॥ ३ क रा ग ततो ।

तीयो द्वादश वर्षाणि यावद् नानादेशदर्शनं नियमेन कार्यत इत्यर्थः, आचार्यपदान्तेऽपि किमिति देश-
दर्शनं कार्यते ? इति चेत् । उच्यते— स हि नानादेशेऽपि पर्यटनस्थितिः पश्यति; ताश्च दृष्ट्वाऽत्र जाताः, इह दीक्षां
प्रतिपन्नाः, अस्मिन् देशे निर्धृता भगवन्तः, इत्याद्यन्यनसायतो ह्यतिरेकात् तस्य सम्यक्त्वस्यैव भवति, अन्येषां च स पश्चात् त-
त्स्थिरतामुत्पादयति, श्रुताद्यतिशायिनाचार्यादीन् नानास्थानेषु पश्यतः सूत्रार्थेषु सामाचार्या चाऽस्य विशेषोपलम्भो भवति, नानादेश-
भाषासमाचारान्श्चैव बुध्यते, ततश्च तत्तेजजानामपि विनयानां तत्तद्भाषया धर्मं कथयति, ततः प्रतिबोध्य तान् प्रव्रजयति, पूर्वप्रव्रजि-
तास्तु तदुपसंपदं प्रतिपद्यन्ते, निःशेषास्त्रिधाषासमाचारकुलोऽयमिति शिष्याणां तदुपरि प्रीतियोगश्च जायते, इत्यादिगुणदर्शनादानिय-
तवासः । 'निष्कृती य चि' एवं चानियतवासेन द्वादश वर्षाणि पर्यटनस्तस्याऽऽचार्यपदादृशित्वेनाऽऽत्मनो निष्पत्तिर्भवति, अन्येषां
च प्रभूतशिष्याणां तदन्तिके निष्पत्तिर्जायत इति । 'निहारो चि' एवं शिष्यत्वेन निष्पत्तौ, मुरिपदे च प्राप्ते, स्वपरोपकारकरणेन दीये
च पर्याये परिपालने, अन्यस्मिन् योग्यशिष्ये आचार्यपदे व्यवस्थापिते, ततोऽनन्तरं विहरणं भगवदभिहितमग्रे पराक्रमणं
विहारो विशेषानुष्ठानरूपोऽनेन कर्तव्यः । स च द्विविधः— भक्तपरिज्ज्ञे-द्विनी-पादपोषणमनलक्षणमभ्युद्यतमरणम्, जिनकल्प-परिहारविशु-
द्धिककल्प-यथालब्धि-ककल्पप्रतिपत्तिर्वि । आसंमथ द्विविधेऽपि निहारे सामाचारी ज्ञानाऽनुष्ठेया । सा चाऽऽद्ये मरणलक्षणं विहारे—

“निष्काण्डा य सीना मणो जह् अण्डय पयत्तेण । वास्तसमच्छरिय सो सत्तह अह् करेड ॥ १ ॥

चत्तारि विचिताड विगईनिज्जुहिआड चत्तारि । सवच्छरे उ दोत्ति उ एगन्तरिय च आयामं ॥ २ ॥

नाइविगिद्धो य तवो छम्मासे परिमियं च आयामं । अत्ते वि य छम्मासे होइ विगिडु तवो कम्मं ॥ ३ ॥

वासं कोडिसहिअं आयाम कट्टट्ट आणुपुब्बीण । गिरिद्धरं तु गलु पायवयमाण जह् करेड ॥ ४ ॥

इत्यादिका ज्ञानव्या । द्वितीये तु विहारे जिनकल्पादिप्रतिपत्तौ सामाचारी निर्दिज्यते—तत्र जिनकल्पादिं प्रतिपित्नुनाऽऽद्यावेन
पूर्वापररात्रकाले तावदिदं चिन्तनीयम्—विशुद्धचारित्रानुष्ठानेन कृतं मयाऽऽत्मद्वितम्, शिष्यायुपहारतः परित्तं च. निष्पन्नोऽनेन मया

१ निष्पात्रिताञ्च दिव्या. गह्वरी यथाऽऽण्डकं प्रयतेत । तदण्डयोरप्यतिष्ठ. य मरु-तस्य करेडि ॥ १ ॥

चत्तारि विचिताणि निरुत्तिर्निर्गुत्तानि चत्तारि (मण्डपानि) । मण्डपयो गु द्वौ गेहान्तश्चि वाऽऽत्ममम् ॥ २ ॥

नातिविगृह्य च तपः पण्णामान् परिमियं चाऽऽयामम् । अन्तानपि च पण्णामान् भाति विगृह्य तप. कम्मं ॥ ३ ॥

यदे कोटिमहितं आयामं कृताऽऽणुपुब्ब्या । गिरिद्धरो तु गलु पादपाननसथ मरुति ॥ ४ ॥

गच्छपरिपाकनक्षमा शिष्याः, ततो विशेषेणैव सांभृतं यमाऽऽत्म्यदितममुद्युतमुचितमिति । निचिन्त्य चेद सति परिश्राने आत्मीयमायु-
त्तेन स्वयमेव पर्यालोचयति, तदभावेऽन्यमतिशयिनामाचार्यादिकं पृच्छति, तत्र स्तोकं स्याद्युपि भक्तपरिज्ञादीनामन्यतरद् भरणं प्रति-
पद्यते । अथ दीर्यमायुः, केवलं जहानलपरिशीर्षणं, तदा दृढवासं स्वीकुरुते, पुष्टाया तु शक्तौ जिनरूपादिप्रतिपत्तिपुरीकरोति । तत्र
जिनरूपं प्रतिपित्तुना प्रथममेव तामत् पञ्चभिस्तुलनाभिरात्मा तोलनीयं, तथा-

“संवेण सत्तेण सुत्तेण एगत्तेण वरेण य । तुलणा पचहा युत्ता जिणकप्प पडिवज्जो” ॥ १ ॥

तुलना, भावना, परिकर्म चेत्येकैवार्थानि । तत्राऽऽचार्यो पाध्यायं श्वर्तकस्थविर-गणावच्छेदकलक्षणा. भायं पञ्चैनं जनाः प्रशस्ता-
भिरैताभिः पञ्चभिर्भावनाभिर्जनकल्पं प्रतिपित्सव. प्रथममेवाऽऽत्मानं भावयन्ति । अयमस्मास्तु-रन्दर्प-देवकिलिपका-ऽऽभियोगिका-
ञ्जुर-समोदस्यरूपा पञ्च भावना सर्वथा दूरत. परित्यजन्ति । तत्र तपसाऽऽत्मानं भावयस्तथा युयुक्षां पराजयते यथा देवाद्युपसर्गादि-
नाऽनेपणादिकरणतो यदि पण्मासान् यावदाहारं न लभते, तथापि न वाध्यते । सत्प्रभावनया तु भयं पराजयते, तत्र भयजयार्थं
रात्रौ सुप्तेषु शेषसाधुपुष्पाश्रय एव कायोत्सर्गं कुर्वत प्रथमा सत्त्वभावना भवति, द्वितीयादिकास्तूपाश्रयमाह्वादिप्रदेशेषु । आहं च-

“पेदमा उवस्सयम्भि वीया माहिं तदया चउक्कम्भि । तुण्णाहरम्भि वउत्थी अहं पचमिया मसाणम्भि” ॥ १ ॥

सूत्रभावनया तु स्वनामनत् सूत्रं परिचितं तथा करोति यथा रात्रौ दिवा चोच्छ्वासमाणस्तोकलयुहूर्तदिकं कालं सूत्रपरवर्तं
नानुसारेणैव सर्वं सम्यगवबुध्यते । एकत्वभावनया चाऽऽत्मानं भावयन् सङ्घटिकसाध्यादिना सह पूर्वप्रवृत्तानालापं सूत्रार्थ-सुखदु-
खादिप्रश्न-मिथ कथादिव्यतिक्रान् सर्वानपि परिहरति, ततो वाद्यममत्वे मूलत एव व्यपच्छेदिते पश्चाद् देहो पध्यादिभ्योऽपि भिन्न-
मात्मानं पश्यन् सर्वथा तेष्वपि निरभिपन्नो भवति । बलभावनया बलं द्विविधम्- शारीरम्, मौनसप्रतिबलं च । तत्र शारीरमपि बलं
जिनरूपाईस्व शेषजनातिशायिरुमेष्टव्यम्, तेषु प्रभृतिभिस्त्वपकृष्यमाणस्य यद्यपि शरीरं बलं तथापि न भवति, तथापि धृतिबले
नाऽऽत्मा तथा भाग्यितव्यो यथा महद्भिरपि परीपहोपसर्गं वाध्यते । एताभिः पञ्चभिर्भावनाभिर्भावितोऽऽत्मा जिनरूपमतिरूपो
गच्छेऽपि प्रतिमन्नाहारादि परिकर्म प्रथममेव करोति, तत्राहारे तृतीयोपरिपाध्यामवगाढार्या बलं चणकादिकमुन्तं प्रान्तं रूक्षं च-

१ तपसा सत्त्वेन सूत्रेणैवत्वेन वरेण च । तुलना पञ्चोक्ता जिणकप्पं प्रतिपद्यमानस्य ॥ १ ॥

२ प्रथमा उपाश्रये द्वितीया बहिरुत्तीया चतुष्के । सूत्रयुग्मे चतुर्थो अथ पञ्चमी स्वशान्ते ॥ १ ॥

३ ग सुकमगारे । ४ रा प छ मनोऽतिबलम् । ५ क ग जनातिशायक ।

“संसिद्धमसंस्था उद्धड तह होइ अणलेवा य । उगहिआ पगहिआ उज्झिअधम्मा य सत्तमिया” ॥ १ ॥

एतासां सप्तानां पिण्डैपणानां मध्ये आद्यद्वयवर्जं शेषपञ्चानां मध्यादन्यतरैपणाद्व्याभिग्रहेणाऽऽहारं शुक्लाति- एकया भक्तम्, अपरया त्वेषणया पानकमिति । एवमाद्यागमोक्तविधिना गच्छान्तर्गतः पूर्वमेवाऽऽत्मानं परिकर्म्य ततो जिनकल्पं प्रतिपित्युः सङ्घं मीलयति, तदभावे स्वगणं तावदवश्यमाहृत्ये । ततस्तीर्थकरसमीपे, तदभावे गणधरसंनिधाने, तदसत्त्वे चतुर्दशपूर्वधरान्तिके, तदसंभवे दशपूर्वधराभ्यर्णे, तदलाभे तु वटा-ऽश्वत्था-ऽशोकवृक्षादीनामासत्तौ जिनकल्पमभ्युपगच्छति । निजपदव्यवस्थापितं स्मरिम्, सचालष्टब्धं गच्छम्, विशेषतः पूर्वविरुद्धांश्च क्षमयति, तद्यथा-

“जैइ किंचि पमाणं न मुट्ठु मे वड्डिअं मए पुब्बि । तं मे ! खामेमि अहं निरसद्धो निक्खसाओ य ॥ १ ॥

आणदमंसुपायं कुणमाणा ते वि भूमिगयसीसा । खामंति ते जहरिह जहरिहं खामिआ तेणं ॥ २ ॥

खामैतस्स गुणा खलु निस्सल्लयविणयदीवणा मग्गे । लाघविय एगत्त अप्पडिवन्धो अ जिणकप्पो” ॥ ३ ॥

निजपदस्थापितस्मरिप्रभृतीनामनुशास्तिं प्रयच्छति, तद्यथा-

“पौलज्ज सरणमेय अप्पडिवद्धो य होज्ज सव्वत्थ । पैसो हु परंपरओ तुमं पि अते कुणसु एवं” ॥ १ ॥

१ संसृष्टासंसृष्टे उद्धृता तथा भवत्यल्पलेपा च । उद्धृता प्रगृहीता उज्झितधर्मा च सप्तमी ॥ १ ॥

संसृष्टाभ्या तत्तरणित्ताभ्या हस्तपात्राभ्यां भिक्षा संसृष्टा, अतंसृष्टाभ्यां तु ताभ्यामसंसृष्टा, स्थाल्यादिभ्यः स्वायं भोजनाय उक्षिप्त्वा उद्धृता, निर्लेपं प्रथुकावि तत्स्वरूपाऽल्पलेपा, भोजनकाले शरावाद्यादितभोज्यवस्तुमध्यादुत्पादिता, भोजनायं करोपात्तभोज्यमध्याद् दातुमिष्टा प्रगृहीता, अन्याऽनभिलष्यमाणा परित्यज्यमानभक्तान्नरूपा उज्झितधर्मा इति ।

२ यदि किञ्चित् प्रमादेन न सुगु युष्माकं वर्तितं मया पूर्वम् । त भगवन् ! क्षमयात्म्यं नि शन्यो निष्कषयायश्च ॥ १ ॥

आनन्दाश्रुपातं कुर्वोणास्तेऽपि (साधन) भूमिगतनीर्वाः । क्षमयन्ति ते यथाहं यथाहं क्षमितास्तेन ॥ २ ॥

क्षमयतश्च गुणाः खलु निःशत्यहविनयदीपना मार्गे । लाघवमेकत्वमप्रतिपन्धश्च जिनकल्पः ॥ ३ ॥

३ पालये- स्वगणमेतमप्रतिबद्धश्च भवे. सर्वत्र । एष रालु परम्परकत्वमच्यन्ते कुलो पवम् ॥ १ ॥

४ “एष च परम्परकः शिष्याचार्यक्रमो यद्व्यवच्छित्तिकारक शिल्पं निष्पाद्य शक्तौ सत्यामभ्युद्यतविहारः प्रतिपत्तव्यः, तमच्यन्ते शिष्यनिष्पादनादिकार्यपथवसाने एवमेव कुर्याः” इति वृहत्कल्पभाष्यटीकायां श्रीक्षेमकीर्तिसूचिः ।

युज्यपउत्त विणय मा हु पमाणहि विणयजोगेसु । जो जेण पणारेण उवजुब्बइ त च जाणाहि ॥ २ ॥
 ओओ समराइणिओ अप्पतरसुओ य मा एण तुब्भे । परिमवह एस तुम्हवि विसेसओ सपय पुब्बो ॥ ३ ॥
 इत्यादिशिक्षा दत्ता गच्छाद् विनिर्गते चक्षुर्गोचरातीते तस्मिन्नानन्दिता. साधन* प्रतिनिरतन्ते । उक्त च-
 “यस्मैव पतसहिओ समडगो वचाए निरवहस्तो । धीरो घणवन्दाओ च नीहरिओ विज्जुपुजो न्व ॥ १ ॥
 “सोहमि च मन्दरकन्दराओ गच्छा विणिगए तम्मि । चक्खुविसयमइए अ इति आणदिआ साह ॥ २ ॥
 आभोएउ सेत्त निव्यापाएण मासिग्वहि । गतूण तत्थ विहरे साह पडिवजिणकप्पो” ॥ ३ ॥

एत च प्रतिपन्नजिनफल्यो यत्र ग्रामे मासकल्प चतुर्मासक वा करिष्यति, तत्र पट्ट भगवान् कल्पयति । ततश्च यत्र भागे एरुस्मिन् दिने गोचरचर्यायां शिण्डितस्तत्र पुनरपि सप्तम एव दिवसे पर्यटति, भिक्षाचर्यां ग्रामान्तरगमन च तृतीयपौरुष्यामेव करोति । चतुर्थ- पौरुषी च यत्राऽग्राहते, तत्र नियमादवतिष्ठते । भक्त पौनरु च पूर्वोक्तैपणइयाभिग्रहेणाऽलेपछदेव गृह्णाति । एषणादिविषय मुक्ता न केनापि सार्धं जलयति, एकस्यां च वसतौ यद्यप्युत्कृष्टत सप्त जिनरुलिपका प्रतिवसन्ति, तथापि परस्पर न भाषन्ते । उपसर्गोपरी पठान् सर्वानपि सहत एव, रोगेषु चिकित्सां न कारयत्येव, तद्देनां तु सम्भयेन विपहतै, आपातसलोकादिदोषरहित एव स्यण्डिले उच्चार्यादीन् करोति, नाऽस्यण्डिले,

“अममत्तअपरिकम्मा नियमा जिण रुप्पियाण वसहीओ । एमेव य थेराण मोत्तुण पमज्जण एक्क” ॥ १ ॥

- १ पूर्वमष्टक विनय मा सह प्रमादयोर्विनययोगेषु । यो येन प्रकारेण उपयुज्यते त च तानीहि ॥ १ ॥
- अथम समरानिकोऽरुत्तरशुतश्च मा ण्न यूयम् । परिमवत एव युत्ताकमपि सांप्रत पूयः ॥ ३ ॥
- “ ये च ते बहुश्रुतपरांग-येन्द्रादयो विनययोग्या गौरवाहास्तेषु पूर्वमष्टक यथोचित विनय मा प्रमादये -प्रमादेन परिहारये, यश्च साधुर्यन तप स्वाध्याय-वैयाकृत्यादिना प्रकारेणोपयुज्यते-तिर्गतां प्रत्युपयोगशुपयाति, त च तानीहि-त तथैव प्रवर्तयेतिल्लयं । अथ सांप्रतमनुशिष्टिं प्रयच्छति-’ भोसो ’ अवमोऽय, समरा निनकोऽयम् अत्यधुना पाऽयस्मदपेक्षया, अत किमर्थमस्माऽऽपानिर्देन वय कुर्महे ? इति मा यूयमेन परिभवत, यत एव युत्ताक सांप्रतमस्मात्स्थानीयत्वाद् गुर तारुणाधिक्याय विशेषत पूय, न पुनरवनातुमुचित इति भाव ” इति गृहकारणेत्येतस्या एव गाथाद्वय्याष्टिकायां श्रीक्षेमकीर्तिचरि ।
- २ पक्षीय यत्रसहित समण्डक (सपायक) प्रजति निरपेक्ष । धीरो घनट वाद्य नि सृतो विसृपुज्य इव ॥ १ ॥
- सिंहे इव मन्दर-दराया गच्छाद् विनिर्गते तस्मिन् । चक्षुर्विषयमातिगते च यान्त्याग्निता साधय ॥ २ ॥
- आभोग्य (विनय) क्षेत्र निर्वर्धयानेन (विज्जाभावेन) मासोनिर्वाहि (मासनिवहनसमथ) । गत्वा तत्र विहरेव साधु प्रतिप-नजिनकल्प ॥ ३ ॥
- ३ अममत्वाऽपरिवर्माणो नियमाजिनपरिपकानो वसतय । पूयमेव च स्थविराणां युक्त्या प्रमाजनेभक्कम् ॥ १ ॥

इति वचनात् परिकर्मरहितायां वसतौ तिष्ठति, यद्युपविशति तदा नियमादुत्कृष्टक एव, न तु निषद्यायाम्, औपग्राहिकोपकरणस्यैवाऽभावादिति । मत्तकारि-व्याघ्र-सिंहादिके च संमुखे समापतयुन्मार्गगमनादिना ईयांसिर्माति न भिनत्ति, इत्याद्यन्याऽपि जिनकल्पिकानां सामाचारी समयसमुद्रादवगन्तव्या । ‘ठिई चैव चि’ तथा पूर्वोक्ते द्विविधेऽपि विहारे स्थितिः श्रुतसंहननादिका ज्ञातव्या, तथाहि- जिनकल्पिकस्य तावज्जघन्यतो नवमस्य पूर्वस्य तृतीयमाचारवस्तु, उत्कर्षतस्त्वसंपूर्णानि दश पूर्वोणि श्रुतं भवति । प्रथमसंहननो वज्रकुड्यसमानाऽवष्टम्भश्चार्थ भवति । स्वरूपेण पञ्चदशस्वपि कर्मभूमिषु, संहतस्त्वकर्मभूमिष्वपि भवति । उत्सर्पिण्यां व्रतस्थस्तृतीयचतुर्थारकयोरेव; जन्ममात्रेण तु द्वितीयारकेऽपि, अवसर्पिण्यां तु जन्मना तृतीयचतुर्थारकयोरेव, व्रतस्थस्तु पञ्चमारकेऽपि; संहरणेन तु सर्वस्मिन्नपि काले प्राप्यते । प्रतिपद्यमानकः सामायिक-च्छेदोपस्थापनीयचारित्र्योः, पूर्वप्रतिपन्नस्तु सूक्ष्मसंपराय- यथाख्यातचारित्र्योरप्युपशमश्रेण्यामवाप्यते । प्रतिपद्यमानानामुत्कृष्टतः शतपृथक्त्वम्, पूर्वप्रतिपन्नानां तु सहस्रपृथक्त्वं जिनकल्पिकानां लभ्यते । जिनकल्पिकः प्रायोऽपवादं नाऽऽसेवते, जङ्घावलपरिक्षीणस्त्वविहरमाणोऽप्याराधकः । आवश्यिकी-नैपेधिकी-मिथ्यादुष्कृत-गृहिविषयपृच्छो-पसंपल्लक्षणाः पञ्च सामाचार्योऽस्य भवन्ति, न त्विच्छादयः । अन्ये त्वाहुः-आवश्यिकी-नैपेधिकी-गृहस्थोपसंपल्लक्षणास्ति स एव भवन्ति, आरामादिनिवासिन ओघतः पृच्छादीनामप्यसंभवादिति । लोचं चाऽसौ नित्यमेव करोति, इत्येवमाद्यपराऽपि स्थितिजिनकल्पिकानामागमादवसेया । परिहारविशुद्धिककल्प-सामाचार्यादिवक्तव्यताऽत्रैव ग्रन्थे पुरस्ताद् वक्ष्यते । यथालन्दिकानां तु “तत्रेण सत्तेण सुत्तेण” इत्यादिका भावनादिवक्तव्यता यथा जिनकल्पिकानाम्; यस्तु विशेषः स लेखतः प्रोच्यते-तत्रोदकाद्रिः करो यावता शुष्यति, तत आरभ्योत्कृष्टतः पञ्च रात्रिन्दिवा नि यावत्कालोऽत्र समयपरिभाषया लन्दमित्युच्यते । ततश्च पञ्चरात्रिन्दिवलक्षणस्योत्कृष्टस्य लन्दस्यानातिक्रमेण चरन्तीति यथालन्दिकाः । पञ्चको हि गणोऽसुं कल्पं प्रतिपद्यते, ग्रामं च गृहपरिपूर्णाभिः पद्भिर्विधीभिर्जिनकल्पिकवत् परिकल्पयन्ति, किन्त्येकैकस्यां वीथ्यां पञ्च पञ्च दिनानि पर्यटन्तीत्युत्कृष्टलन्दिचारिणो यथालन्दिका उच्यन्ते । एते च प्रतिपद्यमानका जघन्यतः पञ्चदश भवन्ति; उत्कृष्टतस्तु सहस्रपृथक्त्वम्; पूर्वप्रतिपन्नास्तु जघन्यतः कोटिपृथक्त्वम्, उत्कृष्टतोऽपि कोटिपृथक्त्वं भवन्ति । एते च यथालन्दिका द्विविधा भवन्ति-गच्छे प्रतिवद्धाः, अप्रतिवद्धाः; गच्छे च प्रतिवन्थोऽमीषां कारणतः, किञ्चिदश्रुतस्याऽर्थस्य श्रवणार्थमिति मन्तव्यमिति । पुनरैकैकगो द्विविधाः- जिनकल्पिकाः, स्थविरकल्पिकाश्च । ये जिनकल्पं प्रतिपत्स्यन्ते ते जिनकल्पिकाः, ये तु पुनरपि स्थविरकल्पं समाश्रयिष्यन्ते ते स्थविरकल्पिकाः । एतेषां च स्थविरकल्पिक-जिनकल्पिकभेदाभिन्नानां यथालन्दिकानां परस्परमयं विशेषः, यदाह-

“धैराण नाणच अतरत अपिणन्ति गच्छस्स । गच्छे निरवज्जेण क्कन्ति सब्ब पि परिकम्म ॥ १ ॥

एकेकपडिगहदा सप्पाउरणा हवति शेरा उ । जेसि द्वाण जिणकप्पे न य तेसि वत्थपायाणि ॥ २ ॥

निप्पडिक्कम्मसरीरा अवि अच्छिमल पि नेल अवणिति । विसहति जिणा रोग कारिति क्कयाइ न तिगिच्छ ॥ ३ ॥

इत्यल विस्तरेण, तदर्थिना तु कल्पग्रन्थोऽप्येपणीय इति । तस्माद् यत् प्रव्रज्या शिक्षापदानन्तरमर्थग्रहण विधेयम्, ततोऽर्थ-
व्याख्यारूपेणाऽनुयोगेनाऽयमधिकारः मूत्राध्ययनकालस्यातिक्रान्तत्वेन तस्यैवह प्रस्तुतरादिति स्थितम् ॥ इति माथार्थः ॥ ७ ॥

आह— कृतपञ्चनमस्काराय शिष्याय सामायिकादिश्रुत ददत्याचार्या, तेनैव च क्रमेणाऽनुयोगमिस्तुक्तम्, यदि नमैवमुक्तं ततः

किम् ? इत्याह—

आर्हिए नमोक्कारो जइ पच्छाऽऽवासय तओ पुव्व । तस्स भणिएऽणुओगे जुत्तो आवसयरस्स तओ ॥ ८ ॥

यदीत्यभ्युपगमे, यत्रादौ नमस्कारो दीयते तत् पश्चात् सामायि रूढावश्यकम्, ततस्तर्ह्येतदेन न्यायेनाऽऽपत्तित यदुत— पूर्व-
मथम् तस्य नमस्कारस्य भणिते कृतेऽनुयोगे व्याख्याने ततो युक्तं कर्तुमावश्यकस्याऽनुयोग, व्याख्येयाऽनुरोधेनैव हि व्याख्यान-
प्रवर्तते, व्याख्येयस्य चावश्यकस्यादौ नमस्कारो देयत्वेन भवद्भिरभ्युपगम्यते, अतस्तस्यानुयोगे कृते आवश्यकस्याऽतौ कर्तुमुचितः,
तत् आद्यगाथायां ‘नमोक्काराणुओगणुव्व आवससयाणुओग वोच्छ’ इति वस्तु युक्तमिति भावः ॥ इति माथार्थः ॥ ८ ॥

अत्रोत्तरमाह—

सो^१ सब्वसुअक्खन्धभन्तरभूओ जओ तओ तस्स । आवासयाणुओगादिगहणगहिओऽणुओगे वि ॥ ९ ॥

स नमस्कारः सर्वेषामप्यावश्यक-दशैकालिको-चराध्ययनादिश्रुतस्वरूपानामभ्यन्तर्भूतोऽन्तर्गतो यतः, ततस्तस्य नमस्कार-

१ स्थितिराणां मानायात्मनःपुनः समर्पयन्ति गच्छस्स । गच्छे निरयदेन कुर्वन्ति सर्वमपि परिकर्म ॥ १ ॥

पूर्वकप्रतिमहका सम्प्रापणं भवन्ति स्थितिरास्तु । येषां पुनर्जिनस्यो न य तेषां वज्जपायाणि ॥ २ ॥

निष्पातितमनसरीरा अप्यक्षिमलमपि नैवाऽऽपनयन्ति । विपहन्त जिनाः (जिनकल्पिकाः) रोग कारयन्ति न कदापि शिथिलताम् ॥ ३ ॥

२ आदौ नमस्कारो यदि पश्चादावश्यकं तदा पूर्वम् । तस्य भणितेऽनुयोगं मुक्तं भावश्यकस्य ततः ॥ ८ ॥

३ नमस्कारानुयोगपूर्वमावश्यकानुयोगं यस्ये ।

४ स यथुतस्स चाभ्यन्तरभूतो यतस्तत्तस्य । आवश्यकानुयोगादिगहणगृहीतोऽनुयायोऽपि ॥ ९ ॥

स्य, आदिशब्दो भिन्नक्रमे, आवश्यक्यादिश्रुतस्कन्धानुयोगग्रहणशुद्धीतोऽनुयोगोऽपि, न केवलमावश्यक्यादिश्रुतस्कन्धग्रहणेन तदन्तर्गतत्वाद् नमस्कारः स्वरूपेण गृह्यते, किन्त्वावश्यक्यादिश्रुतस्कन्धानुयोगग्रहणेन नमस्कारानुयोगोऽपि गृह्यत इत्यपिशब्दार्थः, ततश्चावश्यकानुयोगं वक्ष्य इत्युक्तेन नमस्कारानुयोगोऽपि भणनीयत्वेन प्रतिज्ञातो द्रष्टव्य इति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ ९ ॥

कथं पुनर्नमस्कारस्य सर्वश्रुतस्कन्धाभ्यन्तरता विज्ञायते ? इत्याह-

तैस्स पुणो सव्वसुयभंतरया पढममंगलगहणा । जं च पिहो न पढिज्जइ नंदीए सो सुयक्खंधो ॥ १० ॥

तस्य च नमस्कारस्य, सर्वाणि च तानि श्रुतानि चाऽवश्यकश्रुतस्कन्धादीनि तदभ्यन्तरता प्रतीयते । कुतः ? इत्याह- सकलमाङ्गलिकवस्तुनः प्रथमं च तन्मङ्गलं च प्रथममङ्गलं तदध्यवसायेन सर्वश्रुतस्यादौ ग्रहणं प्रथममङ्गलग्रहणं तस्मात् ; इदमुक्तं भवति- “मङ्गलाणं च सव्वेसिं पढमं हवई मङ्गलं” इति वचनात् प्रथममङ्गलत्वाभिप्रायेण सर्वश्रुतानामादौ नमस्कारस्य ग्रहणात् तदभ्यन्तरता प्रतीयत एव । कारणान्तरमप्याह- ‘जं चेत्यादि’ यद् यस्माच्चाऽसौ नमस्कारो नन्वध्ययने आवश्यक-दशैकालिकादिश्रुतस्कन्धवत् तेभ्यः पृथक् ‘सुअक्खंधो चि’ श्रुतस्कन्धत्वेन न पठ्यते, येनाऽस्य पृथक् तेभ्यः श्रुतस्कन्धरूपता स्यात्, श्रुतरूपश्चाऽसौ, ततः पृथक् श्रुतस्कन्धत्वाभावे सामर्थ्यात् सर्वश्रुताभ्यन्तरतैवाऽस्य न्याय्या । तस्माद् नन्वध्ययनेऽप्यस्य श्रुतस्कन्धत्वेन पृथगनुपादानं सर्वश्रुताभ्यन्तरताज्ञापनार्थमेव ॥ इति गाथार्थः ॥ १० ॥

यतैवं नन्धां श्रुतस्कन्धत्वेन पृथगनुपादानात् सर्वश्रुताभ्यन्तरत्वेन ज्ञापितोऽसौ नमस्कारः, तत एवैतत् कृतं भद्रवाहुस्वामिना । किम् ? इत्याह-

तेणं चिय सामाइयसुत्ताणुगमाइओ नमोक्कारं । वक्खाणेउं गुरवो वयंति सामाइयसुयत्थं ॥ ११ ॥

यैवोक्तन्यायेन नन्यामसौ सर्वश्रुताभ्यन्तरतया ज्ञापितः, तेनैव कारणेन सामायिकसूत्रानुगमस्यादौ नमस्कारं व्याख्याय गुरवो भद्रवाहुस्वामिनो वदन्ति-अर्थव्याख्यानद्वारेण प्रकटयन्ति सामायिकश्रुतार्थम् । यदि हि पृथगसौ श्रुतस्कन्धः स्यात् तदा “ओवस्सयस्स

१ तस्य पुनः सर्वश्रुताभ्यन्तरता प्रथममङ्गलग्रहणात् । यच्च पृथग् न पठ्यते नन्धां स श्रुतस्कन्धः ॥ १० ॥

२ मङ्गलानां च सर्वेषां प्रथमं भवति मङ्गलम् । ३ क. घ. छ ‘होइ’ ।

४ तेनैव सामायिकसूत्रानुगमादितो नमस्कारम् । व्याख्यानस्य (व्याख्याय) गुरवो वदन्ति सामायिकसूत्रार्थम् ॥ ११ ॥

५ आवश्यकस्य दशैकालिकस्य तथोत्तराध्ययाना-ऽऽचारादुपयोगः, सूत्रकृताङ्गो निर्युक्तिम् ॥

दसकान्तिभ्रस्त तद् उत्तरज्जमा ऽऽयारे, मृगगढे निज्जुत्ति" इत्यादिग्रन्थे आशयकस्य निर्युक्तिं भूतिनाय नमस्कारस्य निर्युक्तिरुपलभ्यते । तस्मात् तत्तरुणादेव सर्वश्रुताभ्यन्तरताऽस्य प्रतीयते । अतो व्यास्यतमिदम्- आशयकाश्रुयोगप्रतिज्ञाश्रियानेनैव नमस्कृताश्रुयोग सप्रवृत्तिं या, करिष्यते च नमस्कारनिर्युक्तिव्याख्यानासरे भाष्यकारोऽपि तदश्रुयोगम् ; इत्यल विस्तरेण ॥ इति गार्थः ॥ तदेव समसद्रुमभिहित योगद्वारम् ॥ ११ ॥

अथ तृतीय मङ्गलद्वारमधिकृत्याऽऽह-

बहुनिगद्याइ सेयाइ तेण कयमगलोयरोहिं । घेतब्बो सो सुमहानिहिस्व जह वा महाविज्जा ॥ १२ ॥

"ध्रेयांसि बहुनिग्नानि भवन्ति महतामपि" इति वचनाद् येन बहुविघ्नानि श्रेयांसि भवन्ति तेन कारणेन परमश्रेयोरूपत्वात् कृतम-
ङ्गलोपचारैरेव स आशयकाश्रुयोगो ग्रहीतव्यः । किंवत् ? इत्याह- शोभनमहारत्नादिनिधिवद्, महाविद्यावद् वा ॥ इति गार्थः ॥ १२ ॥

यत् पुनस्त मङ्गल शास्त्रस्येव्यते ? इत्याह-

ते मगलमाईए मज्जे पज्जन्तए य सत्थस्स । पढम सत्थत्थाऽविग्घपारगमणाय निहिट्ठ ॥ १३ ॥

तद् मङ्गल शास्त्रस्यादौ क्रियते, तथा मध्ये, पर्यन्ते चेति । अयैकस्य करणफलमाह- प्रथममङ्गल तावच्छास्त्रार्थस्याऽविज्ञेन
पारगमनाय निर्दिष्टम् ॥ इति गार्थः ॥ १३ ॥

तैस्सेन य येज्जत्थ मन्झिमय, अतिम पि तस्सेन । अब्बोच्छित्तिनिमित्त सिस्सपसिस्साइवसस्स ॥ १४ ॥

तस्यैव शास्त्रस्य प्रथममङ्गलकरणशुभावादविज्ञेन परम्पराश्रुपगतस्य स्वैर्यार्थं स्थिरताऽऽयादनार्थं मध्यम मङ्गलम्, निर्दिष्टमिति
वर्तते, 'अन्तिम पीति' अत्यमपि मङ्गल तस्यैव शास्त्रार्थस्य मध्यममङ्गलसामर्थ्येन स्थिरीभूतस्याऽन्यत्रच्छित्तिनिमित्ताद्, यस्य, योऽतो
ज्ञाप्यार्थः ? इत्याह- शिष्यप्रशिक्ष्यादिश्रुतस्येत्यर्थः । शिष्यप्रशिक्ष्यादियशो शास्त्रार्थस्याऽन्यत्रच्छेदनिमित्त चरममङ्गलमिति भावः ॥
इति गार्थः ॥ १४ ॥

१ बहुविघ्नानि ध्रेयांसि तेन कृतमङ्गलोपचारैः । ग्रहीतव्यं स सुमहानिधिवत् यथा सा महाविद्या ॥ १२ ॥

२ तद् मङ्गलमादौ मध्ये पत्र-तर्के च नास्त्वय । प्रथमं शास्त्रार्थोऽपिजपारगमनाय निर्दिष्टम् ॥ १३ ॥

३ तस्यैव च स्वैर्यार्थं मध्यमवत्, अन्तिममपि तस्यैव । अत्रच्छित्तिनिमित्तं शिष्यप्रशिक्ष्यादियस्य ॥ १४ ॥

मङ्गलम्, तर्हि 'त मंगलमार्ग' इत्यादिवचनात् मङ्गल तत्र किमित्युपादीयते ? सत्यम्, किन्तु 'सोसमङ्गमलपरिग्रहत्यमेतं तदभिहा-
ण' इत्यादिना ऋषये सर्वमोचरम्, मा त्वरिष्ठा ॥ इति गार्थार्थः ॥ १६ ॥

अथ समर्थवादितयार्थान्तरभूतत्वमपि मङ्गलस्याऽभ्युपगम्य समर्थयन्नाह-

अत्यन्तरे वि सङ्ग मंगलमि नामगला-ऽणवत्थाओ । स-पराणुगहकारिं पदेन इव मंगल जम्हा ॥ १७ ॥
शास्त्रार्थान्तरे भेदवत्स्यपि मङ्गलेऽभ्युपगम्यमाने सति नाऽमङ्गलता शास्त्रस्य, नाऽप्यनवस्था । कुत ? इत्याह- यस्मात् स्व प-
राणुग्रहकारि मङ्गलम्, मदीयम्-यथा हि प्रदीप आत्मान प्रकाशयमानः स्वस्याऽनुग्राहको भवति, ग्रहोदरवर्तिनस्तु घटपटादर्थानाविच्छि-
न्नाण परमाणुग्राहक संपद्यते, न तु स्वप्रकाशो प्रदीपान्तरमपेक्षते, यथा च लवण रसवत्यामात्मनि च सलवणतामुपदर्शयत् स्वप-
राणुग्राहक भवति, न त्मात्मनः सलवणताया लवणांतरमपेक्षते । एवमर्थान्तरभूत मङ्गलमपि निजसामर्थ्याच्छास्त्रे स्वात्मनि च मङ्गलता
व्यवस्थापयत् स्व पराणुग्राहक भवति । ततो मङ्गलाद् मङ्गलरूपताप्रप्तौ शास्त्रस्य तावद् नाऽमङ्गलता । यदा च मङ्गलमात्मनो मङ्गलरूप-
ताया मङ्गलान्तर नपेक्षते, तदाऽनवस्थाऽपि दूरोत्सारित्वेन ॥ इति गार्थार्थः ॥ १७ ॥

पुनरन्यथा पर प्रेरयति-

मंगलतियतराल न मंगलमिहृत्थओ पसत्त ते । जइ वा सव्व सत्थ मंगलमिह कि तियग्गहण ? ॥ १८ ॥

इह मङ्गलविचारक्रमे, अर्थतोऽर्थपत्त्या एतत् ते तव आचार्य ! प्रसक्त प्राप्तम् । किं तत् ? इत्याह- मङ्गलानामादि-मध्या-
ऽनसानलक्षण त्रिक मङ्गलनिक तस्याऽन्तरालद्वयलक्षणमन्तराल न मङ्गलमिति । यदा हि 'त मंगलमार्ग' मञ्जे पञ्जतए य सत्थस्स'
इत्यादिवचनादादिमध्यावसानलक्षणेषु त्रिवेव नियतस्थानेषु मङ्गलश्रुपादीयते, तदा तदव्याप्तमन्तरालद्वयमर्थपत्त्यैवाऽमङ्गल प्रामोतीति
भावः । पर एवाह- यदि वा सिद्धान्तादिन् ! एव द्यूयास्त्व यदुत- सर्वमेव शास्त्र मङ्गलमिति मगोवोक्तम्, अतः किमेव प्रेर्यते ? ।
हन्त ! तर्हि 'त मंगलमार्ग' इत्यादिना किमिह मङ्गलनिकग्रहण कृतम् ? । न हि सर्वस्मिन्नपि शास्त्रे मङ्गले 'आदी मधेऽवसाने च
मङ्गलम्' इत्युच्यमान युक्तियुक्तत्वमुभयमिति । तस्मादपान्तरालद्वयस्याऽमङ्गलत्व वा प्रतिपद्यस्व, मङ्गलत्रयग्रहण वा मा कृथा इति भावः ॥
इति गार्थार्थः ॥ १८ ॥

१ गाय २० । २ अथान्तरेऽपि सति मङ्गले नामङ्गलाऽनवस्थ । स्व पराणुग्रहकारि प्रदीप इव मङ्गल यस्मात् ॥ १७ ॥

३ मङ्गलनिकान्तराल न मङ्गलमिहाऽप्यत प्रसक्त ते । यदि वा सर्वं शास्त्र मङ्गलमिह किं त्रिवग्रहणम् ? ॥ १८ ॥ ४ गाय १२ ।

आचार्यः प्राह—

सैत्थे तिहा विहत्ते तदन्तरालपरिकप्पणं-कत्तो ? । सव्वं च निज्जरत्थं सत्थमओऽमंगलमजुत्तं ॥१९॥

प्रश्ने०

॥ २० ॥

बुद्ध्या शास्त्रे त्रिधा विभक्ते तस्य शास्त्रस्यान्तरालं तदन्तरालं तस्य परिकल्पनं कुतः संभवति ?— न कुतश्चिदित्यर्थः । यथा हि संपूर्णे मोदकादिवस्तुनि त्रिवण्डे विकल्पितेऽन्तरालं न संभवति; तथाऽत्रापि, इति कस्याऽमङ्गलता स्यात् ? इति । यदि नाम शास्त्रं त्रिधा विभक्तम्, तथापि कथं तस्य सर्वस्याऽपि मङ्गलता ? इत्याह— सर्वं चावश्यकादि शास्त्रं निर्जरार्थं कर्मोपगमरूपा निर्जरा अर्थः प्रयोजनमस्येति निर्जरार्थम्; तथा च सति तपोवत् स्वयमेव मङ्गलमिदमिति सामर्थ्याद् गम्यते । यदि नाम निर्जरार्थत्वात् तपोवत् स्वयमेवाऽऽवश्यकादिशास्त्रं मङ्गलम्; ततः किम् ? इत्याह—अतोऽमङ्गलमयुक्तम्, यतः सर्वमेव शास्त्रं मङ्गलम्, अतो मङ्गलात्मनि तस्मिन्निधा विभक्ते यदुच्यते ‘अपान्तरालद्वयममङ्गलम्’ तदयुक्तमित्यर्थः । यदि हि शास्त्रं स्वयं मङ्गलं न भवेत् तदाऽन्यमङ्गलाऽव्याप्तत्वात् कापि तदमङ्गलं भवेत्, यदा तु सर्वमपि स्वयमेव तद् मङ्गलम्, तदा कापि तस्याऽमङ्गलता न युक्तेति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ १९ ॥

अथ प्रेरकः प्राह—

जैइ मंगलं सयं चिय सत्थं तो किमिह मंगलग्रहणं ? । सीसमइमंगलपरिगग्रहत्थमेत्तं तदभिहाणं ॥२०॥

यदि हि स्वयमेव शास्त्रं मङ्गलमिष्यते तदा ‘तं मंगलमार्हं मज्जे’ इत्यादिवचनात् किमिह मङ्गलग्रहणं क्रियते ? स्वत एव मङ्गले मङ्गलविधानस्याऽनर्थकत्वादिति भावः । इति परेण प्रेरिते गुरुराह— ‘सिस्सेत्यादि’ शिष्यस्य मतिः शिष्यमतिस्तस्या मङ्गलपरिग्रहः सोऽर्थः प्रयोजनमस्य तत् तथा तदर्थमेव शिष्यमतिमङ्गलपरिग्रहार्थमात्रं तदभिधानं मङ्गलाभिधानमित्यर्थः; इदमुक्तं भवति— शास्त्रादनर्थान्तरभूतमेव मङ्गलमुपादीयते, नाऽर्थान्तरमिति प्रागेवोक्तम्, नन्दिहि मङ्गलत्वेनाऽभिधास्यते, सा च पञ्चज्ञानात्मिका, ततः शास्त्राण्यावश्यकदीनि सर्वाण्यपि श्रुतज्ञानरूपतया नन्द्यन्तर्गतान्येव, नन्दिरपि श्रुतरूपत्वेनाऽऽवश्यकादिशास्त्रान्तर्गतैव । तस्माद् नन्देर्मङ्गलत्वेनाऽभिधाने शास्त्रान्तर्गतमेव मङ्गलमभिहितं भवति । तत्रापि नाऽमङ्गलस्य सतः शास्त्रस्य मङ्गलताऽऽपादनार्थं तदभिधानम्,

१ शास्त्रे त्रिधा विभक्ते तदन्तरालपरिकल्पनं कुतः ? । सर्वं च निर्जरार्थं शास्त्रमतोऽमङ्गलमयुक्तम् ॥ १९ ॥

२ यदि मङ्गलं स्वयमेव शास्त्रम्, तदा किमिह मङ्गलग्रहणम् ? । शिष्यमतिमङ्गलपरिग्रहार्थमात्रं तदभिधानम् ॥ २० ॥ ३ गाथा १३ ।

॥ २० ॥

बृहद्वृत्तिः ।

किन्तु शिष्यमतिमङ्गलपरिग्रहार्थम्, शिष्यो हि तसिन्नाभिहिते 'मङ्गलमेतच्छाद्यम्' इत्येव स्वमतौ तन्मङ्गलतापरिग्रहं करोतीति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ २० ॥

आह— किं मङ्गलमपि मङ्गलबुद्ध्या शुद्दीतमेव स्वकार्यं करोति, नान्यथा ? । एवमेतत्, इत्याह—

इदं मङ्गलं पि मङ्गलबुद्धीर् मङ्गलं जहा साहू । मङ्गलतिथिबुद्धिपरिग्रहे ऽपि न णु कारणं भणितम् ॥ २१ ॥

इह लोके, मङ्गलमपि सद् वस्तु मङ्गलबुद्ध्या शुद्धमाणमभिनन्दयमानं वा मङ्गलं भवति । यथा साधु^१, साधुर्हि स्वयं मङ्गलशूरोऽपि तद्बुद्ध्या शुद्धमाण एव प्रशस्तचेतोऽर्चयेत्यस्य मङ्गलकार्यं करोति, अमङ्गलबुद्ध्या तु शुद्धमाणं मङ्गलमपि तत्कार्यं न करोति, यथा स एव साधुः कालुष्योपहतचेतोऽर्चयेत्यस्य । अत्राह— कश्चित्— नन्वेव सत्यमङ्गलमप्यसाध्यादिकं मङ्गलबुद्ध्या शुद्धमाणं तत्कार्यं करिष्यति, न्यायस्य समानत्वात् । तदुक्तम्, असाधोः स्वतो मङ्गलरूपताया अभवात्, सत्यमणिर्हि सत्यमणितया युद्धमाणो ग्रहीतुर्गौरवमापादयति, न त्वसत्यमणिः सत्यमणितया, इत्यलं प्रसङ्गेन । आह— यथेयम्, तथैकमेव मङ्गलमस्तु, तेनापि हि शिष्यमतिमङ्गलपरिग्रहं सेतस्यति, किं मङ्गलप्रकरणेन ? , इत्याह— 'मङ्गलतिथेत्यादि' मङ्गलत्रये हि कृते शिष्यस्य बुद्धौ तत्परिग्रहो भवति । तेनाऽपि किमिति चेत् ? , इत्याह— ननु तत्रापि 'पेढम सत्यत्वाविधेयपरामर्शाय निहिद्वि' इत्यादिना कारणं निमित्तं भवेत् । किमिति विस्मर्यते ? । न च वक्तव्यमेकमेव मङ्गलेन तत् कारणत्रयं सेतस्यति, यतो यथैव शास्त्रं मङ्गलमपि सद् मङ्गलबुद्धिपरिग्रहमन्तरेण मङ्गलं न भवति साधुवत्, तथा शास्त्रस्याऽऽदि-मध्या-ऽनन्त्यानां मङ्गलरूपाण्यपि मङ्गलबुद्धिपरिग्रहं विना न मङ्गलकार्यं कुर्वन्ति, इति मङ्गल-प्रणयविधानम् ॥ इति गाथार्थः ॥ २१ ॥

तदेव मङ्गलाभिधानमुपपत्तिभिर्व्यवस्थाप्य मङ्गलशब्दार्थं निरूपयितुमाह—

मङ्गलजिह्वाधुगाम्मइ जेण हिअ तेण मङ्गलं होइ । अहवा मङ्गो धम्मो तं लाइ तयं समादत्ते ॥ २२ ॥

'अग्नि-रग्नि-ल्लगि वग्नि-मग्नि' इत्यादौ मग्निर्गन्तव्यो घातुः, अतस्तस्याऽलक्ष्यत्वात्तस्य मद्भ्यस्तेऽधिगम्यते साध्यते यतो हितमेनेन तेन कारणेन मङ्गलं भवति । अथवा मङ्ग इति धर्मस्याऽलक्ष्या, 'ला आदाने' घातुः, ततश्च मङ्गं लान्ति समादत्ते इति मङ्गलं

१ इह मङ्गलमपि मङ्गलबुद्ध्या मङ्गलं, यथा साधु । मङ्गलतिथिबुद्धिपरिग्रहेऽपि ननु कारणं भणितम् ॥ २१ ॥ २ यथा ११ ।

३ मद्भ्यस्तेऽधिगम्यते येन हितं तेन मङ्गलं भवति । अथवा मङ्गो धर्मस्तु लान्ति तत्कं समादत्ते ॥ २२ ॥

धर्मोपादानहेतुस्तिर्यर्थः ॥ इति गाथार्थः ॥ २२ ॥

अहंवा निवायणाओ मंगलभिद्वत्थपगइपच्चयओ । सत्थे सिद्धं जं जह तयं जहाजोगमाओज्जं ॥ २३ ॥

अथवा निपातनाद् मङ्गलमिति साध्यते । कथम् ? इत्याह—इष्टार्थप्रकृतिप्रत्ययतः, तत्रेष्टो विवक्षितोऽर्थो यासां ता इष्टार्थाः प्रकृतयः; तद्यथा—‘मकि मण्डने’ ‘मन ज्ञाने’ ‘मदी हपे’ ‘मुद मोद-स्वप्न गतिषु’ ‘मह पूजायाम्’ इत्येवमादि; प्रत्ययस्त्वेतासां प्रकृतीनां सर्वत्र ‘अलच्’ एव विधीयते, ततो मङ्गलमिति रूपं निपात्यते । व्युत्पत्तिस्त्वेवम्—मङ्गल्यतेऽलंक्रियते शास्त्रमनेनेति मङ्गलम्, तथा मन्यते ज्ञायते निश्चीयते विघ्नाभावोऽनेन, तथा साध्यन्ति हृष्यन्ति मदमनुभवन्ति, मोदन्ते, शेरते विघ्नाभावेन निष्पकम्पतया सुप्ता इव जायन्ते, शास्त्रस्य पारं गच्छन्त्यनेनेति, तथा महन्ते पूज्यन्तेऽनेनेति मङ्गलमिति । एवमादि व्याकरणशास्त्रे यद् यथा निपातनं सिद्धम्, तद् यथायोगं यथासंबन्धमत्र स्वधियाऽऽयोज्यं लक्षणज्ञैः ॥ इति गाथार्थः ॥ २३ ॥

मं गालयइ भवाओ मंगलमिहेवमाइ नेरुत्ता । भासंति सत्थवसओ नामाइ चउव्विहं तं च ॥ २४ ॥

अथवा मां गालयति भवादिति मङ्गलं संसारादपनयतीत्यर्थः । इह मङ्गलविचारे एवमादि नैरुक्ताः शब्दविदः शास्त्रवशतो व्याकरणानुसारेण भाषन्ते मङ्गलशब्दार्थं व्याचक्षते । आदिशब्दात् शास्त्रस्य मा भूद् गलो विघ्नोऽस्मादिति मङ्गलम्, अथवा शास्त्रस्य मा भूद् गलो नाशोऽस्मिन्निति मङ्गलम्, सम्यग्दर्शनादिमार्गलपनाद् वा मङ्गलमित्यादि द्रष्टव्यम्, इत्यलं विस्तरेण । इह तत्त्व-पर्याय-भेदैर्व्याख्या, तत्र तत्त्वं शब्दार्थरूपम्, तत्तावद् निर्णीतम् । पर्यायास्तु मङ्गलं, शान्तिः, विघ्नविघ्नावणमित्यादयः स्वयमेव द्रष्टव्याः । भेदास्तु स्वयमेव निरूपयितुमाह—‘नामाइ चउव्विहं तं चेति, तच्च मङ्गलं नामादिभेदतथतुविधं भवति । तद्यथा—नाममङ्गलम्, स्थापनामङ्गलम्, द्रव्यमङ्गलम्, भावमङ्गलं च ॥ इति गाथार्थः ॥ २४ ॥

तत्र नाम किमुच्यते ? इत्याशङ्क्य सामान्येन नाम्नास्तावद्वक्ष्यमाह—

पैज्जायाऽणभिधेयं ठिअमणत्थे तयत्थनिरवेक्खं । जाइच्छिअं च नामं जात्रदुव्वं च पाएण ॥ २५ ॥

१ अथवा निपातनाद् मंगलमिष्टार्थप्रकृतिप्रत्ययतः । शास्त्रे सिद्धं यद् यथा तद् यथायोगमायोज्यम् ॥ २३ ॥

२ मां गालयति भवाद् मङ्गलमिहेवमादि नैरुक्ताः । भाषन्ते शास्त्रवशतो नामादि चतुर्विधं तच्च ॥ २४ ॥

३ पर्यायाऽनाभिधेयं स्थितमन्यार्थं (अन्वर्थे चा) तदर्थनिरपेक्षम् । यादृच्छिकं च नाम यावदुद्वयं च प्रायेण ॥ २५ ॥

यत् कर्मिणि श्रुतकदारकादौ इन्द्राग्निधानं क्रियते, तद् नाम भण्यते । कर्मभूतं तत् १, इत्याह- पर्वायाणां शक्रपुरन्दर-
पारुणासन शतमल इरिप्रभृतीनां समानार्थानां धनीनामनाभिपयमाच्यम्, नामतः पिण्डस्य समन्धी धर्मोऽयं नाम्युपचरितः,
स हि तामान् श्रुतकदारकादिपिण्डः किल्लेन सकृत्तमत्रेणन्द्रादिबन्धनैराभिधीयते, न तु शेषे. शक्रपुरन्दर पाकशासनादिसन्धे,
अतो नामयुक्तपिण्डगतधर्मो नाम्युपचरितः पर्यायानभिधेयमिति । पुनरपि कथयभूत तन्नाम १, इत्याह- 'विअमणत्ये चि' निवक्षितवृ
श्रुतकदारकादिपिण्डादन्यथासात्रार्थेभ्याञ्चाथो देवाधिपादि, सन्नरातस्तत्र यत् स्थितम्, श्रुतकदारकादौ तु सकृत्तमात्रतयेव वर्तते, अथवा
सन्नरातः स्थितमन्यर्थे- अनुगतः सवद्धः परमेश्वर्यादिकोऽर्थो यत्र सोऽर्थः शचीपत्यादि. । सन्नरातस्तत्र स्थित श्रुतकदारकादौ तद्वि
कथय वर्तते १, इत्याह- तदर्थनिरपेक्षं तत्स्येन्द्रादिनाम्नोऽर्थस्तदर्थं परमेश्वर्यादिकोऽर्थस्तदर्थं परमेश्वर्यादिकोऽर्थस्तदर्थं श्रुतकदारका
दौ वर्तते, इति पर्यायानभिधेयम्, स्थितमन्यार्थे, अन्यर्थे वा; तदर्थनिरपेक्षं यत् कचिद् श्रुतकदारकादौ इन्द्राग्निधानं क्रियते तद् नाम,
इतीह तात्पर्यार्थः । प्रकारान्तरेणाऽपि नाम्नः स्वरूपमाह- याश्चिच्छक चेति, इदमुक्तं भवति- न केवलमनन्तरोक्तम्, किन्त्यन्यत्राऽन-
न्तमानमपि यदेतदेव यद्वच्छया केनानिद् गोपालदारादंरभिधानं क्रियते, तदपि नाम, यथा द्विरथो द्विरथ इत्यादि । इदं चोभयरूपम-
पि कथयभूतम् १, इत्याह- यावद् द्रव्यं च प्रायेणेति- यावेदतद्वाच्यं द्रव्यमत्रतिष्ठते तावेदं नामाऽप्यतिष्ठत इति भावः । किं सर्वं
मपि १, न, इत्याह- प्रायेणेति, मेरु द्वीप-समुद्रादिकं नाम प्रभूतं यावद्द्रव्यभाति दृश्यते; किञ्चित् रान्यथाऽपि समीक्ष्यते, देयदत्तादि-
नामनान्यानां द्रव्याणां निष्प्रमानामव्यपरापरनामपरावर्तस्य लोके दर्शनात् । सिद्धान्तेऽपि यदुक्तम्- "नैम आवकद्विअ ति" तत् प्र-
तिनियतजनपदादिसंज्ञावेगोऽङ्गीकृत्य, यथोचरा कुरव इत्यादि । तदेव प्रकारद्वयेन नाम्नः स्वरूपमत्रोक्तम्, एतच्च उत्तीयमकारस्योप-
लक्षणम्, पुस्तकं पत्रं नित्रादिलिखितस्य वस्त्राभिधानभूतेन्द्रादिगोर्वालीमात्रस्याऽप्यन्यत्र नामत्वेनोक्तत्वादिति । एतच्च सामान्येन ना
म्नो लक्षणमुक्तम्, प्रस्तुते त्वेव योजयते- यत्र मङ्गलार्थशून्ये वस्तुनि मङ्गलमिति नाम क्रियते, तद् वस्तु नाम्ना नाममात्रेण मङ्गलमिति
कृत्वा नाममङ्गलमियुच्यते । पुस्तकादिलिखितं च यद् मङ्गलमिति वर्णवलीमात्रम्, तदपि नाम च तद् मङ्गलं चेति कृत्वा नाममङ्गल-
मित्यभिधीयते ॥ इति माथार्थः ॥ २५ ॥

अथ सामान्येनैव स्थापनाया स्वरूपमाह-

जै पुण तयत्थसुन्न तयभिप्पाएण तारिसागार । कीरइ व निरागार इत्तरमियर व सा ठवणा ॥ २६ ॥

१ नाम वाचकपदमिति । २ यत् पुस्तकद्रव्यं वस्त्राभिधानेन साक्षात्कारम् । क्रियते वा निराकारमित्यत्रमितरद् वा सा स्थापना ॥ २६ ॥

सा स्थापनाऽभिधीयते; यत् किम्?, इत्याह-यत् क्रियते इन्द्रादिस्थापनारूपतया विधीयते वस्तु, पुनःशब्दो नामलक्षणात् स्थापनालक्षणस्य वैसदृश्यद्योतकः। केन?, इत्याह- तदभिप्रायेण तस्य सञ्चतेन्द्रस्याऽभिप्रायोऽयवसायस्तेन। कथंभूतं तद् वस्तु?, इत्याह- तदर्थशून्यं स चाऽसावर्थश्च तदर्थः सञ्चतेन्द्रलक्षणेन शून्यं तदर्थशून्यम्। पुनरपि कथंभूतम्?, तादृशाकारं सञ्चतेन्द्रसमानाकारम्, वाशब्दस्य भिन्नक्रमत्वाद् निराकारं वा सञ्चतेन्द्राकारशून्यमित्यर्थः, चित्र-लेख्य-काष्ठ-पाषाणादिषु तादृशाकारं भवति, अक्षादिषु तु निराकारमित्यर्थः। पुनः किंभूतम्?, इत्वरम्-अल्पकालीनम्, इतरद्वा यावत्कथिकम्। तत्रेत्वरं चित्राक्षादिगतम्, यावत्कथिकं तु नन्दीश्वरचैत्यप्रतिमादिः तदपि हि 'तिष्ठतीति स्थापना' इति स्थापनात्वेन समये निर्दिष्टमेव। तदिदमिह तात्पर्यम्-यद् वस्तु सञ्चतेन्द्रार्थशून्यं सत् तद्बुद्ध्या तादृशाकारं निराकारं वा, स्तोककालं यावत्कथिकं वा स्थाप्यते सा स्थापनेति। प्रकृते योजना त्वित्थं क्रियते-चित्रकर्मादिगतः परममुनिः स्थापनं स्थापना तया मङ्गलं स्थापनामङ्गलमिति व्यपदिश्यते ॥ इति गाथार्थः ॥ २६ ॥

अथ भाष्यकारः स्वयमेव नाम-स्थापनामङ्गलयोरुदाहरणमुपदर्शयन्नाह—

जह मंगलमिह नामं जीवा-ऽजीवो-भयाण देसीओ। रूढं जलणार्इणं ठवणाए सोत्थिआईणं ॥ २७ ॥

यथाशब्द उदाहरणोपन्यासार्थः। क यथा?, इत्याह- जीवा-ऽजीवोभयानां ज्वलनादीनां देशीतो देशीभाषया मङ्गलमिति नाम रूढम्, तत्र जीवस्याऽपेक्षमङ्गलमिति नाम रूढम्, सिन्धुविषयेऽजीवस्य दवरकवलनकस्य मङ्गलमिति नाम रूढम्, लाटदेशे जीवाजीवोभयस्य तु मङ्गलमिति नाम रूढं वन्दनमालायाः, दवरिकादीनामिहाऽचेतनत्वात्, पत्रादीनां तु सचेतनत्वाज्जीवाजीवोभयत्वं भावनीयम्। स्वस्तिकादीनां तु या स्थापना लोके तस्या रूढं स्थापनामङ्गलत्वमिति शेषः ॥ इति गाथार्थः ॥ २७ ॥

अथ द्रव्यलक्षणमाह—

देवए दुयए दोरवयवो विगारो गुणाण संदावो। दव्वं भव्वं भावस्स भूअभावं च जं जोग्गं ॥ २८ ॥

'दुद्दुगतौ' इति धातुः, ततश्च द्रवति तांस्तान् स्वपर्यायान् प्राप्नोति मुञ्चति वेति तद् 'द्रव्यम्' इत्युत्तरार्धादानीय सर्वत्र संबध्यते, तथा द्रव्येते स्वपर्यायैरेव प्राप्यते मुच्यते चेति द्रव्यम्, यान् किल-पर्यायान् द्रव्यं प्राप्नोति तैस्तदपि प्राप्यते, यांश्च मुञ्चति तैस्तदपि

१ यथा मङ्गलमिह नाम जीवा-ऽजीवो-भयानां देशीतः। रूढं ज्वलनादीनां स्थापनायाः स्वस्तिकादीनाम् ॥ २७ ॥

२ द्रवति द्रव्येते दोरवयवो विकारो (वा) गुणानां संदावः। द्रव्यं भव्यं भावस्स भूतभावं च यद् योयम् ॥ २८ ॥

मुच्यत इति भावः । तथा द्रवति तांस्तान् पर्यायाद् गच्छतीति दुः सचा तस्या एवाऽयवो विकारो चेति द्रव्यम्, अयान्तरसत्कारुपाणि हि द्रव्याणि महासत्ताया अवयवो विकारो वा भवन्त्येवेति भावः । तथा गुणा रूपरसादयस्तेषां सद्रवण सद्रावः समुदायो घटादिरूपो द्रव्यम् । तथा 'भव्य भावस्स च्छि-' भविष्यतीति भावस्तस्य भावस्य भाविनः पर्यायस्य यद् भव्य योग्य तदपि द्रव्यम्, राज्यपर्यायाऽर्हणमारवत् । तथा भूतभाव चेति- भूत पदवाच्यतो भावः पर्यायो यस्य तद् भूतभाव तदपि द्रव्यम्, अनुभूतघृताधारत्वपर्यायिरक्तघृतयटवत् । चशब्दाद् भूतभविष्यत्पर्याय च द्रव्यमिति ज्ञातव्यम्, भूतभविष्यद्वृताधारत्वपर्यायिरक्तघृतयटवदिति । एतदपि भूतभाव तथा भूतभविष्यद्भावा च कथंभूत सद् द्रव्यम्, इत्याह- यद् योग्यम्, भूतस्य भावस्य भूतभविष्यतोश्च भावयो रिदानीमसत्त्वेऽपि यद् योग्यमर्हं तदेव द्रव्यमुच्यते, नाज्यत्, अन्यथा सर्वेषामपि पर्यायानामनुभूतत्वादनुभवविषयमाणत्वाच्च सर्वस्याऽपि सुब्रह्मादेर्द्रव्यत्वमसङ्गात् ॥ इति गाथार्थः ॥ २८ ॥

आह विनय- ननु सामान्येन द्रव्यलक्षणमवगतम्, पर द्रव्यमङ्गल किमभिधीयते ? इति प्रस्तुत निवेद्यताम्, इत्याह-

औगमओऽणुवउत्तो मगलसद्दणुवासिओ वत्ता । तज्जानलद्धिसहिओ चि नोवउत्तो चि तो दव्व ॥ २९ ॥

इह द्रव्यमङ्गल तावद् द्विधा भवति- आगमत- आगममाश्रित्य, नोआगमतश्च- नोआगममाश्रित्य, तत्राऽऽगमो मङ्गलशब्दार्थज्ञानस्वरूपोऽभिभेद, तमाश्रित्य 'द्रव्य' द्रव्यमङ्गलमिति पर्यन्ते सवन्धः । कोऽसौ ?, इत्याह- वक्ता मङ्गलशब्दार्थरूपकः । किं सर्वोऽपि ?, न, इत्याह- अनुपयुक्तः तदुपयोगश्च । किं विशिष्टः ?, इत्याह- मङ्गलशब्दानुवासितः मङ्गलशब्दार्थज्ञानावरणक्षयो पशमसरकारानुरङ्गितमना, तज्ज्ञानलब्धिमानीति यावत् । ननु यदि तज्ज्ञानलब्धिमानीति किमिति द्रव्यम् ?, इत्याह- 'तन्नाणेत्थादि' तज्ज्ञानलब्धिसहितोऽपि मङ्गलशब्दार्थज्ञानावरणक्षयोपशमवानपि, नोपयुक्तस्तत्र मङ्गलशब्दार्थे यस्मादसौ, 'तो चि' तस्माद् द्रव्यमङ्गलम् । इदमुक्त भवति- 'अनुपयोगो द्रव्यम्' इति वचनाद् मङ्गलशब्दार्थं जानन्नपि तत्रानुपयुक्तस्त प्ररूपयस्तज्ज्ञानलब्धिसहितोऽप्यागमतो द्रव्यमङ्गलमेव ॥ इति गाथार्थः ॥ २९ ॥

अत्राह कश्चित्- ननु कोऽप्यमागमो यमाश्रित्य द्रव्यमङ्गलमिदमभिधीयते ? । अत्रोच्यते- मङ्गलशब्दार्थज्ञानमत्राऽऽगमः । तर्हि प्रेर्यते, किम् ?, इत्याह-

१ ग भवत्येव । २ आगमतोऽनुपयुक्तो मङ्गलशब्दानुवासितो वक्ता । तज्ज्ञानलब्धिसहितोऽपि नोपयुक्त इति तस्माद् द्रव्यम् ॥ २९ ॥

३ क ख ग 'रूपे' । ४ ख मङ्गलशब्दार्थज्ञानवानपि ।

जैइ नाणमागमो तो कह दव्वं दव्वमागमो कह णु ? । आगमकारणमाया देहो सद्धो यतो दव्वं ॥ ३० ॥

यदि मङ्गलशब्दार्थज्ञानमागमः; तर्हि तद्वृत्ताऽसौ कथं द्रव्यमङ्गलम् ? , आगमस्य भावमङ्गलत्वेन द्रव्यमङ्गलत्वानुपपत्तेः । अथ द्रव्यम्- द्रव्यमङ्गलमसौ तर्हि आगमः कथम् ? येनाऽऽगमत आगममाश्रित्येत्युच्यते; द्रव्ये आगमस्याऽभावात्, भावे वा भावमङ्गलत्वमस-
ङ्गात् । तस्मादागमतो द्रव्यमङ्गलमिति दूरविरुद्धमिदम् । इति परेणोक्ते-आचार्यः प्राह- आगमेत्यादि, इदमुक्तं भवति- आगमत इत्यु-
क्तैर्नैतद् भवता बोद्धव्यं यदुत- न साक्षादेवाऽऽगमोऽज्ञास्ति, किं तर्हि ? , आगमस्य मङ्गलशब्दार्थज्ञानलक्षणस्य यत् कारणं निमित्तं तदेवेह
विद्यत इत्यवगन्तव्यम् । किं पुनस्तदागमस्य कारणमिहाऽवसेयम् ? , इत्याह- अनुपयुक्तस्य वक्तुः संवन्धी आत्मा जीवो देहः शब्दश्च,
जीवशरीरे हि तावदागमस्य कारणम्, तदाधारविरहितस्याऽऽगमस्याऽसंभवात् । शब्दोऽपि प्रत्याख्य शिष्यगताऽऽगमस्य कारणमेव, तमन्तरेण
तस्याऽभावात् । यच्च कारणं तद् द्रव्यं भवत्येव “ भूतस्य भाविनो वा भावस्य हि कारणं तु यल्लोके, तद् द्रव्यम् ” इत्यादिवचनात्,
इत्याह- ‘तो चि-’ यत एवम्, तस्माद् द्रव्यं द्रव्यमङ्गलमिदमित्यर्थः । यद्यागमकारणमेवेह विद्यते, तर्हि कथमिदमागमो येनाऽऽगमतो
द्रव्यमङ्गलं स्यात् ? इति चेत् । उच्यते- आगमस्य कारणभूता आत्मादयोऽपि कारणे कार्योपचारादागमत्वेनोच्यन्ते, भवति च
कारणे कार्यव्यपदेशः, यथा- ‘तन्दुलान् वर्पति पर्जन्यः’ । तस्मादागमतो द्रव्यमङ्गलं न विरुध्यते ॥ इति गाथार्थः ॥ ३० ॥

अथ— “नैथि नयेहिं विहूण सुत्त अत्थो य जिणमए किंचि । आसज्ज उ सोयारं नयेण य विसारओ वूया” ॥ १ ॥

इति वचनाज्जिनमते सर्वेऽपि पदार्था नयैर्विचारणीयाः, इत्यतो द्रव्यमङ्गलमपि नयैर्विचारयन्नाह-

एणो मंगलमेगं णेगाइ णेगमनयस्स । संगहनयस्स एक्कं सव्वं चिय मंगलं लोए ॥ ३१ ॥

वक्ष्यमाणशब्दार्थस्य नैगमनयस्य मतेनैकोऽनुपयुक्तो मङ्गलशब्दार्थरूपक एकं द्रव्यमङ्गलम्, अनेके त्वनुपयुक्तास्तत्परूपका अनेकानि
द्रव्यमङ्गलानि । अयं हि नयः सामान्यं विशेषांथाऽभ्युपगच्छत्येव, तत्र विशेषवादित्वपक्षे एकोऽनुपयुक्त एकं द्रव्यमङ्गलम्; अनेके त्वनुपयुक्ता
अनेकानि द्रव्यमङ्गलानीत्युपपद्यत एव, विशेषाणां पृथग्भिन्नत्वादिति । संगहनयस्य तु वक्ष्यमाणस्वरूपस्य केवलसामान्यवादिनो मतेन

१ यदि ज्ञानमागमस्तस्मात् त्वं द्रव्य, द्रव्यमागमः कथं तु ? । आगमकारणमात्मा देह शब्दो यतो द्रव्यम् ॥ ३० ॥

२ नास्ति नयैर्विहीनं सूत्रमर्थश्च जिनमते किञ्चित् । आमाण तु श्रोतारं नयेन च विशारदो नूयात् ॥ १ ॥

३ एको मङ्गलमेकमनेकेऽनेकानि नैगमनयस्य । संगहनयस्यैकं सर्वमेव मङ्गलं लोके ॥ ३१ ॥ ४ रा ‘लुच्यते’ ।

सर्वस्मिन्पि लोके एतमेव द्रव्यमङ्गलम्, सर्वेषां द्रव्यमङ्गलत्वं सामान्यादव्यतिरिक्तत्वात्, व्यतिरेके चाऽद्रव्यमङ्गलत्वं प्राप्ते, सामान्यस्य च त्रिशुननेऽप्येकत्वात् ॥ इति गार्थार्थ ॥ ३१ ॥

एतदेवाह-

एकं निश्च निरययमक्रिय सव्यग च सामन्न । निस्सामन्नत्ताओ नत्थि विसेसो खपुष्फ व ॥ ३२ ॥

एतद्वितीयादेरुक्तसंख्येयत्वं सामान्यम् । एतदपि क्षणिकं स्यात्, तत्राह- नित्यमननपि । नित्यमप्याकाशवत् सावयव स्यात्, तन्निरवयवत्वं सन्निवृत्त्याऽस्तमनाऽयोगात्, इत्याह- निरयवमनश्च, पूर्वोपरकोटिशून्यत्वादिति । निरवयवमपि परमाणुवत् सक्रियं स्यात्, अत आह- अक्रिय क्रियारहितम्, परित्यज्यनिर्मुक्तत्वादिति । अक्रियमपि दिगादिगत् सर्वगतं न स्यात्, अत्राह- सर्वं च सकललोकाऽप्राप्तसत्ताकम् । इदमित्यर्थं भूत सामान्यमेवाऽस्ति, न तु विशेषः कथनाऽपि विद्यते । कुत इत्याह- नि. सामान्यत्वात् सामान्यनिरहितत्वात्, खपुष्पवत्, यथाऽस्ति तत् सामान्यविरहितं न भवति, यथा घट । तस्मादेकस्माद् द्रव्यमङ्गलसामान्यादव्यतिरिक्तत्वाद् तद्व्यतिरेके चाऽद्रव्यमङ्गलताप्रसङ्गात् सामान्यस्य च त्रिशुननेऽप्येकत्वादेकमेव सग्रहनयमते द्रव्यमङ्गलम्, इति स्थितम् ॥ इति गार्थार्थ ॥ ३२ ॥

अत्र विशेषयान्नयमतस्थितः कश्चिदाह- ननु रुच्यमेतन्नामि द्रव्यमङ्गलानि न सभवन्ति, यथा हि वनस्पतिरित्युक्ते वृक्ष गुल्म लता वीरुदादयो विशेषा एव प्रतीयन्ते, न पुनस्तदतिरिक्तं कश्चिद् वनस्पतिः, एवमिहाऽपि द्रव्यमङ्गलमित्युक्तेऽनुपपुक्ततत्परूपरूपलक्षणा विशेषा एवाऽऽगम्यन्ते, न तु तदधिकं किञ्चित् सामान्यम्, अतः किं शून्य इवाऽस्मिन् जगत्स्येवमभिधीयते- 'निस्सामन्नत्ताओ नत्थि विसेसो खपुष्फ व' इति, इति विशेषवादिना प्रोक्ते सामान्यवादी सग्रह प्राह- ननु यत एव वनस्पतिरित्युक्ते वृक्षादयः प्रतीयन्ते, अत एव ते तदनर्थान्तरभूता, हस्तस्येवाऽऽशुल्य', इह यस्मिन्नुच्यमाने यत् प्रतीयते, तत् ततो व्यतिरिक्तं न भवति, यथा हस्त इत्युक्तेऽशुल्पादयः प्रतीयमाना हस्ताऽऽ न व्यतिरिक्ताः, प्रतीयन्ते च वनस्पतिरित्युक्ते वृक्षादयः, इत्यमी न वनस्पतिव्यतिरिक्ताः, ततो न सामान्यादतिरिक्तः कोऽपि विशेषः समास्ति, इत्येकमेव सर्वत्र द्रव्यमङ्गलमिति । अथोपपत्त्यन्तरेणाऽपि सामान्यवादेव वृक्षादीनां सर्वेषामपि वनस्पतिसामान्यरूपतां समर्थयन्नाह-

१ एकं नित्य निरवयवमक्रिय सर्वग च सामा यम् । नि सामान्यवाद् नास्ति विशेष एपुष्पमिव ॥ ३२ ॥ २ रा 'याम्' ।

चूओ वणस्सइच्चिय मूलाइगुणो त्ति तस्समूहो व्व । गुम्मादओ वि एवं सव्वे न वणस्सइविसिद्धे ॥३३॥

बृहद्बुधैः ।

‘चूतः’ आओ वनस्पतिरेव वनस्पतिसामान्यं न व्यभिचरतीत्यर्थः, इति प्रतिज्ञा, मूल-कन्द-स्कन्ध-त्वक्-शाखा-प्रवाल-पत्र-पुष्प-फल-बीजादिगुणत्वादिति हेतुः, चूतसमूहवदिति दृष्टान्तः; इह यो यो मूलादिगुणः स स वनस्पतिसामान्यरूप एव, यथा चूतसमूहः, मूलादिगुणश्च चूतः, तस्माद् वनस्पतिसामान्यरूप एव, गुल्मादयोऽप्येवं वाच्याः, तथाहि— विशेषवादिना विशेषतयाऽभ्युपगम्यमानो गुल्मोऽपि वनस्पतिसामान्यरूप एव, मूलादिगुणत्वात्, गुल्मसमूहवत्, इति । एवमन्येषामपि लतादिविशेषाणां वनस्पतिसामान्यादव्यतिरिक्तत्वं साधनीयम् । तद्व्यतिरेके सर्वत्र मुन्यत्वादिप्रसङ्गो वाधकं प्रमाणम् । तस्मात् सामान्यमेवादस्ति, न विशेषाः ॥ इति गाथार्थः ॥ ३३ ॥

किञ्च—

सौमन्नाउ विसेसो अन्नोऽणन्नो व होज्ज, जइ अण्णो । सो नत्थि खपुप्फं पिवऽण्णो सामन्नमेव तयं ॥३४॥
भो विशेषवादिन् ! सामान्याद् विशेषोऽन्यो वा स्यात्, अनन्यो वा ?, इति विकल्पद्वयम् । यथाद्यो विकल्पः, तर्हि नास्त्येव विशेषः, निःसामान्यत्वात्, खपुष्पवत्— इह यद् यत् सामान्यविनिर्मुक्तं तत् तद् नास्ति, यथा गगनारविन्दम्, सामान्याविरहितश्च विशेषवादिना विशेषोऽभ्युपगम्यते, तस्माद् नास्त्येवाऽयमिति । अथाऽनन्य इति द्वितीयैः पक्षः कक्षीक्रियते, हन्त ! तर्हि सामान्यमेवाऽसौ, तदनन्यत्वात्, सामान्यात्मवत्, यद् यस्मादनन्यत् तत् तदेव, यथा सामान्यस्यैवाऽऽत्मा, अनन्यश्च सामान्याद् विशेषः, इति सामान्यमेवाऽयमिति । यदि चाऽतिपक्षपातितया सामान्येऽपि विशेषोपचारः क्रियते, तर्हि न कौचित् कचित् क्षतिः; न ह्युपचारोऽन्यमानो भेदस्तात्त्विकमेकत्वं बाधितुमलम्, तस्मात् सामान्यमेवादस्ति न विशेषः । इति संग्रहनयमतेन सर्वत्रैकमेव द्रव्यमङ्गलम् ॥ इति गाथार्थः ॥३४॥
तदेवं संग्रहेण स्वाभिमतं सामान्ये प्रतिष्ठितं विशेषवादिनौ नैगमव्यवहारान्नाहुतः—

न विसेसत्थं तरभूअमत्थि सामणमाह ववहारो । उवलंभववहाराभावाओ खरविसाणं व ॥ ३५ ॥

१ चूतो वनस्पतिरेव मूलादिगुण इति तत्समूह इव । गुल्मादयोऽप्येवं सर्वे न वनस्पतिप्रतिष्ठाः ॥ ३३ ॥

२ सामान्याद् विशेषोऽन्योऽनन्यो वा भवेत्, यत्तन्यः । स नास्ति खपुष्पमिव, भूतन्यः सामान्यमेव तत् ॥ ३४ ॥

३ क. ‘द्वितीयपक्षः’ । ४ क. ‘कदाचित् क्षतिः’ । रा ग. ‘काचित् क्षतिः’ ।

५ न विशेषार्थान्तरभूतमस्ति सामान्यमाह व्यवहारः । उपलभ्यत्यवहारभावात् खरविषयमिव ॥ ३५ ॥

ननु भो सामान्ययादिन् ! भवताऽपि वनस्पतिसामान्य वकुलाऽशोक चम्पक-नाग पुन्नागा-ऽऽम्र-सर्जोऽर्जुनादिविशेषेभ्योऽर्थो-
न्तर वाऽभ्युपगम्येत, अनर्थान्तरं वा ? । यद्यर्थान्तरम्, तर्हि नास्त्येव तद् विशेषव्यातिरेकेण, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तस्योपलम्भ-
व्यवहाराभावात्, खरविपाणवत् । क एवमाह ? , व्यवहारनय, उपलक्षणत्वाद् विशेषवादी नैगमश्च । एतौ हि लोकव्यवहारानुया-
यिनौ, तद्व्यवहारश्च मायो विशेषनिष्ठ एव, इति विशेषानेव समर्थयत इति भावः । अयानुपलब्धिलक्षणप्राप्त तदभ्युपगम्यते, तथाऽपि
नास्ति, विशेषेभ्यः सर्वथाऽन्यत्वात्, गगनकुसुमवदिति । अथ विशेषेभ्योऽनर्थान्तरं तदिति द्वितीयपक्ष, तर्हि विशेषा एव तत्, ते-
भ्योऽनर्थान्तरभूतत्वात्, विशेषणमात्मस्वरूपमदिति । यदि च विशेषेष्वपि सामान्योपचारः क्रियते, तर्हि न काचित् क्षतिः, न ह्यौप-
चारिकमेतत् तत्स्विक्रमेनेतत् वार्यते ॥ इति गार्थार्थः ॥ ३५ ॥

एतदेव समर्थयते-

चूयाईएहि तो को सो अण्णो वणस्सई नाम ? । नत्थि विससत्थतरभावाओ सो खपुष्क व ॥ ३६ ॥

चूलादिभ्यो विशेषेभ्योऽन्य को नाम वनस्पतिः, यो व्रण पिण्डी पादलेपादि के लोकव्यवहारे उपयुज्येत ? न कोऽपीत्यर्थः ।
तस्मात् समस्तलोकसव्यवहारानुपयोगित्वाद् नास्ति सामान्यम्, खपुष्पवत् इति पूर्वोक्तमेवार्थं निगमनद्वारेणाह-‘नत्थीत्यादि’ तस्माद्
नास्त्यसौ सामान्ययादिनाऽभ्युपगम्यमानो वनस्पतिः सद्रूपेभ्यो विशेषेभ्योऽर्थान्तरभावात् खपुष्पवत्, सद्रूपेभ्यो हि विशेषेभ्योऽ
र्थान्तरं भवत् असद्रूपमेव भवति तथाभूतं च नास्त्येव खपुष्पवत् ॥ इति गार्थार्थः ॥ ३६ ॥

किं पुन कारण येन नैगमव्यवहारौ विशेषान् समर्थयत ? , इत्याह-

जै नेगमववहारा लोअव्ववहारातत्परा सो य । पाएण विससमओ तो ते तग्गाहिणो दो वि ॥ ३७ ॥

यद् यस्माद् नैगमव्यवहारौ लोकव्यवहारतत्परौ, स च लोकव्यवहारस्त्यागाऽऽदानादिकः प्रायेण विशेषमयो विशेषनिष्ठ एव
दृश्यते, सामान्यस्य व्रणपिण्ड्यादी लोकेऽनुपयोगात् । ‘वन’ ‘सेना’ इत्यादौ क्वचित् कश्चित् कथञ्चित् सामान्यस्याऽपि दृश्यते
उपयोगः, इति प्रायोगेहणम् । यत् एवम्, तस्मात् तौ नैगमव्यवहारौ द्वावपि तद्ग्राहिणौ विशेषाभ्युपगमपरौ ॥ इति गार्थार्थः ॥ ३७ ॥

१ चूलादिभ्यः कः सोऽन्यो वनस्पतिर्नाम ? । नास्ति विशेषार्थान्तरभावात् स खपुष्पमिव ॥ ३६ ॥

२ यद् नैगमव्यवहारौ लोकव्यवहारतत्परौ, स य । प्रायेण विशेषमयस्तस्मात् तौ तद्ग्राहिणौ द्वावपि ॥ ३७ ॥

अत्र परः ग्राह—

‘तेसिं तुल्लमयत्ते को णु विसेसोऽभिहाणओ अन्नो ? । तुल्लत्ते वि इहं नेगमस्स वत्थंतरे भेओ ॥ ३८ ॥

तयोनैगमव्यवहारयोस्तुल्यमतत्वे उक्तन्यायेन विशेषवादितया सदृशाभिप्रायत्वे सति ‘णु’ वितर्के, अभिधानं नाम ततोऽन्यस्ताद् वर्जयित्वाऽपरः को विशेषः ? न कश्चिदित्यर्थः । एको नैगमः; अपरस्तु व्यवहार इत्येवमनयोर्नौवै भिद्यते न त्वभिप्राय इति भावः । आचार्य आह—‘तुल्लत्ते’ इत्यादि, इह विशेषाऽभ्युपगमे यद्यपि नैगमस्य व्यवहारेण सह तुल्यत्वं सदृशाभिप्रायत्वम्, तथापि तस्मिन् सत्यपि वस्त्वन्तरे सामान्यादिके भेदो नानात्वमस्त्येव ॥ इति गार्थाः ॥ ३८ ॥

अथवा नैगमव्यवहारयोरनेन तुल्यमतत्वाऽऽख्यापनेन सामान्यविशेषग्राहकस्य नैगमस्य संग्रहव्यवहारनयद्वयेऽन्तर्भावः स्मृचिक्तो द्रष्टव्य इति दर्शयन्नाह—

‘जो सामण्णगगाही स नेगमो संगहं गओ अहवा । इयरो ववहारमिओ जो तेण समानिहेसो ॥३९॥

अथैवेति प्रकारान्तरेण समाधानमुच्यत इत्यर्थः । तत्र नैगमस्तावत् सामान्यं मन्यते विशेषांश्च । ततो यः सामान्यग्राही नैगमः स संग्रहः गतः प्राप्तोऽन्तर्भूत इति यावत्, इतरस्तु विशेषग्राही स व्यवहारनयमितः प्राप्तोऽन्तर्गतो यो नैगमनयस्तेन सह व्यवहारनयस्याज्यं समाननिर्देशः ‘जं नेगमववहारा’ इत्यादिना तुल्यनिर्देशः । ततश्च ‘तेसिं तुल्लमयत्ते को णु विसेसो’ इत्यादिना यदेकत्वं परेण प्रेरितं तदस्माकं न क्षतिमावहति, नैगमस्य संग्रहव्यवहारनयद्वयेऽन्तर्भावस्यैष्टत्वेन सिद्धसाधनादिति भावः । यद्येवं नैगमः संख्यायाः स्तुष्यति, तथा च सति पडेव नयाः प्रसजन्तीति चेत् । मौल्युक्यं भजस्व, सर्वमत्रार्थं पुरस्ताद् वक्ष्यामः ॥ इति गार्थाः ॥ ३९ ॥

अथ ऋजुमन्त्रनयमेतेन द्रव्यमङ्गलं विचारयितुमाह—

‘उज्जुसुअस्स सयं संपयं च जं मंगलं तयं एक्कं । नातीतमणुप्पन्नं मंगलमिदं परक्कं व ॥ ४० ॥

१ तयोस्तुल्यमतत्वे को नु विशेषोऽभिधानतोऽन्यः ? । तुल्यत्वेऽपीह नैगमस्य वस्त्वन्तरे भेदः ॥ ३८ ॥

२ यः सामान्यग्राही स नैगमः संग्रह गतोऽथवा । इतरो व्यवहारमितो यस्तेन समाननिर्देशः ॥ ३९ ॥

३ गार्था ३७ । ४ गार्था ३८ ।

५ ऋजुसूत्रस्य स्वकं साग्रतं च युद् मङ्गलं तदेकम् । नातीतमणुत्पन्नं मङ्गलमिदं परकीयं वा ॥ ४० ॥

निवे०

॥ ३१ ॥

कञ्चु अतीताज्जागतपरिहारेण परकीयपरिहारेण वाऽहुटिल वस्तु धृत्यतीति ऋजुमूर्तो नयस्तस्य स्वरूपात्मीयमेव, तथा सामेत
न तर्पमानसणभाज्येन यद् द्रव्यमङ्गल तदेकमभिमतम् । अनभिमतप्रतिषेधमाह-नातीतम्, अतिक्रान्तसमयभावि, नाऽप्यनुत्पन्न भविष्य-
त्तामयभावि द्रव्यमङ्गलम्, अस्त्येष्टम् । 'परक व' परकीय वा यद् द्रव्यमङ्गल तदप्यस्य नेष्टम्, निमित्तैकप्रज्ञापकस्याऽऽत्मान विहाय यत्
परस्मिन् तर्त्ते तदपि द्रव्यमङ्गलमसौ नेच्छतीत्यर्थः । मन्दमतिशिसावनोधार्याज्जाभिमतप्रतिषेध, अन्यथा ह्यभिमतो कथितेज्जाभिमत
मयोपचितो गम्यत एव ॥ इति गाथार्थः ॥ ४० ॥

अयुमेव प्रयोगोपदर्शनेद्वारेण समर्थयन्माह-

नौतीतमणुप्पन्न परकीय वा पओअणाभावा । दिट्ठतो खरसिग परधणमहवा जहा विफल ॥ ४१ ॥

अतीतमनुत्पन्न वस्तु नास्तीति प्रतिज्ञा, प्रयोजनस्य विरसितफलस्य तत्राऽभावात् सर्वप्रयोजनाऽकरणादित्यर्थ इत्येव हेतुः,
दृष्टान्तस्तु खरगृहम्, असत्त्वे चातीताज्जागतयोर्द्रव्यमङ्गलता दूरोत्सारितैव, धर्मिसत्त्वं एव धर्माणामुपपद्यमानत्वमिति । द्वि-
तीयप्रयोगः क्रियते-परकीयमपि यद्गदत्तसन्ध्यपि वस्तु देवदत्तापेक्षया नास्त्येव, प्रयोजनाऽकरणात् खरविपाणयमिति हेतुदृष्टान्तो
त्तरेण, अथवा यथा परस्य यद्गदत्तस्य धन देवदत्तापेक्षया विफल प्रयोजनाऽसाधकं सद् नास्ति, तथा सर्वमपि परकीय नास्तीति
द्वितीयो दृष्टान्तः । इति कुतः परकीयस्याऽपि द्रव्यमङ्गलत्वम् ? ॥ इति गाथार्थः ॥ ४१ ॥

शब्द-समभिरुद्धै-धभूतास्तु मिश्रुद्धनयत्तरादागमतो द्रव्यमङ्गल नेच्छन्त्येव, कस्मात् ? इत्याह-

जौण नाणुवउत्तोऽणुवउत्तो वा न याणइ जम्हा । जाणतोऽणुवउत्तोत्ति विंति सबादयोऽवत्थु ॥ ४२ ॥

जम्हा इति यस्मात् जानन्ननुध्यमानो 'मङ्गल' इति गम्यते, नाणुपयुक्तो न तज्ज्ञानोपयोगशून्यो भवति, ज्ञायकस्य ज्ञानोप-
योगनान्तरीयकत्वात् । अनुपयुक्तो वा तत्र न तज्ज्ञानीते न तस्य ज्ञायकोऽसौ व्यपदिश्यते, अज्ञायकत्वाभिमतत्वं, काष्ठादिबद्ध
वेत्यर्थः । तस्माज्ज्ञानानुपयुक्तत्वेत्येतदप्यवस्तु असदभाव-इति-यावत्, एतद् हुवते शब्दादयः शब्द समभिरुद्धे धभूतनयाः ॥ इति
गाथार्थः ॥ ४२ ॥

१ नातीतमनुत्पन्न परकीय वा प्रयोनाभावात् । दृष्टान्तं खरगृहं परधनमयत्ता यथा विपलम् ॥ ४१ ॥

२ जानन्न नाऽणुपयुक्तं अनुपयुक्तो वा न जानाति यस्मात् । जानन्नानुपयुक्त इति हुवते शाब्दादयोऽवस्तु ॥ ४२ ॥

अत्रार्थे उपपत्तिमाह—

'हेऊ विरुद्धम्मत्तणा हि जीवो व्व चैअणारहिओ । न य सो मङ्गलमिट्ठं तयत्थसुन्नोत्ति पावं व ॥४३॥
जानवनुपयुक्तश्चेत्येतदवस्तु इत्यस्यामनन्तरातिक्रान्तगथापर्यन्तकृतप्रतिज्ञायामयं हेतुः । कः ?, इत्याह—'विरुद्धम्मत्तणा हि त्ति'
विरुद्धौ धर्मौ यत्र तत् तथा तद्भावस्तस्माद् विरुद्धधर्मत्वादिति । दृष्टान्तमाह— यथा जीवश्चेतनारहितः । इदमुक्तं भवति— यथा
जीवश्चेतनारहितश्च, माता च वन्द्या चेत्यादि विरुद्धधर्माध्यासादवस्तु, एवं ज्ञायकश्चाऽनुपयुक्तश्चेत्येतदव्यवस्त्वेव । भवतु वा ज्ञायको-
ऽनुपयुक्तश्च, तथापि नास्माक्रमसौ मङ्गलत्वेनेष्टः, तदर्थश्चान्यत्वाद् मङ्गलार्थश्चान्यत्वात्, पापवदिति । भावमङ्गलग्राहिणो ह्यपी कथं द्रव्य-
मङ्गलमिच्छन्ति ?, इति भावः । इति गाथार्थः ॥ ४३ ॥

तदेवं विचारितं नयैर्द्रव्यमङ्गलम्, तथा च सति समर्थितमागमतो द्रव्यमङ्गलम् । अथ नोआगमतस्तदभिधीयते । तच्च ज्ञशरीर-
भव्यशरीर-तच्चित्तिरिक्तभेदात् त्रिधा । तत्र ज्ञशरीर-भव्यशरीरलक्षणभेदद्वयमाह—

मङ्गलपयत्थजाणयदेहो भव्वस्स वा सजीवोत्ति । नोआगमओ दव्वं आगमरहिओ त्ति जं भणिअं ॥४४॥
'नोआगमओ दव्वं त्ति' नोआगमतो ज्ञशरीरं द्रव्यमङ्गलमित्यर्थः । कः ?, इत्याह— मङ्गलपदार्थज्ञस्य देहः, इदमुक्तं भवति—
इह मङ्गलपदार्थः पूर्वं येन स्वयं सम्यग् विज्ञातः; परेभ्यश्च प्ररूपितः, तस्य संवन्धी जीवविप्रमुक्तः सिद्धशिलातलादिगतो देहोऽतीत-
कालनयानुष्टयाऽतीतमङ्गलपदार्थज्ञानाऽऽधारत्वाद् नोआगमतो द्रव्यमङ्गलमुच्यते । नोशब्दस्येह सर्वनिषेधवचनत्वात्; आगमस्य च
सर्वथाऽत्राऽभावाद् नोआगमता द्रष्टव्या, अतीतमङ्गलपदार्थज्ञानलक्षणाऽगमपर्यायकारणत्वात् तु द्रव्यमङ्गलता, यथाऽतीतघृताधारपर्या-
यकारणत्वाद् रिक्तघृतकुम्भे घृतघटतेति । 'भव्वस्स व त्ति' वाशब्दो द्वितीयपक्षसमुच्चये, भव्यस्य च मङ्गलपदार्थज्ञानयोग्यस्य संवन्धी
'देहः' इति वर्तते, स जीवः सचेतनो नोआगमतो भव्यशरीरद्रव्यमङ्गलमित्यर्थः । इदमत्र हृदयम्— य इदानीं मङ्गलपदार्थं न जानीते,
भविष्यति तु काले ज्ञास्यति; तस्य संवन्धी सचेतनो देहो भविष्यत्कालनयाऽनुष्टया भविष्यन्मङ्गलपदार्थज्ञानाधारत्वाद् नोआगमतो
भव्यशरीरद्रव्यमङ्गलमिति । अत्रापि नोशब्दस्य सर्वनिषेधपरत्वात्; आगमस्य चेदानीमभावाद् नोआगमता समवसेया । भविष्यत्काले

१ हेतुविरुद्धधर्मत्वाद् हि जीव इव चेतनारहितः । न च स मङ्गलमिट्ठं तदर्थश्च इति पापमिव ॥ ४३ ॥

२ मङ्गलपदार्थज्ञायकदेहो भव्यस्य वा सजीव इति । नोआगमतो द्रव्यमागमरहित इति यद् भणितम् ॥ ४४ ॥

मङ्गलपदार्थज्ञानक्षणस्याऽऽगमस्य कारणत्वात् तु द्रव्यमङ्गलता, यथा भविष्यद्घृताधारपर्यायकारणत्वाद् रित्घृतकुम्भे घृतघटता । नोआगमत् इत्येतद् विवृणुवाह—“आगमरहिओ इत्यादि” नोशब्दस्य सर्वनिषेधवचनत्वाद् नोआगमत् इत्यनेनैतदुक्तं भवति, किम् ? इत्याह—मङ्गलपदार्थज्ञस्य भव्यस्य च सन्नयी अचेतन, सचेतनश्च देहो वर्तमानकाले सर्वथेवाऽऽगमरहितः ॥ इति गाथार्थः ॥ ४४ ॥

तदेव सर्वनिषेधवचनत्वे नोशब्दस्यैवमुदाहरणमुपदर्शितम्, यदिवा वैशनिषेधपरेऽपि नोशब्दे एतत् सवध्यत एवेति दर्शयन्नाह—

अहंरा नो वेसम्मि, नोआगमओ तदेगेदेसाओ । भूयस्स भाणिओ वाऽऽगमस्स ज कारण देहो ॥ ४५ ॥

अथवा ‘नो’ इति नोशब्द ‘वेसम्मि चि’ देशनिषेधवचनो विवक्ष्यत इत्यर्थः । ततश्च नोआगमत् इति कोऽर्थः ? इत्याह—तदेकदे-
शादागमैरुद्देशादागमैरुद्देशमाश्रित्य द्रव्यमङ्गलमित्यर्थः । किं पुनस्तत् ? इति चेत् । मङ्गलपदार्थज्ञस्याऽचेतनः, भव्यस्य तु सचेतनो देह-
इत्यनुवर्तमान सन्नयते । कः पुनरिहाऽऽगमस्यैकदेशो यमाश्रित्य नोआगमतो द्रव्यमङ्गलमिदं स्यात् ? इति । अत्रोच्यते—यथोक्तो ह-
भव्यशरीररूपो देह एवाऽत्राऽऽगमैकदेशः । ननु जडस्य देहस्य कथमागमैरुद्देशता ? इति । अत्राह—‘भूयस्सेत्यादि’ यद् यस्मा-
द्वेतेनो देहो भूतस्याऽतीतस्य मङ्गलपदार्थज्ञानक्षणस्याऽऽगमस्य कारण हेतुः, सचेतनस्तु भव्यदेहो भाविनो यथोक्तस्याऽऽगमस्य
कारणम् ; तस्माद् निजकार्यस्याऽऽगमस्यैकदेशो वर्तते एव, कारण हि कार्यस्यैकदेशे वर्तते एव, यथा मृत्तिका घटस्य । अभेद एव
घट मृत्तिकयोरेति चेत् । नैम्, भेदाऽभेदयोरेव नैरिष्टत्वात्, यद् यश्चति—

“ नैत्थि पुढवीविसिहो पडो चि ज तेण जुज्जह अण्णो । ज पुण पडो चि पुब्ब नासी पुढवी तओ अण्णो ” ॥ १ ॥

आह—ननु मङ्गलपदार्थज्ञानस्य परिणामिकारण जीव एव, ततस्तस्य स्वकार्यकदेशे दृष्टिरस्तु; यथा मृत्तिकायाः, शरीर त्वाग-
मस्य परिणामिकारण न भवति; अतः कथं तस्य तदेकदेशश्चक्षितः ? । सत्यम्, किन्तु “अण्णोणाणुगयाण इमं च तं च चि विभ-
यणमजुत्तं, जह खीरपाणियाण” इत्यादिवचनात् तस्मात्परिणो जीवस्य शरीरेण सहाऽभेद एव व्यवहियते, अतो जीवस्य परिणामि-
कारणत्वे शरीरस्याऽपि तद् विग्रह-गते, इत्यस्याऽऽगमैरुद्देशता न विरुध्यते । भवत्वेवम्, तथाप्यागमतो द्रव्यमङ्गल प्राण यदुक्तं तेन
सहाऽस्य को भेदः ? , तत्रापि हि “आगमकारणमाया देहो सहो य” इति वचनाच्छरीरमेव द्रव्यमङ्गलमुक्तम्, अत्रापि च तदेव, इति

१ अथवा नो वेने, नोआगमतत्तदेकदेशाए । भूतस्य भाणिओ वाऽऽगमस्य यए कारण देह ॥ ४५ ॥

२ नास्ति मृत्तिकीविसिहो णट इति यए तेन जुज्जयतेअन्यः । यए पुनर्येदं इति पूर्व गत्तिए मृत्तिकी ततोऽन्यः ॥ १ ॥

३ अन्वोऽन्वाऽणुगयाणांमिद् च तच्चेति विभजनमयुक्तम्, यथा खीरपाणीयको । ४ गाथा ३० ।

विज्ञे०

॥ ३४ ॥

कथं नैकत्वम् ? । सत्यम्, किन्तु प्राणुपयोगरूप एवाऽऽगमो नास्ति, लब्धितस्तु विद्यत एव, अत्र तूभयस्वरूपोऽपि नास्ति, कारण-
मात्रस्यैव सत्त्वात्, इति विशेषः ॥ इति गाथार्थः ॥ ४५ ॥

तदेवं दर्शितं ज्ञशरीर-भवन्यशरीरलक्षणं नोआगमतो द्रव्यमङ्गलभेदद्वयम्, सांप्रतं ज्ञशरीर-भवन्यशरीरव्यतिरिक्तस्वरूपं तत्तृतीयभेद-
मुपदर्शयन्नाह—

जीर्णय-भवन्यशरीराऽद्विरिक्तमिह द्रव्यमङ्गलं होइ । जा मङ्गल्ला किरिआ तं कुणमाणो अणुवउत्तो ॥ ४६ ॥
इह तावद् भावतः परमार्थतो मङ्गलं द्विविधम्-जिनप्रणीत आगमः, तत्प्रणीता मङ्गल्या प्रत्युपेक्षणादिक्रिया च । इतश्च
पूर्वमागमतो नोआगमतश्च यद् द्रव्यमङ्गलमुक्तं तत्सर्वमागममङ्गलपेक्षमेव, ज्ञशरीर-भवन्यशरीरव्यतिरिक्तं तु द्रव्यमङ्गलं मङ्गल्यक्रिया-
मेवाऽश्रित्य भणियत इति परिभावनीयम् । अथ गाथार्थो व्याख्यायते- तत्र ज्ञशरीर-भवन्यशरीराभ्यां व्यतिरिक्तमिह द्रव्यमङ्गलं
भवति । कः ? इत्याह- अनुपयुक्तः, तां कुर्वाणो या । किम् ? इत्याह-या प्रत्युपेक्षण-प्रमर्जनादिका मङ्गल्या क्रिया । इदमुक्तं भ-
वति- योऽनुपयुक्तो जिनप्रणीता मङ्गलरूपां प्रत्युपेक्षणादिक्रियां करोति, स नोआगमतो ज्ञशरीर-भवन्यशरीरातिरिक्तं द्रव्यमङ्गलम्; उप-
योगरूपोऽत्राऽऽगमो नास्तीति नोआगमता । ज्ञशरीर-भवन्यशरीरयोर्ज्ञानापेक्षा द्रव्यमङ्गलता; अत्र तु क्रियापेक्षा, अतस्तद्व्यतिरिक्तत्वम्,
अनुपयुक्तस्य क्रियाकरणात् तु द्रव्यमङ्गलत्वं भावनीयम्, उपयुक्तस्य तु क्रिया यदि गृह्येत तदा भावमङ्गलतैव स्यादिति भावः ॥
इति गाथार्थः ॥ ४६ ॥

अथ प्रकारान्तरेणापि प्रस्तुतमङ्गलमाह—

जं भूयभावमङ्गलपरिणामं तस्स वा जयं जोगं । जं वा सहावसोहणवच्चाइगुणं सुवण्णाइ ॥ ४७ ॥
तं पि य हु भावमङ्गलकारणओ मङ्गलं ति निद्धिं । नोआगमओ दवं नोसद्धो सव्वपडिसेहे ॥ ४८ ॥
नोआगमतो ज्ञशरीर-भवन्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यं द्रव्यमङ्गलमित्यर्थ इति द्वितीयागयोत्तरार्धे संबन्धः । किं तत् ? इत्याह-
यद् भूतभावमङ्गलपरिणामम्, इह भावमङ्गलशब्देन चरणकरणक्रियाकलापोऽभिप्रेतः, तस्य परिणमनं परिणतिः प्रवृत्तिर्भावमङ्गल-

१ ज्ञायक-भवन्यशरीरातिरिक्तमिह द्रव्यमङ्गलं भवति । या मङ्गल्या क्रिया तां कुर्वाणोऽनुपयुक्तः ॥ ४६ ॥

२ यद् भूतभावमङ्गलपरिणाम, तस्य वा यद् योग्यम् । यद् वा स्वभावशोभनवर्णादियुग सुवर्णादि ॥ ४७ ॥

तदपि च यस्माद् भावमङ्गलकारणतो मङ्गलमिति निर्दिष्टम् । नोआगमतो द्रव्यं नोशब्दः सर्वप्रतिषेधे ॥ ४८ ॥

परिणाम', भूत' पूर्वं सजातो भावमङ्गलपरिणामो यस्य तद् भूतभावमङ्गलपरिणामम्; सांभत तु तच्छून्यम्, तत्सुन रुस्यापि शरीर-
जीवद्रव्य वा, तद् नोआगमतो ज्ञशरीर-भन्व्यशरीरव्यतिरिक्त द्रव्यमङ्गल बोद्धव्यम् । 'तस्स वा जय जोग ति' अथवा तस्य
यथोक्तस्य भावमङ्गलपरिणामस्य यद् योग्यमर्हं शरीर जीवद्रव्य वा, तद् नोआगमतो ज्ञशरीर-भन्व्यशरीरव्यतिरिक्त द्रव्यमङ्गलम् ।
अथवा यत् स्वभावत एव शोभनमर्णादिगुण सुगर्णादिक वस्तु, आदिशब्दाद् रज-दध्य-क्षत-कुसुम-मङ्गलकलशादिपरिग्रहः; तदे-
तज्ज्ञ-भन्व्यशरीरव्यतिरिक्त द्रव्यमङ्गलम् । ननु कथं तद् मङ्गलम्?, इत्याह- 'त पीत्यादि' हुयंसादर्थे, यस्मात् तदपि
सुवर्णादिक कस्यापि भावमङ्गलकारणत्वाद् मङ्गल निर्दिष्टम् । यच्च कारणं तद् "भूतस्य भाविनो वा भावस्य हि कारणं तु यल्लोके,
तद् द्रव्यम्" इत्यादिवचनाद् द्रव्यतयाऽपि व्यपदिश्यते, अतो द्रव्यमङ्गल भवति । नोशब्द' सर्वमतिपेये, आगमस्येह सर्वथैवाऽभावा-
दिति । पूर्वं ज्ञ भन्व्यशरीरयोः केवलमागमाभावापेक्षं द्रव्यमङ्गलत्वमुक्तम्, अत्र तु क्रियाऽभावाभावाश्रित्येति भावनीयम् ॥ इति मायाद्-
वार्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

तदेव प्रतिपादितमागमतो नोआगमतश्च द्रव्यमङ्गलम् । अथ भावमङ्गलमुच्यते, तस्य च लक्षणं नाम स्थापना-द्रव्यगणामिव
भाष्यकृता केनापि कारणेन नोक्तम् । तन्नेत्यप्रवगन्तव्यम्-

"भावो विवक्षितक्रियाऽनुभूतियुक्तो हि वै समाल्यात । सर्वज्ञैरिन्द्रादिविदे दनादिक्रियाऽनुभवात्" ॥ १ ॥ इति ।

अत्राऽयमर्थः- भवन विवक्षितरूपेण परिणमन भावः, अथवा भवति विवक्षितरूपेण सपद्यत इति भाव' । कः पुनरयम्?,
इत्याह- वस्तुविवक्षिता इन्दन-ज्वलन जीवनादिका या क्रिया तस्या अनुभूतिरनुभवनं तथा युक्तो विवक्षितक्रियानुभूतियुक्त', सर्वज्ञ-
समाल्यातः । क इव?, इत्याह- 'इन्द्रादिवत्' स्वर्गाधिपादिवत्, आदिशब्दाज्ज्वलन-जीवादिपरिग्रह' । सोऽपि कथं भावः?,
इत्याह- 'इन्दनादिक्रियानुभवात्' इति, आदिशब्देन ज्वलन-जीवनादिक्रियास्वीकारः । विवक्षितेन्दनादिक्रियाऽन्वितो लोके प्रसिद्धः
पारमार्थिकरूपदार्थो भाव उच्यते । भावश्चासौ मङ्गल च भावमङ्गलम्, भावतो वा परमार्थतो मङ्गल भावमङ्गलमिति मस्तुतयोजना ॥
एतदपि द्वितीयम्- आगमतः, नोआगमतश्च । तत्राऽऽगमतस्तादाह-

'मङ्गलसुयउउउतो आगमओ भावमगल होइ । नोआगमओ भावो सुविसुद्धो स्वाइयाईओ ॥ ४९ ॥

मङ्गल च तच्छ्रुत च मङ्गलश्रुत मङ्गलशब्दार्थज्ञानमित्यर्थः, तस्मिन्पुपुक्तो 'वक्ता' इति गम्यते, आगमतो भावमङ्गल भवति ।

१ मङ्गलश्रुतपुपुक्त आगमतो भावमङ्गल भवति । नोआगमतो भाव सुविसुद्ध शार्थिकादिका ॥ ४९ ॥

अत्राह— ननु मङ्गलपदार्थज्ञानोपयोगमात्रेण कथं सर्वोऽपि वक्ता भावमङ्गलमुच्यते ? तदुपयोगमात्रस्येव तद्रूपताया युक्तिसंगतत्वात्, न ह्यभिज्ञानोपयुक्तो माणवकोऽग्निरेव भवितुमर्हति, दाह-पाकादिक्रियाकरणप्रसङ्गादिति । अज्ञोच्यते-उपयोगः, ज्ञानं, संवेदनं, प्रत्यय इति तावदनर्थान्तरम्, अर्थाभिधानप्रत्ययाश्च लोके सर्वत्र तुल्यनामधेयाः, बाह्यः पृथुद्भोदराऽऽकारोऽर्थोऽपि घट उच्यते, तद्वाचकमभिधानमपि घटोऽभिधीयते, तज्ज्ञानरूपः प्रत्ययोऽपि घटो व्यपदिश्यत इत्यर्थः, तथा हि लोके वक्तारो भवन्ति-किमिदं-पुरतो दृश्यते ?, घटः; किमसौ वक्ति ?, घटम्; किमस्य चेत्तसि स्फुरति ?, घटः । एवं च सति यद् घट इति ज्ञानं तदव्यतिरिक्तो ज्ञाता तल्लक्षणो गृह्यते, अन्यथा यदि ज्ञानज्ञानिनोरव्यतिरेको न स्यात् तदा ज्ञाने सत्यपि ज्ञानी नोपलभेत वस्तुनिवहम्, अतन्मयत्वात्, प्रदीपहस्तान्धवत्, पुरुषान्तरवद् वा । न चाऽनाकारं तज्ज्ञानम्, पदार्थान्तरवद् विविक्षितपदार्थस्याऽव्यपदिच्छेदप्रसङ्गात् । अपिच, घटादिज्ञान-तद्रूपत्वोर्व्यतिरेके वन्धाद्यभावः प्राप्नोति, यथा हि ज्ञाना-ऽज्ञान-सुख-दुःखादिपरिणामस्याऽन्यत्वे आकाशस्य वन्धादयो न भवन्ति, एवं जीषस्यापि न भवेयुरिति भावः ॥ अतः— यदि घटोपयोगानन्यत्वाद् देवदत्तोऽपि घटः; अग्न्युपयोगानन्यत्वाच्च माणवकोऽप्यग्निः, तर्हि जलाहरण-दाह-पाकाद्यर्थक्रियाप्रसङ्गः । तदयुक्तम्; न हि सर्वोऽपि घटो जलाहरणं करोति, नापि समस्तोऽप्यग्निर्दाह-पाकाद्यर्थक्रियां साधयति, कोणेश्चाङ्गमुखीकृतघटेन भस्मच्छन्नवह्निना च व्यभिचारात् । न चाऽसौ न घटः, नाग्निर्वा, लोकप्रतीतिबाधाप्रसङ्गात् । तस्माद् मङ्गलपदार्थज्ञानोपयोगाऽनन्यत्वादागमतस्तदुपयुक्तो भावमङ्गलमिति स्थितम् ॥ नोआगमतस्तु आगमस्य सर्वनिषेधमाश्रित्य सुविशुद्धः प्रशस्तः क्षायिक-क्षायोपशमिकादिको भावो भावमङ्गलम्, भाव एव मङ्गलं भावमङ्गलमिति कृत्वा । उपलक्षणव्याख्यानादागमवर्जज्ञानचतुष्टय-दर्शन-चारित्राणि च नोआगमतो भावमङ्गलतया वाच्यानि; भावतः परमार्थतो मङ्गलं भावमङ्गलमिति कृत्वा ॥ इति गाथार्थः ॥ ४९ ॥

प्रकारान्तरेणाऽपि नोआगमतो भावमङ्गलमाह—

अहंवा सम्महंसण--नाण--चरित्तोवओगपरिणामो । नोआगमओ भावो नोसहो मिस्सभावम्मि ॥ ५० ॥

अथवा प्रतिक्रमण-प्रत्युपेक्षणादिक्रियां कुर्वाणस्य यो ज्ञान-दर्शन-चारित्रोपयोगपरिणामः, स नोआगमतो भावो भावमङ्गलं भवति । नोशब्दश्चाऽत्र मिश्रवचनः, यस्माद् नाऽसौ ज्ञान-दर्शन-चारित्रोपयोगपरिणामः केवल एवाऽऽगमः, चारित्रादेरपि सद्भावात्, नाऽप्यनागम एव, ज्ञानस्याऽपि विद्यमानत्वात्, इति मिश्रता ॥ इति गाथार्थः ॥ ५० ॥

अयवेह नोआगमतो भावमङ्गलाधिकारे नमस्करण नमस्कारोऽर्हदादिप्रणतिरित्यर्थः, स आदिर्येषां स्तोत्रादीनां ते नमस्कारादयस्तेषु ज्ञानोपयोगो नमस्कारादिज्ञानम्, क्रिया शिरसि करकमलमुकुलविधानादिका, नमस्कारादिज्ञानं च क्रिया च नमस्कारादिज्ञानक्रिये ताभ्यां विविधश्रद्धासौ परिणामश्च । स किम् ? इत्याह- 'नोइत्यादि' चैत्यवन्दनाद्यवस्थायां यो नमस्कारादिज्ञान-क्रियाभिधितपरिणामः स नोआगमतो भावमङ्गल भण्यत इत्यर्थः । कुतः ? इत्याह- यस्मात् 'से' तस्यैव भावतः परिणामस्याऽऽगमो नमस्कारादिज्ञानोपयोगलक्षणो देशो एकदेशेऽज्यये वर्तते, नोऽन्येऽहैकदेशवचनः ॥ इति गार्थः ॥ ५१ ॥

तदेयमुपदर्शितं नाम-स्थापना-द्रव्य-भावभेदतत्त्वतुर्विधं मङ्गलम् । एतेषु च नामादिमङ्गलेष्वाद्यस्याऽज्योऽज्यमभेदं पश्यन् परः मेरयति—

अभिहाण दव्वत्त तयत्थसुन्नत्तण च तुल्लाह । को भाववज्जिआण नामाईण पइविसेसो ? ॥ ५२ ॥

भाववर्जितानां भावमेकं वर्जयित्वा शेषाणां नामादीनां नाम स्थापना द्रव्यणामित्यर्थः, कः प्रतिविशेषः ? न कश्चिदित्यर्थः । कुतः ? इति चेत् । उच्यते-यत एतानि त्रिष्वपि तुल्यानि । कानि पुनस्तानि ? इत्याह-अभिधानं तावद् नाम त्रिष्वपि तुल्यम्, नामवति पदार्थे, स्थापनायां, द्रव्ये च मङ्गलाभिधानमाश्रित्य सर्वत्र भावात् । तथा द्रव्यत्वमपि त्रिष्वपि तुल्यम्, यतो "जेस्स ण जीवस्स वा अजीवस्स वा मगलं ति नाम कीरइ" इत्यादिवचनाद् नामनि तावद् द्रव्यमेवाऽभिसंबध्यते, स्थापनायामपि "यत् स्थाप्यते" इति वचनाद् द्रव्यमेवाऽऽप्यज्यते, द्रव्ये तु द्रव्यत्व विद्यत एव, इति त्रिष्वपि द्रव्यत्वस्य तुल्यता । तथा तदर्थशून्यत्व च भावार्थशून्यत्व च त्रिष्वपि समानम्, नाम स्थापना-द्रव्येषु भ्रामङ्गलस्याऽभावात् । तस्मादभिधान-द्रव्यत्व-भावार्थशून्यत्वानां समानत्वाद् नाम-स्थापना-द्रव्याणां परस्परमभेदः, भावे तु तदर्थशून्यत्वं नास्ति, इत्येतावताऽसौ नामादिभ्यो विशेष्यत इति भावः ॥ इति गार्थः ॥ ५२ ॥

परेर्जन्मविशेषे प्रेरिते यो विशेषः, तमभिधित्सु' सूरिराह—

१ अयवेह नमस्कारादिज्ञान-क्रियाविमिश्रपरिणामः । नोआगमतो भण्यते यस्मात् तस्याऽऽगमो देशो ॥ ५१ ॥

२ अभिधानं द्रव्यत्वं तदर्थशून्यत्वं वा तुल्यानि । को भाववर्जितानां नामादीनां प्रतिविशेषः ? ॥ ५२ ॥

३ यस्य ननु जीवस्य वाऽजीवस्य वा मङ्गलमिति नाम त्रियते ।

आंगारोऽभिप्पाओ बुद्धी किरिया फलं च पाएण । जह दीसइ ठवणिदे न तथा नामे न दव्विदे ॥ ५३ ॥

यथा स्थापनेन्द्रे आकारो लोचनसहस्र-कुण्डल-किरीट-शचीसंनिधान-करकुलिशधारण-सिंहासनाऽध्यासनादिजनितातिशयो देहसौ-न्दर्यभावो दृश्यते; तथा स्थापनाकर्तुश्च यथा सद्भूतेन्द्राभिप्रायो विलोक्यते; तथा द्रव्यं यथा तदाकारदर्शनादिन्द्रबुद्धिरूपजायते; यथा चैनमुपसेवमानानां तद्भक्तिपरिणतबुद्धीनां नमस्करणादिका क्रिया संवीक्ष्यते; फलं च यथा प्रायेणोपलभ्यते पुत्रोत्पत्त्यादिकम्, न तथा नामेन्द्रे; नाऽपि द्रव्येन्द्रे । ततो नाम-द्रव्याभ्यां तावद् व्यक्त एव भेदः स्थापनाया इति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ ५३ ॥

तदेवं स्पष्टतया लक्ष्यमाणत्वादावेव नाम-द्रव्याभ्यां स्थापनाया भेदमभिधाय नाम-स्थापनाभ्यां द्रव्यस्य भेदमभित्सुराह-

भावस्स कारणं जह दव्वं भावो अ तस्स पज्जाओ । उवओग-परिणइमओ न तथा नामं नवा ठवणा ॥ ५४ ॥

यथाऽनुपयुक्तवत्प्रभृतिकं साधुद्रव्येन्द्रादिकं वा द्रव्यं भावस्योपयोगरूपस्य भावेन्द्रपरिणतिरूपस्य वा यथासंख्येन कारणं निमित्तं भवति, यथा च 'उवओग-परिणइमओ चि' उपयोगमयो भावेन्द्रपरिणतिमयश्च भावो यथासंख्येन तस्याऽनुपयुक्तवत्प्रभृति-कस्य साधुद्रव्येन्द्रादिकस्य वा द्रव्यस्य पर्यायो धर्मो भवति, न तथा नाम, नाऽपि स्थापनेति । इदमुक्तं भवति- यथाऽनुपयुक्तो वक्ता द्रव्यं कदाचिदुपयुक्तत्वकाले तस्योपयोगलक्षणस्य भावस्य कारणं भवति, सोऽपि बोधयोगलक्षणो भावस्तस्याऽनुपयुक्तवत्प्रभृतरूपस्य द्र-व्यस्य पर्यायो भवति, यथा वा साधुजीवो द्रव्येन्द्रः सन् भावेन्द्ररूपायाः परिणतेः कारणं भवति; सोऽपि वा भावेन्द्रपरिणतिरूपो भा-वस्तस्य साधुजीवद्रव्येन्द्रस्य पर्यायो भवति, न तथा नाम-स्थापने । अतस्ताभ्यां द्रव्यस्य भेदः, नामस्तु स्थापना-द्रव्याभ्यां भेदः सा-मर्थ्यादेवाऽवसीयत इति । तदेवं यद्यपि परमेरितप्रकारेण नाम स्थापना-द्रव्याणामभेदः; तथाप्युक्तरूपेण प्रकारान्तरेण भेदः सिद्ध एव, न हि दुग्ध-तकादीनां भेदत्वादिनाऽभेदेऽपि माधुर्यादिनाऽपि न भेदः, अनन्तधर्माध्यासितत्वाद् वस्तुन इति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ ५४ ॥

तदेवं भेदव्याख्यापक्षे समर्थिते भूयोऽप्यपरेण प्रकारेणाऽह परः-

इह भावो चिय वत्थुं तयत्थसुन्नोहिं किं व सेसेहिं ? । नामादओ वि भावा जं ते वि हु वत्थुपज्जाया ॥ ५५ ॥

१ आकारोऽभिप्रायो बुद्धिः क्रिया फलं च प्रायेण । यथा दृश्यते स्थापनेन्द्रे न तथा नास्ति न द्रव्येन्द्रे ॥ ५३ ॥

२ भावस्य कारणं यथा द्रव्यं भावश्च तस्य पर्यायः । उपयोग-परिणतिमयो न तथा नाम नवा स्थापना ॥ ५४ ॥

३ इह भाव एव वस्तु तदर्थान्नैः किं वा नैपैः ? । नामादयोऽपि भावा यद् तेऽपि खल्व् वस्तुपर्यायाः ॥ ५५ ॥

इह नामादिविचारे प्रकान्ते भाव एव वस्तु, विवक्षितार्थक्रियासाधकत्वात्, उभयसंमतवस्तुवत् ; न हि भावेन्द्रवद् विवक्षिता-
र्थसाधनसमर्थो भोपालदारकाया नामेन्द्रादयः, अतः किमत्र शेषैर्मावार्थान्यनौर्मादिभिः ? न किञ्चिदित्यर्थः । अत्रोत्तरमाह—‘नामा-
दौ इत्यादि’ इदं युक्तं भवति—यदि सामान्येनैव भावो वस्तुत्वेनाऽप्युपगम्यते, तदा सिद्धसाध्यता, यतो नामादयोऽपि, आदिश-
ब्दात् स्थापना-द्रव्यपरिग्रहः, भावा भावविशेषा इत्यर्थः । कुत ? इत्याह—यद् यस्मात् तेऽपि नामादयो वस्तुनः पर्याया धर्माः,
तथाहि—अविशिष्टे इन्द्रवस्तुन्युच्चरिते नामादिक भेदचतुष्टयमपि प्रतीयते—किमेनेन नामेन्द्रो विवक्षितः, आहोस्वित् स्थापनेन्द्रः,
द्रव्येन्द्रः, भावेन्द्रो वा ? इति । ततः सामान्यस्येन्द्रवस्तुनश्चत्वारोऽप्यमी पर्यायाः, इति नामादयोऽपि भावविशेषा एव, इति भावस्य
वस्तुत्वसाधने न किञ्चिद् न किञ्चिद् न क्षुपते; पर्यायः, भेदः, भाव इत्यनर्थान्तरत्वात् । अथ विशिष्टार्थक्रियासाधक भावेन्द्रादिक भावमा
श्रित्य वस्तुत्व साध्यते, तथापि न काचित् सति, यतो भावेन्द्रादेर्भावस्य विशिष्टार्थक्रियानिर्वर्तकत्वे नामेन्द्रादिपर्यायाणामपि तद्
द्रव्यपर्ययेव, द्रव्यरूपतया पर्यायाणां परस्परभेदात् ॥ इति मायार्थः ॥ ५५ ॥

अथवा भावमङ्गलादिकारणत्वाद् नामादीन्यपि भावमङ्गलादिरूपण्येव, इति दर्शयन्नाह—

अहंवा नाम-ठमणा-द्वन्वाइ भावमङ्गलगाइ । पाएण भावमङ्गलपरिणामनिमित्तमावाओ ॥ ५६ ॥

अथवा नाम-स्थापना-द्रव्याणि भावमङ्गलस्यैवाऽङ्गानि कारणानि । कुत ? इत्याह—‘पाएण इत्यादि’ भावमङ्गलपरि-
णामो भावमङ्गलोपयोगो भावमङ्गलसाध्यादिरिणितिरूपो वा, तन्निमित्तभावात् तत्कारणत्वादित्यर्थः । यद्य यस्य कारणं तत् तस्य-
पदेश लभत एव, यथा ‘आयुर्धृतम्’ ‘रूपको भोजनम्’ इत्यादि । किष्टरूपेणां केपाश्चिद् नामादीनि भावमङ्गलकारणानि न भव-
न्त्यपि, इति प्रायो ग्रहणम् । मङ्गलविचारश्चेह प्रकान्तः, तेन भावमङ्गलकारणानि नामादीन्युक्तानि, यावता भावेन्द्रादेरपि तानि कारण-
त्वेन द्रष्टव्यान्त्येव । तस्माद् भावमङ्गलादिकारणत्वाद् नामादीन्यपि तद्द्रव्याण्येव, इति भावस्य वस्तुत्वसाधने नामादीनामपि तत्कार-
णत्वात् तद् न क्षुपते ॥ इति मायार्थः ॥ ५६ ॥

अथ नामादीनां भावमङ्गलकारणत्वे उदाहरणान्याह—

जैह मङ्गलाभिहाण सिद्धं विजय जिणिदनाम च । सोऊण, पेच्छऊण य जिणपडिमालक्खणाईणि ॥ ५७ ॥

१ अथवा नाम-स्थापना-द्रव्याणि भावमङ्गलानि । प्रायेण भावमङ्गलपरिणामनिमित्तमावाओ ॥ ५६ ॥

२ यथा मङ्गलाभिधानं सिद्धं विजय जिने प्रनाम च । धुत्वा, प्रेस्य च जिनेप्रतिमालक्षणदीनि ॥ ५७ ॥

परिनिवृत्तमुनिदेहं भवजइजनं सुवन्नमल्लार्हं । दट्ठुण भावमङ्गलपरिणामो होइ पाएण ॥ ५८ ॥

यथेत्युदाहरणोपदर्शनार्थः, तद्यथेत्यर्थः । मङ्गलमिति शब्दरूपमभिधानम्, तथा 'सिद्धं' सिद्धाभिधानम्; विजयाभिधानम्; जिनेन्द्रादिनाम च केनचिदुचरितं श्रुत्वा कस्यचित् प्रायेण सम्यग्दर्शनादिको भावमङ्गलपरिणामो भवति, इति नाम्नो भावमङ्गलकारणत्वे उदाहरणम् । तथा प्रेक्ष्य चाऽवलोक्य जिनप्रतिमालक्षणार्दीनि जिनप्रतिमा-स्वस्तिकादीनीत्यर्थः, आदिशब्दादनगारपदादिपरिग्रहः, भावमङ्गलपरिणामो भवतीत्यत्राऽपि संवच्यते । एतच्च स्थापनाया भावमङ्गलकारणत्वे उदाहरणम् । अथ द्रव्यस्य तत्कारणत्वे दृष्टान्तमाह- परिनिर्वृतो मुक्तिं गतो योऽसौ मुनिस्तदेहम्, तथा भव्ययतिर्भविष्यद्यतिपर्यायो योऽसौ जनस्तम्, तथा सुवर्णमालयादि च दृष्ट्वा प्रायेण सम्यग्दर्शनादिभावमङ्गलपरिणामो भवतीति । अतस्तत्कारणत्वाद् नामादीन्यपि भावमङ्गलानि, इति स्थितम् ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

ननु नामादीन्यपि यदि भावमङ्गलानि, तर्हि किं तान्यपि तीर्थकरादिवत् पूज्यानि ?, इत्याशङ्क्याह-

किं पुण तमणेगंतियमच्चन्तं च न जओऽभिहाणार्हं । तव्विवरीअं भावे तेण विसेसेण तं पुज्जं ॥ ५९ ॥
नामादीन्यप्युक्त्युक्त्या भावमङ्गलानि । किं पुनः ?, यो विशेषः स उच्यते-तदभिधानादिव्रयमनैकान्तिकम्, समीहितफलसाधने निश्चयाभावात्, तथाऽऽत्यन्तिकं च यतो न भवति, आत्यन्तिकप्रकर्षप्राप्ततयाविधिविशिष्टफलसाधकत्वाभावात् । भावे भावविषयं तु मङ्गलमुक्तविपरीतस्वरूपम्, तेन विशेषतो यथा तत् पूज्यम्, नैवमितराणि ॥ इति गार्थार्थः ॥ ५९ ॥

तदेवं भिन्नवस्तुषु विशेषतश्चिन्त्यमानानां नामादीनां प्रधानेतरभावो दर्शितः, सामान्यतः पुनर्विचिन्त्यमानानां सर्ववस्तुषु प्रत्येकं चतुर्णामप्यमीषां सद्भावः प्राप्यत एव, इति दर्शयन्नाह-

अहवा वत्थूभिहाणं नामं, ठवणा य जो तदागारो । कारणया से दव्वं, कज्जावन्नं तयं भावो ॥ ६० ॥

अथवा सर्वस्यापि घट-पटादिवस्तुनो यदात्मीयमभिधानं तद् नाम; यथोर्ध्वकुण्डलेष्वायततट्टत्तरीवो घटः, आतानवितानीभू-

२ परिनिर्वृतमुनिदेहं भव्ययतिजनं सुवर्णमालयादि । दट्ठुण भावमङ्गलपरिणामो भवति प्रायेण ॥ ५८ ॥

३ किं पुनस्तदनेकान्तिकमलन्तं च न यतोऽभिधानादि । तद्विपरीतं भावे तेन विशेषेण तत् पूज्यम् ॥ ५९ ॥

३ अथवा वस्तुमभिधानं नाम, स्थापना च यन्मन्त्राकारः । कारणता तस्य द्रव्यं, कार्योपपन्नं तद् भावः ॥ ६० ॥

तत्तनुसन्तान पद इत्यादि । स्थापना पुनर्यस्तस्यैव सर्वस्य वस्तुनो निज आकार' । भाविकपालादिकायिषया तु या 'से'
तस्य सर्स्यापि वस्तुनः कारणता हेतूलां तद् द्रव्यम्, "भूतस्य भ्रात्रिनो वा भारस्य हि कारणं तु यद्येके, तद् द्रव्यम्" इति वच-
नाव् । मृत्पिण्डादिवस्तुनस्तु कार्यापित्र जन्यदापन्न तदेव घटादिरु सर्वं वस्तु भावोऽभिधीयते, भवन भाव इति कृत्वा । इत्थ सर्व
वस्तु चतुरूपार्जनभाभूत छष्टम्, एतेष्व सम्यग्दर्शनव्यवस्थानात्, सर्वेषामसमूहात्मकत्वाल्लिखितस्य । तदैव सर्वस्यापि वस्तुनश्च
तूरूपतायां विमुच्यते 'इह भावो जिय वट्ठु तयत्यगुजेहि किं व सेसेहि' इत्यादि ? न लेक्सित्राय वस्तुन्येरुकाल विद्यमानानां पर्या-
योणां मध्ये 'अय वस्तु' 'अपरस्तरवस्तु' इति वस्तु अन्यते, द्रवरूपतया सर्वेषामपि तेपाेमकत्वादिति भावः ॥ इति गार्थार्थ ॥६०॥

“ अयं वेदान्तप्रकरणो ” इति शब्दाः सन्ति । इत्यादि-

असिद्ध नामादिरूपचतुष्टये नामनयः प्रधान नामद मन्यते ।
नानाह नाञ्चो वस्तुधर्मभेदे नेच्छन्ति, तान् प्रति नामनयः प्राह —

नो वस्तुमेतमप नञ्जन्ते, तान् मात नाभयः भाष
 नानाविधाना इच्छाभारो विनाशको ॥६१॥

वैद्युत्स्वरूपं नाम तप्पञ्चयहेतुओऽसधम्मं न्व । वत्थु नाऽणाभिराणो होआडनामो भवति ।

नामनरण्याऽयमभिप्राय - वस्तुन' स्वरूपं नाम, तत्प्रत्यये हेतुत्वात्, स्वार्थमेतत्, इह यद् यस्य प्रत्यये हेतुस्तत् तस्य धर्मः, यथा घटस्य स्वरूपं रूपादयः, यच्च यस्य धर्मो न भवति न तत् तस्य प्रत्यये हेतुः, यथा घटस्य धर्मो पटस्य, सपर्यते च घटाभिधानाद् घटे समस्य, तस्मात् तत् तस्य धर्मः सिद्धश्चेत् हेतुराययो', घटशब्दात् पटादिग्रन्थेन घट इति प्रतिपत्त्यनुभूते । सर्वं च वस्तु नामरूपतां न व्यभिचरतीति दर्शयन्नाह- 'वत्थुमित्यादि' यदि वस्तुनो नामरूपता न स्यात् तदा तद् वस्तुत्वेन न भवेदिति सबन्धः । कुतः ? इत्याह- अनभिधानाद् अभिधानरहितत्वादित्यर्थः । अत्राच्योऽभिधानरहितत्वेनाऽनभिधेयो योऽसावभावः पृष्ठभूतादिलक्षणस्तद्वदिति दृष्टान्तः, इह यद् अभिधानरहितं तद् वस्तुत्वं न भवति, यथाऽभिधानरहिततोऽद्याच्यः पृष्ठभूतलक्षणोऽभावः, अभिधानरहितं च वस्तुत्वमुपगम्यते परैः, ततोऽवस्तुत्वमेवाऽस्य भवेद्, अवस्तुत्वे च कुतस्तत्प्रत्यये हेतुत्वलक्षणस्य हेतोर्दृष्टिः, येनाऽनैकान्तिकता स्यात् ? । तेन तद्ब्रुवन्तौ वा तस्याऽपि वस्तुत्वमेव भवेत्, स्वप्रत्ययजनकत्वात्, घटादिवदिति । नियक्ष एव दृष्टेरभावाद् विरुद्धताऽप्यसम्भविवीति । तस्माद् तद्ब्रुवन्तौ एव नामेति स्थितम् । न च 'नयास्तीरे गुडश्चतुशकटम्' इत्यादिशब्दान् प्रवृत्तस्य कदाचिद् वस्तुभावोरवस्तुधर्मता तस्येत्या- वस्तुधर्म एव नामेति स्थितम् । न च 'नयास्तीरे हि प्रवृत्तस्य कदाचिद् वस्तुत्वमाप्तो' । अत्राधिकृत्यस्तेभ्यः प्रवृत्तौ भवत्येता- शङ्कनीयम्, प्रत्यक्षादिप्रमाणानामपि तत्प्रसङ्गात्- तेभ्योऽपि हि प्रवृत्तस्य कदाचिद् वस्तुत्वमाप्तो' ।

॥ ६१ ॥

१ प छ हनुभत्ता । २ गाथा ५५ । ३ यस्तुस्वरूपं नाम तत्त्वलयहेतु त्वयम् हेतु
४ यस्म हेतु' । ५ गात्रि । ६ तत्प्रत्ययहेतुत्वलक्षणहेतुप्रवर्तने । ७ गात्रोऽपि ।

उर्थप्राप्तिरिति चेत् । तदेतदिहाऽपि समानम् , सुविचितादाप्तप्रणीतशब्दाद् वस्तुप्राप्तेराऽप्यवश्यंभावित्वात् , इत्यादि
तच्च नोच्यते, ग्रन्थगहनताप्रसङ्गात् , अन्यत्रोक्तत्वाच्च ॥ इति गाथार्थः ॥ ६१ ॥

किञ्च-

किञ्च—
संसयविवज्जया वाऽणञ्जवसाओऽह्वा जदिच्छाए । होजत्थे पडिवत्ती न वत्थुधम्मो जया नामं ॥ ६२ ॥
यदा वस्तुधर्मो नाम नेण्यते तदा वक्त्रा घटशब्दे समुच्चारिते श्रोतुः ' किमयमाह ? ' इत्येवं संशय एव स्यात्, न घटप्रतिपत्तिः ।
अथवा घटशब्दे प्रोक्ते पटप्रतिपत्तिलक्षणो विपर्ययः स्यात् । अथवा ' न जाने किमप्यनेनोक्तम् ' इति चित्तव्यामोहेन वस्तुप्रतिपत्ति-
रूपोऽनध्यवसायः स्यात् । यदि वा गृहच्छाड्यर्थे प्रतिपत्तिर्भवेत्— कदाचिद् घटस्य, कदाचित् पटस्य, कदाचित्तु स्तम्भस्येत्यादि ; न
चैवं भवति । तस्माद् वस्तुधर्म एव नाम ॥ इति गार्थार्थः ॥ ६२ ॥

अपि-
न-

अपि च-
वैश्वस्य लक्ष-लक्षण-संव्यवहाराऽविरोहसिद्धीओ । अभिहाणाऽहीणाओ बुद्धी सद्बो य किरिया य ॥६३॥
वस्तुनो जीवादेः । किम् ? इत्याह- अभिधानाऽधीना नामाऽऽयत्ताः । काः ? इत्याह- लक्ष्यं च लक्षणं च संव्यवहारश्च लक्ष्य-लक्षण-संव्यवहारास्तेषामविरोधेनाऽविपर्ययेण सिद्ध्यः प्रतिष्ठाः । तत्र लक्ष्यं जीवत्वादि, लक्षणमुपयोगः, संव्यवहारोऽध्येषण-प्रेषणादिः । तथा बुद्धि-शब्द-क्रियाश्च 'अभिधानाऽधीनाः' इत्यत्राऽपि संयध्यते । तत्र बुद्धिर्वस्तुनिश्चयरूपा, शब्दो घटादिध्वनिरूपः, क्रिया चोत्प्रेषणा-ऽवक्षेपणादिका । तस्मादभिधानमेव वस्तु सत्, तदाऽऽयत्ताऽऽत्मलाभत्वात् सर्वव्यवहाराणाम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ६३ ॥

॥ अथ यथापि स्थापनानयः प्राह-

तदेवं शब्दनयेन निजमते स्थापिते स्थापनानयः प्राह-
आगारो चिय मइ-सह-वत्थु-किरिया-फलाऽभिहाणाइं । आगारमयं सव्वं जमणागारं तयं नत्थि ॥६४॥
आगारो चिय मइ-सह-वत्थु-किरिया-फलाऽभिहाणाइं । तत्र मतिस्तावज्ज्ञेयाऽऽकारग्रह-
आकार एव आकारमात्ररूपण्येव । कानि १, इत्याह-मतीत्यादि, मतिश्च शब्दश्चेत्यादिद्वन्द्वः ।

॥ ५२ ॥

१ मंशयविपर्ययो चाऽनध्यग्रमार्गोऽयथा यद्व्याप्य । भवद्वयं प्रातःपणं पशुवन्तः । ६२ ॥

२ वस्तुनो लक्ष्य-लक्षण-संबन्धवहाराऽत्रिरोधमिद्वयः । आभयानाधोना ३।६. तद्वत्त्वना ॥ ६४ ॥
३ आकार एव मति-शब्द-वस्तु-क्रिया फला-ऽभिधानानि । आकारमयं सर्वं यदनकारं तद् नास्ति ॥ ६४ ॥

णपरिणतत्वादाकारवती, तदनाकाररूपे तु 'नीलस्यैवं सर्वेदन न पीतादे' इति नैयत्य न स्यात्, नियामक्रमाभावात् ; नीलाद्याकारो हि नियामरू', यदा च स नेष्यते तदा 'नीलव्राहिणी मतिर्न पीतादिग्राहिणी' इति कथं व्यवस्थाप्यते ? विशेषाभावात्, तस्मादाकार-वत्येव मतिरभ्युपगन्तव्या । शब्दोऽपि पौद्गलिकत्वादाकारवानिव । यदादिकं वस्त्वाकारवत्त्वेन प्रत्यक्षसिद्धमेव । क्रियाऽन्युरूपेणा-ऽनुरूपेणादिका क्रियायतोऽनन्यत्वादाकारवत्येव । फलमपि कुम्भकारादिक्रियासाध्यं यदादिकं मृत्पिण्डादिमस्तुपर्यायरूपत्वादाकारवदेव । अभिधानमपि शब्द, स च पौद्गलिकत्वादाकारवानित्युक्तेमेव । तस्माद् यदस्ति तत् सर्वभाकारमयमेव ; यच्चनाकार तद् नास्त्येव, यथापुनरदिरूपत्वात् तस्य ॥ इति गाथार्थः ॥ ६४ ॥

अथ प्रयोगद्वारेणाऽनाकार वस्तु निराचिकीर्णुराह-

नै पराणुमयं न्त्यु आगाराऽभावओ खपुष्कं व । उवलभ-व्यमहाराऽभावाओ नाणगारं च ॥ ६५ ॥

परस्याऽऽकाररूढस्तुनियेयकस्याऽनुमतमर्थमेतं सामर्थ्याद् यदनाकारं वस्तु तद् नास्ति, आकाराभावात्, खपुष्कं यत् । अयमपि हेतुद्वयमाह-'उवलभेत्यादि' 'नाणगारमिति' नास्त्यनाकारं वस्तु, सर्वयेवाऽनुपलभ्यमानत्वात्, तेनाऽजीयसोऽपि व्यवहारस्याऽभाराच्च, इति पर्यन्तवर्ती चक्रोऽत्र योजनीयः, खपुष्पमिति दृष्टान्तो हेतुद्वयेऽपि स एव ॥ इति गाथार्थः ॥ ६५ ॥

तदेव स्थापनानयेनोक्ते द्रव्यनयः माह-

दैव्यपरिणाममिच्च मोत्तूणाऽऽगारदरिसणं किं त ? । उत्पायव्ययरहिअं दव्वं चियं निव्वियारं त ॥ ६६ ॥

फो हि नाम स्थापनानयस्याऽऽकारग्रहः, यस्माद् द्रव्यतीति द्रव्यमनादिमदुत्प्रेक्षितपर्यायग्रहलाधारं मृदादि पूर्वपर्यायमात्रतिरो-भायेऽत्रतनपर्यायमात्राऽऽविर्भावः परिणामो द्रव्यपरिणामः स एव तन्मात्रं तद् सुक्त्वा किमन्यदाऽऽकारदर्शनम्, येनोच्यते 'औगारो चियं मइ सह वत्थु' इत्यादि । ननु द्रव्यमेव तत् । किंविशिष्टम्, उत्पाद-व्ययरहितं, निर्विकार- उत्कण-विक्क-णं कुण्डलितानाकारसमन्वितसर्पद्रव्यमद् विकाररहितम्, किं हि नाम तेनाऽर्धसुत्पन्नम्, विद्यमानं वा विनष्टम्, येन विकारः स्यात्, इति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ ६६ ॥

१ १ परानुमतं वस्तु आकाराऽभावात् खपुष्कमिव । उपलभ्य-व्यवहाराऽभावात् नाऽनन्तरं च ॥ ६५ ॥

६ द्रव्यपरिणाममात्रं मूर्तत्वाऽऽकारदर्शनं किं तत् ? । उत्पादव्ययरहितं द्रव्यमेव निर्विकारं तत् ॥ ६६ ॥ ३ गाथा ६४ ।

ननु कथमुत्पादादिरहितमुच्यते, यावता सर्पादिके द्रव्ये उत्फण-विफणादयः पर्याया उत्पद्यमाना निवर्तमानाश्च प्रत्यक्षेणैव दृश्यन्ते ?, इत्याह—

आविब्भाव-तिरोभावमेतत्परिणामकारणमचिन्तं । निच्चं बहुरूवं पि य नडो व्व वेसंतरावन्नो ॥ ६७ ॥
आविर्भावश्च तिरोभावश्च तावेव तन्मात्रं तदेव परिणामस्तस्य कारणं द्रव्यम्, यथा सर्प उत्फण-विफणावस्थयोरिति; न तत्राऽपूर्वं किञ्चिदुत्पद्यते, किं तर्हि ?, छन्नरूपतया विद्यमानमेवाऽऽविर्भवति । नाऽप्याविर्भूतं सद् विनश्यति, किन्तु छन्नरूपतया तिरोभावमेवाऽऽसादयति । एवं च सत्याऽऽविर्भाव-तिरोभावमात्र एव कार्योपचारात् कारणत्वमस्यौपचारिकमेव । तस्मादुत्पादादिरहितं द्रव्यमुच्यत इति । आह— ननु यद्येकस्वभावं निर्विकारं द्रव्यम्, तर्ह्येतत्कालभाविनामनन्तानामप्याविर्भाव-तिरोभावानामेकहेत्यैव कारणं किमिति न भवति ?, इत्याह— अचिन्त्यमचिन्त्यस्वभावं द्रव्यम्, तेनैकस्वभावस्याऽपि तस्य क्रमेणैवाऽऽविर्भाव-तिरोभावमव्युत्तिः, सर्पादिद्रव्येष्वेकस्वभावेष्वप्युत्फण-विफणादिपर्यायिकमप्रवृत्तेः प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति । ननु यद्येवम्, उत्फण-विफणादिवहुरूपत्वात् पूर्वाऽवस्थापरित्यागेन चोत्तरावस्थाधिष्ठानाद् अनित्यता द्रव्यस्य किमिति न भवति ? इति चेत्, इत्याह— वेपान्तरापन्ननटवद् बहुरूपमपि द्रव्यं नित्यमेव, इदमुक्तं भवति— यथा नायक-विद्रूपक-कपि-राक्षसादिपात्रावसरेषु वेपान्तराण्यापन्नो वेपान्तरापन्नो नटो बहुरूपः, एवमुत्फण-विफणादिभार्यैर्यद्यपि द्रव्यमपि बहुरूपम्, तथापि नित्यमेव, स्वयमविकारित्वात्, आकाशवत्— यथा हि घट-पटादिसंवन्धेन बहुरूपमप्याकाशं स्वयमविकारित्वाद् नित्यम्, एवं द्रव्यमपीति भावः ॥ इति गार्थार्थः ॥ ६७ ॥

कारणमेव च सर्वत्र त्रिशुवने विद्यते; न कचित् कार्यम्, यच्च कारणं तत् सर्वं द्रव्यमेव, इति दर्शयन्नाह—
पिण्डो कारणमिट्ठं पयं व परिणामओ तहा सव्वं । आगाराइ न वत्थुं निक्कारणओ खपुप्फं व ॥ ६८ ॥
मृदादिपिण्डः कारणमिट्ठं कारणमात्रमेवाऽभ्युपगम्यते । कुतः ?, इत्याह— परिणामित्वात् परिणमनशीलत्वात्, पयोवद् दुग्धवत् । यथा च पिण्डः, तथाऽन्यदपि सर्वं स्थास-कोश-कुशूलादिकं त्रैलोक्यान्तर्गतं वस्तु कारणमात्रमेव, परिणामित्वात्, पयोवत्, यद् यत् कारणं तत् सर्वं द्रव्यमेव, इति द्रव्यनयस्य स्वपक्षसिद्धिः । ननु मृत्पिण्डादीनां कार्यभूताः स्थास-कोश-कुशूल-घटादयः प्रत्यक्षेणैव दृश्यन्ते, संवन्धिशब्दश्च कारणशब्दः सर्वदेव कार्यापेक्ष एव प्रवर्तते, तत् कथं कारणमात्रमेवाऽस्ति, न कार्यम् ?, इति चेत् ।

१ आविर्भाव-तिरोभावमात्रपरिणामकारणमचिन्त्यम् । नित्यं बहुरूपमपि च नट उत वेपान्तरापन्नः ॥ ६७ ॥

२ पिण्डः, कारणमिट्ठं पय इव परिणामतस्तथा सर्वम् । आकारादिर्न वस्तु निष्कारणतः, रापुण्यमिव ॥ ६८ ॥ ३ प. छ. 'गल्य का' ।

नैवम्, आविर्भावो तिरोभावमात्र एव कार्यापेक्षारात्, उपचारस्य चाऽस्तुत्यात् । इति स्वपक्ष व्यवस्थाप्य परपक्ष दूषयितुमाह—‘आगारे-
त्यादि’ द्रव्यमात्र विहाय स्थापनादिनैयैदाऽकारादिकमभ्युपगम्यते, तत् समवस्तु । कुत ? इत्याह— निष्कारणत्वात् कारणमात्र-
रूपतयाऽभ्युपगमात्, तदभ्युपगमे त्वस्मत्पक्षवर्तित्वमसद्भावात्, इह यत् कारण न भवति तद् न वस्तु, यथा गगनकुसुमम्, अकारण
च परैरभ्युपगम्यते सर्वमाकारादिरुम्, अतोऽस्तु ॥ इति गार्थार्थ ॥ ६८ ॥

तदेव द्रव्यनयेन स्वपक्षे व्यवस्थापिते भावनय* ग्राह-

भावत्यन्तरभूत किं द्रव्य नाम भाव एवाय । भवन पङ्कखण चिय भावान्ती विवर्त्ती य ॥ ६९ ॥

भावेभ्य पर्यायेभ्योऽर्थान्तरभूत भिन्न किं नाम द्रव्यम्, येनोच्यते—‘द्रव्यपरिणाममिचिपित्यादि’^१। ननु भाव एवाऽय यदिद दृश्यते
त्रिभुवनेऽपि यस्तुतिरुत्तरमिति । यदि हि किञ्चिदनादिकालीनमवस्थित सद् वस्तु वस्तुन्तरारम्भे व्यभिचयेत तदा न्याय्या स्यादिय
कल्पना, यावता प्रतिक्षण भवनमेवाऽनुभूयते । किमुक्तं भवति ? इत्याह— भावस्यैकस्य पर्यायस्याऽऽपत्तिरुद्धति, अपरस्य तु विप-
त्तिर्विनाश ।

“ न निहाणगया भग्ना पुञ्जो नस्थि अणाणए । निव्वुया नेय चिट्ठति आरण्णे सरसवोक्कमा ” ॥ १ ॥

इति वचनान् पूर्वस्य क्षणस्य निवृत्ति, अपरस्य तत्पत्तिरित्यर्थः ॥ इति गार्थार्थः ॥ ६९ ॥

आह—ननु ये भावस्याऽपत्तिं निपत्ती प्रोच्येते ते तापदेन्तरमपेक्ष्य भवतः, यच्च हेत्वन्तरमपेक्षते तदेवाऽवस्थित कारण,

तदेव द्रव्यम्, अतो ‘भावत्यन्तरभूत किं द्रव्य’ इत्यादिनाऽनुक्तमेव द्रव्यमपत्तिक्रियते, इत्याह इत्याह—

न च भावो घटान्तरमपेक्ष्य किन्तु हेतुनिरपेक्ष एव । उत्पज्जइ तयणन्तरमेवेइ तमेहेउअ चेव ॥ ७० ॥
न च भावो घटान्तरमपेक्ष्यमानो भावान्तर मृत्पिण्डादिकमपेक्षते, किन्तु निरपेक्ष एतोपद्यते । अपेक्षा हि विद्यमानस्यैव
भवति । न च मृत्पिण्डादिकारणकाले घटादि कार्यमस्ति, अविद्यमानस्य चाऽपेक्षायां स्वरूपिणस्याऽपि तथाभावात्प्रसङ्गात् । यदि चो-
त्पत्तिक्षणात् प्रागापि घटादिरस्ति, तर्हि किं मृत्पिण्डाद्यपेक्षया ? तस्य स्वत एव विद्यमानत्वात् । अथोत्पन्न सन् घटादि- पश्चाद्

१ भावार्थान्तरभूत किं द्रव्य नाम, भाव एवाऽयम् । भवन प्रतिक्षणमव भाववर्त्तित्वविपत्तिश्च ॥ ६९ ॥ २ माया ६६ ।

३ न निहाणगया भग्ना पुञ्जो नस्थिति आरण्णे सरसवोक्कमा ॥ १ ॥ ४ माया ६९ ।

५ न च भावो भावान्तरमपेक्षते वि-नु हेतुनिरपेक्षम् । उत्पद्यते तदन्तरमपेक्षते तदहेतुण एव ॥ ७० ॥

मृत्पिण्डादिकमपेक्षते । हन्त ! तदिदं मुण्डितशिरसो दिनशुद्धिपर्यालोचनम्, यदि हि स्वत एव कथमपि निष्पन्नो घटादिः, किं तस्य पश्चाद् मृत्पिण्डाद्यपेक्षया ? । अथोत्पद्यमानतावस्थायामसौ तमपेक्षते । केयं नामोत्पद्यमानता ? । न तावदनिष्पन्नावयवता, स्वयमनिष्पन्नस्य खरविषाणस्येवाऽपेक्षाऽयोगात् । नापि निष्पन्नावयवता, स्वयं निष्पन्नस्य परापेक्षवैयर्थ्यम् । नाप्यर्थनिष्पन्नावयवता, वस्तुनः सांशताप्रसङ्गात्; तत्र चाऽर्ज्वयविकल्पनादावनेकदोषोपनिपातसंभवात् । किञ्च, सांशतायामपि किमनिष्पन्नोऽंशः कारणमपेक्षते, निष्पन्नो वा, उभयं वा ? । न तावदाद्यपक्षद्वयम्, निष्पन्ना-ऽनिष्पन्नयोरपेक्षायाः प्रतिपिद्धत्वात् । उभयपक्षोऽपि न श्रेयान्, उभयपक्षोक्तदोषप्रसङ्गात् । तस्माद् मृत्पिण्डाद्युत्तरकालं भवन्मेव घटादेस्तदपेक्षा, मृत्पिण्डादेरपि कार्यत्वाभिमताद् घटादेः प्राग्भावित्वमेव कारणत्वम्, न पुनर्घटादिजन्मानि व्याप्तिप्रमाणत्वम् । व्यापारो हि तद्वतो भिन्नः, अभिन्नो वा ? । यदि भिन्नः, तर्हि तस्य निर्व्यापारताप्रसङ्गः । अथाऽभिन्नः, तर्हि व्यापाराऽभावः । कारणव्यापारजन्यं जन्मापि जन्मवतो भिन्नम्, अभिन्नं वा ? । भेदे जन्मवतोऽजन्मप्रसङ्गः । अभेदे तु, जन्माभावः । तस्मात् पूर्वोत्तरकालभावित्वमात्रेणैवाऽयं कार्य-कारणभावो वस्तूनां लोके प्रसिद्धः, न जन्म-जनकभावेन । यदपि मृत्पिण्ड-घटादीनां पूर्वोत्तरकालभावित्वम्, तदप्यनादिकालात् तथाप्रवृत्तक्षणपरम्परारूढम्, न पुनः कस्यचित् केचिच्च निर्वर्तिनम्, इति न कस्यचिद् भावस्य कस्यापि संधान्धन्यपेक्षा । ततो हेत्वन्तरनिरपेक्ष एव सर्वो भावः समुत्पद्यत इति स्थितम् । विनश्यति तर्हि कथम् ? , इत्याह—‘तयणन्तरमित्यादि’ तदनन्तरमुत्पत्तिमनन्तरमेवाऽपैति विनश्यति भावः । तदपि च विनशनमहेतुकमेव । मुद्गरोपनिपातादिसव्यपेक्षा एव घटादयो विनाशमाविशन्तो दृश्यन्ते, न निर्हेतुकाः, इति चेद् । नैवम्, विनाशहेतोरयोगात्, तथाहि—मुद्गरादिना विनाशकाले किं घटादिरेव क्रियते, आहोस्वित् कपालादयः, उत तुच्छरूपोऽभावः ? इति त्रयी गतिः । तत्र न तावद् घटादिः, तस्य स्वरहेतुभूतकुलालादिसामग्रीत एवोत्पत्तेः । नापि कपालादयः, तत्करणे घटादेस्तदवस्थित्यप्रसङ्गात्, न हान्यस्य करणेऽन्यस्य निवृत्तिरुक्तिमती, एकनिवृत्तौ शेषभुवनत्रयस्यापि निवृत्तिप्रसङ्गात् । नापि तुच्छरूपोऽभावः, खरशृङ्गस्यैव नीरूपस्य तस्य कर्तुमशक्यत्वात्, करणे वा घटादेस्तदवस्थताप्रसङ्गात्, अन्यकरणेऽन्यनिवृत्त्यसंभवात् । घटादिसंवन्धेनाऽभावो विहितस्तेन घटादेर्निवृत्तिः, इति चेत् । न, संवन्धस्यैवाऽनुपपत्तेः, तथाहि—किं पूर्वं घटः पश्चाद्भावः, पश्चाद् वा घटः पूर्वभावः, समकालं वा घटाभावौ ? इति विकल्पत्रयम् । तत्राऽऽद्यविकल्पद्वयपक्षे संवन्धानुपपत्तिरेव, संवन्धस्य द्विप्लव्णेन भिन्नकालयोस्तदसंभवात्, अन्यथा भविष्यच्छङ्खचक्रवर्त्यादीनामतीतैः सगरादिभिरपि संवन्धमाप्तेः । तृतीयविकल्पपक्षेऽपि घटा-ऽभावयोर्येदि क्षणमात्रमपि सहावस्थितिरभ्युपगम्यते, तद्व्यसि-

त्रिंशो

॥ ४७ ॥

सारमपसौ स्यात्, विशेषभावात्, तथा च सति स एव घटादेस्तादवस्थमसङ्गः । घटाद्युपमर्देनाऽभावो जायते, अतो घटादिनिवृत्तिः, इति चेत् । ननु क्रोड्यमुपमर्दो नाम ? । न तावद् घटादि, तस्य स्वहेतु एवोत्पत्ते । नापि कपालादयः, तद्भावे घटादेस्तादवस्थ-प्रसङ्गात् । नापि तुच्छरूपोऽभावः, एव हि सति घटाद्यभावेन घटाद्यभासो जायत इत्युक्तं स्यात्, न चैतदुच्यमानं हास्यं न जनयति, आत्मनैवाऽज्मभवनानुपपत्ते । तस्माद् मुहुरादिसहकारिकारणवैसदृश्याद् विसदृशः कपालादिसण उत्पद्यते, घटादिस्तु क्षणिकत्वेन निर्हेतुकः संरसत एव निवर्तते, इत्येतावमात्रमेव शोभनम् । अतो हेतुव्यापारानिरपेक्षा एव समुत्पन्ना भावाः क्षणिकत्वेन स्वरसत एव विनश्यन्ति, न हेतुव्यापारात्, इति स्थितम् । तस्माज्जन्म विनाशयोर्न किञ्चित् केनचिदपेक्ष्यते, अपेक्षणीयाभावाच्च न किञ्चित् कस्यचित् कारणम् । तथा च सति न किञ्चित् द्रव्यम्, किन्तु पूर्वापरीभृताऽपरापरक्षणरूपाः पर्याया एव सन्त इति । अत्र बहु वक्तव्यम्, तच्च नोच्यते, ग्रन्थगहनताभावात्, सुगतशास्त्रेषु विस्तरेणोक्तत्वाच्च ॥ इति माथार्थः ॥ ७० ॥

यदपि द्रव्यमादिना 'विण्डो कारणमिह पय च परिणामओ' इत्याद्युक्तम्, तत्राऽस्माभिरप्येतद् वक्तुं शक्यत एवेति । किम् ?, इत्याह-

'विण्डो कज्ज पइसमयभागाउ जह दहि तहा सञ्च । कज्जाभावाउ नत्थि कारण खरविषाण व ॥ ७१ ॥
मृदादिपिण्डः कार्यमेव, न तु कारणम् । कुतः ?, इत्याह- प्रतिसमयमपरापरक्षणरूपेण भावात्, दध्यादिवदिति । प्रतिसमयमपरापरक्षणभ्रमनमसिद्धमिति चेत् । न, वस्तूनां पुराणादिभावाऽन्यथानुपपत्ते । उक्तं च-

"प्रतिसमय यदि न भवेदपरापररूपेतेह वस्तूनाम् । न स्यात् पुराणभावो न युवत् नापि दृढत्वम् ॥ १ ॥

जमान तरसमये न स्याद् यद्यपररूपताऽर्थानाम् । तर्हि विशेषणभावाद् न शेषकालेऽपि सा युक्ता ॥ २ ॥

किं पिण्ड एव कार्यम् ? । न, इत्याह- तथा सर्वं, यथा प्रतिसमय भावात् पिण्डः कार्यं तथा सर्वमपि घटपटादिकं वस्तुनि कुरन्मन्, तत एव हेतोः कार्यत्वमपि द्रष्टव्यमित्यर्थः । अनभिमतप्रतिषेधमाह- 'कज्जाभागाउ इत्यादि' पराभ्युपगत कारण कारणाल्प्य वस्तु नास्ति । कुतः ?, इत्याह- कार्याभावात् तत्र कार्यत्वाऽभ्युपगमभावात् प्रतिसमयभवनानभ्युपगमादित्यर्थः । इह यत् प्रतिसमयमपरापररूपेण न भवति तद् वस्तु नास्ति, यथा खरविषाणम्, प्रतिसमयमभवन्तथाऽभ्युपगम्यन्ते परैरुत्पिण्डादयः, तस्माद् न सन्तीति भावः ॥ इति माथार्थः ॥ ७१ ॥

१ खभावात् । २ गाथा ६८ । ३ पिण्ड काय प्रतिसमयभावाद् यथा दधि तादा सर्वम् । कार्याभावात् नास्ति कारण खरविषाणमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

तदेवं नामादिनयानां परस्परविप्रतिपत्तिमुपदर्शयौपसंहारपूर्वकं मिथ्येतरभावं दर्शयितुमाह—

एवं विचर्यति नया मिच्छाभिनिवेशो परोपरओ । इयमिह सव्यनयमयं जिणमयमणवज्जमच्चंतं ॥७२॥

एवमुक्तप्रकारेण परस्परतो मिथ्याभिनिवेशाद् विवदन्ते विवादं कुर्वन्ति नामनयादयो नयाः । ततश्च मिथ्यादृष्टय एते, असंपूर्णार्थग्राहित्वात्, गजगात्रभिन्नदेशसंस्पर्शने बहुविधविवादमुखरजात्यन्धद्वन्द्वत् । यदि नापैते मिथ्यादृष्टयः, तर्हि निर्मिथ्यं किम्?, इत्याह— इदमिहैव लोके वर्तमानमनुभवप्रत्यक्षसिद्धं जिनमतं जैनभ्युपगमरूपम् । कथंभूतम्?, सर्वनयमयं निःशेषनयसमूहाभ्युपगमनिवृत्तम्, अत्यन्तमनवद्यं नामादिनयपरस्पररोद्धाविताऽविद्यमाननिःशेषदोषं, संपूर्णार्थग्राहित्वात्, चक्षुष्मतां समन्तात् समस्तहस्तिशरीरदर्शनोद्भापवत् ॥ इति गार्थार्थः ॥ ७२ ॥

तथा च संपूर्णार्थग्रहणं जिनमतमेव दर्शयति—

नामाइभेअसद्ध-त्थ-बुद्धिपरिणामभावओ निययं । जं वत्थुमत्थि लोए चउपज्जायं तयं सव्वं ॥ ७३ ॥

घट-पटादिकं यत् किमपि वस्त्वस्ति लोके, तत् सर्वं प्रत्येकमेव नियतं निश्चितं चत्वारः पर्याया नामा-ऽऽकार-द्रव्य-भावलक्षणा यत्र तच्चतुष्पर्यायम्; न पुनर्यथा नामादिनयाः प्रादुर्यथा-केवलनाममयं वा, केवलद्रव्यताश्छिष्टं वा, केवलभावात्मकं चेति भावः । कुतश्चतुष्पर्यायमेव?, इत्याह—‘नामादिभेएत्यादि’ नामादिभेदेष्वेकत्वपरिणतिसंवलितनामा-ऽऽकार-द्रव्य-भावेष्वेवेत्यर्थः, शब्दश्चाऽर्थश्च बुद्धिश्च शब्दा-ऽर्थ बुद्धयस्तासां परिणामस्तस्य भावः सद्भावस्तस्मात्, नामादिभेदेषु समुदितेष्वेव योऽयं शब्दा-ऽर्थ-बुद्धीनां परिणामसद्भावस्तस्माद्धेतोः सर्वं चतुष्पर्यायं वस्त्वित्यर्थः । प्रयोगः—यत्र शब्दा-ऽर्थ बुद्धिपरिणामसद्भावः, तत् सर्वं चतुष्पर्यायम्, चतुष्पर्यायत्वाभावे शब्दादिपरिणामभानोऽपि न दृष्टः, यथा शशशृङ्गे, तस्माच्छब्दादिपरिणामसद्भावे सर्वत्र चतुष्पर्यायत्वं निश्चितमिति भावः; इदमुक्तं भवति— अन्योऽन्यसंवलितनामादिचतुष्टयात्मन्येव वस्तुनि घटादिशब्दस्य तदभिधायकत्वेन परिणतिर्दृष्टा, अर्थस्यापि पृथुबुध्नोदराद्याकारस्य नामादिचतुष्टयात्मकतयैव परिणामः समुपलब्धः, बुद्धेरपि तदाकारग्रहणरूपतया परिणतिस्तदात्मन्येव वस्तुन्यवलोकिता । न चेदं दर्शनं भ्रान्तम्, वाक्यभावात् । नाप्यदृष्टाशङ्कयाऽनिष्टकल्पना युक्तिमती, अतिप्रसङ्गात्; न हि दिनकराऽस्त-

१ एवं विवदन्ति नया मिथ्याभिनिवेशतः परस्परतः । इदमिह सर्वनयमयं जिनमतमनवद्यमत्यन्तम् ॥ ७२ ॥

२ नामादिभेदशब्दा-ऽर्थ-बुद्धिपरिणामभावतो नियतम् । यद् वस्त्वस्ति लोके चतुष्पर्यायं तत् सर्वम् ॥ ७३ ॥

विद्ये०

॥ ४९ ॥

मयोदयोऽगलन्धरात्रिन्दिमादिरस्तुतां वापकसंभारनयाऽयथात्वरूपतासंगतिमात्रहति । न चेद्वापि दर्शनाऽदर्शने निहायाऽयद् निशा-
यक प्रमाणमुपलभये । तस्मादेकत्वपरिणत्यापन्ननामाभिभेदमेव शब्दादिपरिणतिदर्शनात् सर्वं चतुष्पर्यायं वास्तव्यमिति स्थितम् ॥
इति गायार्थः ॥ ७३ ॥

भाह- ननु यदि नामादिवचुष्पर्यायं सर्वं वस्तु, तर्हि किं नामादीनां भेदो नास्त्येव ? इत्याह-

इय सत्त्वभेदसंघायकारिणो भिन्नलक्षणा एते । उप्पाया इति य पिव धम्मा पइवत्थुमाउज्जा ॥ ७४ ॥

इत्येवं ये पूर्वं भिन्नलक्षणा भिन्नस्वरूपा धर्मा नामादयः प्रोक्तास्त प्रतिवस्तुवायोज्या आयोजनीया इति सन्धः । कथंभूता-
सन्त' ? इत्याह- भेदश्च सयातश्च भेदसयातौ, सर्वस्य स्वाश्रयभूतवस्तुनो भेदसयातौ तौ कर्तुं शीलं येषां ते सर्वभेदसयातकारिणो
निजाश्रयस्य सर्वस्याऽपि वस्तुन कथञ्चिद् भेदकारिणः, कथञ्चिन्भेदकारिण इत्यर्थः, तथाहि- केनचिदिन्द्र इत्युच्यतेऽन्य, माह-
किमेनेन नामेन्द्रो विरक्षित, आहोस्वित् स्यापनेन्द्र, द्रव्येन्द्र, भावन्द्रो वा ? नामेन्द्रोऽपि द्रव्यतः किं गोपालदारकः, हालिकदारकः,
सन्निगदारकः, ब्राह्मणदारकः, वैश्यदारकः, शूद्रदारको वा ? इत्यादि । तथा क्षेत्रतोऽपि नामेन्द्रः किं भारत, ऐरवतः, महाविदेहजो वा ?
इत्यादि । कालतोऽपि किमतीतकालसंभवी, वर्तमानकालसंभवी, भविष्यन् वा ? इत्यादि; अतीतकालभाव्यपि किमितोऽनन्ततमसमयसंभवी,
असत्प्राततमसमयसंभवी, सख्याततमसमयसंभवी वा ? इत्यादि । भावतोऽपि किं कृष्णवर्णः, गौरवर्णः, दीर्घः, मन्थरो वा ? इत्यादि ।
तदेयमकोऽपि नामेन्द्रस्याऽऽश्रयभूतोऽर्थस्तावद् द्रव्य क्षेत्र काल भावभेदाधिष्ठितोऽनन्तभेदत्व प्रतिपद्यते । तथा स्थापना द्रव्य भावाश्रय
स्याऽप्युक्तानुसारतः प्रत्येकमनन्तभेदत्वमनुसरणीयम् । इत्येवमेते नामादयो भेदकारिणः । अभेदकारिणस्ताह कथम् ? इति चेत्-
उच्यते- यदेकस्मिन्नपि वस्तुनि नामादयश्चत्वारोऽपि प्रतीयन्ते तदाऽभेदविधायिनः, तथाहि- एकस्मिन्नपि शर्चीपत्यादौ ' इन्द्र ' इति
नाम, तदाकारस्तु स्थापना, उत्तरावस्थाकारणतः तु द्रव्यत्वम्, दिव्यत्वम्-सप्तति कुलिशधारण परमेश्वर्यादिसंपन्नतः तु भाव इति चतु-
ष्टयमपि प्रतीयते । तस्मादेव सर्वस्य स्वाऽऽश्रयभूतस्य वस्तुनो भेद सयातकारिणो भिन्नलक्षणा एते नामादयो धर्मा उत्पाद व्यय धौव्य-
त्रिकृत्व प्रतिपस्तु आयोजनीया. परस्परविनाभाविनः' प्रतिवस्तु द्रष्टव्या इति तात्पर्यम् ॥ इति गायार्थः ॥ ७४ ॥

इह न-

१ भन्वमप्यतिरेकापरपर्यायो प्रत्यक्षानुपलब्धमावित्यर्थः । स 'पि दत्ता विद्वांसः' ।

२ इति सर्वभेदसयातकारिणो भिन्नलक्षणा एते । उपादा इति यदिय धर्मो प्रतियस्त्ववायोज्याः ॥ ७४ ॥ ३ य उ 'कालभावी पतमानकालसंभवी' ।

विशेषः

॥ ५० ॥

“ नैत्थि नएहिं विहूणं सुत्तं अत्थो अ विणमए किंचि । आसज्ज उ सोआरं नएण य विगारओ बूया ”

इति वचनाज्जनमते सर्वं वस्तु प्रायो नयैर्विचार्यते, अतो नाम-स्थापनादीनापि प्रस्तुतान् नयैर्विचारयन्नाह-

नामाद्वैतियं दृव्वट्टियस्स भावो य पज्जनयस्स । संगह--व्यवहारा पढमगरस्स सेसा य इयरस्स ॥ ७५ ॥

एतेषु नामादिषु मध्ये नाम स्थापना-द्रव्यनिक्षेपत्रयं द्रव्यास्तिकनयस्यैवाऽभिमतं न पर्यायास्तिकस्य, नामादिनिक्षेपत्रयस्य विवक्षितभावशून्यत्वात्; पर्यायास्तिकस्य तु भावग्राहित्वादिति । आह- ननु नया नैगमादयः प्रसिद्धाः, ततस्तैरेवाऽयं विचारो युज्यते, अथ तेऽत्रैव द्रव्य-द्रव्यमात्रग्राहित्वेन भावाऽनवलम्बित्वादिति । आह- ननु नया नैगमादयः प्रसिद्धाः, ततस्तैरेवाऽयं विचारो युज्यते, अथ तेऽत्रैव द्रव्य-पर्यायास्तिकनयद्वयेऽन्तर्भवन्ति, तर्ह्येतानां कस्य कस्मिन्नन्तर्भावः? इत्याशङ्क्याह- ‘संगहेत्यादि’ नैगमस्तावन् सामान्यग्राही संग्र-हेऽन्तर्भवति, विशेषग्राही तु व्यवहारे; संग्रहव्यवहारौ तु प्रस्तुतनयद्वयस्य मध्ये प्रथमकस्य द्रव्यास्तिकस्य मतमभ्युपगच्छतः- द्रव्या-स्तिकमतेऽन्तर्भवत इति तात्पर्यम् । शेषस्तु ऋजुसूत्रादय इतरस्य द्वितीयस्य पर्यायास्तिकस्य मतमभ्युपगच्छन्तोऽत्रैवाऽन्तर्भवन्तीति हृदयम् । आचार्यसिद्धसेनमतेन चेह ऋजुसूत्रस्य पर्यायास्तिकेऽन्तर्भावो दर्शितः, सिद्धान्ताभिप्रायेण तु संग्रह व्यवहारवद् ऋजुसूत्रस्याऽपि द्रव्या-स्तिक एवाऽन्तर्भावो द्रष्टव्यः, तथा चोक्तं सूत्रे-

“ उजुसुयस्स एगे अनुवउत्ते आगमओ एग दव्वावरसयं पुहुत्तं नेच्छइ ” इति ।

तदनेनाऽस्य द्रव्यवादित्वं दर्शितम्, इति कथं पर्यायास्तिकेऽन्तर्भावः स्यात्? ॥ ७५ ॥

आह-ननु संग्रहादिनया नामनिक्षेपं सर्वमप्येकत्वेनेच्छन्ति; भेदेन वा? एवं स्थापनादिनिक्षेपेष्वपि प्रत्येकं वक्तव्यम्, इत्याशङ्क्याह-
ॐ सामञ्जसग्राही संगिणहइ तेण संगहो निययं । जेण विसेसग्राही ववहारो तो विसेसेइ ॥ ७६ ॥

१ पृष्ठ २६ । २ नामादित्रिकं द्रव्यास्तिकस्य भावश्च पर्यवयस्य । संग्रह-व्यवहारौ प्रथमकस्य शेषाश्रितरस्य ॥ ७५ ॥

३ ऋजुसूत्रस्यैकोऽनुपयुक्त आगमत् एकं द्रव्यावश्यकं पृथक्त्वं नेच्छति । अनुयोगद्वारसूत्रस्योऽय पाठः, तटीका चैवम् “उजुसुयस्सेत्यादि-ऋजु अतीता-ऽना-गत-परकीयपरिहारेण प्राञ्जलं वस्तु सूत्रयत्पुण्यगच्छीति ऋजुसूत्र, अयं हि वर्तमानकालभावो वस्तु अनुपगच्छति, नाऽतीतम्, विनष्टत्वात्; नाऽप्यनागतम्, अनु-त्यक्त्वात्, वर्तमानकालभाव्यपि स्वकीयमेव मन्यते, स्वकार्योपसाधकत्वात्, स्वधनवत्; परकीय तु नेच्छति स्वकार्योपसाधकत्वात्, परधनवत् । तस्मादेको देवदत्तादि-रनुपयुक्तोऽस्य मते आगमत् एकं द्रव्यावश्यकमिति । ‘पुहुत्तं नेच्छइ ति’ अतीता-ऽनागतभेदतः परकीयभेदतश्च पृथक्त्वं पार्थक्यं नेच्छत्यसौ, किं तर्हि? वर्तमानकालनि-स्वकमेव चाऽभ्युपैति, तत्रैकमेवेति” ।

४ यत् सामान्यग्राही सपृच्छति तेन संग्रहो नियतम् । येन विशेषग्राही व्यवहारस्तस्माद् विशेषयति ॥ ७६ ॥

संद्भुजुसुया पञ्जायनायगा भाजसगह वेंति । उपरिस्था विवरीआ भाव भिदंति तौ नियय ॥ ७७ ॥

यद् यस्मात् कारणात् सग्रहनय सामान्यग्राही सामान्यादी, तेन कारणेन सङ्ग्राह्येकत्वेनाऽध्यवस्यति प्रत्येक त्रितय नाम स्थापना द्रव्यनिक्षेपलक्षण यानि कानिचिद् नाममङ्गलानि तत् सर्वमप्येक नाममङ्गलम्, तथा स्थापनामङ्गलान्यशेषपाण्येक स्थापनामङ्गलम्, एव द्रव्यमङ्गलान्यपरिशिष्टान्यप्येक द्रव्यमङ्गलमित्यर्थ । व्यवहारनयस्तु येन कारणेन विशेषग्राही, ततो नामादिनिक्षेपान् विनियेयति भेदेनेच्छति- नाममङ्गलानि सर्वाणिपि पृथग् नाममङ्गलत्वेनेच्छति, एव स्थापनादिनिक्षेपेऽपि वाच्यम् । 'सद्भुजुसुयेत्यादि' शब्द-जेयूनयौ पुनः पर्यायैरेकार्थभिन्नाभिधानैर्वस्तु त्वु शील ययोस्तौ पर्यायवाचिनी सन्तौ नाम स्थापना द्रव्यनिक्षेपपरिहारैरेकस्यैव भावस्य भावनिक्षेपस्य सृष्टीति सग्रहोऽभिन्नतरमेकत्र भावसग्रहस्त द्रुतः प्रतिपादयत, इदमुक्त भवति- ऋजुसूत्र शब्दनयौ पूर्वनयेभ्यो विशुद्धत्वाद् नाम स्थापना द्रव्यनिक्षेप तावद् नेच्छत, किन्त्वेकमेव भावनिक्षेपमभ्युपगच्छत, केवल समभिरूढै यभूतनयाऽपेक्षयाऽविशुद्धत्वाद् विभिन्नानेकपर्यायाभिधेयतेऽपि भावनिक्षेपस्य सग्रहमेकत्वमेव प्रतिपद्यते, न भिन्नत्वमिति भावः । ततश्चैतन्मतेन यदेव मङ्गलशब्दवाच्य भावमङ्गल प्रत्युहोपशमका ऽनिष्टविघातकृद्-विघ्नापहरणादिशब्दानामपि तदेव वाच्यम्, न भिन्नम्, इति तात्पर्यम् । 'उपरिमया विवरीएत्यादि' उपरितनौ तु समभिरूढै-वभूतौ नयौ ऋजुसूत्र शब्दनयाऽपेक्षया विपरीतौ भिन्नानेकपर्यायाऽभिधेयस्य भावस्यैकत्व नेच्छत, किन्तु भिन्नत्वमभ्युपगच्छत, तथाहि- समभिरूढमतेनाऽयदेव मङ्गलशब्दवाच्य भावमङ्गलम्, अन्यच्च प्रत्येक प्रत्युहोपशमकादिपर्यायवाच्यम् । एवमभूतस्याऽप्येवमेव, केवलमय पूर्वस्माद् विशुद्धत्वादेरुपर्यायाभिधेयमपि भावमङ्गल भावमङ्गलकार्यं कुर्वदेव मन्यते, नाऽयदा, यथा धर्मोपकरणात्नितः सम्यक्चारित्र्योपयोगे वर्तमानः साधुरिति । तदेवमभूतमभूत-शब्दनयाऽभ्युपगमापेक्षया विपरीताभ्युपगमपरत्वाद् विपरीतावेतौ । 'तौ चि' तस्माद् भाव भावमङ्गलादिकर्मणं नियत निश्चित पर्यायभेदाद् भिन्न-भेदेनेच्छत इत्यर्थ, यदि हि पर्यायभेदेऽपि वस्तुनो न भेद, तर्हि घट-पटादीनामपि स न स्यादित्यादियुक्तेः पर्यायभेदेन भिन्नमेव भावमङ्गलमभ्युपगच्छत इति भावः ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

तदेवमयसित मासद्गिरुम् । प्रकृतमुच्यते, तच्चेदम्- पूर्ण नोआगमतो भावमङ्गल नोशब्दस्य सर्वनिषेधचनन्ते विशुद्धः क्षायि-कादिर्भाव उक्तः, मिश्रवचनन्ते तस्य ज्ञान-दर्शन-चारित्र्योपयोगः, एकदेशवचने पुनस्तस्याऽईश्वरस्फारादिज्ञान क्रियाविमिश्रपरिणामः प्रोक्तः । सांप्रत नोशब्दस्यैकदेशवचित्वे नोआगमतो भावमङ्गल ज्ञानपञ्चकरूपा नन्यपि भवतीति दर्शयन्नाह-

१ वाद नैवैश्वरी पर्यायवाचको भावतमेव मूल । उपरितनौ विपरीतौ भाव भिन्नतस्माद् नियतम् ॥ ७७ ॥

मङ्गलमहवा नन्दी चउव्विहा मङ्गलं च सा नेया । दब्बे तूरसमुदओ भावमि य पञ्च नाणाइं ॥७८॥

सूत्रस्य सूचकत्वाद् नोआगमतो भावमलङ्कार्यैव च प्रस्तुतत्वाद् मङ्गलशब्देनेह नोआगमतो भावमङ्गलमिति द्रष्टव्यम् । अथवा-
शब्दस्तु पूर्वोक्तपक्षत्रयापेक्षया विकल्पार्थः, ततश्चायमर्थः— यदि वा नोआगमतो भावमङ्गलमन्यद् द्रष्टव्यम् । किं तत् ?, इत्याह— ‘नन्दी’
नन्दनं नन्दी, नन्दन्ति समृद्धिमवाप्नुवन्ति भव्यप्राणिनोऽनयेति वा नन्दी, इयं च सूत्रे सामान्योक्तावपि व्याख्यानतो विशेषप्रति-
पत्तेरिह ज्ञानपञ्चकरूपा गृह्यते । सामान्यरूपेण तु चिन्त्यमानाऽसौ मङ्गलवद् नामादिचतुर्विधा भवति । एतदेवाह—‘चउव्विहेत्यादि’
तत्र ‘नन्दी’ इति यत् कस्यचिद् नाम क्रियते सा नामनन्दी । अक्षादिषु स्थापिता स्थापनानन्दी । द्रव्यनन्दी तु द्विविधा—
आगतः, नोआगततश्च । तत्राऽऽगतो नन्दीपदार्थज्ञोऽनुपयुक्तः, नोआगतस्तु ज्ञ-भव्यशरीरोभयव्यतिरिक्ता द्रव्यनन्दी द्वादश-
प्रकारस्त्वर्थसमुदयः, तद्यथा—

“ भंभा-मुगुन्द-मद्दल-कडंब-झल्लरि-हुडुक्क-कंसाला । काहल-तलिमा वंसो संखो पणवो य चारसमो ” ॥ १ ॥

इह च ‘ दब्बे तूरसमुदओ ’ इत्यनेन ज्ञ-भव्यशरीरव्यतिरिक्ता द्रव्यनन्दी सूत्रेऽपि दर्शिता, नामनन्त्यादिस्वरूपं तु पूर्वोक्तनाममङ्ग-
लाद्यनुसारेण सुज्ञेयत्वाद् नोक्तमिति । भावनन्यापि द्विधा— आगतः, नोआगततश्च । आगतो नन्दिपदार्थज्ञस्तत्रोपयुक्तः । नोआगम-
तस्तत्वाह—‘ भावमि येत्यादि ’ भावे भावनन्यां विचार्यमाणायां पुनः ‘ नोआगमतो भावनन्दी ’ इति शेषः । का पुनरियम् ?, इत्याह—
पञ्च ज्ञानानि आगमस्य ज्ञानपञ्चकैकदेशत्वात् नोशब्दस्य चेहाप्येकदेशवाचित्वादिति भावः । इयमेव चेह नोआगमतो भावमङ्गलत्वेन
प्रस्तुतगाथादौ विदिष्टा ॥ इति गार्थार्थः ॥ ७८ ॥

कानि पुनस्तानि पञ्च ज्ञानानि ?, इत्याह—

आभिणिबोहियनाणं सुयनाणं चव ओहिनानं च । तह मणपज्जवनाणं केवलनाणं च पंचमयं ॥ ७९ ॥
आभिनिबोधिकज्ञानम्, श्रुतज्ञानम्, अवधिज्ञानम्, मनःपर्ययज्ञानम्, केवलज्ञानमिति पञ्च ज्ञानानि । एतानि च भाष्यकारो
विस्तरतः स्वयमेव व्याख्यास्यति ॥ ७९ ॥

१ मङ्गलमथवा नन्दी चतुर्विधा मङ्गलं च सा ज्ञेया । दब्बे तूरसमुदओ भावे च पञ्च ज्ञानानि ॥ ७८ ॥

२ भंभा-मुगुन्द-मद्दल-कडंब-झल्लरि-हुडुक्क-कंसालाः । काहल-तलिमो वंसो. संखो. पणवश्च द्वादशः ॥ १ ॥

३ आभिनिबोधिकज्ञानं श्रुतज्ञानं चेवाऽवधिज्ञानं च । तथा मनःपर्ययज्ञानं केवलज्ञानं च पञ्चमकम् ॥ ७९ ॥

तत्राऽऽभिनिवोधिकज्ञानसन्दर्भं दर्शयन्नाह-

अन्त्याभिमुखो नियओ बोहो जो सो मओ अभिनिबोहो । सो चेवाऽऽभिणिबोहिअमहं जहाजोगमाउज्ज्वा ॥ ८० ॥

विशे०

॥ ५३ ॥

बोधन बोध, 'ऋ गतौ' अर्गते गम्यते ज्ञायत इत्यर्थः, तस्याभिमुखस्तद्ग्रहणम्-अर्थवलाऽऽयातत्वेन तन्वान्तरियमोक्षस्य इत्यर्थः, अयमभिगच्छन्त्याऽर्थो दर्शित, एवभूतं बोध क्षयोपशमागपाटयेऽतिशयात्मकोऽपि स्यात्, अतो नियतो निश्चित इति निशब्देन विशिष्यते- रसाद्यपोदन ' रूपमेवेद ' इत्यवधारणात्मक इत्यर्थः । उक्तं च " एवमवग्रहोऽपि निश्चितपागृह्णाति, कार्यत उपलब्धे. " अथाऽग्रहकार्यभूतोऽगोऽपि निश्चयात्मको न स्यादिति भावः । आह- ननु नियतोऽर्थोभिमुख एव भवति, ततो नियतत्परिशपणमेवाऽस्तु, किमाभिमुख्यविशेषणेन ? । तदयुक्तम्, द्विचन्द्रज्ञानस्य तैमिरिक मति नियतत्वे सत्यप्यर्थाभिमुख्याभावादिति । एव च सति अर्थोभिमुखो नियतो यो बोधः स तीर्थरूतगणपरिदीनामभिनिवोयो मतोऽभिप्रेतः । ' सो चेवाभिणिगोहियमिति ' स एवाऽभिनिवोच एवाऽऽभिनिवोधिकरुम्, निनयादिपाठादभिनिगोपशब्दस्य " विनयादिभ्यष्टुह " [पा० ५।४।३४] इत्यनेन स्वार्थ एव वस्तुतयः ; यथा विनय एव वैनायिकमिति । ' अहं जहाजोगमाउज्ज्वा ति ' अथवा नेह स्वार्थिरुतत्यगो निधीयते, किन्तु यथायोगं यथासम्यग्यमयोजनीय-घटमानसवन्धानुसारेण स्वयमेव वक्तव्यमित्यर्थः, तद्यथा- अर्थोभिमुखे नियते बोधे भवमाभिविवोधिकम्, तेन वा निर्दृष्ट, तन्मय वा, तन्मयोजन वाऽऽभिनिवोधिकम्, तच्च तज्ज्ञान वाऽऽभिनिगोधिकज्ञानम् ॥ इति गार्थाः ॥ ८० ॥

तदेवमाभिनिवोधिकज्ञानसन्दर्भाच्च ज्ञानमुक्तम् । अथवा ज्ञानम्, क्षयोपशमम्, आत्मा वा तदाच्य इति दर्शयन्नाह-

त तेण तओ तम्मि व सो वाऽभिनिबुज्झए तओ वा त । त तेण तओ तम्मि व सुणेइ सो वा सुअ तेण ॥ ८१ ॥

'त ति' आभिमुख्येन निश्चितत्वेनाऽवबुध्यते संवेदयते आत्मा तदित्याभिनिगोधोऽवग्रहादिज्ञान, स एवाऽऽभिनिगोधिकम्, अथवा आत्मा तेन प्रस्तुतज्ञानेन, तदावरणक्षयोपशमेन वा करणभूतेन घटादि वस्त्वभिनिबुध्यते, तस्माद् वा प्रकृतज्ञानात्, क्षयोपशमाद् अभिबुध्यते; तस्मिन् वाऽधिकृतज्ञाने, क्षयोपशमे वा सत्यभिनिबुध्यतेऽगच्छतीत्यभिनिवोयो ज्ञान, क्षयोपशमो वा । 'सो वाऽभिनिबुज्झए चि' अथवाऽभिनिबुध्यते वस्त्राभिगच्छतीत्यभिनिबोधः । असावात्म्यं, ज्ञान ज्ञानिनोः कथञ्चिदव्यतिरेकादिति, स एवाऽऽभिनिगोधिकम् । 'तओ वा तमिति' न केवल ' अन्त्याभिमुखो नियओ ' इत्यादिव्युत्पत्त्याऽऽभिनिवोधिकमुक्तम् ; किन्तु यत 'त तेण

१ भर्पाभिमुखो नियतो बोधो य स मतोऽभिनिबोधः । स चैवाभिनिगोधिकमप्यथा यथायोगमावोऽयम् ॥ ८० ॥

२ एव तेन वस्तुतास्मिन् वा स पाऽभिनिबुध्यते ततो वा तम् । तच्च तेन वस्तुतास्मिन् वा शृणोति स पा भुत तेन ॥ ८१ ॥ ३ गाया ८० ।

ततो तस्मिन् 'इत्यादि व्युत्पत्त्यन्तरमस्ति, ततोऽपि कारणात् तदाभिनिवोधिकमुच्यत इत्यर्थः । नन्वात्म-क्षयोपशमयोराभिनिवोधिक-शब्दवाच्यत्वे ज्ञानेन सह कथं समानाधिकरणात् स्यात् ? । सत्यम्, किन्तु ज्ञानस्याऽऽत्माश्रयत्वात्, क्षयोपशमस्य च ज्ञानकारणत्वा-दुपचारतोऽत्रापि पक्षे आभिनिवोधिकशब्दो ज्ञाने वर्तते, ततश्चाऽऽभिनिवोधिकं च तज्ज्ञानं चाभिनिवोधिकज्ञानमिति समानाधिकरण-समास इत्यदोषः ॥

अथ श्रुतव्युत्पत्तिमाह— 'तं तेनेत्यादि' श्रूयत आत्मना तदिति श्रुतं शब्दः, अथवा श्रूयतेऽनेन श्रुतज्ञानावरणक्षयोप-शमेन, श्रूयते तस्मात् क्षयोपशमात्, श्रूयते तस्मिन् क्षयोपशमे सतीति श्रुतं क्षयोपशमः । 'मुणेइ सो व चि'ति श्रुणोतीति श्रुतम्, असा-वात्मेति वा व्युत्पत्तिरित्यर्थः । 'सुयं तेनेति' यैवैव व्युत्पत्तिस्तेन कारणेन श्रुतमुच्यत इत्यर्थः । इह च शब्दस्य श्रुतज्ञानकारणत्वात् क्षयोपशमस्य तद्धेतुत्वादात्मनश्च कथञ्चित् तदव्यतिरेकादुपचारतः श्रुतं च तज्ज्ञानं च श्रुतज्ञानम् ॥ इति गार्थः ॥ ८१ ॥

अथाऽवधेर्व्युत्पादनार्थमाह—

तेणाव हीयए तस्मिन् वाऽवहाणं ततोऽवही सो य मज्जाया । जं तीए दव्वाइ परोप्परं मुणइ ततोऽवहिच्चि ॥ ८२ ॥

ततः कारणादवधिरित्युच्यते । यतः किम् ? इत्याह— 'तेणाव हीयए चि' अत्रशब्दस्याऽव्ययत्वेनाऽनेकार्थत्वादधोऽधो वि-स्तृतं धीयते परिच्छिद्यते रूपि वस्तु तेन ज्ञानेनेत्यवधिः, अथवा अव-मर्यादया एतावत्क्षेत्रं पश्यन्, एतावन्ति द्रव्याणि, एतावन्तं कालं पश्यतीत्यादिपरस्परनियमितक्षेत्रादिलक्षणया धीयते परिच्छिद्यते रूपि वस्तु तेनेत्यवधिः । 'तस्मिन् व चि' अथवा अवशब्दस्यार्थद्वयं तथै-वाऽवधीयते जीवेन तस्मिन् सति वस्तिवत्यवधिः, अकारस्य लुप्तस्याऽदर्शनात् 'अवहाणं' ति वा शब्दोऽनुवर्तते; ततश्चाऽथवाऽवधानमवधिः साक्षादर्थपरिच्छेदनमित्यर्थः, अथवाऽवधीयते तस्माज्जीवेन साक्षाद् वस्तिवत्यवधिरित्युपलक्षणव्याख्यानात् स्वयमेव द्रष्टव्यम् । 'सो य म-ज्जाय चि' स चोक्तस्वरूपोऽवधिरमर्यादयाऽर्थपरिच्छेदने प्रवर्तमानत्वादुपचारतो मर्यादा । एतदेवाह—'जं तीए इत्यादि'पुलिङ्गोऽव्यवधिशब्दः प्राकृतत्वात् स्त्रीत्वेन निर्दिष्टः, ततश्च यद् यस्मात् कारणात् तेनाऽनन्तरोक्तेनाऽवधिना जीवो द्रव्यादि 'मुणति' जानाति । कथंभूतं सत् ? इत्याह— परस्परं नियमितमिति शेषः । वक्ष्यति च—

“अंगुलमावलिआणं भागमसलेज्ज दोसु संलेज्जा । अंगुलमावलिअन्तो आवलिआ अंगुलपुहत्तं” ॥ १ ॥

१ तेनाऽव धीयते तस्मिन् वाऽवधानं ततोऽवधिः स च मर्यादा । यत् तेन द्रव्यादि परस्परं जानाति ततोऽवधिः ॥ ८२ ॥

२ अङ्गुलावलिकयोर्भागमसंख्येय द्वयोः संख्येयो । अङ्गुलावलिकान्तरावलिका अङ्गुलपृथक्त्वम् ॥ १ ॥

हेत्वग्नि शुभ्रतो रिग्नतो गाउयग्निं बोधते ॥ इत्यादि ॥

मत्स्यादनया परस्परतर्पणिन्यन्वयसंख्या मर्यादया यतो जीर्यतेनाडाधिना द्रव्यादिक 'गुणति' (जानाति), ततोऽपरिप्लुपता रात्र मर्यादेर्निभार । अरिधियासौ ज्ञान नेत्यरिज्ञानम्, इति प्रक्रमरूपेण ज्ञानशब्देन समासः ॥ इति गाथार्थ ॥ ८२ ॥

अथ न पर्यायज्ञानरिधयो व्युत्पत्तिमाह-

पञ्चरण पञ्चयण पञ्चाओ ना मणम्मि मणसो वा । तस्स व पञ्चायादिज्ञाण मणपल्लेन नाण ॥ ८३ ॥

'पन्नयण ति' 'अ गत्थादिपु' इति ननादान गमन वेदनमित्यां, परि सर्वतोभावे, पर्यन सप्तताव् परिच्छेदेन पर्ये' । छाज्यम्?, इत्याह-'पणम्मि मणसो व ति' मनसि मनोद्रव्यसमुदाये प्राये, मनसो वा ज्ञातस्य सर्वधी पर्ययो मन पर्ये, स चासौ ज्ञान न मन पर्यज्ञानम् । अथा 'पञ्चयण ति' 'अय यय मय' इत्यादिदृष्टकथातु, अयन गमन वेदनमित्यय, परि सर्वतोभावे, पर्यपन सर्वत परिच्छेदेन पर्यय । न पुनरसौ?, इत्याह-'पणम्मि मणसो व ति' मनसि प्राये, मनसो वा ज्ञातस्य सर्वधी पर्ययो मन पर्ययः स चासौ ज्ञान न मन पर्यज्ञानम् । 'पञ्चाओ व ति' अथा 'इण गतो' अयन, आय, लाभ, प्राप्तिरिति पर्याया', परिस्तर्येन, सम्पन्नादनाः पर्याय । नर?, इत्याह-'पणम्मि मणसो व ति' मनसि प्राये, मनसो वा ज्ञातस्य पर्यायो मन पर्याय', स चासौ ज्ञान च मन पर्यायज्ञानम् । एवं सागज्ज्ञानशब्देन सह सामानाधिकरण्यमङ्गीकृत्योक्तम् ॥

अथ वैगणिकरणमङ्गीकृत्याह-'तस्स नेत्यादि' गानन्द पसातरगूरुः, तस्येति मनसः, पर्यायाः, पर्यया', धर्मो ह्यन्यथा'रमिति; आदिगान्दात् पर्येन-पर्ययपरिग्रह', ततःगायमर्थः-अथवा तस्य मनसो ज्ञातस्य सवन्निभो यागस्तुन्तिनापुणा ये पर्याया, पर्याया', पर्यायास्तां तेषु वा 'इदमित्यभूतमेव निमित्तम्' इत्येतरूप ज्ञान मन'पर्यायज्ञान, मन पर्यायज्ञान, मन पर्ययज्ञान नेति ज्ञानशब्देन सह व्यधिकरण समास । अत एव "पेय च नाणसहो नामसमाणाहिगरणोऽय" इत्यत्र प्रायाग्रहण करिष्यति ॥ इति गाथार्थ ॥ ८३ ॥

अथ केवलज्ञानरिधयं गन्धार्यमाह-

'केवलमेव सुद्ध सगलमसाहारण अणन्त च । पाय च नाणसहो नामसमाणाहिगरणोऽय ॥ ८४ ॥

१ इमे मुहूर्तान्तिरिगन्तव्यमग्नौ वाऽद्वय । २ पर्येन पर्येयां पर्येतो वा याति मनसा वा । तस्य ना पयायादिना अत्र पयस्य पात्रम् ॥ ८३ ॥

३ न ॥ 'दि वा । ४ य उ 'गवखाणि' ॥ ५ गाया ८४ । ६ केवलमेव सुद्ध सगलमसाधारणमन च ॥ ७ प्रायश्च नामसाध्यो नामसमाणाधिपरणोऽयम् ॥ ८४ ॥

केवलमिति व्याख्येयं पदम् । ततः केवलमिति कौड्यः ? इत्याह-- एकमसहायमिन्द्रियादिसाहाय्यानपेक्षित्वात्, तद्भावे शेष-
च्छब्दास्थिकज्ञाननिवृत्तेर्चा शुद्धं निर्मलं सकलावरणमलकलङ्कविगमसंभूतत्वादिति । सकलं परिपूर्णं संपूर्णज्ञेयग्राहित्वात्, असाधारणम-
नन्यसदृशं तादृशाऽपरज्ञानाभावात्, अनन्तम्, अप्रतिपातित्वेनाऽविद्यमानपर्यन्तत्वात्, इत्येकादिष्वर्थेषु केवलशब्दोऽत्र वर्तते, केवलं च
तज्ज्ञानं च केवलज्ञानमिति समासः । आह-- नन्वाभिनिबोधिकादीनि ज्ञानवाचकानि नामान्येव भाष्यकृता “अथाभिमुहो नियओ”
इत्यादौ सर्वत्र व्युत्पादितानि, ज्ञानशब्दस्तु न कचिदुपात्तः, स कथं लभ्यते ? इत्याशङ्क्याह-- ‘पायं चेत्यादि’ प्रक्रमलब्धो ज्ञानशब्द
आभिनिबोधिक-श्रुतादिभिर्ज्ञानाभिधायकैर्नामभिः समानाधिकरणः स्वयमेव योजनीयः, स च योजित एव, तथा- आभिनिबोधिकं
च तज्ज्ञानं च, श्रुतं च तज्ज्ञानं चेत्यादि । कचिद् वैयधिकरण्यसमासोऽपि संभवतीति प्रायोगग्रहणम् । स च मनःपर्यायज्ञाने दर्शित एव,
अन्यत्राऽपि च यथासंभवं द्रष्टव्यः ॥ इति गार्थार्थः ॥ ८४ ॥

तदेवं ज्ञानपञ्चकस्याप्यभिधानार्थे कथिते आह कश्चित्- नन्वादौ मतिश्रुतोपन्यासः किमर्थः ? इति । अत्राऽऽचार्यः प्राह--

जं सामि--काल-कारण-विसय-परोक्षवृत्तणोहं तुल्लाहं । तब्भावे सेसाणि य तेणाईए मइ-सुयाइं ॥ ८५ ॥

तेन कारणेनादौ मति-श्रुते निर्दिष्टे । येन, किम् ? इत्याह-- ‘जं सामित्यादि’ इति संतुङ्कः । मतिशब्दोऽज्ञाऽऽभिनिबोधिकसमा-
नार्थो द्रष्टव्यः, आभिनिबोधिकं हौत्पत्तिकयादिमतिप्रधानत्वाद् मतिरित्यप्युच्यते । यद् यस्मात् कारणात् स्वामि--काल--कारण--विषय-
परोक्षत्वैस्तुल्ये समानस्वरूपे मति-श्रुते, तेनाऽऽदौ निर्दिष्टे इत्यर्थः । तत्र स्वामी तावदनयोरेक एव “जत्थ मइनाणं तत्थ सुयनाणं”
इत्याद्यागमवचनादिति । कालोऽपि द्विधा-- नानाजीवापेक्षया, एकजीवापेक्षया च । स चाऽयं द्विविधोऽप्यनयोस्तुल्य एव, नानाजीवा-
वापेक्षया द्वयोरपि सर्वकालमनुच्छेदाद्; एकजीवापेक्षया तूभयोरपि निरन्तरसातिरेकसागरोपमपट्टाद्विस्थितिकत्वेनाऽज्ञैवाऽभिधास्य-
मानत्वादिति । कारणमपीन्द्रिय-मनोलक्षणं स्वावरणक्षयोपशमस्वरूपं च द्वयोरपि समानम् । उभयस्याऽपि सर्वद्रव्यादिविषयत्वाद् विष-
यतुल्यता । परनिमित्तत्वाच्च परोक्षत्वसमता । ननु यद्येवमनयोः परस्परं तुल्यता, तर्ह्येकत्र द्वयोरप्युपन्यासोऽस्तु, आदावेव तु तदुपन्यासः
कथम् ? इत्याह-- ‘तब्भावे इत्यादि’ तद्भावे मति-श्रुतज्ञानसद्भाव एव शेषाण्यवध्यादीनि ज्ञानान्यवाप्यन्ते; नान्यथा, न हि स कश्चित्
प्राणी भूतपूर्वः, अस्ति, भविष्यति वा, यो मति-श्रुतज्ञाने अनासाद्य प्रथमेषवाऽवध्यादीनि ज्ञानान्यवाप्यन्ते; नान्यथा, न हि स कश्चित्
वेति भावः । ततस्तदवाप्तौ शेषज्ञानाऽगोप्येनादौ मति-श्रुतोपन्यासः ॥ इति गार्थार्थः ॥ ८५ ॥

१ यत् स्वामि--काल--कारण--विषय--परोक्षत्वैस्तुल्यानि । तद्भावे शेषाणि च तेनाऽऽदौ मति-श्रुते ॥ ८५ ॥

भवतु तथादौ मति श्रुतोपादानम्, केवल पूर्व मति, पश्चात् श्रुतमित्यत्र किं कारणम्, यावता विपर्ययोऽपि कस्माद् न भवति ?, इत्याह—

मैदुपुत्र जेण सुय तेणाईए मई, विसिहो वा । मइभेओ चेन सुय तो मइसमणतर भणिय ॥ ८६ ॥
मति- पूर्व प्रथममस्येति मतिपूर्व येन कारणेन श्रुतज्ञान, तेन श्रुतस्यादौ मति, तीर्थर गणधरैरुक्तेति शेष, न ह्यवग्रहादिरूपे मतिज्ञाने पूर्वपष्ठचे कापि श्रुतपष्ठचिरस्तीति भाव । 'विसिहो वा मइभेओ चेन सुय ति' यदि वा इन्द्रियाडनिन्द्रियनिमित्तरूपे मतिज्ञाने पूर्वपष्ठचे सर्व मतिज्ञानमेव, केवल परोपदेशादागमवचनत्राच भवत् त्रिशिष्ट कश्चिद् मतिभेद एव श्रुत, नान्यत् । ततो मूलभूताया मतेरादौ विन्यास, तद्वेदरूप तु श्रुतज्ञान तत्समनन्तर भणितमित्यदोष । 'मइपुत्र जेण सुय' इत्यादिकथाऽर्थ- पुरत प्रपञ्चेन भणियते ॥ इति गार्थार्थ ॥ ८६ ॥

अथ मतिश्रुतानन्तरमवधेः, तत्समनन्तर च मन.पर्यायज्ञानस्योपन्यासे कारणमाह—

कैल-विवज्जय-सामित्त-लाभसाहम्मओऽवही तत्तो । माणसमित्तो छउमत्थ-विसय-भावादिसामण्णा ॥ ८७ ॥
ततो मति श्रुताभ्यामनन्तरमगधिनिर्दिष्ट । कुत ?, इत्याह— काल-विपर्यय-स्वामित्वलाभसाधर्म्यात् । तत्र नानाजीवापेक्षया, एकजीवापेक्षया च मति श्रुताभ्यां सहाऽग्रे समानस्थितिकालत्वात् कालसाधर्म्यम् । यथा च भिन्न्यात्वोदये मति-श्रुतज्ञाने अज्ञानरूप विपर्यय मतिपश्यते, तथाऽगधिरपि, इति विपर्ययसाधर्म्यम् । य एव च मति-श्रुतयो-स्वाभी स एवाज्वधेरपि, इति स्वामिसाधर्म्यम् । छाभोऽपि रुदाचित् कस्यचिदभीषा तयाणामपि ज्ञानानां युगपदेव भवति, इति लाभसाधर्म्यम् । 'माणसमित्तो इत्यादि' इतोऽज्वधेरन तर मनोऽप्यप्यत्वाद् मनसि भव मानस मन पर्यायज्ञान युक्तम् । कुतः ?, इत्याह— छवस्थ-विषय-भावादिसामान्यात्, आदिशब्दात् प्रत्यक्षरादिसामान्य शृङ्गते, समानस्य भाव. सामान्य साम्य तस्मादित्यर्थ. । तत्र यथाज्वधिज्ञान छवस्थस्यैव भवति तथा मन-पर्यायज्ञानमपीति छवस्थसाम्यम् । उभयोरपि शुद्धभावाविषयत्वाद् विषयसाम्यम् । द्वयोरपि शायोपशमिकभाववृत्तित्वाद् भावसाम्यम् । द्वितयस्याऽपि साक्षाद्विशित्वात् प्रत्यक्षत्वसाम्यम् । एवमन्यापि प्रत्यासत्तिरभ्यूहा ॥ इति गार्थार्थ ॥ ८७ ॥

- १ मतिपूर्व येन श्रुत तेनादौ मति, विसिहो वा । मतिभेदेनैव श्रुत तस्माद् मतिसमनन्तर भणितम् ॥ ८६ ॥
- २ काल-विपर्यय-स्वामित्व-लाभसाधर्म्यतोऽवधित्तत् । मानसमित छवस्थ-विषय-भावादिसामान्यात् ॥ ८७ ॥

अथ केवलज्ञानस्य सर्वोपरिनिर्देशे कारणमाह—

अन्ते केवलमुत्तम-जडसामित्तावसाणलाभाओ । एत्थं च मइ-सुयाइं परोक्खमियरं च पच्चक्खं ॥ ८८ ॥

अन्ते सर्वज्ञानानुपरि केवलज्ञानमभिहितम् । कुतः ? इत्याह— भावप्रधानत्वाद् निर्देशस्य—उत्तमत्वात्, सर्वोत्तमं हि केवलज्ञानम्, अतीता-जनगत-वर्तमाननिःशेषज्ञेयस्वरूपात्रभासित्वादिति । यथा च मनःपर्यायज्ञानस्य यतिरेव स्वाप्ती, तथा केवलज्ञानस्यापि, ततो यतिस्वामित्वस्याह्मन्-पर्यायज्ञानानन्तरं केवलज्ञानमभिहितम् ।^१ तथा समस्तापरज्ञानानामवसान एवाऽस्य लाभादवसान एव निर्देश इति । तदेवमुपन्यासक्रमे समर्थिते सत्याह कश्चित्—नन्वेतानि पञ्च ज्ञानानि किं परोक्षस्वरूपाणि, आहोस्वित् प्रत्यक्षाणि ? इति । अत्राह— ‘एत्थं चेत्त्यादि’ एतेषु पञ्चसु ज्ञानेषु मध्ये मति-श्रुते परोक्षे, इतरत् त्ववध्यादि ज्ञानत्रयं प्रत्यक्षम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ८८ ॥

तत्र प्रत्यक्षस्य लक्षणमाह—

जीवो अक्खो अत्थव्वावण-भोयणगुणणिओ जेण । तं पइ वट्ठइ नाणं जं पच्चक्खं तयं तिविहं ॥ ८९ ॥

अक्षस्तावज्जीव उच्यते । केन हेतुना ? इत्याह— ‘अत्थव्वावणेत्यादि’ अर्थव्यापन-भोजनगुणान्वितो येन, तेनाऽक्षो जीवः, इदमुक्तं भवति— ‘अशू व्याप्तौ’ अश्रुते ज्ञानात्मना सर्वार्थान् व्याप्नोतीत्युणादिनिपातनादक्षो जीवः, अथवा ‘अश भोजने’ अश्नाति समस्तत्रिभुवनाऽन्तर्वर्तिनो देवलोकसमृद्ध्यादीनर्थान् पालयति शुक्ले वेति निपातनादक्षो जीवः, अश्नातेर्भोजनार्थत्वाद्, भुजेश्च पालनाऽभ्यवहारार्थत्वादिति भावः । इत्येवमर्थव्यापन-भोजनगुणयुक्तत्वेन जीवस्याऽक्षत्वं सिद्धं भवति । तमक्षं जीवं प्रति साक्षाद्गतमिन्द्रियनिरपेक्षं वर्तते यज्ज्ञानं तत् प्रत्यक्षम् । तच्चाऽवधि-मनःपर्याय-केवलज्ञानभेदात् त्रिविधं त्रिप्रकारम्, तस्यैव साक्षादर्थपरिच्छेदकत्वेन जीवं प्रति साक्षाद् वर्तमानत्वात् ॥ इति-गाथार्थः ॥ ८९ ॥

अथ परोक्षज्ञानस्वरूपमाह—

अक्खस्स पोगलकया जं दुव्विन्दिय-मणा परा तेणं । तेहिं तो जं नाणं परोक्खमिह तमणुमाणं व ॥ ९० ॥

^१ अन्ते केवलमुत्तम-यतिस्वामित्वा-ऽवसानलाभात् । अत्र च मति-श्रुते परोक्षमितरत्र प्रत्यक्षम् ॥ ८८ ॥

^२ जीवोऽक्षोऽर्थव्यापन-भोजनगुणान्वितो येन । त प्रति वर्तते ज्ञान यत् प्रत्यक्षं तत्कत् त्रिविधम् ॥ ८९ ॥

^३ अक्षस्य पुद्गलकृतानि यद् द्रव्येन्द्रिय-मनासि पराणि तेन । तेऽस्माद् यज्ज्ञानं परोक्षमिह तदनुमानमिव ॥ ९० ॥

यद् यस्माद् द्रव्येन्द्रियाणि द्रव्यमनस्य, अक्षस्य जीपस्य पराणि भिन्नानि वर्तन्ते । स्थभूतानि पुनर्द्रव्येन्द्रिय द्रव्यमनांसि ? इत्याह-पुद्गलकृतानि पुद्गलरूपानि यनिष्पन्नानि, हेतुद्वारेण चेद् विशेषण द्रव्यम्-पुद्गलकृतत्वाद्, येन द्रव्येन्द्रिय मनांसि जीपस्य परभूतानि, तेन तेभ्यो यद् मति श्रुतलक्षण ज्ञानमुत्पद्यते, तत् तस्य साक्षादनुत्पत्ते परोक्षम्, अनुमानवादिति । इदमुक्त भवति-अपौरुषत्वत्वाद्मूर्तो जीव, पौरुषत्वत्वाद् तु मूर्तानि द्रव्येन्द्रिय मनांसि, अमूर्ताश्च मूर्तं पृथग्भूतम्, ततस्तेभ्य पोद्गलिकेन्द्रिय मनोभ्यो यद् मति श्रुतलक्षण ज्ञानमुत्पद्यते, तद् धूमादेरन्यादिज्ञानवत् परनिमित्तत्वाद् परोक्षमिह जिनमते परिभाष्यते ॥ इति गाथार्थः ॥ ९० ॥

ये तु वैशेषिकादयोऽसमिन्द्रिय मति गत प्रत्यक्षम्, शेष तु परोक्षमिति मन्यन्ते, तद्वर्णनपाकर्तुमाह—

‘कोसिंचि इन्द्रिआइ अम्बाइ, तदुवलद्धि पचक्ख । तन्नो, ताइ जमचेअणाइ जाणति न घडो व्व ॥ ९१ ॥

क्याचिद् वैशेषिकादीनां मतेनाऽक्षाणि स्पर्शनादीनीन्द्रियाण्युच्यन्ते, न जीव इति भाव । ‘तदुवलद्धि पचक्ख ति’ तेषामिन्द्रियाणां येय साक्षाद्वाद्यर्थोपलब्धिर्वदादिज्ञान तत् प्रत्यक्षम्, अन्यत् तु परोक्षमिति । अङ्गीक्रियतां तर्हि तन्मतमित्याह—‘तन्नो इत्यादि’ तदेतद् वैशेषिकादिमत न युक्तम्, यतस्तानीन्द्रियाण्यचेतनानि, ततश्च न जानन्ति न वस्तुस्वरूपपलभन्ते, घटयत्, तथाहि-यदचेतन तत् सर्वमपि न जानाति, यथा घटादि, अचेतनानि चेन्द्रियाणि, इति कुस्तेषामुपगमि ? या प्रत्यक्ष स्यादिति भाव । तथा इन्द्रियाणां ज्ञानशून्यत्वे मूर्तिमत्त्व स्वर्शादिमत्त्वादयोऽपि हेतवो वाच्या ॥ इति गाथार्थः ॥ ९१ ॥

नानिन्द्रियाणि न जानन्ति, इति प्रत्यक्षविरोधिनी प्रतिज्ञा, तेषा साक्षात्कारेणाऽर्थोपलब्धेरनुभवाप्रत्यक्षेण प्रतिमाणि प्रसिद्धयत्, इत्यागद्वयाह—

उपलद्धा तत्थाऽया तन्विग्गमे तदुवलद्धसरणाओ । गेहगवक्खोवरमे वि तदुवलद्वाणुसरिया वा ॥ ९२ ॥

‘तत्थ सि’ तत्र चक्षुरादीन्द्रिये करणतया व्यापिगमणे उपलब्धा वस्तूना योद्धा आत्मैव द्रव्यम्, न हिन्द्रियम् । कुत ? इत्याह—‘तन्विग्गमेत्यादि’ तस्य चक्षुरादीन्द्रियस्य विगमेऽभावेऽपीत्यर्थः, तदुपलब्धस्य पराभुषणमेवेन्द्रियोपलब्धस्याऽर्थस्य स्मरणात् । क इव ? इत्याह—तेन गृहगमने करणभूतेनोपलब्धस्य योऽनुस्मर्ता देवदादि स इव, वाशब्दस्येवाऽर्थत्वात् । क सति ? इत्याह—गृहगमनाक्षरयोऽपरमेऽप्यभावेऽपि सतीत्यर्थः । अत्र प्रयोगः—इह यो येषुपरतेष्वपि तदुपलब्धानर्थाननुस्मरति स तत्रो

१ केषादिचिन्द्रियाणि अक्षाणि, तदुपलब्धि प्रत्यक्षम् । तच्च, तानि यदचेतानी जानन्ति न घट इव ॥ ९१ ॥

२ उपलब्धा तत्राऽऽत्मा तद्विगमे तदुपलब्धस्मरणात् । गहगवाक्षोपलब्धेऽपि तदुपलब्धाऽनुस्मर्ता वा (इव) ॥ ९२ ॥

पलब्धा दृष्टः, यथा गृहगवाक्षोपलब्धानामर्थानां तद्विगमेऽप्यनुस्मर्ता देवदत्तादिः, अनुस्मरति चेन्द्रियविगमेऽपि तदुपलब्धमर्थमात्मा, तस्मात् स एवोपलब्धा, यदि पुनरिन्द्रियाण्युपलब्धमर्थानि स्युः, तदा तद्विगमे कस्याऽनुस्मरणं स्यात् ? । न ह्यन्येनोपलब्धेऽर्थेऽन्यस्य स्मरणं युक्तम्, अतिप्रसङ्गात्, अस्ति चाऽनुस्मरणम् । तस्याद् 'न जानन्तीन्द्रियाणि' इति स्थितेयं प्रतिज्ञा, तद्वाक्यत्वेनोक्तस्याऽनुभवप्रत्यक्षस्य यथोक्तानुमानवाधितत्वेन भ्रान्तत्वादिति ॥

अत्राह—कस्येदं दर्शनं यत् स्वतन्त्राणीन्द्रियाण्युपलब्धिमन्ति ?, वयं हि ब्रूमः— यदिन्द्रिय-मनोनिमित्तमात्मनो ज्ञानमुत्पद्यते तत् प्रत्यक्षम् “आत्मा मनसा युज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियं चार्थेन” इति वचनादिति । हन्त ! एवं सति परनिमित्तत्वादनुमानवत् परोक्ष-त्वमस्य प्रागेव ‘अक्वस्स पोगलकया जं दव्विदिय-मणा परा तेणं’ इत्यादिग्रन्थेनोक्तम्, इति कुतस्तस्य प्रत्यक्षता ? । अथ ज्ञान-शून्येऽपीन्द्रियज्ञाननिमित्तत्वेन साक्षाद् व्याप्तिमाणात्वादुपचारेण ‘अक्षमिन्द्रियं प्रति वर्तेते’ इति प्रत्यक्षता प्रोच्यते ! हन्त ! तर्हि ‘इन्द्रियोपलब्धिः प्रत्यक्षम्’ इत्येतल्लक्षणमिह न घटते, जीवोपलब्धित्वादस्याः । संव्यवहारमात्रेण तु प्रत्यक्षत्वमस्याऽस्माभिरप्यनन्तर-मभ्युपगम्यते, इति सिद्धसाध्यतैव ॥ इति गार्थार्थः ॥ ९२ ॥

तदेवमिन्द्रिय-मनोनिमित्तज्ञानस्य परोक्षतां प्रतिपाद्य प्रयोगोपन्यासेन तामेव द्रढयन्नाह—

इन्द्रिय-मणोनिमित्तं परोक्खमिह संसयादिभावाओ । तत्कारणं परोक्खं जहेह साभासमणुमाणं ॥ ९३ ॥

यदिन्द्रिय-मनोनिमित्तं ज्ञानमुपजायते तदात्मनः परोक्षम् । कुतः?, इत्याह— संसयादिभावादिति, आदिशब्दाद् विपर्ययाऽनध्य-वसाय-निश्चयपरिग्रहः । तत्कारणमिति तानीन्द्रिय-मनांसि कारणं यस्य साभासानुमानस्य सम्यगनुमानस्य च तत् तत्कारणं ज्ञान-मन्यत्राऽपि परोक्षं दृष्टम्, यथा साभासमनुमानं सत्यमनुमानं चेत्येवं लुप्तचकारस्य दर्शनाद् दृष्टान्तद्वयमिह दृष्टव्यम् । तत्र संशय-विपर्ययाऽनध्यवसायसंभवलक्षणे हेतौ प्रथमो दृष्टान्तः, निश्चयसंभवस्वरूपे तु हेतौ द्वितीयो दृष्टान्तः, तथाहि प्रयोगः—यदिन्द्रिय-मनोनिमित्तं ज्ञानं तत् परोक्षम्, संशय-विपर्ययाऽनध्यवसायानां तत्र संभवात्, इन्द्रिय-मनोनिमित्तसिद्धा-ऽनैकान्तिक-विरुद्धानुमानाभासवत्, इति प्रथमः प्रयोगः; यदिन्द्रिय-मनोनिमित्तं ज्ञानं तत् परोक्षम्, तत्र निश्चयसंभवात्, धृमादेरन्यथाद्यनुमानयत्, इति द्वितीयः; यत् पुनः प्रत्यक्षं तत्र संशय-विपर्ययाऽनध्यवसाय-निश्चया न भवन्त्येव, यथाऽवध्यादिषु, इति विपर्ययः । ननु निश्चयसंभवलक्षणो हेतुरवध्यादिष्वपि वर्तते

१ गथा ९० । २ य. ‘सस्या’ । ३ इन्द्रिय-मनोनिमित्तं परोक्षमिह मनयादिभावात् । तत्कारणं परोक्षं गजेह साभासमनुमातम् ॥ ९३ ॥

इत्यनैकान्तिक इति चेत् । नैवम्, अभिप्रायापरिज्ञानात्, संकेत स्वर्णादिपूर्वको हि निधयोऽत्र विभक्षितः, तदवशाज्यमवध्यादिषु नास्ति, ज्ञाननिधेयत्वात् तेषाम्, इत्यदोष ॥ इति माथार्थ ॥ ९३ ॥

तदेवमभिशेपितमिन्द्रिय मनोनिर्गमं ज्ञान पक्षीकृत्य सशयादिसम्बन्धद्वारेण परोक्षतन् साधितम् । सांप्रत विशेषत एव मति श्रुते पक्षीकृत्य हेतुनन्तरेणापि तत् सिंसाधयिपुराह—

‘होन्ति परोक्त्वाइ मइ-सुयाइ जीवस्स परनिमिच्चाओ । पुब्बोऽगलइस्सवधसरणाओ वाणुमाण च ॥९४॥
मतिं धुते जीवस्य परोक्षे, परनिमित्तत्वात्, पूर्वोपलब्धसन्ध्यासरणद्वारेण जायमानत्वाद् वा, अनुमानत् ॥९४॥’ इति गार्थः ॥९४॥’

आह- नन्दिन्द्रिय मनोनिमित्त ज्ञान परोक्षमिति यदुक्त तदुत्सृज्येव, यत्. येने प्रोक्तम्- “ ऐक्यत्वं दुग्धि पन्नत्वं, त जहा- इन्द्रियपयस्त्वं न नोऽद्विपचाकल च” इति । सत्यम्, किन्तु येयमिन्द्रियज्ञानस्य प्रत्यक्षता मोक्षा सा सव्यवहारमानत्र पूर, परमार्थस्तु परोक्षमेवेदम् । तथाच भाष्यकारी विषयविभागमुपदर्शयन्निदमेवाह-

५॥ एतौ पराक्ख लिंगियमोहाइय च पच्चक्ख । इदिय-मणोभव ज त सववहारपच्चक्ख ॥ ९५ ॥

‘एतत्तेन परोख्य लिगियमिति’ चाग्रे धूमादौ लिङ्गे भव लैङ्गिक यज्ज्ञान तदेकान्तेनाऽऽत्मन इन्द्रिय मनसा चाऽसाक्षात्कारेणोपनायमानतदादकान्तपरोक्षम्— इन्द्रिय प्रगोभिर्गृहीते वाग्रे धूमादौ लिङ्गेऽज्यादिनिषय यज्ज्ञानमुत्पश्यते तदेकान्तेन परोक्षम्, इन्द्रिय-मनससाभात्मनश्च तद्व्याख्यार्थस्यैकांतेन परोक्षत्वात्, इति भावः । ‘ओहाइय च पञ्चस्वमिति’ ‘एकान्तन’ इत्यादाऽपि वर्तते, ततश्चाज्यधि-मन पर्याय-कैवल्यलक्षण ज्ञानत्रयमेकान्तेनाऽऽत्मन प्रत्यक्षम्, वाग्लिङ्गमन्तरेणेन्द्रिय मनोनिरपेक्षत्वेन च जीमस्य वस्तुसाक्षात्कारत्वादिति । ‘इदियमणोभयमित्यादि’ यत्पुनरिन्द्रिय मनोभयं ज्ञानं तत् सव्यवहारप्रत्यक्षम्, लिङ्गमन्तरेणैव यदिन्द्रिय मनसा वस्तुसाक्षात्कारित्वेन ज्ञानमुपजायते तत् तेषां प्रत्यक्षत्वाद्धोक्त्यवधारमात्रापेक्षया प्रत्यक्षमुच्यते, न परमार्थत इत्यर्थः, इन्द्रिय मनसु अचेतनत्वेन ज्ञानवृत्तेर-भावादिति प्रागेवोक्तम् । एतामेव च सव्यवहारप्रत्यक्षतामपेक्ष्याऽजगद्वेगीन्द्रियप्रत्यक्षमित्युक्तम्, परमार्थतत्त्वव्याधिरूपेयं प्रत्यक्षम्, आत्मनः प्रत्यक्षत्वात्, इदं तु तस्य परोक्षम्, परनिमित्तत्वात्, अनुमानादित्वात्, इत्यनेन प्रोक्तमेव ॥

१ भवताः परोक्षे मतिश्रुत जीवस्य परनिमित्ताद् । पूर्वापि लघुसंख्याद् वाऽनुमानमिव ॥ ९४ ॥

२ न-याप्यगने । ३ प्रत्यक्ष द्विविध प्रजासम्, तद्यथा- इन्द्रियमत्यक्ष ॥ नाह्निन्द्रियमत्यक्ष ॥

४ एकांन पराक्ष लक्षिकमवस्थादिकं च प्रत्यक्षम् । इन्द्रिय भगाभव यत् तत् सत्यवहारप्रत्यक्षम् ॥ ९५ ॥

आह-ननु भाष्यकारेणाऽपि कुत एतल्लब्धं यदुत-इन्द्रियमनोभवं ज्ञानं संव्यवहारत एव प्रत्यक्षम्, न परमार्थतः ?; न ह्यत्र सूत्रे किमप्येवं विशेषतः प्रोक्तमस्ति ' इन्द्रियप्रत्यक्षम् ' इति सामान्येनैव निर्देशात् । सत्यम्, किन्तु प्रदेशान्तरे प्रोक्तम्-“ परोक्षं दुर्विहं पन्नत्तं, तं जहा- आधिगणिवोहिअनाणं परोक्षं च, सुयनाणं परोक्षं च ” इति । न चाऽऽभिनिवोधिक-श्रुताभ्यामन्यदिन्द्रियनिमित्तं ज्ञानमस्ति यत् परमार्थतः प्रत्यक्षं स्यादिति ॥

आह-यद्येवम्, तर्हि यल्लिङ्गमन्तरेणैव साक्षादिन्द्रियनिमित्तं ज्ञानमुत्पद्यते तत् परमार्थतः प्रत्यक्षमस्तु, यत्तु धूमादिलिङ्गादग्न्यादिविषयं लैङ्गिकं ज्ञानं तत् परोक्षस्वरूपे आभिनिवोधिक-श्रुते इष्यताम्, इत्यागमस्य प्रदेशद्वयोक्तमपि समर्थितं भवति । तदयुक्तम्, धूमादिलिङ्गादग्न्यादिविषयलैङ्गिकज्ञानस्योन्द्रियनिमित्तत्वाभावात्, इन्द्रियं हि प्रत्युत्पन्नकालमात्रभाव्येव वस्तु शुक्लाति, लिङ्गात् तु वह्न्यादिरर्थास्त्रिकालविषयोऽप्यनुमीयते । तस्माल्लैङ्गिकं ज्ञानं मनोनिमित्तमेव भवति, नेन्द्रियनिमित्तम्, इन्द्रिय-मनोनिमित्ते च मति-श्रुते अत्रैव वक्ष्येते, इति कथं केवलमनोविषयस्य लैङ्गिकज्ञानस्यैव मति-श्रुतरूपता स्यात् ? । किञ्च, इन्द्रियजज्ञानस्य मति-श्रुताभ्यां पार्थक्ये पट्टज्ञानमसङ्गः स्यात् । तस्मादिन्द्रियजज्ञानस्य मति-श्रुतयोरेवाऽन्तर्भावः, तथा च सति मति-श्रुतयोः परोक्षत्वे तस्याऽपि पारमार्थिकं परोक्षत्वमेव, मनोनिमित्तस्यापि ज्ञानस्य परनिमित्तत्वादनुमानवत् परोक्षत्वं प्रागेवोक्तम् । न च वक्तव्यम्-आगमे तत् तस्य न क्वचिद् विशेषोऽभिहितम्, यतो मति-श्रुतयोरारागमे परोक्षत्वस्य विशेषतोऽभिधानात्, मनोनिमित्तस्याऽपि च ज्ञानस्य तदन्तःपातित्वादिन्द्रियजज्ञानस्यैव परोक्षत्वं सिद्धमेव ॥

आह-ननु “ ईदियपच्चक्षवं च नोईदियपच्चक्षवं च ” इत्यत्र मनोनिमित्तज्ञानस्य सिद्धान्ते प्रत्यक्षत्वमुक्तम्, यतो नोईन्द्रियं तत्र मन उच्यते, तस्येन्द्रियैकदेशदृष्टित्वात्, नोशब्दस्य चैकदेशवचनत्वात्; ततश्च नोईन्द्रियनिमित्तं प्रत्यक्षं नोईन्द्रियप्रत्यक्षमिति व्युत्पत्त्या मनोनिमित्तज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं स्यात्, कथं परोक्षता ? इति । तदयुक्तम्, आगमार्थाऽपरिज्ञानात्, तत्र हि नोशब्दः सर्वनिषेधवचनः, ततश्चेन्द्रियाभाव एव नोईन्द्रियमुच्यते, तथा च सति नोईन्द्रियेणेन्द्रियाभावेनाऽऽत्मनः प्रत्यक्षं नोईन्द्रियप्रत्यक्षमिति समासः, सर्वथेन्द्रियप्रवृत्तिरहितानि चाऽऽत्मनः प्रत्यक्षाण्यवधि-मनःपर्याय-केवलान्येव भवन्ति, न पुनर्मनोनिमित्तं ज्ञानम् । यदि पुनर्नोईन्द्रियं तत्र मनो व्याख्यायेत, तदा नोईन्द्रियनिमित्तं प्रत्यक्षमिति मनोनिमित्तमेवाऽवध्यादि ज्ञानं प्रत्यक्षं स्यात्, तथा च सति मनःपर्याप्त्याऽपर्याप्तस्य मनुष्य-देवादेरवधिज्ञानं न स्यात्, मनसोऽभावात्, तच्चाऽयुक्तम्, “क्षुण्णिमि त्ति जाणइ” इति वचनेन सिद्धान्ते तस्याऽवधिज्ञानाभ्युपगमा-

१ नन्दीमुद्रयेति गम्यते । २ परोक्ष द्विविध प्रज्ञतम्, तथ्या- आभिनिवोधिकज्ञानं परोक्षं च श्रुतज्ञान परोक्षं च । ३ च्यवे इति जानाति ।

विशे०

॥ ६४ ॥

भेदः । तथा ' भेदोति ' विभागशब्दोऽत्रापि योज्यते, ततश्च भेदानां विभागौ विशेषौ भिन्नत्वं भेदविभागः, तस्मादपि मति-श्रुतयोर्भेदः, अवग्रहादिभेदादष्टाविंशत्यादिभेदं हि मतिज्ञानं वक्ष्यते ' अक्षर सन्नी सम्म ' इत्यादि वक्ष्यमाणवचनाच्चतुर्दशादिभेदं च श्रुतज्ञानम्, इति भेदविभागात् तयोर्भेद इति भावः । ' इन्द्रियविभागोति ' तत्त्वतः श्रोत्रविषयमेव श्रुतज्ञानम्, शेषेन्द्रियविषयमपि मतिज्ञानम्, इत्येवं वक्ष्यमाणादिन्द्रियविभागाच्च तयोर्भेदः । ' वाग्येयादि ' वल्कश्चाक्षरं च मूकं च वल्कादिप्रतिपक्षभूतानीतराणि च वल्का-ऽक्षर मूकेतराणि तैर्योऽसौ भेदस्तस्मादपि मति-श्रुतयोर्भेद इत्यर्थः, तथाहि- " अन्ने मगंति मई वगसमा सुंवमरिसयं तु सुत्तं " इत्यादिना ग्रन्थेन कारणत्वाद् वल्कसदृशं मतिज्ञानं, सुंवसदृशं तु श्रुतज्ञानं कार्यत्वादित्यत्रैव वक्ष्यते । तत्र वल्कः पलाशादित्वगूर्पः, शुम्बं त्वितरशब्देनेहोपात्तं तज्जनिता दवरिकोच्यते । ततश्चायमभिप्रायः- यथा वलनादिसंस्कृतां विशिष्टावस्थापन्नः सन् वल्को ' दवरिका ' इत्युच्यते, तथा परोपदेशार्हद्वचनसंस्कृतं विशिष्टावस्थाप्राप्तं सद् मतिज्ञानं श्रुतमभिधीयते, इत्येवं वल्केतरभेदाद् मति-श्रुतयोर्भेदः । तथा-

‘ अन्ने अणक्खर क्खरविससओ मह-सुयाह भिन्दन्ति । ज महनाणमणक्खरमक्खरमियरं च सुयनाणं ’ ॥ १ ॥

इत्यादिग्रन्थेन वक्ष्यमाणादक्षरेतरभेदात् तयोर्भेदः । तथा-

‘ संपरप्पच्चायणओ भेओ मूये-यराण वाडमहिओ । जं सुयं महनाणं संपरप्पच्चायणं सुत्तं ’ ॥ १ ॥

इत्याद्याभिधास्यमानवचनाद् मूकेतरभेदाद् मति-श्रुतयोर्भेदः । इति गाथासंक्षेपार्थः, विस्तरार्थं तु भाष्यकारः स्वत एव वक्ष्यति । इयं च गाथा बहुष्वादर्शेषु न दृश्यते, केवलं कचिदादर्शोऽपि दृष्टा, अतीव सोपयोगा च, इत्यस्माभिः किञ्चिद् व्याख्यातेति ॥ ९७ ॥

तत्र " यथोद्देशं निर्देशः " इति कृत्वा लक्षणभेदं तावदाह-

‘ जमभिमिनुज्झइ तमभिमिबोहो जं सुणइ तं सुयं भणियं । सद् सुणइ जइ तओ नाणं तो नाऽऽयभावो तो ॥ ९८ ॥
यज्ज्ञानं कर्तुं, वस्तु कर्मनाऽऽपन्नमभिमिनुज्झयतेऽवगच्छति तज्ज्ञानमभिमिबोधस्तदाभिमिबोधिकं तद् मतिज्ञानमिति यावत्, ' जं सुणइत्यादि ' यत् पुनर्जीवः श्रृणोति तच्छ्रुतम्, इत्येवं सूत्रोक्तलक्षणभेदाद् मति-श्रुतयोर्भेदः । तथा च सूत्रम्- " जं वि सोमि-चाईहिं अविसेसो, तह वि पुणोऽत्थाऽयरिया नाणत्तं पणवयंति, तं जहा- अभिमिनुज्झइ ति आभिणिबोहियं, सुणइ ति सुयं "

१ वाक्षरं सङ्गि सम्यक् । २ गाथा १५४ । ३ गाथा १६२ । ४ गाथा १७१ ।

५ यदभिमिनुज्झयते तदभिमिबोध, यत्र श्रृणोति तत् श्रुतं भणितम् । शब्दं श्रृणोति यदि सको ज्ञानं ततो नात्मभावस्तत् ॥ ९८ ॥

६ यद्यपि स्वामित्वादिभिरविशेष, तथापि पुनस्तथाऽऽचार्यो नानात्वं प्रज्ञपयन्ति, तद्यथा- अभिमिनुज्झयते इत्याभिमिबोधिकम्, श्रृणोतीति श्रुतम् ।

इत्यादि । अत्राह मेरुः—यदि नाम यदाऽऽत्मा शृणोति तच्छ्रुतिमिति श्रुतज्ञानस्य लक्षणमुच्यते, इत्थं ! तर्हि शब्दमेव शृणोति जीव इति सम्भवात् । तत् किं ध्रुयते ? इत्याह—‘जह तस्यो इत्यादि’ यदि च सरु स शब्दो ज्ञान श्रुतरूपम्, ‘तो सि’ ततो नात्मनो जीवस्य भाव परिणामस्तच्छ्रुत प्राप्नोति, शब्दस्य श्रुतत्वेनेष्टत्वात्, तस्य च योद्वालिकृतेन मूर्तत्वात्, आत्मनस्तमूर्तत्वात्, मूर्तस्य चामूर्तपरिणामत्वायोगात्, आत्मन परिणामश्च श्रुतज्ञानमिष्यते तीर्थकरादिभिः, इति कथं ? निरोधः ? इति भावः ॥ इति माथार्थः ॥ ९८ ॥

अत्राचार्ये प्रत्युचरयति—

सुयकारण जओ सो सुय च तद्वारण ति तो तस्मि । कीरह सुओयारो सुय तु परमत्थओ जीवो ॥ ९९ ॥

यतो यस्मात् कारणत्वं स शब्दो यत्राऽभिधीयमान श्रोतृगतस्य श्रुतज्ञानस्य कारण निमित्त भवति, श्रुतं च वक्रुगतश्रुतोपयोगरूप व्याख्यानरूपादी तस्य यत्राऽभिधीयमानस्य शब्दस्य कारण जायते, इत्यतस्तस्मिन् श्रुतज्ञानस्य कारणभूते कार्यभूते वा शब्दे श्रुतोपचार क्रियते । ततो न परमार्थतः शब्द श्रुतम्, किन्तूपचारत इत्यदोषः । परमार्थतस्तर्हि किं श्रुतम् ? इत्याह—‘सुय त्वित्यादि’ परमार्थतस्तु जीवः श्रुतम्, ज्ञान ज्ञानिनोरनन्यभूतत्वात् । तथा च पूर्वमभिहितम्—शृणोतीति श्रुतमात्मैवेति । तस्मात् श्रूयत इति श्रुतमिति कर्मसाधनपक्षे द्रव्यश्रुतमेवाभिधीयत, शृणोतीति श्रुतमिति, कर्तृसाधनपक्षे तु भावश्रुतमात्मैव ; इति न काचिदनात्मभावात् श्रुतज्ञानस्य ॥ इति माथार्थः ॥ ९९ ॥

अथ प्रकारान्तरेणापि मति श्रुतयोर्लक्षणभेदमाह—

इन्द्रिय मणोनिमित्तं ज त्रिणणा सुयाणुसारेण । निययत्थुत्तिसमत्थं त भावसुय मई सेस ॥ १०० ॥

इन्द्रियाणि च स्पर्शनादीनि मनश्च, इन्द्रिय मनासि, तानि निमित्तं यस्य तदिन्द्रियमनोनिमित्तम्, इन्द्रिय मनोद्वारेण यद् विज्ञानमुपजायत इत्यर्थः । तत् किम् ? इत्याह—तद् भावश्रुत श्रुतज्ञानमित्यर्थः । इन्द्रिय मनोनिमित्तं च मतिज्ञानमपि भवति, अतस्तद्भवच्छेदार्थमाह—‘श्रुतानुसारेणेति’ श्रूयत इति श्रुत द्रव्यश्रुतरूप शब्द इत्यर्थः, स च संकेतविषयपरोपदेशरूपः, श्रुतग्रन्थमात्मरुद्धे श्रुतते, तदनुसारेणैव यदुत्पद्यते तत् श्रुतज्ञानम्, नान्यत् । इदमुक्तं भवति—संकेतकालप्रवृत्त श्रुतग्रन्थसमन्विनं वा घटादिशब्दमनुष्ठित्य वाच्यमात्रकभावेन

१ श्रुतकारणं यत् ॥ श्रुतं च तत्कारणमिति तत्तत्सादृश्यम् । प्रियते धृतोपचार श्रुतं तु परमाथारो गीत ॥ ९९ ॥

२ इन्द्रिय मनोनिमित्तं यद् विज्ञानं श्रुतानुसारेण । निवाचायात्तिसमं तद् भावश्रुतं मति शेषम् ॥ १०० ॥

संयोज्य 'घटो घटः' इत्याद्यन्तर्जलपाकारमन्तःशब्दोल्लेखान्वितमिन्द्रियादिनिमित्तं यज्ज्ञानमुदेति तच्छ्रुतज्ञानमिति । तच्च कथंभूतम् ? इत्याह— 'निजकाऽर्थोक्तिसमर्थमिति' निजकः स्वस्मिन् प्रतिभासमानो योऽसौ घटादिरर्थस्तस्योक्तिः परस्मै प्रतिपादनं तत्र समर्थं क्षमं निजकाऽर्थोक्तिसमर्थम्, अयमिह भावार्थः— शब्दोल्लेखसहितं विज्ञानमुत्पन्नं स्वप्रतिभासमानार्थप्रतिपादकं शब्दं जनयति, तेन च परः प्रत्याख्यते, इत्येवं निजकार्थोक्तिसमर्थमिदं भवति, अभिलाष्यवस्तुविषयमिति यावत् । स्वरूपविशेषणं चैतत्, शब्दानुसारेणोत्पन्नज्ञानस्य निजकार्थोक्तिसामर्थ्याऽव्यभिचारादिति । 'मई सेसं ति' शेषमिन्द्रिय-मनोनिमित्तमश्रुतानुसारेण यदवग्रहादिज्ञानं, तद् मतिज्ञानमित्यर्थः ॥

अत्राह कश्चित्— ननु यदि शब्दोल्लेखसहितं श्रुतज्ञानमिष्यते, शेषं तु मतिज्ञानम्, तदा वक्ष्यमाणस्वरूपोऽवग्रह एव मतिज्ञानं स्यात्, न पुनरीहा-ऽपायादयः, तेषां शब्दोल्लेखसहितत्वात्; मतिज्ञानभेदत्वेन चैते प्रसिद्धाः, तत् कथं श्रुतज्ञानलक्षणस्य नाऽतिव्याप्तिदोषः ? कथं च न मतिज्ञानस्याव्याप्तिप्रसङ्गः ? अपरं च, अङ्गा-ऽनङ्गप्रविष्टादिषु "अक्षर सत्री सम्मं सार्द्धं खलु सपञ्जवसियं च" इत्यादिषु च श्रुतभेदेषु मतिज्ञानभेदस्वरूपाणामवग्रहे-हादीनां सद्भावात् सर्वस्यापि तस्य मतिज्ञानत्वप्रसङ्गात्, मतिज्ञानभेदानां चेहा-ऽपायादीनां साभिलाषत्वेन श्रुतज्ञानत्वप्राप्तेरुभयलक्षणसंकीर्णतादोषश्च स्यात् ॥ अत्रोच्यते—यत् तावदुक्तम्— अवग्रह एव मतिज्ञानं स्यात्, न त्वीहादयः, तेषां शब्दोल्लेखसहितत्वात् । तदयुक्तम्, यतो यद्यपीहादयः साभिलाषाः, तथापि न तेषां श्रुतरूपता, श्रुतानुसारिण एव साभिलापज्ञानस्य श्रुतत्वात् । अथाऽवग्रहादयः श्रुतनिश्चिता एव सिद्धान्ते प्रोक्ताः, युक्तितोऽपि चेहादिषु शब्दाभिलापः सङ्केतकालाद्याकणितशब्दानुसरणमन्तरेण न सङ्गच्छते, अतः कथं न तेषां श्रुतानुसारित्वम् ? । तदयुक्तम्, पूर्वं श्रुतपरिकर्मितमेतैरेवैते समुपजायन्त इति श्रुतनिश्चिता उच्यन्ते, न पुनर्व्यवहारकाले श्रुतानुसारित्वमेवेष्टास्ति, वक्ष्यते च— 'पुण्वं सुयपरिकर्मिमयमस्स जं संपयं सुयार्हयं, तं सुयनिसिंसं' इत्यादि । यदपि युक्तितोऽपि चेत्याद्युक्तम्, तदपि न समीचीनम्, संकेतकालाद्याकणितशब्दपरिकर्मितशब्दनिर्बुद्धीनां व्यवहारकाले तदनुसरणमन्तरेणाऽपि विकल्पपरम्परापूर्वकविविधवचनप्रवृत्तिदर्शनात्, न हि पूर्वप्रवृत्तसंकेताः, अधीतश्रुतग्रन्थाश्च व्यवहारकाले प्रतिविकल्पन्ते— एतच्छब्दवाच्यत्वेनैतत्पूर्वं मयाऽवगतमित्येवंरूपं संकेतम्, तथाऽमुक्तास्मिन् ग्रन्थे एतदित्यमभिहितमित्येवं श्रुतग्रन्थं चाऽनुसरन्तो दृश्यन्ते, अभ्यासपाटववशात् तदनुसरणमन्तरेणाऽप्यनवरतं विकल्पभाषणप्रवृत्तेः । यत्र तु श्रुतानुसारित्वं तत्र श्रुतरूपताऽसाभिरपि न निषिध्यते । तस्मात् श्रुतानुसारित्वाभावेन श्रुतत्वाभावादीहा-ऽपाय-धारणानां सामस्येन मतिज्ञानत्वाद् न मतिज्ञानलक्षणस्याऽव्याप्तिदोषः, श्रुतरूपतायाश्च श्रुतानुसारित्वेव साभिलापज्ञानविशेषेषु भावाद् न श्रुतज्ञानलक्षणस्याऽतिव्याप्तिरुक्तो दोषः । अपरं चाङ्गा-ऽनङ्गप्रविष्टादिश्रुतभेदेषु मतिपूर्वमेव श्रुतमिति वक्ष्यमाणवचनात् प्रथमं शब्दाद्यवग्रहणकालेऽवग्रहादयः समुपजायन्ते, एते

१ रा. घ छ 'नुसारिणो ज्ञा' । २ अक्षरं सांज्ञि सम्यक् सादिकं खलु सपर्यवसितं च । ३ पूर्वं श्रुतपरिकर्मितमतेर्यत् साप्रतं श्रुतातीतम्, तत् श्रुतनिश्चितम् ।

चाऽधुतानुसारित्वाद् मतिज्ञानम्, यस्तु तेष्वङ्गाऽनङ्गप्रविष्टथुतभेदेषु थुतानुसारि ज्ञानविशेषः स थुतज्ञानम् । ततश्चाङ्गाऽनङ्गप्रविष्टादिथुतभेदानां सामस्येन मतिज्ञानत्वाभावात्, ईहादिषु च मतिभेदेषु थुतानुसारित्वाभावेन थुतज्ञानरसासम्भवाद् नोभयलक्षणसंकीर्णतादोषोऽप्युपपद्यत इति सर्वं सुस्थम् । न चेह मति थुतयो परमाणु करिणोरिवाऽऽत्यन्तिको भेदः समन्वेपणीय, यतः प्रागिहिवोक्तम्—विशिष्टः कश्चिद् मतिरिदेश एव थुतम्, पुरस्तादपि च वक्ष्यते—वल्कसदृश मतिज्ञान तज्जनितद्वारिकारूप थुतज्ञानम्, न च वल्क-शुभ्रयोः परमाणु-कुञ्जरवदात्यन्तिको भेदः, किन्तु कारणकार्यभावकृत एव, स चेहापि विद्यते, मतेः कारणत्वेन, थुतस्य तु कार्यत्वेनाऽभिधास्पमानत्वात् । न च कारण कार्ययारैकान्तिको भेदः, कनककुण्डलादिषु, मृत्पिण्डकुण्डादिषु च तथाऽदर्शनात् । तस्मादवग्रहोपेक्षयाऽनभिभलापत्वात्, ईहाद्यपेक्षया तु साभिलाषत्वात् साभिलाष मतिज्ञानम्, अधुतानुसारि च, संकेतकालप्रवृत्तस्य थुतग्रन्थसवर्धिनो वा शब्दस्य व्यग्रहारकालेऽवयवनुसरणात् । थुतज्ञानं तु साभिलाषमेव, थुतानुसार्यव च, संकेतकालप्रवृत्तस्य थुतग्रन्थस रन्धिनो वा शब्दरूपस्य थुतस्य व्यग्रहारकालेऽवयवनुसरणादिति स्थितम् ॥ १०० ॥

अथ थुतज्ञानलक्षणस्याऽव्याप्तिदोषमुद्धारयन्त्याह पर —

जेह सुयलक्खणमेय तो न तमेगिदियाण समवइ । दव्वसुयाणुभावम्मि त्ति भावसुय सुत्तजइणो व्व ॥ १०१ ॥

यदि थुतज्ञानस्येदमन्तरगाथोक्त लक्षणमिष्यते—थुतानुसारि ज्ञान यदि थुतमभ्युपगम्यत इत्यर्थः, तदा तदेकेन्द्रियाणां न सम्भवति न पठते, शब्दानुसारित्वस्य तेष्वसम्भवात्; तदसम्भवश्च मन मथुतिसामान्यभावात्, इष्यते चाऽऽग्रे “ऐगिन्दिया नियम दुयन्नाणी, त जहा-मइअन्नाणी य सुयवन्नाणी य” इति वचनदेकेन्द्रियाणामपि थुतमानम्, इत्यव्यापकमेवैतद् लक्षणम् । अत्रोत्तरमाह—‘दव्वसुयेत्यादि’ द्रव्यश्रुत शब्दस्तस्याऽभावेऽप्येकेन्द्रियाणां भावथुतमभ्युपगमन्तव्यम्, सुतयतेरिव, इदमुक्तं भवति—यद्यप्येकेन्द्रियाणां कारणवैकल्याद् द्रव्यश्रुत नास्ति, तथापि स्वापाद्यवस्थायां साधनादेरिवाऽशब्दकारण, अशब्दकार्यं च थुतारणक्षयोपशममात्ररूप भावथुत केवलितदृष्टमर्मीपां भन्तव्यम्; न हि स्वापाद्यवस्थायां साध्यादिः शब्द न शृणोति, न विकल्पयतीत्येतावन्मात्रेण तस्य थुतज्ञानाभावो व्यवस्थाप्यते, किन्तु स्वापाद्यवस्थोत्तरकाल व्यक्तीभवद् भावथुत दृष्ट्वा पयसि सपिरिव प्रापति तस्य तदासीदिति व्यवहित्यते, एवमेकेन्द्रियाणामपि सामग्रीवैकल्याद् यद्यपि द्रव्यश्रुताभावात्, तथाऽप्यारणक्षयोपशमरूप भावथुतमवेस्यम्, परमयोगिभिर्दृष्ट

१ यदि धुतलक्षणमेतत् ततो न तदेकेन्द्रियाणां समवति । द्रव्यश्रुताभावेऽपि भावथुत सुलभतरिच ॥ १०१ ॥

२ एकेन्द्रिया निवमतो यज्ज्ञाना, तद्यथा—मल-नानाश्च थुतज्ञानाश्च ।

त्वाद्, वल्लयादिष्वानार-भय-परिग्रह-मैथुनसंज्ञादेस्तद्धित्तत्वा दर्शनाच्चेति ॥

आह- ननु सुप्तयतिद्विषाणदृष्टान्तेऽपि तावद् भावश्रुतं नावगच्छामः, तथाहि- श्रुतोपयोगपरिणत आत्मा शृणोतीति श्रुतम्, श्रूयते तदिति वा श्रुतमित्यनयोर्थः कया व्युत्पत्त्या सुप्तसाधोः श्रुतमभ्युपगम्यते ? । तत्रागः पक्षो न युक्तः, सुप्तस्य श्रुतोपयोगाऽंग-भवात् । द्वितीयोऽपि न संगतः, तत्र शब्दस्य वाच्यत्वात्, तस्याऽपि च स्वातोऽतंभवादिति । सत्यम्, किन्तु शृणोत्यनेन, अस्माद्, अस्मिन् वेति व्युत्पत्तिरिहाश्रीयते, एवं च श्रुतज्ञानावरणक्षयोपगमो वाच्यः संप्रयते, स च सुप्तयते, एकेन्द्रियाणां चाऽस्तीति न किञ्चित् परिहीयते ॥ इति गार्थार्थः ॥ १०१ ॥

अथ दृष्टान्त-दाष्टान्तिकयौनैपम्याऽऽगादनैकेन्द्रियाणां श्रुतसद्धानं विधय्यन्नाह-

भावसुयं भासा-सोयलद्धिणो जुज्जए न इयरस्स । भासाभिमुहस्स जयं सोऊण य जं हवेज्जाहि ॥ १०२ ॥
भावश्रुतं युज्यत इति संवन्धः । कस्य युज्यते?, इत्याह- भापा-श्रोत्रलब्धिमतः भापालब्धिमतः, श्रवणेन्द्रियलब्धिमतश्चेत्यर्थः । कथंभूतं यद्भावश्रुतम्?, इत्याह- भापाभिमुखस्य शब्दभाभिधित्सोः 'प्रथमेमेव मध्ये एतत् प्रतिपादयामि' इत्युपयोगरूपं यद् भवेत्, श्रुत्वा वा परोदीरितां भापां यद् भवेत् 'एतदनेन प्रतिपादितम्' इति; इह च यथासंख्यमवगन्तव्यम्- भापालब्धिमतः प्रथमं भवेत्, श्रवणेन्द्रियलब्धिमतरतु द्वितीयं भवेदिति । 'न इयरस्स चि' इतरस्य तु भापा-श्रोत्रलब्धिरहितस्य भावश्रुतं न युज्यते, अयमभिप्रायः- यस्य सुप्तसाधोर्भापा-श्रोत्रलब्धिरस्ति, तस्मोदितस्य परप्रतिपादन-परोदीरितगच्छद्विषयणदिलक्षणं भावश्रुतकार्यं दृश्यते, तदर्शनाच्च सुप्तावस्थायामपि तस्य लब्धिरूपतया तदाऽऽस्तीदित्यनुगीयते, यस्य त्वेकेन्द्रियस्य भापा-श्रोत्रलब्धिरहितत्वेन कदाचिदपि भावश्रुतकार्यं नोपलभ्यते, तस्य कथं तदस्तीति प्रतीयेत ? ॥ इति गार्थार्थः ॥ १०२ ॥

अत्रोत्तरमाह-

जैह रुहुमं भाविदियनाणं दव्विदियावरोहे वि । तह दव्वसुयाभावे भावसुयं पत्थिवाईणं ॥ १०३ ॥

इह 'केवलिनो' - विज्ञाय शेषसंसारित्रीधानां सर्वेषामप्यतिस्तोक-बहु बहुतर-बहुतमादितारतम्यभावेन द्रव्येन्द्रियेष्वरात्स्वयि लब्धीन्द्रियपञ्चकारणक्षयोपजमः संप्रत्येवेति परमश्रुतिवचनम् । तत्र यथा येन प्रज्ञारेण पृथिव्यादीनामेकेन्द्रियाणां श्रोत्र-चक्षु-घ्राण-

१ भावश्रुत भापा-श्रोत्रलब्धिमतो युज्यते नेतरस्य । भापाभिमुखस्य यत् श्रुतं न गत् भवेताम् ॥ १०३ ॥

२ यथा सूक्ष्म भावेन्द्रियज्ञानं नैकेन्द्रियगमरोपेऽपि । तथा द्रव्यशुभाभावे भावश्रुत एवमप्यपिनाम् ॥ १०३ ॥

रसनलक्षणानां प्रत्येकं निर्द्विस्तु-पकरणरूपाणां द्रव्येन्द्रियाणां तत्प्रतिबन्धरूपावृत्तत्वादेवोपेन्द्र्यभावेऽपि सूक्ष्ममव्यक्तं लब्धयुपयोगरूपं श्रोत्रादिभावो द्रव्यज्ञानं भवति, लब्धीन्द्रियारणक्षयोपशमसभूताऽणीयसी ज्ञानशक्तिर्भवेत्तीत्यर्थः । तथा तेनैव प्रकारेण द्रव्यश्रुतस्य द्रव्येन्द्रियस्थानीयस्याऽभावेऽपि भावश्रुत भावेन्द्रियज्ञानरूपं पृथिव्यादीनां भवतीति प्रतिपत्तव्यमेव । इदमुक्तं भवति-एकोन्द्रियाणां तावच्छ्रोत्रादिद्रव्येन्द्रियाभावेऽपि भावेन्द्रियज्ञानं किञ्चिद् दृश्यत एव, वनस्पत्यादियु स्फुटतल्लिङ्गोपलम्भात्, तथाहि-कलकण्ठोद्गी-र्णमधुरपञ्चमोदोरश्रवणात् सत्रा कुसुमं पल्लवादिप्रसरा निरहकृष्टादियु श्रवणेन्द्रियज्ञानस्य व्यक्तं लिङ्गमवलोक्यते । तिलकादितरुषु पुन-कमनीयकामिनीरूपलदलदीर्घशरीरदिन्दुभवललोचनकटाक्षविशेषात् कुसुमाद्यावर्भावथक्षुरिन्द्रियज्ञानस्य, चम्पकाद्यङ्गिषु तु विविधसुग-न्धिगन्धरस्तुनिकुरन्म्योन्मिश्रमिलशीतलसलिलसेकात् तत्पकटन घ्राणेन्द्रियज्ञानस्य, वकुलादिभूरुहेषु तु रम्भातिशायिमयरूपयरतरुण-भाभिनीमुलप्रदत्तसन्नुस्वादुसुरभिचारुणीगण्डहास्यादात्तात् तदाङ्गिरण रसनेन्द्रियज्ञानस्य, कुरवकादिविटपिण्डशोकादिद्वेषेषु च घनपी-नोन्नतकठिनकुम्भभ्रिन्म्रपापञ्चाजितकुम्भनीकुम्भरणन्मणिमलयववनरुङ्गाभरणभूषितभयभाभिनीभुजलताज्वगृहनसुखाद् निष्पिष्टप-क्षरागचूर्णशोणतलत्पादरूपलपाणिप्रहारान्च क्षागिति प्रसून-पल्लवादिप्रभय स्पृशेनेन्द्रियज्ञानस्य स्पष्ट लिङ्गमभिधीक्ष्यते । ततश्च यथेतेषु द्रव्येन्द्रियासत्त्वेऽप्येतद् भावेन्द्रियज्ञानं सफलजनमसिद्धमस्ति, तथा द्रव्यश्रुताभावे भावश्रुतमपि भविष्यति । दृश्यते हि जलाद्या-हारोपजीवनाद् वनस्पत्यादीनिमाहारसज्ञा, सकोचनल्लयादीनां तु हस्तस्पर्शादिभित्त्याऽयवसकोचनादिभ्यो भयसज्ञा, निरहक तिलक-चगपक केशराऽशोकादीनां तु मैथुनसज्ञा दक्षितैव, तिल्लपल्लादादीनां तु निधानीकृतद्रविणोपरिपादमोचनादिभ्यः परिग्रहसज्ञा । न चेता-सज्ञा भावश्रुतमन्तरेणोपपद्यन्ते । तस्माद् भावेन्द्रियपञ्चकारणक्षयोपशमाद् भावेन्द्रियपञ्चकज्ञानवद् भावश्रुतावरणक्षयोपशमसद्भावाद् द्रव्यश्रुताभावेऽपि यच्च यावच्च भावश्रुतमस्त्येकैन्द्रियाणाम्, इत्यल विस्तरेण । तर्हि 'ज विष्णुणा सुयाजुसारेण' इति श्रुतज्ञानलक्षणं व्यभि-चारि प्रामोति, श्रुतानुसारित्वमन्तरेणाप्येकोन्द्रियाणां भावश्रुताभ्युपगमादिति चेत् । नैवम्, अभिप्रायाऽपरिज्ञानात्, शब्दोल्लेखसहित-विशिष्टमेव भावश्रुतमाश्रित्य तल्लक्षणमुक्तम्, यत्तेकोन्द्रियाणामौघिकमपिशिष्टभावावश्रुताभावात् तदावरणक्षयोपशमस्वरूपम्, तच्छ्रुतानुसारि-तमन्तरेणापि यदि भवति, तथापि न कश्चिद् व्यभिचारः ॥ इति गार्थः ॥ १०३ ॥

पुनरप्याह पर —

एव सन्नपसगो, न तदावरणाणमक्वलओवसमा । मद्-सुयनाणावरणक्वलओवसमओ मद् सुयाइ ॥१०४॥

१ क ग घ छ 'यज्ञान' । २ गाथा १०० । ३ पूर्व सर्वप्रसङ्गं, न तदावरणाणासाक्षयोपशमात् । मति श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमते मति श्रुते ॥ १०४ ॥

यदि भाषा-श्रोत्रलब्धिरहितानामपि काष्ठकल्पानां पृथिव्याद्येकेन्द्रियाणां स्पष्टं किमप्यनुपलभ्यमानमपि केनापि वागाडम्ब-
रमोत्रेण ज्ञानं व्यवस्थाप्यते, तर्हि सर्वेषामपि केवलज्ञानपर्यन्तानां पञ्चानामपि ज्ञानानां प्रसङ्गः सद्भावस्तेषां प्राप्नोतीत्यर्थः— पञ्चापि
ज्ञानान्येकेन्द्रियाणां सन्ति, इत्येतदपि कस्माद् नोच्यते? स्पष्टानुपलम्भस्य विशेषाभावादिति भावः । अत्रोत्तरमाह—तदेतन्न । कुतः?, इत्याह—
तदावरणानामवधि-मनःपर्याय-केवलज्ञानावारककर्मणामक्षयोपशमादिति, अक्षयाच्चेति स्वयमपि द्रष्टव्यम् ; इदमुक्तं भवति—केवलज्ञानं तावत्
स्वाऽऽवारककर्मणः क्षय एव जायते, अवधि मनःपर्यायज्ञाने तु तस्य क्षयोपशमे भवतः, एतच्चैकेन्द्रियाणां नास्ति, तत्कार्यादर्शनात्, आग-
मेऽनुक्तत्वाच्च; इति न सर्वज्ञानप्रसङ्गः । मति श्रुते अपि तर्हि मा भूताम्, इति चेत् । इत्याह—‘मईत्यादि’ मति-श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशम-
स्त्वेकेन्द्रियाणामस्त्येव, तत्कार्यदर्शनात्, सिद्धान्तेऽभिहितत्वाच्च । ततश्च तत्क्षयोपशमसद्भावाद् मति-श्रुते भवत एव तेषाम् ॥ इति
माथार्थः ॥ १०४ ॥

तदेवं प्रसङ्गः प्रदर्शितो लक्षणभेदाद् मति-श्रुतयोर्भेदः, सांप्रतं हेतुफलभावात् तमुपदर्शयन्नाह—

मईपुब्बं सुयमुत्तं न मई सुयपुव्विया विसेसोऽयं । पुब्बं पूरण-पालनभावाओ जं मई तस्स ॥ १०५ ॥

“मईपुब्बं सुत्तं” इति वचनादागमे मतिः पूर्वं यस्य तद् मतिपूर्वं श्रुतमुक्तम्, न पुनर्मतिः श्रुतपूर्विका, इत्यनयोरयं विशेषः ।
यदि लोकत्वं मति-श्रुतयोर्भवेत्, तदैवंभूतो नियमेन पूर्व-पश्चाद्भावो घट-तत्स्वरूपयोरिव न स्यात्, अस्ति चायम्, ततो भेद इति भावः ।
किमिति पुनर्मतिपूर्वमेव श्रुतमुक्तम्?, इत्याह—यद् यस्मात् कारणात् तस्य श्रुतस्य मतिः पूर्वं प्रथमेवोपपद्यते । कुतः?, इत्याह—
‘पूरणेत्यादि’ पृथगतुः पालन-पूरणयोरर्थयोः पठ्यते, तस्य च पिपतीति पूर्वम्, इति निपात्यते । ततश्च शत्रुस्य पूरणात् पालनाच्च
मतिर्यस्मात् पूर्वमेव युज्यते, तस्माद् मतिपूर्वमेव श्रुतमुक्तम्, पूर्वशब्दश्चायमिह कारणपर्यायो द्रष्टव्यः, कार्यत्वं पूर्वमेव कारणस्य भावात्,
“सम्यग्ज्ञानपूर्विका (सर्व) पुरुषार्थसिद्धिः” इत्यादौ तथादर्शनाच्च । ततश्च मतिपूर्वं श्रुतमिति कोऽर्थः?, श्रुतज्ञानं कार्यम्, मतिस्तु
तत्कारणम्, कार्य-कारणयोश्च मृत्पिण्ड-घटयोरिव कथञ्चिद् भेदः प्रतीत एवेति भानः ॥ इति माथार्थः ॥ १०५ ॥

पूर्णादिभ्रमोनेव मतेर्भाषयन्नाह—

पूरिज्जइ पाविज्जइ दिज्जइ वा जं मईए नाऽमइणा । पालिज्जइ य मईए गहिंयं इहरा पणस्सेज्जा ॥ १०६ ॥

१ मतिपूर्वं श्रुतमुक्तं न मति श्रुतपूर्विका, विशेषोऽयम् । पूर्वं पूरण पालनभावाद् यद् मतिस्तस्य ॥ १०५ ॥ २ मतिपूर्वं श्रुतम् ॥

३ धर्मोत्तराचार्यस्य न्यायविन्दो प्रथमपरिच्छेदे आदिम सूत्रम् । ४ पूर्वमेव प्राप्यते दीयते या यद् मत्या नाऽमत्या । पाल्यते च मत्या मूर्धन्यमितरथा प्रणश्येत् ॥ १०६ ॥

निर्दे०

॥ ७१ ॥

अनुभेक्षादिकालेऽभ्युद्युतश्रुतपर्यायार्थनेन मत्वा श्रुतज्ञानं पुर्यते पोष्यते पुष्टिं नायत इत्यर्थः, तथा मत्वाऽऽगमस्तत् प्राप्यते गृह्यते, तथा मत्वा तदन्यस्मै दीयत व्याख्यायते, नाऽमत्या न मतिमन्तरेणेत्यर्थः, प्राकृतत्वात् पुल्लिङ्गनिर्देशः । तथा गृहीत सदेतत् परावर्तन चिन्तनद्वारेण मत्वा घाल्यते स्थिरीक्रियते, इतरथा मत्वभावे तद् गृहीतमपि भ्रणशेदेवत्यर्थः । श्रुतज्ञानस्यैते पूरणादयोऽप्यो निश्चिन्ताभ्यूहधारणादीनन्तरेण कर्तुं न शक्यन्ते, अभ्यूहादयश्च मतिज्ञानमेव, इति सर्वथा श्रुतस्य मतिरेव कारणम्, श्रुत एव कार्यम्, कार्य कारणभावाद् भेदे सत्येवोपपद्यते, अभेदे पट तत्स्वरूपयोरिव तदनुपपत्तेः । तस्मात् कारण-कार्यरूपत्वाद् मति-श्रुतयोर्भेदः ॥ इति गायार्थः ॥ १०६ ॥

अथ श्रुतस्य मतिपूर्वतां विधटयन्नाह—

गोणाणणाणाणि य समकालाह जओ मह सुयाह । तो न सुय महपुव महणाणे वा सुयन्नाण ॥ १०७ ॥

इह मति श्रुते वक्ष्यमाणयुक्त्या द्वित्रये-सम्यग्हेतुज्ञानस्वरूपे, मिथ्याहेतुज्ञानस्वरूपे । तत्र ज्ञाने अज्ञाने चैते मत्येक समकालेन भवतः, तत्क्षयोपशमलाभस्याऽऽगमे युगपदेव निर्देशात् । यतश्चैते ज्ञान अज्ञाने च मति-श्रुते पृथक् समकाले भवतः, ततो न श्रुत मतिपूर्वं युज्यते, न हि समवेतोत्पन्नयो सव्ये-तरगोत्रिपाणयोरिव पूर्वं पञ्चाङ्गान् सगच्छते । अथोत्पन्नोऽप्यसदाग्रहणात् स न त्यज्यते, इत्याह—‘महणाणे वा इत्यादि’ इदमुक्तं भवति-मतिज्ञाने समुत्पत्ते तत्समकालं च श्रुतज्ञानेऽनभ्युपगम्यमाने श्रुताज्ञान जीवस्य प्रसज्यते, श्रुतज्ञानानुत्पादेऽपि तदनिवृत्ते, न च ज्ञानाऽज्ञानयोः समकालमवस्थितिरागमे वयचिदप्यनुमन्यते, विरोधात्-ज्ञानस्य सम्यग्हेतुसम्भित्वात्, अज्ञानस्य तु मिथ्याहेतिभावित्वात् ॥ इति गायार्थः ॥ १०७ ॥

अत्र मतिविधानमाह—

इह लद्धिमह-सुयाह समकालाह, न तूत्रओगो सि । महपुव सुयमिह पुण सुओवओगो महप्यभवो ॥ १०८ ॥

ननु ध्यानध्ययविनिर्भूतमिदं परस्य, अभिप्रायापरिज्ञानात्, तथाहि-द्वित्रये मति श्रुते तदावरणक्षयोपशमरूपलाब्धेः, उपयो गतश्च । तत्रैव लब्धियतो ये मति श्रुते ते एव समकाल भवतः, यस्त्वनयोरुपयोगः स युगपद् न भवत्येव, किन्तु केवलज्ञान दशनयोरिव तथास्याभावात् क्रमेणैव प्रवर्तते । अत्र तर्हि लब्धिपरिकृत्य मतिपूर्वता श्रुतस्योक्ता भविष्यतीति चेत् । नैवम्, इत्याह मतिपूय श्रुतम्, इह

१ ज्ञान अभुने च समकालं यतो मति-श्रुते । ततो न श्रुत मतिपूर्व मतिज्ञाने वा श्रुताऽज्ञानम् ॥ १०७ ॥

२ इह लद्धिममति-श्रुते समकाले च युगयोगोऽप्यो । मतिपूर्वं श्रुतमिह पुन श्रुतोपयोगो मतिप्रभवः ॥ १०८ ॥

तु श्रुतोपयोग एव मतिप्रभवोऽङ्गीक्रियते, न लब्धिरिति भावः, श्रुतोपयोगो हि विशिष्टमन्तर्जल्पाकारं श्रुतानुसारि ज्ञानमभिधीयते, तच्चाऽवग्रहे-हृदीनन्तरेणाऽऽकास्मिकं न भवति, अवग्रहादयश्च मतिरेव, इति तत्पूर्वता श्रुतस्य न विरुध्यते ॥ १०८ ॥

तदेवं मतिपूर्वं श्रुतामिति समर्थितम्, परस्तु मतेरपि श्रुतपूर्वताऽऽदादेनाऽविशेषमुद्धानयनाह—

सोऽप्यजा जा मई भे सा सुयपुञ्च सि तेण न विसेसो । सा द्रव्यसुयप्पभवा भावसुयाओ मई नात्थि ॥१०९॥

परस्माच्छब्दं श्रुत्वा तद्विषया 'भे' भवतामपि यामतिरूपयते सा श्रुतपूर्वा श्रुतकारणैव, शब्दस्य श्रुतत्वेन प्रागुक्तत्वात्, तस्याश्च मतेस्तत्प्रभवत्वेन भवतामपि सिद्धत्वात् । ततश्च 'न विसेसो सि' अन्योन्यपूर्वभाववितायां मति-श्रुतयोर्न विशेष इत्यर्थः । तथा च सति 'नै मई सुयपुञ्चि सि' यदुक्तं प्राक्, तदयुक्तं प्राप्नोतीति भावः ॥ अत्रोत्तरमाह— परस्मान्छब्दमाकर्ण्य या मतिरूपयते, सा हन्त ! शब्दस्य द्रव्यश्रुतमात्रत्वाद् द्रव्यश्रुतप्रभवा, न भावश्रुतकारणा, एतत् तु न केनापि वार्यते, किन्त्वेतदेव वयं ब्रूमो यदुत— भान-श्रुताह् मतिर्नास्ति, भावश्रुतपूर्विका मतिर्न भवतीत्यर्थः, द्रव्यश्रुतप्रभवा तु भवतु; को दोषः ? ॥ इति गाथार्थः ॥ १०९ ॥

ननु भावश्रुतादूर्ध्वं मतिः किं सर्वथा न भवति ? इत्याह—

कैज्जतया, न उ कमसो कमेण को वा मइं निवारेइ ? । जं तत्थावत्थाणं सुयसा सुत्तोवओगाओ ॥ ११० ॥

भावश्रुताद् मतिः कार्यतयैव नास्त्यनन्तरोक्तगाथावयवेन संबन्धः । 'न उ कमसो सि' क्रमशस्तु मतिर्नास्तीत्येवं न, किं तर्हि ? , क्रमशः साऽस्ति, इत्येवत् सर्वोऽपि मन्यते, अन्यथा आमरणावधि श्रुतमात्रोपयोगप्रसङ्गात् । यदि क्रमशः साऽस्ति, तर्हि क्रमेण भव-न्यास्तस्या भवन्तः किं कुर्वन्ति ? , इत्याह— 'कमेणेत्यादि' वाशब्दः पातनार्थे, सा च कृत्येव, क्रमेण भवन्तीं मतिं को निवारयति ? , मत्या श्रुतोपयोगो जन्यते, तदुपरमे तु निजकारणकलापात् सदैव प्रवृत्ता पुनरपि मतिरवतिष्ठते, पुनस्तथैव श्रुतं, तथैव च मतिः, इत्येवं क्रमेण भवन्त्या मतेर्निपेधका वयं न भवाम इत्यर्थः । किमिति ? , इत्याह—यद् यस्मात् कारणात् तत्र तस्यां मतां अवस्थानं स्थितिर्भवति, श्रुतो-पयोगाच्चयुतस्य ततः क्रमेण मतिं न निपेधयामः । इदमुक्तं भवति—यथा सामान्यभूतेन सुवर्णेन स्वविशेषरूपाः कङ्का-ऽजुलीयकादयो जन्यन्ते, अतस्ते तत्कार्यव्यपदेशं लभन्त एव, सुवर्णं त्वतज्जन्यत्वात् तत्कार्यतया न व्यवह्रियेते, तस्य कारणान्तरेभ्यः सिद्धत्वात्, कङ्कादि-वि-शेषोपरमे तु सुवर्णावस्थानं क्रमेण न निवार्येते; एवं मत्याऽपि सामान्यभूतया स्वविशेषरूपश्रुतोपयोगो जन्यते, अतस्तत्कार्यं स उच्यते ,

मतिस्तत्तज्ज्ञान्यत्वात् तत्कार्यतया न व्यपदिश्यते, तस्या हेत्वन्तरात् सदा सिद्धत्वात्, स्वविशेषभूतश्रुतापयोगोपरमे तु न प्रमाणात् मत्वस्थान न निवार्यते, आभरणान्त फेजलश्रुतोपयोगप्रसङ्गात् ॥ इति गार्थार्थ ॥ ११० ॥

तदेव भावश्रुत मतिपूर्व व्यवस्थाप्य मतान्तरमुपदर्शयन्नाह-

द्रव्यसुय मद्रुपुञ्ज भासइ ज नाविचिन्तिय केइ । भावसुयस्साभागो पाउइ तेसि न य विसेसो ॥ १११ ॥

‘केइ चि’ ‘मतिपूर्व श्रुतम्’ इत्यत्रागममन्त्रने कोचिदेव व्याचक्षते । किम् ? इत्याह- द्रव्यश्रुत शब्दरूप मतिपूर्वम्, न भाव-श्रुतम् । तत्र युक्तिमाह- ‘भासइ ज नाविचिन्तिय ति’ यद् यस्मात् कारणात् अविचिन्तितमविवक्षित न कोऽपि भाषते न शब्दमुदीरयति, यच्च विमर्शज्ञानं तत् किल मतिरिति तेपामभिप्रायः, तत्र मतिपूर्व द्रव्यश्रुत सिद्ध भवति । एतस्मिन् व्याख्याने दोषमाह-तेपामेव व्याख्यातृणां भावश्रुतस्य सर्वथाऽभाव प्रान्नोति, यतो वस्तुगत विवक्षोपयोगज्ञानं तैरेव मतित्वेन व्याख्यातम्, अन्यथा शब्दस्य मतिपूर्वकत्वाभावात्, श्रोतुरपि शब्द श्रुत्या प्रथम यदवग्रहादिज्ञानं तत् तावद् मतिरेव, ऊर्ध्वमपि च तस्या भावश्रुत नाभ्युपगन्तव्यम्, ‘मतिपूर्व भावश्रुतम्’ इत्यस्मत्पक्षवर्तित्वमसङ्गात् । यदभ्युपगतोऽभाषमाणस्य चाऽनुमेक्षादिप्रयत्नजल्लक्षारूपित ज्ञान विपरिवर्तते तद् भावश्रुत भविष्यतीति चेत् । तदयुक्तम्, यतस्तदपि यद्यवग्रहाद्यात्मकमतिपूर्व तदा भावश्रुत नेष्टव्यम्, अस्मत्पक्षाभ्युपगममोक्षेरेव । अथ मतिपूर्व तद् नेष्यते, तथापि तत् सविकल्पफलेन मतिरेव, शब्दविमर्शज्ञानवत्, शब्दविमर्शज्ञानेऽपि हि शब्दविरुद्धोऽस्ति, तन्मन्तरेण शब्दाभिधानासम्भवात्, न चासौ भावश्रुतत्वेनेष्टः, तस्माद् मतेरन्तरं सर्वत्र शब्दभाषास्यैवोत्थानम्, न भावश्रुतस्य; अस्मत्पक्षाङ्गीकृतमसङ्गात्, विरुद्धज्ञानानि च विवर्शज्ञानयद् मतित्वेनोक्तान्येव, इति सर्वत्र भावश्रुताभाव प्रसजति । भयतु न तर्हि, इति चेत् । इत्याह- ‘न य विसेसो चि’ भावश्रुताभावे मति श्रुतयोर्विशेषो भेदश्चिन्तितव्यो न स्यात्, स हि द्वयोरेवोपपद्यते । यदा च मतिरेवास्ति, न भावश्रुतम्, तदा तस्या केन सह भेदचिन्ता युज्येत ? इति भावः । द्रव्यश्रुतरूपेण शब्देन सह मतेर्भेदचिन्ता भविष्यतीति चेत् । तदयुक्तम्, ज्ञानपक्षकविचारस्योपाधिकृतत्वात्, तदधिकारे च शब्देन सह भेदचिन्ताया अप्रस्तुतत्वात् । चिन्त्यतां वा ‘मतिपूर्व द्रव्यश्रुतम्’ इत्येव मते शब्देनापि सह विशेषः, किन्तु सोऽपि न घटते ॥ इति गार्थार्थः ॥ १११ ॥

कुतो न घटते ? इत्याह-

१ द्रव्यश्रुत मतिपूर्व भाषते यद् नाऽविचिन्तित केचित् । भावश्रुतस्याभाव प्रान्नोति तेन न च विशेषः ॥ १११ ॥

द्रव्यसुखं बुद्धीओ सा वि तओ जमविसेसओ तम्हा । भावसुखं मइपुव्वं दव्वसुखं लक्खणं तस्स ॥ ११२ ॥
यदिति यस्मात् कारणाद् यथा द्रव्यश्रुतं शब्दो बुद्धेर्भेदः सकाशाद् भवतीति भवद्भिः प्रतिपाद्यते, तथा हन्त ! साऽपि बुद्धिस्ततः शब्दात् श्रोतुर्भवत्येव । ततश्च 'मइपुव्वं सुयमुत्तं न मई सुयपुण्विया विसोसोज्जं' इति मति-श्रुतयोर्भेदप्रतिपादनार्थं योऽसौ विशेषोऽत्र प्रतिपादयितुं प्रस्तुतः, स द्वयोरेक्यन्योन्यं पूर्वभावितायाः समानत्वाद् न प्राप्नोति, इत्यनन्तरगाथापर्यन्तावयवेन संबन्धः । तस्मात् तेषां मतेऽविशेषतः कारणाद् यदस्माभिः प्राक् समर्थितम्-भावश्रुतं मतिपूर्वमिति, तदेव युक्तियुक्तम् । शब्दलक्षणं तु द्रव्यश्रुतं तस्य भावश्रुतस्य लक्ष्यते गम्यतेऽनेनेति लक्षणं लिङ्गम् ॥ इति गार्थार्थः ॥ ११२ ॥

कुतस्तत् तस्य लक्षणम् ?, इत्याह-

सुखविण्णाणप्पभवं दव्वसुखमियं जओ विचिंतेउं । पुव्वं, पच्छा भासइ लक्खिज्जइ तेण भावसुखं ॥ ११३ ॥
श्रुतविज्ञानप्रभवं सविकल्पकविश्वज्ञानकार्यं शब्दरूपं द्रव्यश्रुतमिदं यत् परमतिपूर्वत्वेनेत्यते, कथं पुनस्तद्भावश्रुतप्रभवं विज्ञायते ?, इत्याह- यतः सर्वोऽपि पूर्व विचिन्त्य वक्तव्यमर्थं चित्ते विकल्प्य पश्चात् शब्दं भाषते, यच्च तच्चिन्ताज्ञानं तच्छ्रुतानुसारित्वाद् भावश्रुतम्, इति भावश्रुतप्रभवता द्रव्यश्रुतस्य विज्ञायते; यच्च यस्मात् प्रभवति तत् तस्य कार्यम्, अतस्तेन कार्यभूतेन द्रव्यश्रुतेन स्वकारणभूतं भावश्रुतं लक्ष्यत इति तत् तस्य लक्षणमुक्तम्, अस्ति भावश्रुतमत्र, तत्कार्यस्य शब्दस्य श्रवणात्, इत्येवं तेन भावश्रुतस्य लक्ष्यमाणात्वादिति । द्रव्यश्रुतस्य च भावश्रुतलक्षणात् मतान्तरवादिनां निपर्यस्तत्वप्रतिपादनार्थमुपदर्शिता, भावश्रुतप्रभवस्यापि शब्दस्य तैर्मतिपूर्वत्वप्रतिपादनात् ॥ इति गार्थार्थः ॥ ११३ ॥

अथ यथा मति-श्रुतयोः कार्य कारणभावाद् भेदः, तथा तयोः प्रत्येकं स्वस्थानेऽपि सम्यक्त्व-मिच्छात्वात्परिग्रहाद् भेद एवेत्यनुपपन्नतो दर्शयितुं नन्वध्ययनागमे मति-श्रुतयोः कार्य-कारणभावेन भेदप्रतिपादनानन्तरमिदं सूत्रमस्ति, तद् यथा "अविसेसिया मई

१ द्रव्यश्रुतं पुनः साऽपि ततो यदविशेषणस्तस्मात् । भावश्रुत मतिपूर्वं द्रव्यश्रुतं लक्षणे तस्य ॥ ११२ ॥ २ गार्था १०५ ।

३ य. 'पूर्वभावयो' । ४ श्रुतविज्ञानप्रभवं द्रव्यश्रुतमिदं ततो विचिन्त्य । पूर्वं, पश्चाद् भाषते लक्ष्यते तेन भावश्रुतम् ॥ ११३ ॥

५ अविशेषिता मतिर्मतिज्ञानं च सम्यग्ज्ञानं च, विशेषिता मतिः सम्यग्ज्ञानेर्मतिविज्ञानम्, मिश्रारहेर्मतिर्मयज्ञानं, एव अविशेषितं पुनं श्रुतज्ञानं श्रुतज्ञानं च, विशेषितं श्रुतम्-सम्यग्ज्ञानं, श्रुतं भूतज्ञानम्, मिश्रारहे. श्रुतं भूतज्ञानम् ।

मद्वाना च मद्ब्रह्माण च, त्रिसेसिया मई-सम्बद्धिस्स मई मदनानं, मिच्छादिद्विस्स मई मद्ब्रह्माण, एन अनिसेसिय सुय सुयानाण सुयअन्नाण च, त्रिसेसिय सुय-सम्बद्धिस्स सुय सुयानाण, मिच्छादिद्विस्स सुय सुयअन्नाण ॥ सम्भगहट्ठि मिथ्याद्विस्सव न्धतोऽनिशेषितेन मतिशब्देन मतिज्ञान मत्यज्ञान च द्वे अपि प्रतिपाद्येते, सम्भगहट्ठिद्विस्सविशेषितेन तु मति-पानिना मतिज्ञानमेवोच्यते, मिथ्याद्विस्सविशेषितेन तु तेनैव मत्यज्ञानमेवादभिधीयते, एन श्रुतेऽपि वाच्यमिति सूत्रमाचार्य । तदेतदनुपपन्निकं सूत्रोक्तमुत्तरतमानो भाष्यकारोऽप्याह—

अनिसेसिया मइ च्चिय सम्मद्धिद्विस्स सा मइण्णाण । मइअन्नाण मिच्छादिद्विस्स सुय पि एमेव ॥ ११४ ॥
सम्भगहट्ठि मिथ्याद्विस्सभावेनाऽविशेषिता मतिरित्येवोच्यते, न तु मतिज्ञान मत्यज्ञान चेति निर्धार्य व्यपदिश्यते, सामान्यरूपायां तस्या ज्ञाना ज्ञानविशेषयोर्द्वयोरप्यन्तर्यावात् । यदा तु सम्भगहट्ठेरेव सवन्धिनी सा मतिर्विग्रह्यते, तदा मतिज्ञानमिति निदिश्यते । यदा तु मिथ्याद्विस्समन्धिनी तदा मत्यज्ञानम् । एव श्रुतमप्यविशेषितं श्रुतमेव, विशेषितं तु सम्भगहट्ठे श्रुतज्ञान, मिथ्याद्विस्सु श्रुतज्ञानम्, सम्भगहट्ठिद्विस्समन्धिनी बोधस्य सर्वस्यापि ज्ञानत्वात्, मिथ्याद्विस्सकस्य त्वज्ञानत्वात् ॥ इति माथार्ये ॥ ११४ ॥

ननु यथा मति श्रुताभ्या सम्भगहट्ठिर्घटादिकं जानीते, व्यग्रहरति च, तथा मिथ्याद्विस्सरपि, तत् किमिति तस्य सत्तु सर्वमप्यज्ञानमुच्यते ? इत्याशङ्क्याह—

सैद-सदनिसेसणाओ भग्गेउज्जदिच्छिओवल्लम्माओ । नाणफलाभावाओ मिच्छादिद्विस्स अप्पणाण ॥ ११५ ॥
सच्चाऽसच्च सदं सती तयोर्विशेषणमविशेषस्तास्माद् हेतोः, मिथ्याद्वे-सर्वविद्यं व्यग्रहरमाणे ज्ञानमपि निशयतोऽज्ञानमुच्यते, सतो रासत्त्वेनाऽसत्त्वं विशिष्यते, असतोऽपि च सत्त्वेन सद् भिद्यते । मिथ्याद्विद्यं घटे सत्त्वं प्रमेयत्वं मूर्तेत्यादीन्, स्तम्भ रम्भा ऽम्भो-रुहादिग्याहृत्पादींश्च पटादिधर्मान् सतोऽप्यसत्त्वेन प्रतिपद्यते, 'सर्वमकारैर्घट एवायम्' इत्यवधारणात् । अनेन ह्यवधारणेन सन्तोऽपि सत्त्वं प्रमेयत्वादयः पटादिधर्मो न सन्तीति प्रतिपद्यते, अन्यथा सत्त्वं प्रमेयत्वादिसामान्यधर्मद्वारेण घटे पटादीनामपि सद्भावात् 'सर्वथा घट एवायम्' इत्यवधारणानुपपत्ते, 'कथञ्चिद् घट एवायम्' इत्यवधारणे त्वनेकान्तवादाभ्युपगमेन सम्भगहट्ठित्वमसद्भावात्, तथा पटं पुटं नटं शकटादिरूपं घटेऽसदपि सत्त्वेनाऽयमभ्युपगच्छति 'सत्त्वं प्रकारैर्घटोऽस्त्येव' इत्यावधारणात्, 'स्यादस्त्येव घट' इत्यन-

१ भाष्येतिता मतिरेव सम्भगहट्ठे मतिज्ञानं मिथ्याद्वे श्रुतमप्येवमात्रं ॥ ११४ ॥

२ सत्त्वंविशेषणाद् भवेत्तुवच्छेषणसम्भवात् । ज्ञानफलाभावाद् मिथ्याद्विस्सज्ञानम् ॥ ११५ ॥

धारणे तु स्याद्वादाश्रयणात् सम्पगृह्णित्वप्राप्तेः । तस्मात् सद-सतोर्विशेषाभावादुन्मत्तकस्येव मिथ्यादृष्टेर्वैधोऽज्ञानम् । तथा विपर्यस्त-
त्वादेव भवहेतुत्वात् तद्भोऽज्ञानम् । तथा पशुवधहेतुत्वात् तद्भोऽज्ञानम् । तथा पशुवध-तिलादिदहन-जलाद्यवगाहनादिषु संसारहेतुषु
मोक्षहेतुत्वबुद्धेः, दया-प्रशम-ब्रह्मचर्या-ऽऽकिञ्चन्यादिषु तु मोक्षकारणेषु भवहेतुत्वाध्यवसायतो यदृच्छोपलम्भात् तस्याऽज्ञानम् । तथा
विरत्यभावेन ज्ञानफलाभावाद् मिथ्यादृष्टेरज्ञानम् ॥ इति गार्थार्थः ॥ ११५ ॥

तदेवं प्रसङ्गः प्रतिपादितो हेतु-फलभावादपि मति-श्रुतयोर्भेदः, सांप्रतं भेदभेदात् तयोस्तमभिधातुमाह-

भेयकयं च विसेसणमट्टावीसइविहंगभेयाइ । इंदियविभागओ वा मइ-सुयभेयो जओऽभिहियं ॥ ११६ ॥

भेदा अवग्रहादयः, अज्ञा-ऽनज्ञप्रविष्टत्वादयश्च, तत्कृतं वा मति-श्रुतयोर्विशेषणं भेदः, यतोऽवग्रहादिभेदादष्टाविंशत्यादिविधं मति-
ज्ञानं 'वक्ष्यते' इति शेषः, श्रुतज्ञानं त्वज्ञा-ऽनज्ञप्रविष्टत्वादिभेदमभिधास्यते । अथवा इन्द्रियविभागाद् मति-श्रुतयोर्भेदः, यतोऽन्यत्र
पूर्वगतेऽभिहितम् ॥ इति गार्थार्थः ॥ ११६ ॥

किमभिहितम् ?, इत्याह-

सोइंदिओवलच्छी होइ सुयं सेसयं तु मइनाणं । मोत्तणं दव्वसुयं अक्खरलंभो य सेसेसु ॥ ११७ ॥

इन्द्रो जीवस्तस्येदमिन्द्रियम्, श्रूयतेऽनेनेति श्रोत्रम्, तच्च तदिन्द्रियं चेति श्रोत्रेन्द्रियम्, उपलम्भनमुपलब्धिज्ञानम्, श्रोत्रेन्द्रि-
येणोपलब्धिः-श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरिति तृतीयासमासः, श्रोत्रेन्द्रियस्य वोपलब्धिः श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरिति पष्ठीसमासः, श्रोत्रेन्द्रिय-
द्वारकं ज्ञानमित्यर्थः, श्रोत्रेन्द्रियेणोपलब्धिर्यस्येति बहुव्रीहिणाऽन्यपदार्थं शब्दोऽप्यधिक्रियते । ततश्चाद्यसमासद्वये श्रोत्रेन्द्रियद्वारकमभि-
लापलावितोपलब्धिलक्षणं भावश्रुतमुक्तं द्रष्टव्यम्, बहुव्रीहिणा तु तस्यां भावश्रुतोपलब्ध्यावमुक्तस्य वदतो द्रव्यश्रुतम्, तदुपयुक्तस्य
तु वदत उभयश्रुतमभिहितं वेदितव्यम् । इह च व्यक्तेर्दृष्टफलत्वात् सर्वं वाक्य सावधारणं भवति, इष्टथाऽवधारणविधिः प्रवर्तते; ततः
'चैत्रो धनुर्धर एव' इत्यादिष्विवेहाऽयोगव्यक्तेर्देनाऽवधारणं द्रष्टव्यम्, तद्यथा-श्रुतं श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव, न तु श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः
श्रुतमेवेति; श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिस्तु श्रुतं मतिर्या भवति, यथा धनुर्धरश्चैत्रोऽन्यो वेति, श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धेरवग्रहे-हादिरूपाया मतित्वात्,

१ भेदकृतं च विशेषणमष्टाविंशतिविधमभेदादि । इन्द्रियविभागतो वा मति-श्रुतभेदो यतोऽभिहितम् ॥ ११६ ॥

२ श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिर्भवति श्रुतं शेषकं तु मतिज्ञानम् । मुक्त्वा द्रव्यश्रुतमक्षरलाभमत्र नेपेयु ॥ ११७ ॥

श्रुतानुसारिण्यास्तु श्रुतरादिति; यदि पुनः श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतमेतत्सवधारयते, तदा तदुपलब्धेर्मतिरत्र सर्वथैव न स्यात्, इष्यते न कस्यापि तदपीति भागः । यदि श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतम्, तर्हि शेषः किं भवतु ? इत्याह- 'संसयः त्रित्यादि' श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः निहाय शेषः यद्यधुरादीन्द्रियतुष्टयोपलब्धिरूपः तद् मतिज्ञानं 'भगति' इति उच्यते । तुल्यं समुच्चये, स चैव समुच्चिनोति न केन श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरितिज्ञानम्, किन्तु श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः काचिदग्राहे हादिमात्ररूपा मतिज्ञानं भवति, तथा च सत्यनन्तरमयधारणव्याप्यानगुणपञ्च भवति । 'संसयः तु भगतिः' इति सामान्येनैवोक्ते शेषस्य सारस्याऽप्युत्तरगौणे मतिरूपे प्राप्ते सत्यपवादमाह- 'मोक्षेण दध्यनुयति' पुस्तकादिलिखितं यद् द्रव्यश्रुतं तद् द्रव्यत्वा परित्यज्यैव शेष मतिज्ञानं द्रष्टव्यम्, पुस्तकादिन्यस्त हि भावश्रुतकारणत्वात् शब्दवद् द्रव्यश्रुतमेव, इति कथं मतिज्ञानं स्यात् ? इति भावः । न केवलं श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतम्, किन्तु यत्र शेषेषु चतुर्षु चधुरादीन्द्रियेषु श्रुतानुसारिसाभिलाषविज्ञानरूपोऽक्षरलाभः सोऽपि श्रुतम्, न तदक्षरलाभमात्रम्; तस्येहाऽप्यायायात्मके मतिज्ञानेऽपि सन्नावादिति ॥

आह- यदि चधुरादीन्द्रियाक्षरलाभोऽपि श्रुतम्, तर्हि यदाद्यगाथावयवे 'श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव श्रुतम्' इत्यवधारणं कृतम्, तद् नोपपद्यते, श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धेरपीदानीं श्रुतरेन समाधितत्वात् । नैतदेवम्, श्रोत्रेन्द्रियाक्षरलाभस्यापि श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरूपत्वात्, स हि श्रुतानुसारिसाभिलाषज्ञानरूपोऽप्यविनियते, श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिपरिचयैव श्रुतमुक्ता । ततश्च साभिलाषविज्ञानं शेषेन्द्रियद्वारेणाऽप्युत्पन्नं योपेतया श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव मन्तव्यम्, अभिलाषस्य सर्वस्यापि श्रोत्रेन्द्रियग्रहणयोग्यत्वादिति ॥

अत्राह- ननु 'सोऽदिओपलब्धी होइ सुय' 'तथा 'अक्षरलम्भो य संसेसु' इत्युभयवचनाच्छ्रुतज्ञानस्य सर्वेन्द्रियनिमित्ता सिद्धा, तथा 'संसयः तु भगतिः' इति वचनात्, तुल्यं समुच्चयाद्य मतिज्ञानस्यापि सर्वेन्द्रियकारणता मतिरुचिता, भवद्विस्तिन्द्रियविभागाद् मति श्रुतयोर्भेद मतिपादयितुमाशङ्क्य, स चैव न सिध्यति, द्वयोरपि सर्वेन्द्रियनिमित्तायास्तुल्यत्वमतिपादनादिति । अतोच्यते- साधूक्तं भगता, किन्तु यद्यपि श्रोत्रेन्द्रियद्वाराऽऽयातत्वात् तदक्षरलाभः श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरुच्यते, तथाऽप्यभिलाषात्मकरादसी श्रोत्रेन्द्रियग्रहणयोग्य एव, ततश्च तत्त्वतः श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरैवाऽप्यम् । तथा च सति परमार्थतः सर्वं श्रोत्रविषयमेव श्रुतज्ञानम्, मतिज्ञानं तु तद्विषयं श्रोत्रेन्द्रियविषयं च सिद्धं भवति; अतः इत्थमिन्द्रियविभागाद् मति श्रुतयोर्भेदो न विहन्यते, इत्यलं निस्तरेण ॥ इति पूर्वगतगाथासंक्षेपाय ॥ ११७ ॥

अथ विस्तरार्थमभिधित्सुर्भाष्यकार एव परेण पूर्वपक्षकारयितुमाह-

विशे०

॥ ७८ ॥

‘सोऽवलोक्षी जइ सुयं न नाम सोऽगहादओ बुद्धी । अह बुद्धीओ न सुयं अहोभयं संकरो नाम ॥ ११८ ॥
 ‘श्रोत्रोपलब्धिरेव श्रुतम्’ इत्यवधारणार्थमनवगच्छतः ‘श्रुतमेव तदुपलब्धिः’ इत्येवं च तदर्थमवबुध्यमानस्य परस्य वचनमि-
 दम्, तत्र तथा— यदि श्रोत्रोपलब्धिः श्रुतमेव, तर्हि ‘नाम’ इति कोमलामन्त्रणे, अहो ! श्रोत्रेन्द्रियद्वारोत्पन्ना अवग्रहे-हादयो बुद्धिर्मतिज्ञानं
 न प्राप्नुवन्ति, तदुपलब्धेः सर्वस्या अपि श्रुतत्वेनास्वधारणात् । मा भूवंस्ते मतिज्ञानम्, किं नः क्षयते ? इति चेत् । नैवम्, तथा च सति
 सति तस्य वक्ष्यमाणाऽष्टाविंशतिभेदभिन्नत्वहानेः । अथैतदोपभयाद् बुद्धिस्तेऽभ्युपगम्यन्ते, ततस्तर्हि न ते श्रुतम्, तर्हि न सत्येक-
 ‘सोऽन्दिओवलक्षी होइ सुयं’ इत्यसंगतं प्राप्नोति । अथोभयदोषपरिहारार्थं ‘उभयं’ बुद्धिश्च श्रुतं च ते इष्यन्ते । तर्हि न सत्येक-
 स्थानमीलितक्षीर-नीरयोरिव संकरः संकीर्णता मति-श्रुतयोरामोति, न पृथग्भावः । अथवा ‘यदेव मतिस्तदेव श्रुतं, यदेव च श्रुतं तदेव
 मतिः’ इत्येवमभेदोऽप्यनयोः स्यात्, इति स्वयमेव द्रष्टव्यम् ; भेदश्चेह तयोः प्रतिपादयितुं प्रस्तुतः, तदेतच्छान्तिकरणप्रवृत्तस्य वेतालो-
 स्थानम् ॥ इति प्रेरकगार्थः ॥ ११८ ॥

तदेतत् मेर्यं केचिद् यथा परिहरन्ति, तथा तावद् दर्शयन्नाह—

‘सोऽन्दिओवलक्षी’ इत्यत्र श्रोत्रेन्द्रियेणोपलब्धिर्यस्येति केवलबहुव्रीणाश्रयणात् श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः शब्द एवेति केचिद्
 केई वेन्तरस सुयं सद्दो सुणओ मइ त्ति, तं न भवे । जं सव्वो चिय सद्दो दव्वसुयं तस्स को भेयो ? ॥ ११९ ॥
 एवं स च प्रज्ञापकस्य द्रुवतः श्रूयत इति कृत्वा श्रुतम्, श्रूयतस्तु श्रोतुरवग्रहे-हा-ऽपायादिरूपेण मन्यते ज्ञायत इति मतिः । एवं
 च सत्युभयमुपपन्नं भवति, श्रोतृगतास्वग्रहादीनां च श्रुतत्वं परिहृतं भवति । आचार्यः प्राह— ‘तं न भवे त्ति’ तदेतत् केपाश्चिद् मतं
 युक्तं न भवति । कुतः ? इत्याह— यद् यस्मात् कारणाद् द्रुवतः श्रोतुश्च संचन्धी सर्व एव शब्दो द्रव्यश्रुतम्, द्रव्यश्रुतमात्रत्वेन च
 सर्वत्र तुल्यस्य सतस्तस्य शब्दस्य को भेदः को विशेषः, येनासौ वक्तारि श्रुतं, श्रोतरि तु मतिः स्यात् ? । यदपि ‘श्रूयत इति श्रुतं’
 ‘मन्यत इति मतिः’ उच्यते, तत्रापि धात्वन्तरमात्रकृत एव विशेषः, शब्दस्तु स एव श्रूयते स एव मन्यते, इति न केचिदुभयं दृश्यते ॥
 इति गार्थः ॥ ११९ ॥

१ श्रोत्रोपलब्धिर्यस्य श्रुतं न नाम श्रोत्रायग्रहादयो बुद्धिः । अथ बुद्धयो न श्रुतमयोभय संकरो नाम ॥ ११८ ॥ २ गाथा ११७ ।

३ केचिद् द्रुवतः श्रुतं शब्दः श्रुततो मतिरिति, तद् न भवेत् । यत् सर्व एव शब्दो द्रव्यश्रुतं तस्य को भेदः ? ॥ ११९ ॥

दूषणान्तरपर्याह—

‘किंवा नाणोऽहिमणं सर्वेण जइ यं सद्विन्नानं । गहियं तो को भयो भणओ सुणओ वजो तस्स ॥ १२० ॥’

यदि वा ज्ञाने ज्ञानविचारेऽधिकृते किं पुद्गलसद्भावत्वरूपेण शब्देन श्रुतीनेन कार्यम्, अप्रस्तुतत्वात् ? । अथ श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धि शब्देन शब्दविज्ञानं गृह्यत इति । अत्राह—‘जइ येत्यादि’ यदि च श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धे, शब्दस्य कारणभूतत्वात् कार्यभूतत्वाचोपचारतो चरतुगत श्रोतुगत च शब्दविज्ञानं श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः शब्दवाच्यत्वेन श्रुतीतम्, तच्च द्युतम् श्रुतं श्रुतस्तु मतिरित्युच्यते । इत् ! तत्-स्तहि तस्य विज्ञानस्य द्युतम् । शृण्वतो वा यो भेदो विशेष, स क ? इति कथ्यताम्, येन तद् वयं द्युतं, श्रोतुश्च मतिः स्यात् ? इति नास्त्यसौ विशेषः, शब्दज्ञानत्वाविशेषादिति भावः । किञ्च, एव सति श्रोतुरपि कदाचिच्छ्रुत्यनन्तरमेव द्युतम् सैव शब्दजनितं तन्मतिरवशिष्टा श्रुतं मत्सजति ‘वेतस्स सुय’ ‘सुणओ मई’ इत्यभ्युपगमात् ; ततश्च तदेवैकम् इति कोऽतिशयः कृतः स्यात् ? इति । किञ्च, यदि शृण्वतः सर्वदेव मतिरित्यप्येकान्न, तर्हि यदेतद् व्यक्त सर्वत्रास्त्येते— आचार्यपारम्पर्येणैवं श्रुतमायात्ममिति, तदस्माज्जानोति, तीर्थकरादर्गं सर्वेषामपि श्रोतृत्वेन मतिज्ञानस्यैवोपपत्तेः । अयं नैवम्, तर्ह्येकत्वं मति श्रुतयोः ॥ इति गार्थार्थः ॥ १२० ॥

तदेव ‘केदं वेतस्स सुय’ इत्यादि दूषयित्वा प्रस्तुतप्रकरणोपसद्धारव्याजेन परमेव शिसयन्नाह—

‘भणओ सुणओ व सुय त जमिह सुयाणुसारि विण्णाण । दोण्ह पि सुयाईय ज विन्नाण तयं बुद्धी ॥ १२१ ॥’

तस्माद् ‘द्युतम्’ श्रुतं, शृण्वतस्तु मतिः । इत्येतद् न युक्तम्, उक्तदूषणात्, अनागमिकत्वाच्च । किं तर्हि युक्तम् ? इति चेत् । उच्यते— भणतः शृण्वतो वा यत् किमपि श्रुतानुसारि परोपदेशाद्वचनानुसारि विज्ञानं, तदिह सर्वं श्रुतम्, यत् पुनर्द्वयोरपि वक्तु-श्रोत्रो श्रुतातीतं हृषीक भनोभात्रनिमित्तमग्रहादिरूपं विज्ञानं, तत् सर्वं बुद्धिमतिज्ञानमित्यर्थः । तदेव द्वयोरपि वक्तु श्रोत्रो मति श्रुते यथोक्तस्य अभ्युपगन्तव्ये, न पुनरेकैकस्यैकमिति भावः ॥ इति गार्थार्थः ॥ १२१ ॥

भयतेऽयम्, किन्तु ‘सोओमलद्धी जइ सुय न नाप सोउगहादओ बुद्धी’ इत्यादिना य. परेण पूर्वपक्षो व्यथापि, तस्य तर्हि क-परितारः ? इत्याशङ्क्य भाष्यकार एवेदानीं ‘सोइदिओमलद्धी होइ सुय’ इत्यादिमूलगाथां विवृण्वन्नाह—

१ किंवा नाणोऽहिमणं सर्वेण जइ यं सद्विन्नानम् । श्रुतीतं तत् को भेदो भणतः शृण्वतश्च यस्सुय ? ॥ १२० ॥ २ गार्था ११९ ।

३ भणतः शृण्वतो वा श्रुतं तद् यदिह श्रुतानुसारि विज्ञानम् । द्वयोरपि श्रुतमिति यद् विज्ञानं तद् बुद्धिः ॥ १२१ ॥ ४ गार्था ११८ । ५ गार्था ११७ ।

सोऽइदिओवलङ्घी चेव सुयं न उ तई सुयं चेव । सोऽइदिओवलङ्घी वि काइ जम्हा मइन्नाणं ॥ १२२ ॥

इह श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिशब्दस्य तृतीया-षष्ठ्यसमासः, बहुव्रीहिश्च; आद्यसमासद्वयेन भावश्रुतम्, बहुव्रीहिणा तु भावश्रुतानुपयुक्तस्य वदतो द्रव्यश्रुतम्, तदुपयुक्तस्य तु द्रुवत उभयश्रुतं गृहीतमिति प्राग्वृत्तौ दर्शितं सर्वं द्रष्टव्यम् । अवधारणविधिमपि प्रागुपदर्शितमाह—‘श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धेरिव श्रुतं’ इत्येवमवधारणीयम् । ‘न उ तई ति’ न पुनः ‘सा श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतमेव’ इति । कुतो नैवमवधार्यते ?, इत्याह— यस्माच्छ्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरपि काचिदश्रुतानुसारिणी अवग्रहे-हादिमात्ररूपा मतिज्ञानमेव, अतः ‘श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतमेव’ इति नावधार्यत इति भावः । एवं च सति ‘नै नाम सोऽउगहादओ बुद्धी’ इत्यादि परेण यत् प्रेरितं, तत् परिहृतं भवति, श्रोत्रावग्रहादीनामपि बुद्धिरूपतायाः समर्थितत्वात् ॥ इति गाथार्थः ॥ १२२ ॥

तदेवमवधारणविधिना श्रोत्रावग्रहादीनां मतित्वं समर्थितम्, यदि वा ‘सैसयं तु मइन्नाणं’ इत्यत्र योजसौ तुशब्दः, ततोऽपि तेषां तत् समर्थ्यत इति दर्शयन्नाह—

तुसमुच्चयवयणाओ व काई सोऽइन्दिओवलङ्घी वि । मइरेवं सइ सोऽउगहादओ हुन्ति मइभेया ॥ १२३ ॥

‘सैसयं तु मइन्नाणं’ इत्यत्र योजसौ तुशब्दः समुच्चयवचनः, ततश्च किमुक्तं भवति ?—शेषकं मतिज्ञानं, काचिदनपेक्षित-परोपदेशार्हद्वचना श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिश्च मतिज्ञानमित्येवं वा श्रोत्रावग्रहादयो भवन्ति मतिभेदाः । तथा च सति मतेरष्टाविंशतिभेदत्वं न परिहीयते, ततश्च ‘नै नाम सोऽउगहादओ बुद्धी’ इत्यादि परमेर्यं प्रतिक्षिप्तमेव ॥ इति गाथार्थः ॥ १२३ ॥

मूलगाथाया व्याख्यातशेषं व्याख्यानयन्नाह—

पैत्ताइगयं सुयकारणं ति सइओ व्व तेण दव्वसुयं । भावसुयमक्खराणं लाभो सैसं मइन्नाणं ॥ १२४ ॥

मूलगाथायां ‘श्रोत्रावग्रहादयः, शेषकं च मतिज्ञानम्, इत्युक्ते शेषस्य सर्वस्याऽप्युत्सर्गतो मतिर्वे प्राप्ते, अपवादः—‘भौतूणं दव्वसुयं ति’ इत्युक्तम् । तत्र किं तद् द्रव्यश्रुतं यदिह वर्ज्यते ?, इत्याह भाष्यकारः—पञ्चादिगतं पुस्तक-पञ्चादिलिखितम्, तेन कारणेन द्रव्यश्रुतं, येन किं ?, इत्याह—श्रुतकारणमिति । किंवत् ?, इत्याह—शब्दवदिति यथा भावश्रुतकारणत्वाच्छब्दो द्रव्यश्रुतम्,

१ श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिश्चैव श्रुतं न तु सा श्रुतं चैव । श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरपि काचिद् यस्माद् मतिज्ञानम् ॥ १२२ ॥ २ गाथा ११८ ।

३ गाथा ११७ । ४ तुसमुच्चयवचनाद् वा काचिच्छ्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरपि । मतिरेवं सति श्रोत्रावग्रहादयो भवन्ति मतिभेदाः ॥ १२३ ॥

५ पञ्चादिगतं श्रुतकारणमिति शब्द इव तेन द्रव्यश्रुतम् । भावश्रुतमक्षराणां लाभः शेषं मतिज्ञानम् ॥ १२४ ॥

तथा पुस्तक पत्रादित्यस्तमपि तत्कारणत्वाद् द्रव्यश्रुतमित्यर्थः । तद् द्रुत्वा शेष शेषचक्षुरादीन्द्रियोपलब्धिरूप मतिज्ञानम् । 'भावसु-
यमस्वरूपमित्यादि' न केवल श्रोत्रोद्द्रयोपलब्धि श्रुतम्, यत्र श्रुतानुसारित्वाद् भावश्रुत भावश्रुतरूप. शेषेषु चक्षुरादीन्द्रियेष्वस्वराणां
लाभ परोपदेशाद्भवानुसारिण्यस्वरोपलब्धिरित्यर्थः, सोऽपि श्रुतम्, इत्येव मूलगाथायां सवन्ध' कार्य इति हृदयम्, स च प्राग् वृत्तौ
कृत एव । तस्माच्चाक्षरलाभाच्चक्षुरादीन्द्रियेषु यच्छेषमश्रुतानुसार्यग्रहे हा'पुलब्धिरूप, तद् मतिज्ञानम्, इत्येवमिहाऽप्येतत् सवध्यते ॥
इति गार्थः ॥ १२४ ॥

अथ पर पूर्वापरविरोधमुद्धृत्यत्राह-

ऊह सुयमस्तरलाभो न नाम सोऽवलिद्धिरेव सुय । सोऽवलिद्धिरेवस्तराह सुइतमवाउ चि ॥ १२५ ॥
इयमपि प्राग् सूत्रगाथावृत्तौ दर्शिताथ, तथापि विस्मरणशीलानामनुग्रहार्थं किञ्चिद् व्याख्यायते । ननु यत्कृत्यायेन शेषेन्द्रिया
क्षरलाभोऽपि श्रुतम्, तर्हि 'श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव श्रुतम्' इति यदवधारण कृत, तदसङ्गतं प्राप्नोति, शेषेन्द्रियाक्षरलाभस्यापि श्रुतत्वात् ।
अत्रोत्तरमाह- 'सोऽवलिद्धिरेवेत्यादि' यद्यसौ शेषेन्द्रियाक्षरलाभोऽपि श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिर्न स्यात्, तदा स्यादेवाऽवधारणमसंगतम्,
तत्र नास्ति, यत्. शेषेन्द्रियद्वाराऽऽयातज्ञानेऽपि प्रतिभासमानान्यस्वराणि श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव ॥

अहो ! महदाश्चर्यं, यतो यदि शेषोऽवलिद्धिरेव ? सा चेत्, कथं शेषेन्द्रियाक्षरलाभः ? इत्याह-
शङ्कयाह- 'सुइतमवाउ चि' शेषेन्द्रियज्ञानमतिभासभाञ्जि अक्षराणि श्रोत्रोपलब्धिरेव । कुत ? इत्याह- तेषां श्रुते श्रवणस्य सभ
वात्, इदमुक्तं भवति- अभिलाषरूपाणि क्षेता-यस्वराणि, अभिलाषश्च तस्मात् वा विवक्षिते काले, अन्यदा वा, तत्र वा विवक्षिते
पुरुषे, अन्यत्र वा श्रवणयोग्यतान्द्रोत्रेणोपलभ्यते । अतः श्रोत्रोपलम्भयोग्यरेन श्रुतिसम्भात् सर्वोऽप्यभिलाष. श्रोत्रोपलब्धिरेव,
इति न किञ्चिदवधारण विरुध्यते ॥ इति गार्थः ॥ १२५ ॥

किं सर्वोऽपि शेषेन्द्रियाक्षरलाभ श्रुतम्, आहोस्वित् कश्चिदेव ? इत्याह-

सोऽपि हु सुयस्वरलाभो जो लाभो त सुय मई सेसा । जइ वा अणक्स्वरच्चिय सा सञ्जा न प्यवसेजा ॥ १२६ ॥

१ यदि शुनमक्षरलाभो न नाम श्रोत्रोपलब्धिरव श्रुतम् । श्रोत्रोपलब्धिरेवाऽक्षराणि श्रुतिसम्भवाविति ॥ १२५ ॥

२ सोऽपि गन्तु श्रुताक्षरलाभो जो लाभो त सुय मति शेष । यदि याऽक्षरैरेव सा सञ्जा न प्यवसेजा ॥ १२६ ॥

विशे०

॥ ८२ ॥

सोऽपि च शेषेन्द्रियाक्षरलाभः स एव श्रुतं, यः किम्?, इत्याह— यः श्रुताक्षराणां लाभः, न सर्वः, यः संकेतविषयशब्दानुसारी, सर्वज्ञवचनकारणो वा विशिष्टः श्रुताक्षरलाभः, स एव श्रुतम्, न त्वश्रुतानुसारी; ईहा-ऽपायादियु परिस्फुरदक्षरलाभमात्रमित्यर्थः। 'जइ व चि' यदि पुनरक्षरलाभस्य सर्वस्यापि श्रुतेन क्रीडीकरणानक्षरैव मतिरभ्युपगम्येत, तदा सा यथाऽवग्रहे-हा-ऽपायधा-रणारूपा सिद्धान्ते प्रोक्ता, तथा सर्वाऽपि न प्रवर्तेत सर्वाऽपि मतिर्वै नानुभवेदित्यर्थः, किन्तु नक्षरत्वादवग्रहमात्रमेव मतिः स्यात्, न त्वीहादयः, तेषामक्षरलाभात्मकत्वात्। तस्माच्छ्रुतानुसार्येवाक्षरलाभः श्रुतम्, शेषं तु मतिज्ञानम् ॥ १२६ ॥

तदेवं व्याख्याता भाष्यकृताऽपि 'सोऽइदोवलङ्गी' इत्यादिगाथा; सांप्रतं त्वस्यां यः श्रुतविषयः पर्यवसितोऽर्थः प्रोक्तो भवति, तं संपिण्डचोपदर्शयति—

देववसुयं भावसुयं उभयं वा किं कहं व होज्ज चि । को वा भावसुयं सो देववाइसुयं परिणमेज्जा ? ॥ १२७ ॥

इह 'सोऽइदोवलङ्गी' इत्येतस्यां गाथायां 'मौत्तूणं दव्वसुयं' इत्यनेन पुस्तकादिन्यस्तं द्रव्यश्रुतमुक्तम्, अक्षरलाभवचनात्तु भावश्रुतम्, श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिवचनेन तु शब्दः, तद्विज्ञानं चेत्युभयश्रुतमुक्तम्। तत्राऽनन्तरवक्ष्यमाणपूर्वगतगाथायामेति चिन्त्यते— किं तद् द्रव्यादिश्रुतम्?, कथं वा तद् भवति?, को वा कियान् वेत्यर्थः, भावश्रुतस्यांशो भागो द्रव्यश्रुतं द्रव्यश्रुतरूपतया, आदिशब्दादुभयश्रुतरूपतया वा परिणमेत् ॥ इति गाथार्थः ॥ १२७ ॥

का पुनरसौ पूर्वगतगाथा?, इत्याह—

बुद्धिदिट्ठे अत्थे जे भासइ तं सुयं मईसहिंयं । इयरत्थ वि होज्ज सुयं उवलङ्घिसमं जइ भणेज्जा ॥ १२८ ॥

मति-श्रुतयोर्भेदोऽत्र विचार्यत्वेन प्रस्तुतः, इत्यतः केचिदेतां गाथां तदनुयायित्वेन व्याख्यानयन्ति; भाष्यकारस्तु तेनाऽपि प्रकारेण पश्चाद् व्याख्यास्यति, सांप्रतं तु प्रस्तावनाऽनुयायित्वेन तावद् व्याख्यायते— तत्र बुद्धिः श्रुतरूपेह गृह्यते, तथा दृष्टा गृहीताः पर्यालोचिता बुद्धिदृष्टा अभिलाष्या अर्थाः पदार्थाः, ते च बहवः सन्ति, अतस्तन्मध्याद् वक्ता यान् भापते वक्ति तच्छ्रुतम्। कथं यान् भापते?, इत्याह— मतिः श्रुतोपयोगरूपा तत्सहितं यथा भवति, एवं यान् भावान् भापते तच्छ्रुतमुभयरूपमित्यर्थः। इदमुक्तं भवति—

१ गाथा ११७। २ द्रव्यश्रुतं भावश्रुतमुभयं वा किं कथं वा भवेदिति। को वा भावश्रुतयो द्रव्यादिश्रुतं परिणमेत्? ॥ १२७ ॥

३ बुद्धिदृष्टेऽर्थे यान् भापते तत् श्रुतं मतिसहितम्। इतरत्राऽपि भवेत् श्रुतमुपलब्धिसमं यदि भवेत् ॥ १२८ ॥

श्रुतात्मा ननु इत्युपलब्धानर्थान्तिदुपयुक्तस्यैव वदतो द्रव्यश्रुतभावाश्रुतरूपमुभयश्रुत भवति, तच्छ्रुतमित्युक्तेऽपि सामर्थ्यादुभयश्रुत लभ्यते 'जे भासइ' इत्यनेन शब्दरूपस्य द्रव्यश्रुतस्य सूचितत्वात्, 'बुद्धिदिष्टे अत्ये' इत्यनेन, 'मईसहि' इत्यनेन च भावश्रुतस्याऽभिधितिस-
त्तरादिति । तदेतान्ता 'मईसहिओरलदी' इत्यादिगाथोक्तस्योभयश्रुतस्य स्वरूपयुक्तम्; यान् पुन' प्रथम श्रुतमुद्धा दृष्टानपि पञ्चाद-
भ्यासात्तदेवाऽनुपयुक्तो यत्किं तद् द्रव्यश्रुतम्, इत्येतावद् गाथायामनुक्तमपि सामर्थ्याद् गम्यते; तथा यान् श्रुतमुद्धा पश्यत्येव, न
तु मनसि स्फुरतोऽपि भाषते तद् भावश्रुतम्, इतीदमपि स्वयमेवाऽगन्तव्यम् । तदेतावता किं तद् द्रव्यादिश्रुतम्?, कथं वा तद् भवति?,
इत्येव निश्चितम् । अथ 'को या भावसुयसा' इत्यादि चिन्त्यते- तत्र भावश्रुतमुभयश्रुताद् द्रव्यश्रुताच्चाऽनन्तगुणम्, एतस्मात्तुभय-
श्रुत द्रव्यश्रुत चानन्तमेव भागे रतेति भावनीयम्, वाच क्रमवर्तित्वात्, आयुषश्च परिमितत्वात् सर्वेषामपि भावश्रुतत्रिपयभू-
तानामर्थानामनन्ततममेव भाग वक्ता भाषत इति भाव । तत्र भावश्रुतस्याऽनन्ततम एव भागो द्रव्यश्रुतत्वेनोभयश्रुतत्वेन च परिणम-
तीत्युक्तं भवति । एतच्च सर्वमनन्तरमेव भाष्यकारः स्वयमेव विस्तरतो भणित्यतीत्यल विस्तरेण ॥

आह- ननु यादुपयुक्तो भाषते तदुभयश्रुतम्, यास्तिरनुपयुक्तो वक्ति तद् द्रव्यश्रुतमित्युक्तम्, यास्तिहि न भाषते, केवल श्रुत-
मुद्धा पश्यत्येव, तापि द्रव्यश्रुतरूपता, उभयश्रुतरूपता च किमिति नेव्यते? इत्याशङ्कस्याह- 'इयस्थ वीत्याद्युत्तरार्थ' 'जे भासइ
त सुय' इत्युक्ते तत्प्रतियोगित्वरूपमभाषमाणान्तराभावि भावश्रुतमेव इतरत्र शब्दवाच्य भवति । तत्राद्यमर्थः-द्रव्यश्रुतोभयश्रुताभ्या-
भिनन्त्रापि भावश्रुते भगव् श्रुत-द्रव्यश्रुतरूपता, उभयश्रुतरूपता वा भवेदित्यर्थ । यदि किं स्यात्?, इत्याह-उपलम्भनमुपलब्धि-
स्तरतम तत्प्रमाण यदि भणेत-यान् इ वस्तुनिकुरामुपलभते तान्तरसंगुणयुक्तोऽनुपयुक्तो वा यदि वदोदित्यर्थः; एतच्च नास्ति, श्रुतोपलब्ध्या
उपलब्धानामर्थानामनन्तरत्वात्, यच्च तन्मरितत्वात्, आयुषश्च परिमितत्वादिति । तस्मादभिलाषानां श्रुतोपलब्ध्या समुपलब्धानां
भाषानां म-यात् सर्वाणां अपि जन्मनाऽनन्ततममेव भाग भाषते वक्ता, अतस्तेवाऽनुपयुक्तस्य वदतो द्रव्यश्रुतरूपता, उपयुक्तस्य तु वदत-
उभयश्रुतरूपता भजेत्, नेतरत्र भावश्रुते, भाषणस्यैवाऽसम्भवात् ॥ इति पूर्वोक्तगाथार्थः ॥ १२८ ॥

तदेव व्याख्याताऽस्माभिरिय गाथा, समेत भाष्यकारस्तद्वार यानमाह-

जे सुयदुब्धिदिष्ट सुयमइसहिओ पभासई भागे । त उभयसुय भन्नइ द्रव्यसुय जे अनुपउत्तो ॥ १२९ ॥

गताथर, ननर सुवार्थ किञ्चिद् व्याख्यायते-श्रुतरूपा यत्रा दुब्धितया दृष्टा. पर्यालोचिता ये भावास्तन्माध्याद् 'मईसहि'य

१ गाथा ११७ । २ गाथा १२७ । ३ यान् श्रुतमुद्धिदृष्टव श्रुतमात्राहित प्रभाषते भावात् । तदुभयश्रुत भण्यते द्रव्यश्रुत याननुपयुक्त ॥ १२९ ॥ ४ गाथा १२८ ।

इत्यस्य तात्पर्यव्याख्यानमाह— श्रुतात्मकमिति सिहितः श्रुतोपयुक्त इति यावत्, यान् भावान् प्रभाषते तद् द्रव्य-भावरूपमुभयश्रुतं भण्यते । यान् पुनरनुपयुक्तो भाषते तद् द्रव्यश्रुतं शब्दमात्रमेवेत्यर्थः । यांस्तु श्रुतबुद्ध्या पर्यालोचयत्येव केवलं, न तु भाषते, तद् भाव-श्रुतमित्यर्थाद् गम्यते ॥ इति गाथार्थः ॥ १२९ ॥

उत्तरार्धव्याख्यानमाह—

इयत्स्थ वि भावसुये होज्ज तय तस्समं जइ भणिज्जा । न य तरइ तत्तिथं सो जमणेगुणं तयं तत्तो ॥ १३० ॥

यद् भाषते तदुभयश्रुतं द्रव्यश्रुतं वेत्युक्ते भावश्रुतमेवेतरत्रशब्दवाच्यं गम्यते । ततश्चेतरत्राऽपि भावश्रुते भवेत् तद् द्रव्यश्रुत-मुभयश्रुतं वा, यदि तत्सममुपलब्धिसमं भणेत, तच्च नास्ति, यस्माच्छ्रुतज्ञानी स्वबुद्ध्या यावदुपलभते तावद् वक्तुं 'न तरति' न शक्नोति । कुतः ? इत्याह—यद् यस्मात् कारणात् ततो भाषाविषयीकृताच्छ्रुतात् तदशक्यभाषणक्रियं भावश्रुतमेकगुणमनन्तगुणम्, अतो नोपलब्धिसमं भणति ॥ इति गाथार्थः ॥ १३० ॥

उपलब्धिसममित्येतस्य समारोविधिमाह—

सैह उवलद्धीए वा उवलद्धिसमं तथा व जं तुळं । जं तस्समकालं वा न सव्वहा तरइ वोत्तुं जे ॥ १३१ ॥

यद् भाषणमुपलब्ध्या सह वर्तते तदुपलब्धिसमम्, प्राकृतशैलीनिपातनात् सहस्य समभावः, या या श्रुतोपलब्धिस्तया तथा सह यद् भाषणं तदुपलब्धिसममित्यर्थः, 'तथा व जं तुळं ति' तथा वोपलब्ध्या यत्तुल्यं समानं तदुपलब्धिसमं—यावती काचिच्छ्रुतोपलब्धिस्तत्तुल्यं तत्संख्यं यद्भाषणं तद् वोपलब्धिसममित्यर्थः । 'जं तस्समकालं वेति' तयोपलब्ध्या समकालं वा यद् भाषणं तदुपलब्धिसमम्, यथा मध्ये शूलं वेदयतस्तत्समकालमेवाऽन्यस्मै तज्जथाकथनम्, एवमन्तः सर्वापि श्रुतोपलब्धिमनु-भवतस्तत्समकालमेव यद् भाषणं तद् वोपलब्धिसममिति भावः । किं बहुना ? सर्वथा सर्वस्मिन्नपि समासविधायकं तात्पर्यार्थः । कः ? इत्याह—श्रुतज्ञानी यावच्छ्रुतबुद्ध्या समुपलभते, तावत् सर्वं न तरति न शक्नोति वक्तुम् । 'जे' इत्यलङ्कारमात्रे ॥ इति गाथार्थः ॥ १३१ ॥

अथ कथं पुनरन्ये एतां गाथां मति-श्रुतभेदार्थे व्याख्यानयन्ति ? इत्याह—

१ इतरत्राऽपि भावश्रुते भवेत् तत् तत्सम यदि भणेत । न च तरति (शक्नोति) तावत् स यदनेकगुण तत् ततः ॥ १३० ॥

२ सहोपलब्ध्या वोपलब्धिसमं तथा वा यत् तुल्यम् । यत् तत्समकालं वा न सर्वथा तरति (शक्नोति) वक्तुम् ॥ १३१ ॥

'केई नुद्धिदिट्टे मइसहिण् भासओ सुय, तत्थ । किं सद्धो मइरुभय भागसुय सव्वहाऽजुत्त ॥ १३२ ॥

गृहद्वत्ति ।

इह तेनाऽप्याचार्या मति श्रुतयोर्भेद प्रतिपिपान्निगतो 'त्रुद्धिदिट्टे अत्थे ने भासइ' इत्यादिमूलगाथायां 'बुद्धि श्रुतबुद्धि' इति न व्याख्यायानन्ति, किन्तु 'बुद्धिर्भवेति' इति व्यापक्षते । ततश्च जुद्धा मत्या दृष्टेषु बहुवच्यषु मध्ये कश्चित् तद्गृहानर्थान् मति-सहितान् भाषमाणस्य श्रुतं भवति ॥

आह- ननु मतिसायेन मतिसहितो भवति, तत् रूपमर्थानां मतिसहितत्वं निरोपणम् ? । सत्यम्, किन्तु मूलगाथायां 'मेई सहिय' इति रचनान् मत्तुपयोगे वर्तमानोऽत्र वक्ता गृह्यते, अतस्तस्य मत्तुपयोगसहितत्वादर्थानामप्युपचारतस्तत्सहितत्वमुच्यते । तस्माद् मतिसहितानर्थानां स्वरूपयुक्तस्यैव भाषमाणस्य श्रुतं भवतीति तात्पर्यम्, अनुपयुक्तस्य तु वदतो द्रव्यश्रुतम्, पारिदोष्यादभाषमाणस्य पदार्थपर्यायान्तररूप मतितानम्, इति मति श्रुतयोर्भेदः । तदेव कैश्चिद् मूलगाथायां 'पूर्वार्थे व्याख्याते स्वरिदूपणमाह-' 'तत्थ किं सद्धो इत्यादि' तत्र तरेण व्याख्याते भागश्रुत सर्वथाऽयुक्तं स्यात् सर्वथा तदभावः प्राप्नोतीत्यर्थः, तथाहि- किं भाष्यमाणः शब्दो भागश्रुतम्, मतिर्या, उभय या ? इति नयी मतिः । अस्य च त्रितयस्य मध्ये नैकमपि भागश्रुतं युक्तमिति भावः । इति गाथार्थः ॥ १३२ ॥

रूपम् ? इत्याह-

सैहो ता दव्वसुय मइराभिणिगोहिय नवा उभय । जुत्त, उभयाभागे भावसुय कत्थ तं किंवा ? ॥ १३३ ॥

मत्तुपयुक्तस्य शब्दद्वितीयतो यस्तान्छन्दः स द्रव्यश्रुतमेव, इति कथं भागश्रुतं स्यात् ? मतिस्त्वाभिनिगोधिकक्षानम् । भवतु तद्वि मति गच्छद्वलक्षणमुभयं समुदितं भागश्रुतम्, इत्याह- 'नवा उभय जुत्त ति' नैव यथोक्तमुभयं समुदितमपि भागश्रुतं युक्तम्, प्रत्ये-कारस्यायां तदभावाभावात्, न हि प्रत्येकं सिक्तरूपेणैवसत् तैलं समुदितवस्थायामपि भवतीति भावः । तदेवमुभयस्य स्वतन्त्रस्याऽऽस्तन्त्रस्य वा भागश्रुतत्वेनाऽभावे सति तद् भागश्रुतं कं शब्दादौ ? किंवा तत् ? न किञ्चिदिति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ १३३ ॥

अथ भाषापरिणतिकाले मते किमप्याधिस्यमुपजायते, इत्युभयस्य श्रुतत्वं न विरुध्यते, इत्याह-

१ कश्चिद् बुद्धिरष्टान् मतिसहितान् भाषमाणस्य श्रुतं, तत्र । किं शब्दो मतिरुभय भागश्रुतं सव्वहाऽयुक्तम् ॥ १३२ ॥

२ गाथा १२८ । ३ ना इत्यावद् द्रव्यश्रुतं मतिराभिनिगोधिकं नवोभयम् । युक्तं, उभयाभावे भागश्रुतं वा तत्र किंवा ? ॥ १३३ ॥

भासापरिणङ्काले मईए किमहियमहणहत्तं वा ? । भासासंकप्पविसेसमेत्तओ वा सुयमजुत्तं ॥ १३४ ॥

मतेरन्तर्विज्ञानविशेषस्य भाषापरिणतिकाले शब्दप्रारम्भवेलायां पूर्वावस्थातः किमधिकं रूपं संपद्यते ? येनोभयावस्थायां सा ज्ञानान्तरं स्यात् श्रुतव्यपदेशः स्यादित्यर्थः । 'अहणहत्तं वेति' अथवा अन्यथात्वं किं मतेर्भाषापरिणतिकाले निर्मूलत एवाऽन्यथाभावः कः, येन श्रुतत्वं स्यात् ? न कश्चिदिति भावः । भाषाऽऽरम्भ एवाऽत्र विशेषः, इति चेत् ; इत्याह--'भासेत्यादि' भाषायाः संकल्पप्रारम्भः स एव विशेषमात्रं, मात्रशब्दो मनागपि विकारभवननिषेधार्थः, तस्माद् भाषासंकल्पविशेषमात्राद् मतेः श्रुतत्वमयुक्तम् ; एतदुक्तं भवति-- अन्तर्विज्ञानस्य स्वयमविशिष्टस्य बाह्यक्रियारम्भादत्यन्तजातिभेदाभ्युपगमे धावन-वल्गन-करास्फोटनादिबाह्यक्रियाऽऽनन्याद् मतेरानन्त्यमेव स्यात्, स्वयं चाऽऽप्यजातविशेषाणां ज्ञानानां शब्दपरिणतिसंनिधानमात्रत एव ज्ञानान्तरत्वेऽतिप्रसङ्गः स्यात्, अवध्यादिष्वपि तथाप्राप्तेः ॥ इति गाथार्थः ॥ १३४ ॥

तदेवं कैश्चिद् विहितं मूलगाथायाः पूर्वार्धव्याख्यानं दूषितम्, अथोत्तरार्धव्याख्यानमुपदर्श्य दूषयितुमाह--

ईयरत्थ वि मइन्नाणे होज्ज सुयं ति किह तं सुयं होइ ? । किह व सुयं होइ मई सलक्खणावरणभेयाओ ॥ १३५ ॥

'बुद्धिदिष्टे अत्थे' इत्यत्र बुद्धिर्यैर्मतिज्ञानं व्याख्यातम्, तन्मतेन 'ईयरत्थ वि होज्ज सुयं उवलद्धिसमं जइ भणेज्जा' इत्युत्तरार्धगतस्येतरत्रशब्दस्य मतिज्ञानमेव वाच्यम्, शब्दसाहितमतेर्द्रव्यभावश्रुतत्वेनोक्तत्वात्, तदितरस्य मतिज्ञानस्यैव तत्र संभवात् । ततश्च तद्व्याख्यानमनूय दूषयति-- इतरत्रापि मतिज्ञाने श्रुतं भवेद् यद्युपलब्धिसमं भाषेत इति यच्चैरुच्यते, तदयुक्तम्, यतो हन्त ! यद् मतिज्ञानं, तत् कथं श्रुतं भवितुमर्हति ? । श्रुतं चेत्, कथं वा तद् मतिर्भवेत् ? । कुतः पुनरित्थं न भवति ? इत्याह-- मति-श्रुतयोर्यत् स्वकीयं लक्षणं, कर्म चाऽऽवारकं, तयोर्भेदेनाऽऽगमे प्रतिपादनात् । यदि च यदेव मतिज्ञानं तदेव श्रुतम्, यदेव च श्रुतं तदेव मतिज्ञानं स्यात्, तदा लक्षणा-ऽऽवरणभेदोऽपि तयोर्न स्यात् ॥ इति गाथार्थः ॥ १३५ ॥

तदेवं 'बुद्धिदिष्टे अत्थे जे भासइ' इत्यादिमूलगाथां मति-श्रुतभेदप्रतिपादनपरतया व्याचिख्यासोः परस्य 'मतिर्भावश्रुतं न युज्यते' इति प्रतिपादितम् । यदि तु द्रव्यश्रुतं साऽभ्युपगम्यते तदा न दोषः, इत्युपदर्शयन्नाह--

१ भाषापरिणतिकाले मत्या किमधिकमथाऽन्यथात्वं वा ? । भाषासंकल्पविशेषेणमात्रतो वा श्रुतमयुक्तम् ॥ १३४ ॥

३ इतरत्रापि मतिज्ञाने भवेत् श्रुतमिति कथं तत् श्रुतं भवति ? । कथं वा श्रुतं भवति मतिः सलक्षणाऽऽवरणभेदात् ? ॥ १३५ ॥ ३ गाथा १२८ ।

अहं मई द्रव्यसुखचमेउ भात्रेण सा प्रिरुञ्जेज्जा । जो असुयक्खरलाभो तं मइसहिओ पभोसेज्जा ॥ १३६ ॥
अथवा मतिर्द्रव्यश्रुतत्वेण आगच्छतु न तत्र त्वय निषेद्धार', केवलमेतदेव निर्निषेनाऽभिदधो यदुत- भावेन भावश्रुतत्वेन सा मतिर्निर्णयेत दक्षितन्यायेन निरोधमनुभवेत्, इदमुक्त भवति- 'केई बुद्धिदिहे मइसहिए भासओ सुय' इत्यत्र गाथार्थे योऽसौ श्रुतानन्द स यदि द्रव्यश्रुतमात्रितेन व्याख्यायते तदा निरोधो न भवति । कथम् ? इति चेत् । उच्यते- बुद्धिर्मेतिस्त्वदृष्टान् मत्पु- पयोगसहितानर्थान् भाषमाणस्य सा मति शब्दलक्षणस्य द्रव्यश्रुतस्य कारणत्वाद् द्रव्यश्रुतम्, अथापमाणस्य तु मतिज्ञानम्, इत्येव मति द्रव्यश्रुतयोर्भेदः प्रोक्तो भवति, न तु मति श्रुतज्ञानयो केवल निरोधपरिहारमात्रमित्यप्रुपकल्पित भवति ॥

अत्राह कथित- ननु यदि मत्पुपयोगे वर्तमानो भावेत कथित्, तदा द्रव्यश्रुतकारणत्वाद् मति स्याद् द्रव्यश्रुतम्, एतच्च न भविष्यति, इत्याह- 'जो असुयेत्यादि' योऽश्रुतानुसार्यक्षरलाभ', त मत्पुपयोगे वर्तमानो भावेत यक्ता, नात्र कश्चित् संदेहः, यस्तु श्रुतानुसार्यक्षरलाभस्य श्रुतोपयोगे एव वर्तमानो भावेत, अतो न तच्छन्दस्य मति' कारणम्, श्रुतपूर्वत्वात् तस्येति भावः, इदमुक्त भवति- य परोपदेवाहद्वानलक्षण श्रुतमनुसृत्याऽक्षरलाभोऽन स्फुरति त श्रुतोपयोगे एव वर्तमानो भाषते, यस्त्यश्रुतानुसारी सम- द्यैव पर्यालोचित ईहा-ऽप्रायेषु स्फुरत्यक्षरलाभः, त यदा मत्पुपयोगसहित एव भाषते, तदा तस्य शब्दलक्षणस्य द्रव्यश्रुतस्य कारणत्वाद् भवत्येव मतिर्द्रव्यश्रुतम् ॥ इति गाथार्थः ॥ १३६ ॥

अथाऽस्मिन्नेव मतेर्द्रव्यश्रुतत्वपक्षे 'इयस्स वि होज सुय' इत्यादौ मूलगाथाया उचचार्ये योऽर्थः सपद्यते तमाचार्य- मदर्शयन्नाह-

इयस्मि पि मइनाणे होज्ज तय तस्सम जइ भणेज्जा । न य तरइ तत्तिय सो जमणेगागुण तय तत्तो ॥ १३७ ॥

भाषमाणस्य मतिर्द्रव्यश्रुतमित्युक्तम्, अतोऽभाषमाणान्वस्थाभावि मतिज्ञानमितरशब्दवाच्य भवति । ततश्चेतराप्यभाषमाणान्वस्थाभाविनि मतिज्ञाने भवेत् तद् द्रव्यश्रुत यदि तत्सम मतिज्ञानोपलब्धिसम भवेत्, यावद् मतिज्ञानोपलभते तावत् सर्वं बदेदि- त्यर्थः, एतच्च नास्ति । कुत ? इत्याह- न च नैव 'तरति' शक्नोति स यावद् मतिज्ञानोपलभते तावद् वस्तुम् । कुत ? इत्याह-

१ अपत्ता मन्निदुपश्रुतमगु भातेन ॥ विरुल्लेत । योऽश्रुताक्षरलाभस्त मतिरहित प्रभाषेत ॥ १३६ ॥ २ गाथा १३२ ।

३ गाथा १३८ । ४ इत्यस्मिन्नपि मतिज्ञाने भवेत् तत् तत्सम यदि भवेत् । न च तरति (शक्नोति) तावत् स यदनङ्गुण तर जत ॥ १३७ ॥

यद् यस्मात् ततो वक्तुं शक्यात् तत् सर्वमपि मतिज्ञानोपलब्धमनेकगुणमनन्तगुणम् ॥ इति गार्थार्थः ॥ १३७ ॥

अत्र विनयेः ग्राह-

कैह मद्-सुओवलद्धा तीरंति न भासिउं, बहुत्ताओ । सव्वेण जीविणुण वि भासइ जमणंतभागं सो ॥ १३८ ॥
नन्वनतरगाथायां मत्सुपलब्धाः सर्वेऽपि वक्तुं न शक्यन्त इत्युक्तम्, पूर्वं तु श्रुतोपलब्धा अपि सर्वेऽभिधातुं न पार्यन्त इत्य-
भिहितम् ; तदेतत् कथं, यद् मति-श्रुतोपलब्धा भावा न तीर्यन्ते भापितुम् ? । अत्राह- बहुत्वात् ग्राचुर्यात् । तत्रैतत् स्यात्- कुतः पुन-
रेतावद् बहुत्वं तेषां निश्चितम् ? इत्याह- यद् यस्मात् कारणात् सर्वेणाऽप्यायुपा स मति-श्रुतज्ञानी समुपलब्धानामर्थानामनन्तमेव
भागं भापत इत्यागमे निर्णीतम्, तस्माद् बहुत्वावगमः ॥ इति गार्थार्थः ॥ १३८ ॥

अथ मत्याद्युपलब्धार्थानां सामस्येनाऽभिधानाशक्यत्वे पूर्वोक्तम्, अपरमपि च हेतुं विषयविभागोऽभिधित्सुराह-
तीरंति न वोत्तुं जे सुओवलद्धा बहुत्तभावाओ । सेसोवलद्धभावा साभव्वबहुत्तओऽभिहिद्या ॥ १३९ ॥

सर्वेऽपि श्रुतोपलब्धा भावा न तीर्यन्ते न पार्यन्ते वक्तुम् । 'जे' इति पूर्ववदेव । कुतस्ते वक्तुं न पार्यन्ते ? इत्याह- बहुत्व-
भावाद् बहुत्वसद्भावादेत्यवधारणीयम्, न तु तत्स्वाभाव्यादित्यभिप्रायः । 'सेसोवलद्धभावा साभव्वत्ति' शेषं श्रुतादन्यत् प्रस्तुतं
मतिज्ञानं, समानवक्तव्यताप्रस्तावलब्धानि मत्य-ऽग्रधि-मनःपर्याय-केवलानि वा शेषाणि तेन तैर्वा उपलब्धा ज्ञाताः शेषोपलब्धास्ते च
ते भावाश्चेति समासः, स्वाभाव्यादेवाऽनभिज्ञाप्यात्मकत्वादेव न तीर्यन्ते भापितुम् ॥

आह- नन्वेते यथाऽनभिज्ञाप्यत्वादाभिधातुं न शक्यन्ते, तथा बहुत्तादपि, तत् किमित्यनभिलाप्यस्वभावत्वमेवैकमत्र हेतुत्वे-
नोच्यते ? । सत्यम्, किन्त्वभिलाप्यत्वे सति बहुत्वा-ऽऽपत्त्यचिन्ता क्रियमाणा विभ्रान्ते, ये तु मूलत एवाऽनभिलाप्यास्तेषु बहुत्व-
लक्षणो हेतुरुच्यमानोऽपि निष्फल एव, अनभिलाप्यात्मकत्वेनैवाऽभिधानाशक्यत्वस्य सिद्धत्वादिति ॥ किञ्च, 'बहुत्तओऽभिहिद्य चि' ,
बहुत्वाच्छेषोपलब्धा भावा यथा वक्तुं न शक्यन्ते तथा 'कैह मद्सुओवलद्धा तीरंति न भासिउं, बहुत्ताओ' इत्याद्यनन्तरगाथायाम-
भिहिता एव, इति किं बहुत्वहेतूपन्यासेन ?, पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । शेषज्ञानेषु मध्ये मतिरेव स तत्र प्रोक्तः, अत्र त्ववध्यादीन्यपि गृही-
तानि सन्ति, अतस्तदर्थमयमिहापि वक्तव्य इति चेत् । नैवम्, मतेरुपलक्षणत्वेनाऽवध्यादिष्वप्यसौ तत्र द्रष्टव्य इत्यदोषः । यथेवम्, तर्हि

१ कथं मतिश्रुतोपलब्धा तीर्यन्ते न भापितुं, बहुत्वात् । सर्वेण जीवितेनाऽपि भागते यदनन्तभागं स. ॥ १३८ ॥

२ तीर्यन्ते न वक्तुं श्रुतोपलब्धा बहुत्वात् । शेषोपलब्धभावा स्वाभाव्य-गुत्वतोऽभिहिताः ॥ १३९ ॥ ३ गाथा १३८ ।

श्रुतस्याजिगृह्यतश्चक्षुःश्रोत्रं हृत् प्रागुक्त एव, किमिमीह पुनरप्युच्यते ? इति चेत् । सत्यम्, किन्तु श्रुतोपलब्ध्या बहुतरात्, शेषोपलब्ध्यास्तु तत्साधन्याद् न शस्यतेऽभिधातुम्, इति त्रिपयविभागदर्शनार्थं तस्येह पुनरुच्यते ।

अपरस्माद्— ननु मत्प्राप्तुपश्रवणामपि केपाञ्चिदभिलाष्यन्तात् त्रिपुच्यते 'सेसोरलब्धभावा साभवति' ? । सत्यम्, किन्तु तेषां श्रुतिरप्यतर्कनाऽभिधानाश्चरित्यस्योक्तत्वाददोषः ॥ इति गार्थार्थः ॥ १३९ ॥

निर्देशः पृच्छति—

कैतो एतियमेत्ता भानसुय-मईण पञ्चया जेसि ? । भासद् अणतभाग, भण्णइ जम्हा सुएडभिहिय ॥ १४० ॥
कुत पुनरेतागन्तो भावश्रुत मत्तो पर्याया उपलब्धार्थत्रिपया विशेषा, येपा सेणेपि जन्मनाऽनन्तभागमेव भावत इति प्रागुक्तम् । अत्र गुरुराह—भण्यतेऽत्रोत्तरम्—यस्मात् सूत्रे आगमे वक्ष्यमाणमभिहितम्, तस्माच्चयोरेतावन्त पर्यायाः ॥ इति गार्थार्थः ॥ १४० ॥

किं तत् सूत्रेऽभिहितम् ? इत्याह—

पैण्णगणिज्जा भावा अणतभागो उ अणभिलप्पण ॥ पण्णवाणिज्जाण पुण अणतभागो सुयनिवद्धो ॥ १४१ ॥

प्रज्ञाप्यन्ते मरूप्यत इति प्रज्ञापनीया वचनपर्यायरेण श्रुतज्ञानगोचरा इत्यर्थः । के ? भावा ऊर्ध्वार्थस्तिर्यग्लोकान्तनिष्ठभू-
भवन विमान ग्रह नक्षत्र तारका ईर्षन्द्रादयस्ते सर्वेऽपि मिलिता । किम् ? इत्याह—अनन्ततम एव भागे वर्तन्ते । केपाम् ? अत्राह—अन-
भिलाष्यानामर्थपर्यायरेणाऽवचनगोचरापञ्चानामित्यर्थः, अनभिलाष्यस्तुरोरोरभिलाष्यदार्थसार्थः सर्वोऽप्यनन्ततम एव भागे वर्तते
इत्यर्थः । प्रज्ञापनीयपदार्थानां पुनरनन्तभाग एव चतुर्दशपूर्वलक्षणे श्रुते निमज्जो भगवद्भिर्गणधरैः साक्षाद् द्रथितः ॥ इति गार्थार्थः ॥ १४१ ॥

कुत पुनरेतद् निश्चायते यदुत—प्रज्ञापनीयानामनन्तभाग एव श्रुतनिमज्ज—

जं चोहसपुव्वधरा छट्ठाणगया परोप्पर होति । तेण उ अणतभागो पण्णवाणिज्जाण, ज सुत्त ॥ १४२ ॥

यद् यस्मात् कारणाच्चतुर्दशपूर्वधरा पदस्थानपतिता परस्पर भवन्ति, हीनाधिस्येनेति शेषः, तथाहि—सकलाभिलाष्यवस्तु-

१ उत ग्गाव भावा भावश्रुत-मत्तो पर्याया येनाम् ? । भाव्येऽत्र तत्राग भव्यते यस्मात् श्रुतेऽभिहितम् ॥ १४० ॥

२ प्रज्ञापनीया भावा अनन्तभागस्तु अभिलाष्यानाम् । प्रज्ञापनीयानां पुनरनन्तभाग श्रुतनिमज्ज ॥ १४१ ॥

३ यच्चतुर्दशपूर्वधरा पदस्थानगता परस्पर भवन्ति । तेन उ अनन्तभाग प्रज्ञापनीयानां, यत् सूत्रम् ॥ १४२ ॥

वेदितया य उत्कृष्टचतुर्दशपूर्वधरः, ततोऽन्यो हीन-हीनतरादिः, आगमे इत्थं प्रतिपादितः, तद्यथा—“अणंतभागहीणे वा, असंखेज्जभागहीणे वा, संखेज्जभागहीणे वा, असंखेज्जगुणहीणे वा, असंखेज्जगुणहीणे वा, अणंतगुणहीणे वा ” । यस्तु सर्वस्तोकाऽभिलाष्यवस्तुज्ञायकतया सर्वजघन्यः, ततोऽन्य उत्कृष्ट उत्कृष्टतरादिरप्येवं प्रोक्तः, तद्यथा “अणंतभागवभहिण् वा, असंखेज्जभागवभहिण् वा, संखेज्जभागवभहिण् वा; संखेज्जगुणवभहिण् वा, असंखेज्जगुणवभहिण् वा, अणंतगुणवभहिण् वा ” । तदेवं यतः परस्परं पदस्थानपतिताश्चतुर्दशपूर्वविदः, तस्मात् कारणात् यत् सूत्रं चतुर्दशपूर्वलक्षणं तत् प्रज्ञापनीयानां भावानामनन्तभाग एवेति । यदि पुनर्यावन्तः प्रज्ञापनीया भावास्तावन्तः सर्वेऽपि सूत्रे निबद्धा भवेयुः, तदा तद्वेदिनां तुल्यतैव स्यात्, न पदस्थानपतितत्वमिति भावः ॥ इति गार्थः ॥ १४२ ॥

आह—ननु यदि सर्वेऽपि चतुर्दशपूर्वविदः, तर्हि कथं तेषां परस्परं हीनाधिक्यम् ? इत्याह—

अक्षरलंभेण समा ऊणाहिया ह्योति मईविसेसहिं । ते वि य मईविसेसे सुयनाणब्भंतरे जाण ॥ १४३ ॥

चतुर्दशपूर्वगतसूत्रलक्षणेनाक्षरलाभेन समास्तुल्याः सर्वेऽपि चतुर्दशपूर्वविदः, ऊनाधिकोस्ते मतिविशेषैर्भवन्ति क्षयोपशमवैचित्र्याद् यथोक्ताक्षरलाभासुसारिभिरेव तैस्तैर्गम्यार्थवैचित्र्यैर्विद्विषयैर्विद्विषयैर्होनाधिका भवन्तीत्यर्थः । इह च मतिशब्दोपादानविभ्रमात् ते मतिविशेषा मा भूवनाभिनिवोधिकज्ञानविशेषाः, इत्यत आह—‘ते वि येत्यादि’ इदमुक्तं भवति—मतिशब्देनेह श्रुतमतिविवक्षिता, न त्वाभिनिवोधिकमतिः । ततश्च यैश्चतुर्दशपूर्वविदो हीनाधिकास्तानपि च मतिविशेषान् श्रुतज्ञानाभ्यन्तरे जानीहि श्रुतज्ञानान्तर्भाविन-एव विद्धि, न त्वाभिनिवोधिकान्तर्वर्तिन इति भावः । यद्येवं ‘ते वि य मईविसेसे सुयनाणं चैव जाणाहि’ इत्येवमेव प्रगुणं कस्माद् नोक्तम्, किमभ्यन्तरशब्दोपादानक्लेशेन ? । नैतदेवम्, अस्यापि न्यायस्य दृष्टत्वात्, अज्ञाभ्यन्तरादिव्यपदेशवत्, यथा ह्यज्ञमेवाऽज्ञाभ्यन्तरम्, एवं श्रुतमेव श्रुताभ्यन्तरमित्युक्तं भवति; अथवा छन्दोभङ्गभयादभ्यन्तरग्रहणम्, यदि वा ‘सुयनाण-’ इत्यनेन चतुर्दशपूर्वलक्षणं श्रुतमधिक्रियते, ततश्च तानपि गम्यान् मतिविशेषांश्चतुर्दशपूर्वाक्षरलाभरूपस्य श्रुतस्यैवाऽभ्यन्तरे जानीहि त्वं, न व्यतिरिक्तानिति शिष्योपदेशः, चतुर्दशभिरपि हि पूर्वं कश्चित् साक्षात्, कश्चित् गम्यतया सर्वोऽप्यभिलाष्यः पदार्थोऽभिधीयत एव; ततश्च गम्या अपि मतिविशेषास्तदन्तर्भाविन एव, तदनुसारित्वात् ॥ इति गार्थः ॥ १४३ ॥

१ अनन्तभागहीना वा, असंख्येयभागहीना वा, संख्येयगुणहीना वा, असंख्येयगुणहीना वा, अनन्तगुणहीना वा ।

२ अनन्तभागभ्यधिका वा, असंख्येयभागभ्यधिका वा, संख्येयगुणभ्यधिका वा, असंख्येयगुणभ्यधिका वा, अनन्तगुणभ्यधिका वा ।

३ अक्षरलाभेन समा ऊनाधिका भवन्ति मतिविशेषे । तानपि च मतिविशेषान् श्रुतज्ञानाभ्यन्तरे जानीहि ॥ १४३ ॥ ४ घ. छ ‘कास्तु’ ।

चतुर्दशपूर्वशृङ्गश्रुतानुसारित्वेन यदेतद् मतिविशेषाणां तदन्तर्भाषित्वमुक्तम्, तदेव समर्थयन्नाह—

जे अक्खराणुसारेण मईविससा तथ सुय सव्व । जे उण सुयनिस्वेक्खा सुद्ध चिय त मइज्जाण ॥ १४४ ॥

येऽक्षराणुसारेण श्रुतग्रन्थमनुसृत्य जायते मतिविशेषास्तत् सर्वं श्रुतमेव, इत्यसक्तदुक्तम् । ये तु यथोक्तश्रुतनिर्पेक्षां स्वयमेवोत्प्रेक्षितरस्तुतत्त्वा मतिविशेषा समुत्पद्यन्ते तच्छुद्ध मतिज्ञानमेव, इत्येतदप्यनेकधा प्रागप्यभिहितम् । तस्माच्चतुर्दशपूर्वगतक्षराणुसारेण जायमाना^१ मस्तुतमतिविशेषा सर्वे श्रुतमेव ॥ इति गार्था ॥ १४४ ॥

तदेव द्रव्यश्रुतादिश्रुतस्वरूपमतिपादनप्रकारेण ' बुद्धिदिष्टे अत्थे जे भासइ ' इत्यादियूलगार्था व्याख्याय ' केई बुद्धिदिष्टे मइ सहिए भासओ ' इत्यादिना दक्षितमपि विशेषदूषणाभिधत्तया पुनरपि मतान्तरमुपदर्शयन्नाह—

^२ केइ अभासिज्जन्ता सुयमाणसरओ नि जे मइविससा । मज्जाति ते मइच्चिय भावसुयाभावओ, तन्नो ॥ १४५ ॥

केचिद् व्याख्यातारः ' मज्जाति तेमइ चियचि ' तान् मतिविशेषान् श्रुतमनुसरतोऽपि मतिरेवेति मन्यन्ते । ये किम् ? इत्याह— येऽभाष्यमाणा येषु शब्दप्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थं, श्रुतानुसारिणोऽपि मतिविशेषा ये शब्दप्रवृत्तिरहिता केवल ह्येव विपरिर्तन्ते^३ ते मतिज्ञानमेवेति केचिद् मन्यन्त इति भाव । तदेतद् न । कुत ? इत्याह— भाष्यश्रुताभावप्रसङ्गात्, तदभाष्य ' किं सद्यो मइरुभय भावसुय सव्वहाजुत्त ' ' सद्यो ता दव्यसुय मइराभिणिगोहिय नवा उभय ' इत्यादिपूर्वोक्तग्रन्थाद् भावनीयम् ॥ इति गार्थाः ॥ १४५ ॥

किञ्च,

किहं मइ-सुयनाणविज्ज छट्ठाणगया परोप्पर होज्जा ? । भासिज्जत मोत्तु जइ सव्व सेसय बुद्धी ॥ १४६ ॥

यदि भाष्यमाण मुक्तया शेषक सर्वमपि बुद्धिर्पतिज्ञानमित्यर्थः, तर्हि मति श्रुतज्ञानाभ्यां विदन्तीति मति श्रुतज्ञानवेदिनः परस्परसंस्थाने परस्थाने च कथं पदस्थानपतिता स्युः ? न कथञ्चिदित्यर्थः, तथाहि-सर्वेषां सविज्जानानामर्थानामनन्तभाग-एव भाष्यत इति प्रागिहोक्तम् । ततश्च मतिज्ञानी श्रुतज्ञानिन सकृन्नात् सदैवाऽनन्तगुणाधिकः, श्रुतज्ञानी स्वितरस्माद् नित्यमनन्त-

^१ यऽक्षराणुसारेण मतिविशेषास्तत् श्रुत सचम् । ये पुन श्रुतनिर्पेक्षां श्रुतमेव तद् मतिज्ञानम् ॥ १४४ ॥ २ गार्था १२८ । ३ गार्था १३२ ।

^४ द्वाविदभाष्यमाणा श्रुतमनुसरतोऽपि य मतिविशेषा । मन्यन्ते तान् मतिरेव भावश्रुताभावत तद् न ॥ १४५ ॥ ५ क ग न्ते मात ' १६ गार्था १३२ ।

^६ गार्था १३३ । ८ ॥ मति श्रुतज्ञानविद् पदस्थानगता परस्पर भयस्युः ? । भाष्यमाण श्रुतया यदि सर्वं शेषक बुद्धि ॥ १४६ ॥

गुणहीन एव प्रामोति, इति न तावत् परस्थाने पटस्थानपतितत्वम् । स्वस्थानेऽपि श्रुतज्ञानी अन्यस्मात् श्रुतज्ञानिनः संख्यातेनैव हीनोऽधिको वा स्यात्, न त्वसंख्यातेन, अनन्तेन वा, भाषकचतुर्दशपूर्वविदां संख्येयवर्षाशुक्लत्वेनाऽसंख्येयस्याऽनन्तस्य वा भाषणस्यैवाऽसंभवादिति । अस्यैव च विशेषणदूषणस्याऽभिधानार्थं पुनरत्रेदं मतान्तरमुपन्यस्तम्, अन्यथा हि 'केई बुद्धिदिष्टे मइसहिण् भासओ सुयं' इत्यादिना सर्वमिदं प्रागभिहितमेव ॥ इति गाथार्थः ॥ १४६ ॥

तदेवं 'बुद्धिदिष्टे अत्थे' इत्यादिपूर्वगतगाथा श्रुतस्वरूपाभिधायिना प्रकारेण व्याख्याता, मति-श्रुतयोश्च भेदस्य व्याख्येयत्वेन प्रस्तुतत्वात् तदभिधायकत्वेनापि मतान्तरेण व्याख्याता, तच्च व्याख्यानमयुक्तत्वाद् दूषितम् । अथाऽऽत्माभिमतं निरवद्यमिति-श्रुतभेदप्रकारणैतां व्याख्यातुमाह-

सोमन्ना वा बुद्धी मइ-सुयनाणाइं तीए जे दिट्ठा । भासइ, संभवमेत्तं गहियं न उ भासणामेत्तं ॥ १४७ ॥
मइसहियं भावसुयं तं निययमभासओ वि मइरन्ना । मइसहियं ति जमुत्तं सुओवउत्तस्स भावसुयं ॥ १४८ ॥

स्वविहितप्रथमव्याख्यानापेक्षया वाशब्दो यदिवेत्यर्थः, 'बुद्धिदिष्टे अत्थे' इत्यत्र येयं बुद्धिः, असौ सामान्या गृह्यते ; ततः किम् ? इत्याह-'मइ-सुयनाणाइं ति' मति-श्रुतज्ञाने द्वे अपि बुद्धिरिहेत्यर्थः, तथा मतिश्रुतज्ञानात्मिकया बुद्ध्या ये दृष्टा भावास्तेषु मध्ये यान् भाषते तद् भावश्रुतमित्युत्तरगाथायां संबन्धः । भाषत इत्यत्र च भाषणस्य संभवमात्रं गृहीतम्, न तु भाषणमात्रम् । ततश्चेदमुक्तं भवति-तत्राऽन्यत्र वा देशे, तदाऽन्यदा वा काले, स चाऽन्यो वा पुरुषः, सति सामग्रीसंभवे निश्चयेनैतान् भाषत एव, इत्येवं यान् भावानन्तर्विकल्पे प्लवमानान् भाषणयोग्यतायां व्यवस्थापयति, तेऽभाव्यमाणा अपि भाषणयोग्याः सन्तो भावश्रुतं भवन्ति, न तु भाष्यमाणा एवेति भावः । एवं च सति मत्सुपलब्धानामनभिलाष्यानामर्थानां भाषणयोग्यत्वाद् भावश्रुतत्वमपाकृतं भवति, भाषणयोग्यानां त्वभाव्यमाणानामपि सर्वेषां विकल्पप्रतिभासिनामर्थानां भावश्रुतत्वमावेदितं भवति । अत एव पर्यवसितमर्थं द्वितीयगाथायामाह-नियतं निश्चितं तद् भावश्रुतमभावमाणस्यापि भवति, योग्यतामात्रेणैव भाषणस्य गृहीतत्वादिति भावः ॥

आह-ये सामान्यबुद्धिदृष्टा अर्थो ये भाषणयोग्याः, यदि तेषां भावश्रुतत्वम्, तर्हि मतिज्ञानान्तर्वर्त्यपायविकल्पावभासिनामपि तत्प्रसङ्गः, न हि तेऽपि न भाषणयोग्याः; इत्याशङ्क्याह-'मतिरहितमिति' । अस्य व्याख्यानमाह-'मइसहियं तीत्यादि' मतिसहितमिति

१ गाथा १३२ । २ गाथा १२८ । ३ सामान्या वा बुद्धिमति-श्रुतज्ञाने तथा ये दृष्टा । भाषते, संभवमात्रं गृहीतं न तु भाषणमात्रम् ॥ १४७ ॥

मतिसहितं भावश्रुतं तद् नियतमभावमाणस्याऽपि मतिरन्या । मतिसहितमिति यदुक्तं श्रुतोपयुक्तस्य भावश्रुतम् ॥ १४८ ॥

यदुक्त तस्य क' तात्पर्यार्थः ? इत्याह-श्रुतोपयुक्तस्यैव भाषमाणस्याभाषमाणस्य वा भावश्रुत भवति, नाऽन्यस्य ; इदमुक्त भवति-मतिसहितमिति श्रुतमतिसहित यथा भवति, एव यान् भाषते त एव भावश्रुतम्, नाऽन्ये । ततश्च श्रुतोपयुक्तस्यैव भाषणयोगेयानर्थान् विकल्पयतो भावश्रुत सिद्ध भवति । एव च सति श्रुतानुसारित्वाभावेन श्रुतोपयुक्तास्याऽऽसम्भवाद् भवति विकल्पस्य भाषणयोग्यत्वे सत्यापि कुतो भावश्रुततत्त्वम् ? इति ॥

आह-ननु सामान्या बुद्धिरिह गृहीता, श्रुतोपयुक्तत्वे च गृहमाणे कथं मतिदृष्टत्वमर्थानां सम्भवति ? श्रुतबुद्धिदृष्टत्वस्यैव तत्र सम्भवात् । नैतेदेवम्, मतिपूर्वं हि श्रुतम्, ततो यत्र श्रुतबुद्धिदृष्टत्व तत्र मतिदृष्टत्वमस्त्येव, इति न काचित् भ्रमति, इत्यलमिति चर्चितेन । तदेव श्रुतज्ञानोपयुक्त सामान्यबुद्धिदृष्टानर्थान् सम्भवतो यान् भाषते तद् भावश्रुतमिति स्थितम् । नन्वर्थानां कथं भावश्रुततत्त्वम् ? ज्ञानस्यैव तत्त्वसम्भवात् । सत्यम्, किंतु विषय विषयिणोरभेदोपचाराद् भावश्रुते प्रतिभासमाना अर्था अपि भावश्रुतम्, इत्यदोषः । 'मद्वचसि' यथोक्ताद् भारश्रुतादन्या व्यतिरिक्ता मतिर्दृष्टव्या, इदमुक्त भवति-येऽभिलाषा अपि सतो घटादयः श्रुतानुसारित्वाभावेन श्रुतोपयुक्तैर्न विकल्पन्ते, ये चाऽवर्षयार्थेनैव वाचकत्वेनैव भावाद् मूलत एवाऽभिलषिषितमवश्यं अनभिलाष्याः, ते यस्यां विपरीता प्रतिभासन्ते, सा मतिरित्यगन्तव्या, न तु श्रुतम्, अभिलाष्यरस्तु विषयायां श्रुतानुसारित्वाभावात्, अनभिलाष्यवस्तु विषयायां तु भाषणायोग्यतात् ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ १४७ ॥ १४८ ॥

अथैष्टोऽधारणत्रिधिसुपदर्शयन्नाह—

'जे भासद् चैय तय सुय तु न उ भासओ सुय चैव । केई मईए नि दिट्ठा ज दब्बसुयच्चमुवयति ॥ १४९ ॥

'बुद्धिदिष्टे अस्थे जे भासद्' इत्यत्र यान् कदाचित् सम्भवमात्रेण भाषत एव तच्छ्रुतमित्येवमेवावधारणीयम्, न तु भाषमाणस्य श्रुतमेवेति यान् भाषते तच्छ्रुतमेवेत्येव नावधार्यत इत्यर्थः । कुतः ? इत्याह-यद् यस्मात् कारणात् केचिदभिलाष्याः पदार्था मत्याऽपि दृष्टा अवग्रहेणाऽऽगृहीता ईदया त्वीहिता', अपायाविकल्पेन तु निश्चिता इत्यर्थः, द्रव्यश्रुतत्वमुपयान्ति शब्दलक्षणेन द्रव्यश्रुतेन भाष्यन्त इत्यर्थः । यदि च भाषमाणस्य श्रुतमेवेत्यवधार्येत, तदैवमपि श्रुतत्व स्यात्, न चैतदिष्यते, श्रुतानुसारित्वाभावेन श्रुतोपयुक्तत्वस्य तैव्यसम्भवात्, तस्माद् यथोक्तमेवाऽवधारणम् ॥ इति गाथार्थः ॥ १४९ ॥

१ यान् भाषत एव तत्र श्रुतं तु न तु भाषमाणस्य श्रुतमेव । केचिद् मत्याऽपि दृष्टा यद् द्रव्यश्रुतत्वमुपयान्ति ॥ १४९ ॥ २ गाथा १०८ । ३ स तमित्यतदवधा' ।

विशेषे

॥ ९४ ॥

अथ यथोक्तव्याख्यानलब्धमिति-श्रुतभेदोपदर्शनपूर्वकमुपसंहरन्नाह-

एवं धणिपरिणामं सुयनाणं उभयहा मइच्चाणं । जं भिन्नसहावाइं ताइं तो भिन्नरूवाइं ॥ १५० ॥

एवं प्रागुक्तप्रकारेण केवलाऽभिलाष्यार्थविषयत्वात् सर्वमपि श्रुतज्ञानं ध्वनिपरिणाममेव, ध्वनेः शब्दस्य परिणमनं विपरिवर्तनं परिणामो यत्र तद् ध्वनिपरिणामं भवत्येव, श्रुतानुसारित्वेनोत्पन्नमेव हेतुदियते, श्रुतं च संकेतकालभावविपरोपदेशरूपः, श्रुतग्रन्थरूपश्च द्विविधः शब्दोऽत्राधिकृतः, तदनुसारेण चोत्पन्ने ज्ञाने ध्वनिपरिणामो भवत्येवेति । मतिज्ञानं तूभयथाऽपि भवति- शब्दपरिणामम्, अशब्दपरिणामं च, अभिलाष्यानभिलाष्यपदार्थविषयं हेतुत् । ततश्च श्रुतानपेक्षस्वमत्येव विकल्प्यमानेव्यभिलाष्येषु ध्वनिपरिणामोऽस्मिन्नपि प्राप्यते । अनभिलाष्यविषयतायां तु नासौ तत्र लभ्यते, अनभिलाष्यपदार्थो हि स्वयमेव बुध्यमाना अपि वाचकध्वनेरभावाद् विकल्पयितुं, परस्मै प्रतिपादयितुं वा न शक्यन्ते, यथा नालिकेरद्वीपाऽप्यतस्य वद्व्यादयः क्षीरे-शु-गुड-शर्करादिमाधुर्यतारतम्यादयो वा ; इति कुतस्तद्विषयतायां ध्वनिपरिणामः ? । अभिलाष्यपदार्थेभ्योऽनन्तगुणाऽनभिलाष्याः सन्ति । ततोऽभिलाष्या-ऽनभिलाष्यवस्तुविषयत्वा-च्छब्दा-ऽशब्दपरिणामं मतिज्ञानमिति स्थितम् । अधोपसंहरति-‘तो त्ति’ तस्मात् ते मतिश्रुते स्वाभि-कालादिभिरविशेषेऽपि भिन्नरूपे भेदवती मन्तव्ये । कुतः ? इत्याह- यद् यस्मात् कारणाद् द्वे अपि भिन्नस्वभावे- उक्तन्यायेनैकस्य ध्वनिपरिणामित्वात्, अपरस्य तूभय-स्वभावत्वात् ॥ इति गार्थार्थः ॥ १५० ॥

तदेवं मूलगाथायां ‘बुद्धिदिट्ठे अत्थे जे भासइ तं सुयं मईसहिंयं’ इत्येतत् पूर्वार्थ ‘सामण्णा वा बुद्धी’ इत्यादिना व्याख्यातम् । अथ ‘इयरत्थ वि होज्ज सुयं उवलद्धिसमं जइ भणेज्जा’ इत्येतदुत्तरार्थं व्याचिख्यासुराह-

इयर त्ति मइच्चाणं तओ वि जइ होइ सदपरिणामो । तो तम्मि वि किं न सुयं भासइ जं नोवलद्धिसमं ? ॥ १५१ ॥

‘इयरत्थ वि होज्ज सुयं’ इति मूलगाथोत्तरार्थे इतरशब्दस्य किं वाच्यम् ? इत्याह- इतरदिति मतिज्ञानं तत्राऽभिसंबध्यते, इत्याचार्येणोक्ते परः प्राह-‘तओ वि जइ होइ सदपरिणामो तो तम्मि वि किं न सुयं ति’ तत इति सप्तम्यन्तात् तस्मत्ययः, ततश्च

१ ग. घ. छ ‘हारमाल’ । २ एा ध्वनिपरिणाम श्रुतज्ञानमुभयथा मतिज्ञानम् । यद् भिन्नमगमने ते ततो भिन्नरूपे ॥ १५० ॥

३ क. ग. ‘पयिन्वात्’ । ४ घ. छ ‘णानं युता’ । ५ गा गा १२८ । ६ गा गा १४७ ।

७ इतरदिति मतिज्ञानं ततोऽपि यदि भवति मा-रूपगिणाम’ । ततन्मगिणमपि किं न श्रुतं भासते यद् नोवलद्धिसमम् ? ॥ १५१ ॥

‘उभयहा मश्चार्ण’ इति रचनाद् यदि तस्मिन्नपि मतिज्ञाने शब्दपरिणामो भवति, ततस्तस्मिन्नपि किं न श्रुत तदपि भागश्रुतरूपता किं न प्रतिपद्यते ? इत्यर्थे, शब्दपरिणामस्य श्रुतत्वेनोक्तत्वादिति भावः । अत्राऽऽचार्य उत्तरमाह—‘भासइ ज नोवलद्विसम ति’ यद् यस्मात् कारणादुपलब्धिसम मतिज्ञानी न भापते, ततो न मतिज्ञानस्य श्रुतरूपता ॥ इति गाथार्थः ॥ १५१ ॥

कथं पुनरुपलब्धिसममसौ न भणति ? इत्याह—

अभिलप्पा-उणभिलप्पा उवलद्धा तस्सम च नो भणइ । तो होउ उभयरूप उभयसहाव ति काऊण ॥ १५२ ॥

प्रागुक्तन्यायेनाऽभिलाप्या ऽनभिलाप्या. पदार्था मतिज्ञानोपलब्ध्या, एवश्रुतोपलब्ध्या च समं भणितुं न शक्नोत्येव, अनभिलाप्यानां सर्वथैव वस्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥

अत्र परं माह—‘तो होउ इत्यादि’ ततस्तर्हि भवतु मतिज्ञानमुभयरूपं श्रुत मतिरूपम् । कुतः ? इत्याह— उभयस्यभावमिति ठर्रा, अभिलाप्या ऽनभिलाप्यवस्तुप्रपञ्चेन द्विसंभारत्वादित्यर्थः, इदमुक्तं भवति—यदाभिलाप्यपदार्थांशुपलभते भापते च, तत् श्रुत ज्ञानमस्तु, अनभिलाप्यपदार्थास्तु भाषणाऽयोग्यान् यदागच्छति, तद् मतिज्ञानं भवति ॥ इति गाथार्थः ॥ १५२ ॥

अत्रोत्तरमाह—

जे भासइ त पि जओ न सुयादेसेण किन्तु समईए । न सुओअलद्धितुछ ति वा जओ नोवलद्विसमा ॥ १५३ ॥

यदपि किञ्चिदभिलाप्यवस्तूपलब्धं मतिज्ञानी भापते तदपि यतो न श्रुतादेशेन, किन्तु स्वमत्या, अतो न तत् श्रुतमिति । इदमुक्तं भवति—परोपदेशः, श्रुतग्रन्थश्च श्रुतमिहोच्यते, तदादेशेन तु तदनुसारेण विकल्प्य यदा भापते, तदा श्रुतोपयुक्तस्य भाषणात् श्रुतमुपपद्यत एव ; यत्र तु स्वमत्यैव पर्यालोच्य भापते न तु श्रुतानुसारेण, तत्र श्रुतोपयुक्त-गर्भावाद् मतिज्ञानमेव । तदेव ‘भासइ ज नोवलद्विसम’ इत्यस्य गाथावयवस्य ‘अभिलप्या णभिलप्या उवलद्धा’ इत्यादिना व्याख्यानं कुर्वताऽऽचार्येण मतिज्ञानी मतिज्ञानोपलब्ध्या समं न भापते, अतस्तत्रोपलब्धिसमं भाषणं न भवति, इत्यतो न मतिज्ञाने श्रुतरूपतेत्युक्तम्, श्रुतज्ञानी त्वभिलाप्यानुपलभते, तांश्च भापते, अतस्तत्रोपलब्धिसमत्वं सद्भावात् श्रुतरूपतेति भावः ॥

१ गाथा १५० । २ अभिलाप्या ऽनभिलाप्या उपलब्ध्यात्तत्समं च न भणति । ततो भवतु उभयरूपमुभयस्वभावमिति कृत्या ॥ १५२ ॥

३ यद् भापते तदपि यतो न श्रुतादेशेन किन्तु स्वमत्या । न श्रुतानुसारेण विकल्प्य यदा यतो उपलब्धिसमम् ॥ १५३ ॥ ४ गाथा १५१ । ५ गाथा १५२ ।

सांप्रतं तु मतिज्ञानी श्रुतोपलब्ध्या तुल्यं समं न भापत इत्येवमुपलब्धिसमत्वाभावमुपदर्शयन्नाह—‘न सुओवलब्धीत्यादि’ वाग्वदः प्रकारान्तरद्योतकः, ततश्च न श्रुतोपलब्ध्या तुल्यं मतिज्ञानी भापत इति वा, यतो यस्मात् कारणाद् नोपलब्धिसमं मतिज्ञानिनो भापणम्, तस्माद् न तत्र श्रुतरूपता, इदमुक्तं भवति—श्रुतोपलब्धौ परोपदेशा—हृदचनलक्षणश्रुतानुसारणेोपलब्धानर्थान् भापते, मत्सुपलब्धौ तु तदुपलब्धौ न मतिज्ञानिनो भापणं श्रुतोपलब्धिसमम् । ततश्च न तत्र श्रुतसंभवः ॥ इति गाथार्थः ॥ १५३ ॥

तदेवं ‘सोऽदिओवलब्धी होइ सुयं’ इत्यादिमूलगाथया तत्त्वतः श्रोत्रेन्द्रियविषयमेव श्रुतज्ञानम्, सर्वेन्द्रियविषयं च मतिज्ञानमित्येवं मति—श्रुतयोर्भेदः प्रतिपादितः; तत्प्रतिपादनक्रमे च ‘वैद्विदिष्टे अत्ये जे भासइ’ इत्यादिगाथा समायाता, सा च द्रव्य—भावोभयश्रुतरूपाऽभिधायकत्वेन मति—श्रुतयोर्भेदाभिधानपरतया च व्याख्याता, तज्ज्ञाख्याने चाऽवसिते इन्द्रियविभागादपि मति—श्रुतयोर्भेदः ।

सांप्रतं वल्क—शुम्बोदाहरणौत् तमभिधित्पुराह—

‘अन्ने मन्नंति मई वग्गसमा सुंवसरिसयं सुचं । दिट्ठन्तोऽयं जुत्ति जहोवणीओ न संसहइ ॥ १५४ ॥

अन्ये केचनाऽप्याचार्या मन्यन्ते । किम् ? इत्याह—वल्कसमा वल्कसदृशी मतिः, ततः सैव यदा गवदतया संदर्भिता भवति—तज्ज्ञानितो यदा शब्द उचित्पृथीत्यर्थः, तदा तदुत्थगवदसहिता श्रुतमुच्यते, तत्र शुम्बसदृशं वल्कजनितद्वारिकातुल्यं श्रुतं भवति, एवं तदभ्युपगमः शोभन इति चेत् । नैवमित्याह—‘दिट्ठन्तोऽयमित्यादि’ अयं वल्कशुम्बदृष्टान्तो यथा तैरुपनीतः—उक्तप्रकारेण प्रकृते योजितः, तथा युक्तिं न सहते—न क्षमते, अन्यथा त्वस्मादभिमतवक्ष्यमाणप्रकारेणोपनीयमान एषोऽपि युक्तिक्षमो भविष्यतीति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ १५४ ॥

कुतो न संसहते ? इत्याह—

भाँविसुयाभावाओ संकरओ निव्विसेसभावाओ । पुब्बुत्तलक्खणाओ सलक्खणावरणभेयाओ ॥ १५५ ॥

नैप दृष्टान्तो युक्तिं क्षमत इति सर्वत्र साध्यम्, मतेरनन्तरं गवदभावाद्यैव भावेन भावश्रुतस्याऽभावप्रसङ्गात् । अथ मनिसहितोऽयं

१ गाथा ११७ । २ ग ‘मूत्रगा’ । ३ गाथा १२८ । ४ ग ‘जनस्तन’ ।

५ अन्ये मन्यन्ते मतिरिक्तसमा शुम्बसदृशं श्रुतम् । दृष्टान्तोऽयं, युक्तिं यथोपनीतो न सम्यक्ते ॥ १५४ ॥

६ ग ‘गमे शोभन’ । ७ भावश्रुताभावात् संकरो निर्निशेषभावात् । पूर्वोक्तलक्षणात् मलक्षणाऽऽवरणभेदात् ॥ १५५ ॥

शब्दो न केनच इति तत्र भाग्युत्तरं भाविष्यति । तदयुक्तम् । कुतः ? इत्याह— सकारं सार्क्यं, सकर्णितम्, मिश्रत्वमिति यावत्, मति श्रुतयोस्तस्य प्राप्ते । निश्चेषभावाद् या— यदेव मतिज्ञानम्, तदेव भाग्युत्तरमिति प्रतिपादनादेकमेव किञ्चित् स्यात्, नोभयमिति भावः । अस्तु विशेषाभावा इति च । नयम् । कुतः ? इत्याह— स्वलक्षणवरणभेदात् । कथं भूतात् ? इत्याह— पूर्वोक्तलक्षणात्, 'किं हि न सुख होतुं मई सलखलणारणभेयाओ' इति पूर्वोक्तलक्षणायाययोक्तस्वरूपात्, इदमुक्तं भवति— अभिनिवृत्तं इत्याभिनिवृत्तयोधिरुम्, न सुख इति श्रुतम्, इत्यादिरु मति श्रुतयोयत् स्वर्गीय स्वर्गीय लक्षणम्, आचाररु च कर्म, तयोर्भेदात् पूर्वोक्तलक्षणस्वरूपाद् मति श्रुतयोर्निश्चेषभागो न युज्यते । यदि हि तयोर्निश्चेषता एकत्वं स्यात्, तदा लक्षणभेदः, आचरणभेदश्च पूर्वोक्तस्वरूपो न स्यादिति भावः ॥ इति गार्थः ॥ १५५ ॥

अथ द्रव्य-भाग्युत्तरयोरनेन दृष्टान्तेन भेदं प्रतिपादयते, सोऽपि न युक्त इति दर्शयन्नाह—

कैपेज्जैल्ल व सो भाव-द्वयसुतेसु तेसु वि न जुत्तो । मइ-सुयभेयावसरे जम्हा कि सुयविसेसेण ? ॥ १५६ ॥

यदि या भाग्युत्तरयो स— यत्त्वं शुभोदाहरणाद्रेदं कल्प्येत— भाग्युत्तरं हि कारणत्वात्, 'किल वत्तसदृशं, शब्दलक्षणं तु द्रव्यभूतं रूपत्वात् शुभमिति मम्, इत्येवमनयोर्भेदं दृष्टेतेति भावः । तयोरेकस्यैव न युक्तः । कुतः ? इत्याह— यस्माद् मति श्रुतयोर्भेदाभिधानेऽसमाप्ते 'किं सुयविसेसेण ति' श्रुतयोर्द्रव्य भावश्रुतलक्षणयोर्विशेषो भेदः श्रुतविशेषस्तेनाऽभिहितेन किं ?— असंयद्धत्वाद् न किञ्चिदित्यर्थः ॥ इति गार्थः ॥ १५६ ॥

अथाऽन्यथा पराभिप्रायमाशङ्कमानः प्राह—

असुयमखरपरिणामा व जा मई वग्गकप्पणा तम्मि । दब्बसुय सुम्बसम कि पुण तेसि विसेसेण ? ॥ १५७ ॥

श्रुतानुसार्यक्षरपरिणामो यस्यां सा श्रुतानुसार्यक्षरपरिणामा न तथा— श्रुतानुसारित्वरहितशब्दमात्रपरिणामाऽन्विता या मतिरित्यर्थः, तस्या वा वत्तं रूपना क्रियते, तज्जनितशब्दरूपं तु द्रव्यश्रुतं शुभमसदृशम्, अतस्तयो प्रस्तुतोदाहरणाद् भेदो युक्तियुक्तो भविष्यति । श्रुतानुसार्यक्षरपरिणामा मतिर्भावात् श्रुतमेव स्यात्, अतः पूर्वस्माद् न विशिष्येत, इत्यश्रुतक्षरपरिणामित्वं विशेषणम् । सा च

१ गाथा १३१ । २ कल्प्येत वा स भावः द्रव्यश्रुतयोस्तयोरपि न युक्तः । मति श्रुतभेदावसरे यस्मात् किं श्रुतविसेसेण ? ॥ १५६ ॥

३ अश्रुतक्षरपरिणामा या या मतिवत्त्वरूपता तस्याम् । द्रव्यश्रुतं शुभमसम किं पुनस्तयोर्विशेषेण ? ॥ १५७ ॥

विशे०

॥ ९८ ॥

पर्युदासाश्रयणादधुतानुसारिणा शब्देनैवाऽन्विता गृह्यते, न तु शब्दपरिणामरहिताऽवग्रहरूपा, तस्याः शब्दजनकत्वाभावेनाऽनन्तरं शुम्भ-
सदृशद्रव्यश्रुताभावादिति ॥

अत्रोत्तरमाह—‘किं पुन तेतिं विरोसेणं ति’ किं पुनस्तथोर्थोक्तमति-द्रव्यश्रुतयोर्विशेषेण भेदेनोक्तेन ?— अप्रस्तुतत्वाद् न
किञ्चिदित्यर्थः। श्रुतज्ञानेनैव सहाऽत्र मतेर्भेदो विचारयितुं प्रक्रान्तः, इत्यतः किं द्रव्यश्रुतेन सह तच्चिन्तया ? इति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ १५७ ॥

एतदेव भावयन्नाह—

इहैहं जेणाहिकओ नाणविसेसो न दव्व-भावमाणं । न य दव्व-भावमेत्ते वि जुज्जाए सोऽसमंजसओ ॥ १५८ ॥
इहास्मिन् प्रक्रमे येन कारणेन ज्ञानयोरेव मति-श्रुतलक्षणयोर्विशेषो भेदोऽधिकृतो न तु द्रव्य-भावयोर्मतिज्ञान-द्रव्यश्रुतलक्षणयोः,
इत्यतः किं तद्वेदाऽभिधानेन ? इति । नच यथोक्तद्रव्य-भावयोरप्यसौ युज्यते । कुतः ? इत्याह— असमज्जसतो दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोर्वि-
सदृश्यात् ॥ इति गाथार्थः ॥ १५८ ॥

तथाहि—

जैह वग्गा सुंवत्तणमुवेति सुवं च तं तओऽणणं । न मई तहा धणित्तणमुवेह जं जीवभावो सा ॥ १५९ ॥
यथा बलकाः शुम्भत्वमुपयान्ति-आत्माऽव्यतिरिक्तशुम्भपरिणामापन्नाः शुम्भमित्युच्यन्ते, न तु शुम्भाद् व्यतिरिक्ताः; तदपि च शुम्भं
तेभ्यो बलकेभ्योऽनन्यरूपमव्यतिरिक्तम् ; न तथा मतिर्व्यतिरिक्तमुपैति, यद् यस्मात् कारणात् सा मतिराभिनिवोधिकज्ञानत्वेन जीवभावो
जीवपरिणामः, शब्दस्तु मूर्तत्वाद् न जीवभावः, इत्यतः कथममूर्तपरिणामा मतिर्मूर्तव्यतिरिणाममुपगच्छेत् ? अमूर्तस्य मूर्तपरिणामवि-
रोधात् । तस्माद् दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोर्विषम्याद्विदमपि व्याख्यानमुपेक्षणीयम् ॥ इति गाथार्थः ॥ १५९ ॥

पुनः परचनमाणं न तस्यैव शिक्षणार्थमाह—

अह उवयारो कीरइ पभवइ अत्थंतरं गि जं जत्तो । तं तम्मयं ति भणणइ, तो मइपुव्वं जओ भणियं ॥ १६० ॥

१ ग ‘न्येन ? इति’ । २ इह येनाऽपि जलो जलमिति न द्रव्य भावो । न च द्रव्य-भावात्माऽपि युज्यते सोऽयमसत् ॥ १५८ ॥

३ यथा बलकाः शुम्भत्वमुपयान्ति शुम्भं च तत् ततोऽनन्यत् । न मतिर्यत् गतिरिति यत्तीरभावात् सा ॥ १५९ ॥

४ अत्रोपचारः क्रियते पभवत्यर्थोन्नासमपि न यस्मान् । तत् तन्मयमिति भणयते, ततो मतिपूरयतो भणितम् ॥ १६० ॥

भोगसुख, तेण मई उगसमा सुगसरिसय त च । ज चित्तिजण तथा तो सुयपरिवाडिमणुसरइ ॥ १६१ ॥

अधोपचार क्रियते-उपचारविधिराश्रीयते, ततश्चाऽर्थान्तरमपि यद् यस्माद् अभवति तत् तन्मयमिति भण्यते, यथा “तद्रूपमपि यत् प्रिक्रियाविस्तरमुपगतम्” “तत्केन मनमेतावन्त विपाकमापन्नम्” इत्यादि, ततश्चाऽतन्मयेऽपि धर्मी मतिगता ज्ञानमयतोपचर्यते । तथा च सति यत्क-गुम्नसादृश्येन मति-शुनयोरेव भेद सिद्धो भवति ॥

एवमुक्ते आचार्य सुहृद् भूत्वा पर शिक्षयति- ‘तो मद्गुणमित्यादि’ हन्त ! यद्युपचारवादी भवान्, ततो मतिपूर्वं भावश्रुत यस्मादागमे भणित, तेन कारणेन मतिर्वल्लभ्या, तच्च भावश्रुत शुभसदृशम्, इत्येव दृष्टान्तोपनय कुरु, येनोपचारमन्तरेणाऽपि सर्वं सुस्थ भवति, यथा हि यस्मा शुभ्यकारण, तथा मतिरपि भावश्रुतस्य, यथा च शुभ्य वल्लभानां कार्यं तथा भावश्रुतमपि मते । कुत ? इत्याह- यद् यस्मात् कारणात् तया मत्या चिन्तयित्वा तत् श्रुतपरिपाटिमनुसरति- वाच्यवाचकभावेन परोपदेशश्रुतग्रन्थयोजनानां वस्तुनि क-रोति ; तस्माद् मतिश्रुतयोर्वल्लभ्युगमयोरिव कार्यकारणभावाद् भेदसिद्धिः, इत्येव दृष्टान्तोपनयो युक्तिः सप्तहते, न तु परोक्तप्रकारेण ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ १६० ॥ १६१ ॥

तदेव यत्क शुभोदाहरणादप्यभिहितो मति श्रुतयोर्भेद, सांप्रत त्वक्षराऽनक्षरभेदात् तमभिधित्सु पराभिप्राय तावदुपन्यस्य आह-
 कैन्ने अणक्खर-ऽक्खरमिसेसओ मइ-सुयाइ भिद्वति । ज मइनाणमणक्खरमक्खरमियर च सुयनाण ॥ १६२ ॥

अन्ये कैचनपि क्षरयोजनक्षराऽक्षरमद्विधेयतो मति श्रुते भिद्वन्ति, यद् यस्मात् किल मतिज्ञानमनक्षरम्, श्रुतज्ञान त्वक्षरवद् भवति, इतरथाऽनक्षरमदुच्छ्रंसितादीत्यर्थः ॥ इति गाथार्थः ॥ १६२ ॥

अत्राचार्यो दूषणमाह-

जैइ मइरणमक्खरिच्चिय भवेज्ज नेहादओ निरभिलप्पे । थाणु-पुरिसाइपज्जायविवेगो किह णु होज्जाहि ? ॥ १६३ ॥
 यदि हन्त ! मतिरनक्षरं स्यात्-अक्षराभिलापरहितैव भवताऽप्युपगम्यते, तर्हि निरभिलायेऽप्रतिभासमानाभिलापे स्थाप्या-

१ भावश्रुतं तत्र मतिवल्लभसमा शुभ्यसदृशं तच्च । यच्च तद्विधा तथा तत् श्रुतपरिपाटिमनुसरति ॥ १६१ ॥ २ य मतेतम् ।

३ अयेऽनक्षराऽक्षरविशेषतो मति श्रुते भिद्वन्ति । यद् मतिज्ञानमनक्षरमक्षरमित्यत्र श्रुतनामम् ॥ १६२ ॥

४ यदि मतिराक्षरैव भवेद् नेहादयो निरभिलाप्ये । स्याणु पुरपादिष्वर्थविवेकं कथं नु भवेत् ? ॥ १६३ ॥

दिके वस्तुनि ईहादयो न प्रवर्तेरन् । ततः किम्?, इत्युच्यते- तस्यां मतावनक्षरत्वेन स्थाण्वादिविकल्पाभावात् 'स्थाणुरयं पुरुषो वा' इत्यादिपर्यायाणां वस्तुधर्माणां विवेको वितर्कोऽन्वय-व्यतिरेकादिना परिच्छेदो न स्यात्, तथाहि- यदनक्षरं ज्ञानं न तत्र स्थाणु-पुरुषपर्यायादिविवेकः, यथाऽवग्रहे, तथा चेहादयः, तस्मात् तेष्वपि नासौ प्रामोति ॥ इति गार्थार्थः ॥ १६३ ॥

अथ विभ्रान्तस्य परस्योत्तरमाह—

सुयनिस्सियवयणाओ अह सो सुयओ मओ न बुद्धीओ । जइ सो सुयवावारो तओ किमन्नं मइन्नाणं? ॥ १६४ ॥

आगमे मतिज्ञानं द्विधा प्रोक्तम्- श्रुतनिश्चितमवग्रह-हादिचतुष्कम्, अश्रुतनिश्चितं चौत्पचिक्कयादिवुद्धिचतुष्टयम् । ततश्च स्वरित्थं पराभिप्रायमाशङ्कते- अथैवं परो ब्रूयात्- आगमे श्रुतनिश्चितत्वेनापि मतिज्ञानस्य भणनात् श्रुतात् श्रुततोऽक्षरात्मकादसौ स्थाणु-पुरुषादिपर्यायविवेको मतः, न बुद्धेर्न मतेः सकाशात्, तस्याः स्वयमनक्षररूपत्वात् । अत्रोत्तरमाह- 'जइ सो इत्यादि' यदि हन्त ! स स्थाणु-पुरुषादिपर्यायविवेकः श्रुतव्यापारः, तर्थावग्रहं मुक्त्वा किमन्यद् मतिज्ञानम्? न किञ्चिदित्यर्थः । यदि स्थाणु-पुरुषादिपर्यायविवेकोऽक्षरात्मकत्वात् श्रुतव्यापार इष्यते, तर्देहा-ऽप्यादयो मतिभेदाः सर्वेऽप्यक्षरात्मकत्वात् श्रुतत्वमापन्नाः, इत्यतोऽक्षराऽभिलापरहितमवग्रहं मुक्त्वा शेषस्येहादिभेदभिन्नस्य सर्वस्याऽपि मतिज्ञानस्याऽभावप्रसङ्ग इति भावः ॥ इति गार्थार्थः ॥ १६४ ॥

अथाऽन्यथा परस्य वचनमाशङ्क्य दूषयितुमाह-

अह सुयओ वि विवेगं कुणओ न तयं सुयं सुयं नत्थि । जो जो सुयवावारो अन्नो वि तओ मई जम्हा ॥ १६५ ॥

अथ श्रुतादपि स्थाणु-पुरुषादिविवेकं कुर्वतः प्रमातुर्न तत् श्रुतम्, किन्तु मत्सभावधीत्या मतित्वेनाऽभ्युपगम्यतेः हन्त ! तर्ह्येकत्र संधित्सतोऽन्यतः प्रच्यवते, यत एवं सति श्रुतं वचिदपि नास्ति- श्रुताभावः प्राप्नोतीत्यर्थः । कुतः? इत्याह- यो यश्चरणक-रणादिप्रतिपादनलक्षणोऽन्योऽपि श्रुतस्याऽऽचारादेर्व्यापारः सकोऽसौ यस्माद् मतिज्ञानमेव, अक्षरात्मकत्वात्, स्थाणु-पुरुषादिपर्यायविवेकवत् ॥ इति गार्थार्थः ॥ १६५ ॥

अथ स्थाणु-पुरुषादिपर्यायविवेको मतिश्च, श्रुतं च भविष्यति; अतो नैकस्याऽप्यभावप्रसङ्ग इत्याह-

किमन्यद् मतिज्ञानम्? ॥ १६४ ॥

२ श्रुतनिश्चितवचनादथाऽसौ श्रुततो मतो न गुदेः । यदि स श्रुतव्यापारस्तत् किमन्यद् मतिज्ञानम्? ॥ १६४ ॥

३ अथ श्रुततोऽपि विवेकं कुर्वतो न तच्छ्रुतं श्रुतं नास्ति । यो यः श्रुतव्यापारोऽन्योऽपि सको मतिर्यस्मात् ॥ १६५ ॥

मैङ्काले नि जइ सुय तो जुगत्र मइ-सुओअओगा ते । अह नेअ एगयर पणज्जओ जुज्जए न सुय ॥१६६॥
 स्थाणु पुरुपादिपर्यायविवेकलक्षणे मत्तिकाळेऽपि यदि श्रुतव्यापार इष्यते, ततो युगपदेव मति श्रुतोपयोगौ ते तत्र प्रसज्येते,
 न चैतद् युक्तम्, समयकाल ज्ञानद्वयोपयोगस्य निषिद्धत्वात् । अर्थतद्दोषभयाद् नैवपुण्ययोगद्वय युगपदभ्युपगम्यते, तर्बोक्तर प्रतिपद्य
 मानस्य- स्थाणु पुरुपादिपर्यायविवेकाल मतिज्ञान श्रुतज्ञान वेच्छतो भवत इत्यर्थः, किम् ? इत्याह- ' जुज्जए न सुय ति ' श्रुतमिह
 मतिपञ्च न युज्यते, किन्तु मतिज्ञानमेव, इदमुक्त भवति- " सायकाशा ज्ञानकाशयोरनवकाशो विधिर्धैर्यवान् " इति न्यायादन्यत्राऽन
 वकाश मतिज्ञानमेवैकं तत्रोक्तर प्रतिपद्यमानस्येह प्रतिपञ्च युज्यते, न तु श्रुतम्, तस्याऽन्यत्र श्रुतानुसारिण्याचारादिज्ञानविशेषे साय-
 कान्नात्वात् । एव च सति स्थाणु पुरुपादिपर्यायविवेको मतेरेव, न तु श्रुतात्, स चाऽक्षराभिलापसमनुगत एव, इति नैका तेन मति-
 ज्ञानमनक्षरमिति भावः ॥ इति गार्थार्थः ॥ १६६ ॥

किञ्च, अक्षराजुगततयमानमुपलभ्य स्थाणु-पुरुपादिपर्यायविवेको भवताश्रुतनिश्चित उक्तः, एव चातिप्रसङ्गः प्राप्नोतीति दर्शयति-
 जैइ सुयनिरिसियमन्वरमणुसरओ तेण मइचउळ्ळ पि । सुयनिरिसियमावन्न तुह त पि जमन्वरम्पभन्न ॥१६७॥

यदि स्थाणु पुरुपादिपर्यायविवेकविधानेनाऽक्षरमनुसरत प्रमातुर्ज्ञान श्रुतनिश्चित भवता मोच्यते, तेन तद्व्याप्यस्ययादिमति
 चतुष्कमपि तत्र श्रुतनिश्चितमापन्नम्, यस्मात् तदप्यक्षरप्रभय वर्णोऽल्लिङ्गितमित्यर्थः- तदपि हि नेहादिविरेहेण जायते, ईहादयश्च न
 वर्णोभिलापमन्तरेण सभग्नति । तस्माद् मतिचतुष्कमपि तदभिप्रायेण श्रुतनिश्चितमायातम्, न चैतदस्ति, आगमेऽश्रुतनिश्चितत्वेन तस्या-
 ऽभिधानात् । तस्माद् देवानामियेणाऽपि श्रुतनिश्चितस्य स्वरूपमेव नाऽवगम्यते, तत् किं वयं धूमः ? ॥ इति गार्थार्थः ॥ १६७ ॥

तदेव श्रुतनिश्चितवचनश्रवणमात्राद् विभ्रान्तस्वरूपमजनान परो युक्तिभिर्निराकृतोऽपि विवक्षीभूतः ग्राह-

जैइ त सुएण न तओ जाणइ सुयनिरिसिय कह भणिय ? । ज सुयकओवयार पुवि इण्हि तयणेवेम्ब ॥ १६८ ॥

यदि त स्थाणु पुरुपादिपर्यायसघात श्रुतेन न जानाति सकोऽसौ ज्ञानी, तर्हि श्रुतनिश्चितमेवाग्रहादिकं खरे कथं केन प्रका-

१ मत्तिकाळेऽपि यदि श्रुत ततो युगपर मति श्रुतापयोगी न । ॥१॥ नैवमन्तर प्रपणमास्य युक्त न श्रुतम् ॥ १६६ ॥

२ यदि श्रुत भेदितमक्षरमनुसरतस्तत्र मतिचतुष्कमपि । श्रुतनिश्चितमापन्न तत्र तदपि यदक्षरप्रभवम् ॥ १६७ ॥

३ यदि तत्र श्रुतेन न सको जानाति, श्रुतनिश्चित कथं भणितम् ? । यत् श्रुतद्वेतोपचार पूर्वमिदानीं तदनपक्षम् ॥ १६८ ॥

रेण भणितम् ?— मतिः स्वयमनक्षरैव, यस्विह्वाक्षरोपलम्भः स यदि श्रुतनिश्चितो नेष्यते, तर्हि कथमन्यथाऽसौ घटिष्यते ? । इति विस्मयभयाऽऽपूरितहृदयस्य परस्याऽयं प्रश्न इति भावः ॥

अत्रोच्यते— ननु भवानेव प्रष्टव्यो योऽसमीक्षितमित्थं प्रभाषते— योऽक्षरोपलम्भः स रात्रौऽपि श्रुतनिश्चयेति । अथ न ज्ञायते भवता, तर्हि वयमेव ब्रूमः, श्रूयताम्— ‘जं सुमेत्यादि’ श्रुतं द्विविधम्— परोपदेशः, आगमग्रन्थश्च । व्यवहारकालात् पूर्वं तेन श्रुतेन कृत उपकारः संस्काराधानरूपो यस्य तत् कृतश्रुतोपकारं, यज्ज्ञानमिदानीं तु व्यवहारकाले तस्य पूर्वप्रवृत्तस्य संस्काराधायकश्रुतस्याऽनपेक्षमेव प्रवर्तते तत् श्रुतनिश्चितमुच्यते, न त्वक्षराभिलाषयुक्तत्वमात्रेणेति भावः ॥ इति गार्थार्थः ॥ १६८ ॥

एतदेव भावयन्नाह—

पुंस्त्वं सुयपरिकर्मियमइस्स जं संपयं सुयाईयं । तं निस्सियमियं पुण अणिसियं मइचउक्कं तं ॥ १६९ ॥
व्यवहारकालात् पूर्वं यथोक्तरूपेण श्रुतेन परिकर्मिता— आहितसंस्कारा मतिर्यस्य स तथा तस्य साध्वदैर्यत् सांप्रतं व्यवहारकाले श्रुतातीतं श्रुतनिरपेक्षं ज्ञानमुपजायते तच्छ्रुतनिश्चितमवग्रहादिकं सिद्धान्ते प्रतिपादितम् । इतरत् पुनरश्रुतनिश्चितम्, तच्चौत्पात्तिकादिमतिचतुष्कं द्रष्टव्यम्, श्रुतसंस्कारानपेक्षया सहजत्वात् तस्य ॥

अत्राह— ननु

“ भेरनिस्तरणसमस्था तिवग्गसुत्थगहियपेयाला । उभओलोगफलवई विणयसमुत्था हवइ बुद्धी ” ॥ १ ॥

इत्यादिवचनात् तत्रापि मतिचतुष्के नैनयिकी मतिः श्रुतनिश्चिता समस्ति । सत्यम्, किन्तु सकृच्छ्रुतनिश्चितत्वे सत्यपि बाहुल्यमप्रीकृत्याऽश्रुतनिश्चितं तदुच्यत इत्यदोषः * । तस्माद् यदुक्तम्— ‘जं मइनाणमणक्खरमक्खरमियं च सुयनाणं’ इति । तदयुक्तम्, मतेरनक्षरत्वे

१ पूर्वं श्रुतपरिकर्मितमतेर्येण संप्रत श्रुतात्तत्तम् । तद् निश्चितमितरत् पुनरनिश्चित मतिचतुष्कं तत् ॥ १६९ ॥

२ भेरनिस्तरणममर्था त्रिवर्गसूत्रार्थगृहीतप्रमाण । उभयलोकफलवती विनयसमुत्था भवति बुद्धिः । १ ॥ ३ गा-मा १६२ ।

इममेवाऽभिप्रायं नन्यथ्ययनेऽस्या एव गाथाया विवरणस्थले श्रीमन्मलयगिरिसूरिरग्राह— त्रयाहि— “नन्वश्रुतनिश्चिता तुदयो वक्तुमभिप्रेता., ततो गन्तव्याः त्रिवर्गसूत्रार्थगृहीतसारत्वम्, ततोऽश्रुतनिश्चितत्वे नोपपद्यते, न हि श्रुताभ्यासमन्तरेण त्रिवर्गसूत्रार्थगृहीतसारत्व सम्भवति । अत्रोच्यते— इह प्रायोद्युतिमाश्रित्याऽश्रुतनिश्चितत्वमुक्तम्, तत स्वल्पश्रुतभावेऽपि न कश्चिदोप.” इति ।

“इमातिगुरुकार्यं दुर्निर्गहत्वाद् भर इव भरस्तत्रिस्तरणे समर्था भेरनिस्तरणसमर्था; त्रयो वर्गोन्निर्गर्गा लोकरूपा धर्मोऽर्थकामास्तदज्जनोपागप्रतिपादकं यत् सूत्रं यथा तदर्थस्तौ त्रिवर्गसूत्रार्थौ, तयोर्गृहीतं पेयाल प्रमाण सारो वा यथा सा तथाविधा” इति गन्दिदीकाया व्याख्यातोऽस्या अर्थः ॥

स्थाणु पुरुषाद्विपर्यायिरेकाभासप्रसङ्गात्, श्रुतनिश्चितस्य चाऽन्यथा समर्थितत्वादिति स्थितम् ॥ इति गाथार्थः ॥ १६९ ॥

यन्मन्त्रा मतिर्न भवति, तर्हि 'लक्षणेभ्यो हेऊलभासओ' इत्यादिगाथायां प्रतिज्ञातोऽक्षराऽनक्षरभेदाद् मति- श्रुतयो भेदः कथं गमनीयः ? इत्याह—

उभय भासकखरओ अणस्वर होज्ज वजणकखरओ । मइनाण सुत्त पुण उभय पि अणस्वर मखरओ ॥ १७० ॥

इहाऽक्षर तावद् द्वित्रिभ्य-द्रव्याक्षरम्, भावाक्षरं च । तत्र द्रव्याक्षरं पुस्तकादिन्यस्ताऽकारादिरूपम्, तात्वादिकारणजन्यं वा, एतच्च व्यस्यतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनाक्षरमप्युच्यते । भावाक्षरं तन्तं स्फुरदकारादिवर्णज्ञानरूपम् । एतच्च सति 'भास- कखरओ' चि 'भावाक्षरमाश्रित्य मतिज्ञानं भवेत् । कथंभूतम् ? इत्याह— 'उभयं चि' उभयरूपम्- अक्षरत्वं, अनक्षरं चेत्यर्थः, मतिज्ञानभेदे एवमेव भावाक्षरं नास्तीति तदनक्षरमुच्यते, ईहादिषु तु तद्वेदेषु तदस्तीति मतिज्ञानमक्षरत्वं प्रतिपाद्यत इति भावः । 'अणस्वर होज्ज वजणकखरओ' चि 'व्यञ्जनाक्षरं द्रव्याक्षरमित्यनर्थान्तरम्, तदाश्रित्य मतिज्ञानमनक्षरं भवेत्, न हि मतिज्ञाने पुस्तकादिन्यस्ताकारादिकं शब्दो वा व्यञ्जनाक्षरं विद्यते, तस्य द्रव्यश्रुतत्वेन रूढत्वात्, द्रव्यमतिज्ञानाऽप्रसिद्धत्वादिति । 'सुत्त पुणेत्वादि' मयं श्रुतज्ञानं, पुनरुभयमपि- द्रव्यश्रुतम्, भासश्रुतं चेत्यर्थः, प्रत्येकमनक्षरत्वं, अक्षरतयं भवेत् ; इदमुक्तं भवति—

“ऊत्तसिय नीससिय निच्छूढ स्वासिय च छीय च । निस्तिथियमणुसार अणक्खर छेलियाईअ” ॥ १ ॥

इत्यादिचरणाद् द्रव्यश्रुतमनक्षरम्- पुस्तकादिन्यस्ताक्षररूपम्, शब्दरूपं च, तदेव साक्षरं भासश्रुतमपि श्रुतानुसार्यका रादिवर्णविज्ञानात्मकत्वात् साक्षरम्, पुस्तकादिन्यस्ताकाराग्नक्षररहिततान्छब्दाभावाच्च तदेवाऽनक्षरम्, पुस्तकादिन्यस्ताक्षरस्य शब्दस्य च द्रव्यश्रुतान्तं पातितेन भासश्रुतेऽसत्त्वात्, तदेव मतेर्भासश्रुतस्य च साक्षराऽनक्षरकृतौ नास्ति विशेषः, प्रत्येकद्वयोरप्यक्षरानक्षररूपत्वेनोक्तत्वात्, केवल सामान्येन 'श्रुत' इत्युक्ते तन्मये द्रव्यश्रुतं लभ्यत इति कृत्वा तत्र द्रव्यश्रुतमाश्रित्य द्रव्याक्षरमस्ति, मतौ तु तथास्ति, तस्या द्रव्यमतिज्ञानाऽहृदत्वादिति । एवमनयोर्द्रव्याक्षरापेक्षया साक्षराऽनक्षरत्वं कृतौ भेदः ॥ इति गाथार्थः ॥ १७० ॥

तदेवमक्षरे तरभेनाद् मति श्रुतयोर्भेदमाभिधाय मूके तरभेदात् तमभिधिसुराह—

१ गाथा ९७ । २ उभय भावाक्षरतोऽऽक्षरं भवद् व्यञ्जनाक्षरत्वं । मतिज्ञानं सूयं पुनरुभयमपि अनक्षराऽक्षरत्वं ॥ १७० ॥

३ उच्छृङ्खलितं निश्चितं निश्चितं निश्चितं च ध्रुवः च । निश्चितं निश्चितं निश्चितं च ध्रुवः च । निश्चितं निश्चितं निश्चितं च ध्रुवः च ॥ १ ॥

सं-परप्पच्चायणओ भेओ मूअेयराण वाऽभिहिओ । जं मूयं मइनाणं स-परप्पच्चायगं सुत्तं ॥ १७१ ॥

अन्यैस्तु कैश्चिदाचार्यैः स्व-परप्रत्यायनतो मति-श्रुतयोर्भेदोऽभिहितः । कयोरिव ? इत्याह- मूके-तरयोरिव- यथा हि मूकः स्वप्तात्मानमेव प्रत्याययति प्रतीतिपथं नयति, न तु परम्, तत्प्रत्यायनहेतुवचनाभावात् ; इतरस्त्वमूकः स्वं परं च प्रत्याययति, वचन-सद्भावात् । तथा च सति यथा मूक-मुखरयोर्भेदः, एवं मति-श्रुतयोरपि, यद् यस्मात् परप्रत्यायनहेतुद्रव्याक्षराभावाद् मूकं मति-ज्ञानम्, मुखरं तु श्रुतज्ञानम्, कुतः ? स्व-परप्रत्यायकत्वात् - द्रव्याक्षरसद्भावेन परप्रत्यायकत्वस्याऽपि तत्र लभ्यमानत्वादिति भावः ॥ इति गार्थार्थः ॥ १७१ ॥

एतदाचार्यो मति-श्रुतयोस्तुल्यताऽऽपादनेन किञ्चिद् दूषयितुमाह—

सुयकारणं ति सवो सुयमिह सो य परबोहणं कुणइ । मइहेयवो वि हि परं बोहति कराइचिद्धाओ ॥ १७२ ॥

इह तावद् भवन्तं पृच्छामः— हन्त ! शब्दः श्रुतमुच्यते, उपलक्षणत्वात् पुस्तकादिन्यस्ताऽक्षरविन्यासश्च श्रुतमभिधीयते ' सुय-कारणं ति ' श्रुतकारणत्वात् - कारणे कार्योपचारादिति भावः । स च शब्दः, पुस्तकादिन्यस्ताक्षरविन्यासश्च परबोधनं परप्रत्यायनं करोतीत्येवं परतः श्रुतज्ञानं परप्रत्यायकमुच्यते, न तु स्वतः; इति तावद् भवतोऽभिप्रायः । एतच्च मतिज्ञानेनाऽपि समानम् । कुतः ? इत्याह— हि यस्माद् मतिहेतवोऽपि - मतिजनका अपि करादिचेष्टाविशेषाः परं बोधयन्त्येव, तथाहि— अक्षरात्मकत्वात् किल शब्दः, पुस्तकादिन्यस्ताक्षरविन्यासश्च श्रुतस्य कारणम्, कर-शीर्षादिचेष्टास्तु अक्षररहितत्वात् किल मतिज्ञानस्य हेतवः— कर-वक्त्रसंयोगे हि कृते सुजिक्रियाविषया किल मतिरूपयते, शीर्षे च धूनिने निवृत्ति-प्रवृत्तिविषया सा समुपजायते, इत्येवं मतिहेतवः करादिचेष्टा अपि परमबोधिका एव ॥ इति गार्थार्थः ॥ १७२ ॥

यदि मतिहेतवोऽपि परं प्रबोधयन्ति, ततः किम् ? इत्याह—

न परप्पबोहयाइं जं दो वि सरूवओ मइ-सुयाइं । तक्करणाइं दोण्ह वि बोहति तओ न भेओ सिं ॥ १७३ ॥

१ स्व-परप्रत्यायनतो भेदो मूके-तरयोरिवाऽभिहित । यद् मूक मतिज्ञानं स्व-परप्रत्यायकं श्रुतम् ॥ १७१ ॥

२ श्रुतकारणमिति शब्द श्रुतमिह स च परबोधनं करोति । मतिहेतवोऽपि हि परं बोधयन्ति करादिचेष्टा. ॥ १७२ ॥

३ न परप्रबोधके यद् द्वे अपि स्वरूपतो मति-श्रुते । तत्कारणानि द्वयोरपि बोधयन्ति ततो न भेदोऽनयोः ॥ १७३ ॥

233

11-2-11

क्षितिरेवमपि तद्वदोपपत्तौ सति 'न भूभो मि' भनयामि श्रुत्यो भेदः । कुत्र ई इत्याह- 'न तत्' । तद्वदोपपत्तौ
 कालमाह । कालाह- ई इत्याह- 'न तत्' । तद्वदोपपत्तौ, निश्चायस्य सूक्तोपपत्तौ
 पञ्चमोऽङ्गः । भूभो मि' भनयामि श्रुत्यो भेदः । कुत्र ई इत्याह- 'न तत्' । तद्वदोपपत्तौ, निश्चायस्य सूक्तोपपत्तौ
 पञ्चमोऽङ्गः । भूभो मि' भनयामि श्रुत्यो भेदः । कुत्र ई इत्याह- 'न तत्' । तद्वदोपपत्तौ, निश्चायस्य सूक्तोपपत्तौ

अत्रादिना १, २ बधित्वा । इति निम्नगत-मूक्त तन्मयसूत्रम् । नृपस्य गृहकारमाह-

॥ १७४ ॥

[illegible]

१ । सुप्रसन्नमनसः सदा नृपतिरिति कथा न नृपमयिदिः ॥ १०४ ॥

न संभवति, अतो विधिप्रप्रवोधाभावाद् न ताः परप्रवोधिकाः, तथा च सति न तद्द्वारेणाऽपि मतिज्ञानं परप्रवोधकम् । इति सूत्रस्य सूचकत्वात् सोपस्कारः पूर्वार्थस्याऽर्थोऽवसेयः ॥

अथोत्तरार्थस्य व्याख्या प्रस्तूयते— 'रूढं ति वेत्यादि' वेत्यथवा, भवतु मतिज्ञानस्य कारणं करादिचेष्टा, तथापि सा 'द्रव्यमतिः' इत्येवमागमे क्वचिदपि न रूढा; द्रव्यश्रुतं पुनः पूर्वोक्तस्वरूपं 'श्रुतं' इत्येवं सर्वत्र रूढम् । ततश्च यद्यपि करादिचेष्टा मतिज्ञानस्य कारणं, परप्रवोधिका च; तथापि द्रव्यमतित्वेनाऽरूढत्वात् कारणे कार्योपचारतो मतिरूपतया न व्यवह्रियते । अतो मतिज्ञानात् तस्याः पृथग्भूतत्वाद् न तद्द्वारेण तस्य परप्रवोधकत्वम्, द्रव्यश्रुतं तु कारणे कार्योपचारतः श्रुतज्ञानत्वेन प्ररूप्यते, इति तद्द्वारेणाऽस्य परप्रवोधकत्वमुपपद्यत एव । इति युक्तो सूक्ते-तरभेदाद् मति-श्रुतयोर्भेदः । ततश्च 'तैकारणाई दोण्ह वि वोहेंति तओ न भेओ सिं' इत्येतदप्यास्तं भवति ॥ इति गार्थार्थः ॥ १७४ ॥

तदेवं करादिचेष्टाया मतिकारणत्वमभ्युपगम्योक्तम्, सांप्रतं सा मतेः कारणमेव न भवति, किन्तु श्रुतस्येति दर्शयन्नाह—

सौ वा सदृत्थो च्चिय तथा वि जं तस्मि पच्चओ होइ । कत्ता वि हु तदभावे तदभिप्पाओ कुणइ चिहं ॥ १७५ ॥

यदिवा सा करादिचेष्टा कर-वक्त्रसंयोगादिलक्षणा । किम् ? इत्याह— शब्दार्थ एव शब्दो वक्त्रसमुदीरितवचनरूपस्तस्यार्थः शब्दार्थः श्रोतृगतज्ञाने प्रतिभासमानतदभिधेयवस्तुरूपः श्रुतज्ञानमिति तात्पर्यम् । किमित्यसौ शब्दार्थ एव ? इत्याह— यद् यस्मात् कारणात् तयाऽपि कर्त्रा विहितया तस्मिन् शब्दार्थे भोजनेच्छादिलक्षणे प्रतिपत्तुः प्रत्ययो भवति । तथा कर्तापि तदभावे शब्दाभावे जिह्वारोगादिसद्भावात् शब्दोदीरणसामर्थ्याभाव इत्यर्थः, 'तदभिप्पाउ च्चि' तस्मिन् शब्दार्थे भोजनेच्छादिलक्षणे परस्मै प्रतिपादयितव्येऽभिप्रायो मनोविकल्पो यस्याऽसौ तदभिप्रायः करोति चेष्टां कर-वक्त्रसंयोगादिलक्षणाम् ; इदमुक्तं भवति— यद्यपि करादिचेष्टाऽनन्तरभावेनाऽऽग्रहादीन् जनयति, तथापि शब्दार्थ एव सा श्रुतज्ञानमेवेत्यर्थः, यस्मात् तयापि विहितया तत्र शब्दार्थप्रत्ययो भवति । अतः शब्दार्थप्रत्ययजनकत्वात् कारणे कार्योपचारात् शब्दार्थप्रत्यय एव सा, न पुनर्मतिः; तथा कर्तापि 'भोक्तुमिच्छत्यसौ' इत्यादि प्रतिपत्ता जानातिव्यभिचायवानेव भाषणशक्यभावे करादिचेष्टां करोति । ततश्च कर्त्राऽपि शब्दार्थ-द्योतनाभिप्रायेण क्रियमाणत्वात् करादिचेष्टा शब्दार्थ एव । ततश्चैषाऽपि श्रुतकारणत्वात् श्रुत एवान्तर्भवति, शब्दवत्, न मत्तौ,

१ क. 'द्योतोऽपि वि' । २ गाथा १७३ । ३ सा वा शब्दार्थ एव तयाऽपि यत् तस्मिन् प्रत्ययो भवति । कर्तापि खलु तदभावे तदभिप्राय करोति चेष्टाम् ॥ १७५ ॥

४ क. ग. 'तात्पर्यादि' । ५ क. ग. 'कर्त्रा श' ।

तथा च सत्येण परमार्थतो मते कारणमेव न भवति, अतः कारणद्वारेणाऽपि न परमत्यायक मतिज्ञानम्, श्रुतं तु तद्वद्वारेण परा-
वयोपकम् । इति युक्तो मूके तरभेदाद् मति श्रुतयोर्भेदः ॥ इति मायार्थः ॥ १७५ ॥

॥ मति श्रुतयोर्भेदचिन्ताधिकारः समाप्तः ॥

तदेव स्वामि काल कारणादिभिरभेदेऽपि लक्षण भेद हेतुफलभावादिभिर्मति श्रुतयोर्विस्तरतो भेदमभिधायोपसहरन्नाह-
भेद-सुयनानानिसेसो भणिओ तल्लस्खणाइमेएण । पुन आभिणिज्जोहियमुद्धिट्ठ त परूवेस्स ॥ १७६ ॥

मति श्रुतज्ञानयोर्विशेषो भेदो भणितः । केन ? इत्याह- तयोर्लक्षणादिभिर्भेदः, अथा स चासौ अनन्तरोक्ता लक्षणादिभेदश्च
तल्लक्षणादिभेदस्तेन । साम्त त्वाभिनिजोधिक्कज्ञान प्ररूपयिण्ये विस्तरतो व्याख्यास्यामि । शेषश्रुतादिपरिहारेण किमित्याभिनिजोधिक प्रथम
प्ररूप्यते ? इत्याह- यस्माज्ज्ञानपञ्चके पूर्वभादौ तदुद्दिष्टमुपन्यस्तम्, तस्माद् “ ययोर्वेश निर्देशः ” इति कृत्वा तत् प्रथम
व्याख्यास्यामि ॥ इति मायार्थः ॥ १७६ ॥

तत्र भेद पर्यायश्च व्याख्या, तत्र तत्त्व लक्षणम्, तच्च मागेवोक्तम् । अथ तदभेदनिरूपणार्थमाह-

इन्द्रिय-मनोनिमित्तं तं सुयनिस्सियमहेयर च पुणो । तत्थेक्केक्क चउभेयमुग्गहो-प्पत्तियाईय ॥ १७७ ॥

इन्द्रिय मनोनिमित्तं यत् प्रागुक्तमाभिनिजोधिकज्ञानम्, तद् द्विभेद भवति- श्रुतनिश्चितम्, इतरचाऽश्रुतनिश्चितम् । अथशब्दो
वाच्यालङ्कारार्थः । तत्र श्रुतं संकेतकालभावी परोपदेशः, श्रुतग्रन्थश्च, पूर्वं तेन परिकर्मितमतेर्व्यवहारकाले तदनयोस्समेव यदुत्पद्यते तत्
श्रुतनिश्चितम्, यत् श्रुतापरिकर्मितमतेः सहजमुपजायते तदश्रुतनिश्चितम् । तत्र तयोः श्रुतनिश्चिताऽश्रुतनिश्चितयोर्मध्ये एकैकं चतु-
र्भेदम् । कथम् ? इत्याह- यथासख्यमग्रहादिकम्, औत्पात्तिस्यादिकं च- अवग्रेहं हा ऽपाय धारणाभेदात् श्रुतनिश्चितं चतुर्विधम्,
औत्पात्तिकी वैनयिकी कर्मजा पारिणामिकीलक्षणवृद्धिभेदाच्चश्रुतनिश्चितं चतुर्भेदमित्यर्थः । यद्यप्यौत्पात्तिसंख्यादिवृद्धिचतुष्टयेऽप्यवग्रहादयो
विद्यन्ते, तथापि ‘ बुद्ध्यमादिद्वयमुपयमेव यं तमखणविसुद्धगहियत्था ’ इत्यादिवक्ष्यमाणवचनात् परोपदेशाद्यनयोस्त्वत्वात् ते श्रुतनिश्चिता न
भवन्ति, शेषास्त्ववग्रहादयः पूर्वं श्रुतपरिकर्मणाऽनन्तरेण न सभवन्ति, ईहादिगताभिलाषस्य परोपदेशाद्यन्तरेणाप्युपपत्तेः, इति ते श्रुत-

१ मति श्रुतचानाविधयो भणितस्तल्लक्षणादिभेदेन । पूर्वमाभिनिजोधिकमुद्दिष्टं तत् प्ररूपयित्वे ॥ १७६ ॥

२ इन्द्रिय मनोनिमित्तं तं श्रुतनिश्चितमथेतरेण युतः । तत्रैकं चतुर्भेदमवग्रहो लक्षित्यादिकम् ॥ १७७ ॥ ३ पूर्वमष्टमश्रुतमवति च तत्क्षणविशुद्धगृहीतार्थः ।

निश्रिता उच्यन्ते । औत्पत्तिकयादिषु त्वीहाद्यभिलापस्य तथाविधकर्मक्षयोपशमजत्वात् परोपदेशाद्यन्तरेणाऽप्युपपत्तेरिति भावः ॥ इति गार्थार्थः ॥ १७७ ॥

तत्र श्रुतनिश्रितानवग्रहादींस्तावद् निर्युक्तिकारः ग्राह—

उग्राहो ईहअवाओ य धारणा एव होति चत्तारि । आभिणिबोहियनानस्स भेयवत्थू समासेणं ॥ १७८ ॥

रूप-रसादिभेदैरनिर्देश्यस्याऽव्यक्तस्वरूपस्य सामान्यार्थस्याऽवग्रहणं परिच्छेदनमवग्रहः । तेनाऽवग्रहीतस्यार्थस्य भेदविचारणं वक्ष्यमाणस्या विशेषान्वेषणमीहा । तपोहितस्यैवाऽर्थस्य व्यवसायस्तद्विशेषनिश्चयोऽप्रायः । चशब्दोऽवग्रहादीनां पृथक् पृथक् स्वातन्त्र्य-प्रदर्शनार्थः, तेनैतदुक्तं भवति— अवग्रहादेरीहादयः पर्याया न भवन्ति, पृथग्भेदवाचकत्वादिति । निश्चितस्यैव वस्तुनोऽविच्युत्यादिरूपेण धरणं धारणा । एवकारः क्रमव्योतनपरः, अवग्रहादीनानुपन्यासस्याऽयमेव क्रमो नान्यः, अवग्रहीतस्यैवेहनात्, ईहितस्यैव निश्चयात्, निश्चितस्यैव धारणादिति । एवमेतान्याभिनिबोधिकज्ञानस्य चत्वार्येव भेदवस्तूनि समासेन संक्षेपेण भवन्ति, विस्तरतस्त्वष्टाविंशत्यादि-भेदभिन्नाभिदं वक्ष्यत इति भावः । तत्र भिद्यन्ते परस्परमिति भेदा विशेषास्त एव वस्तूनि भेदवस्तूनीति समासः ॥ इति गार्थार्थः ॥ १७८ ॥

अथ निर्युक्तिकार एवाऽवग्रहादीन् व्याख्यानयन्नाह—

अत्थाणं उग्राहणं अवग्राहं तह वियालणं ईहं । ववसायं च अवायं धरणं पुण धारणं वेति ॥ १७९ ॥

अर्थानां रूपादीनां प्रथमं दर्शनानन्तरमेवाऽवग्रहणमवग्रहं ब्रुवत इति संवन्धः । तथा विचारणं पर्यालोचनं 'अर्थानाम्' इति वर्तते, ईहनमीहा तां ब्रुवते; इदमुक्तं भवति— अवग्रहादुत्तीर्णोऽप्रायात् पूर्वं सञ्ज्ञार्थविशेषोपादानाभिमुखोऽसञ्ज्ञार्थविशेषोपत्यागसंमुखश्च प्रायः काकनिलयनादयः स्थानुधर्मा अत्र वीक्ष्यन्ते, न तु शिरःकण्डूयनादयः पुरुषधर्मा इति मतिविशेष ईहेति । विशिष्टोऽवसायो व्यवसायो निश्चयस्तं व्यवसायम्, 'अर्थानाम्' इतीहापि वर्तते, अत्रायमप्रायं वा ब्रुवते; एतदुक्तं भवति—स्थानुरेवाऽयमित्यवधारणात्मकः प्रत्ययोऽत्रायः, अपायो वेति; चशब्द एवकारार्थः, व्यवसायमेवाऽत्रायम्, अप्रायं वा ब्रुवत इत्यर्थः । धृतिर्धरणम्, 'अर्थानाम्' इति वर्तते, अप्रायेन वि-निश्चितस्यैव वस्तुनोऽविच्युति-स्मृति-वासनारूपं धरणमेव धारणां ब्रुवत इत्यर्थः । पुनःशब्दस्याऽवधारणार्थत्वाद् ब्रुवत इत्यनेन शास्त्रस्य

१ अवग्रह ईहाऽप्रायश्च धारणेव भवन्ति चत्वारि । आभिनिबोधिकज्ञानस्य भेदवस्तूनि समासेन ॥ १७८ ॥

२ अर्थानामवग्रहणमवग्रहं तथा विचारणमीहाम् । व्यवसायं चाऽप्राय धरणं पुनर्धारणा ब्रुवते ॥ १७९ ॥

पारतन्त्र्यमुक्तम्- इत्थं तीर्थंकर गणपरां ब्रुवत इति ॥

विशे०

अन्ये त्वेव पठन्ति- “ अत्याण उगग्रहणस्मि उगग्रहो ” इत्यादि, तत्राऽर्थानामग्रहणे सत्यग्रहो नाम प्रतिभेद इत्येव ब्रुवते, एवमीहादिव्यपि योज्यम्, भावार्थस्तु पूर्वमेव । अथवा प्राकृतशैल्याऽर्थवशाद् विभक्तिपरिणाम इति सप्तमी द्वितीयाथे द्रष्टव्या ॥ इति गार्थार्थे ॥ १८० ॥

॥१०९॥

अथैतदेवाऽग्रहादिस्वरूपं भाष्यकारो विद्वन्ब्रूयाह-

सौमणत्थाऽगग्रहणमुगग्रहो भेयमगणमदेहा । तस्मावगमोऽवाओ अविच्छुदै धारणा तस्स ॥ १८० ॥

अन्तर्धृताऽशेषविशेषस्य केनापि रूपेणाऽनिर्देश्यस्य सामान्यस्याऽर्थैकसामयिकमवग्रहण सामान्यार्थाग्रहणम्, अथवा सामान्येन सामान्यरूपेणाऽर्थस्याऽग्रहण सामान्यार्थावग्रहणमवग्रहो वेदितव्यः । अथाऽनन्तरमीहा प्रवर्तते । कथम्भूतेयम् ? इत्याह- भेदमार्गणम्- भेदा वस्तुनो धर्मोत्तेर्षां मार्गणमन्नेयण विचारण माय कानिन्नयनादयः स्थाणुधर्मा अत्र ग्रीह्यन्ते, न तु शिर कण्ठयनादयः पुरुषधर्मो इत्येव वस्तुधर्मविचारणमीहेत्यर्थः । तस्यैवेदयेद्विषय वस्तुनस्तदनन्तरपरगमनमवगमः स्थाणुरेवाऽयमित्यादिरूपो निश्चयोऽप्योऽप्ययो वेति । तस्यैव निश्चितस्य वस्तुनोऽविच्छ्युति स्मृति वासनारूप धरण धारणा, सूत्रेऽविच्छ्युतेरुपलक्षणत्वाद् ॥ इति गार्थार्थः ॥ १८० ॥

अत्र चाऽग्रहादारभ्य परैः सह विभक्तिपत्तय सन्ति, इत्यवग्रहविषयां तां तावद् निराकर्तुमाह-

सौमणव्यसिसेसस्त वि केई उगग्रहणमुगग्रह वेति । ज मइरिदु तय ति च, त नो बहुदोसभावाओ ॥ १८१ ॥

सामान्य चासौ विशेषश्च सामान्यविशेषस्तस्याऽपि, न केवल सामान्यार्थस्त्व, इत्यपिशब्दः, अग्रहणमन्च्छेदन केचन व्याख्यातारोऽवग्रह ब्रुवते । किंकारणम् ? इत्याह- ‘ज मइरिदु तय ति चेति’ यद् यस्मात् कारणादयुतः शब्दादिलक्षणसामान्यविशेषाग्रहाऽवग्रहादनन्तर इदं, तदिति च, इति विमर्शलक्षणा मतिरनुधावति- ईहा प्रवर्तते इत्यर्थः, यदनन्तर चेहादिप्रवृत्ति सोऽग्रह एव, यथा व्यञ्जनावग्रहानन्तर भावी अव्यक्ताऽनिर्देश्यसामान्यमाग्रहाही अवग्रहः, प्रवर्तते च शब्दादिसामान्यविशेषाग्रहाऽवग्रहानन्तरमीहादि, तस्मादवग्रह एवाऽयम्, तथाहि- दूरात् शङ्कादिसंज्ञानि शब्दे सामान्यविशेषात्मके रूपादिभ्यो धिन्ने ग्रहीते प्रवर्तते एवाय विमर्शो- किमय शङ्कः,

१ सामान्यार्थावग्रहणमवग्रहो भेदमागणमयेहा । तस्मावगमोऽवाओऽविच्छ्युतिधारणा तस्य ॥ १८० ॥

२ सामान्यविशेषस्तस्याऽपि केचिदवग्रहणमवग्रह ब्रुवते । यद् मतिरिदु तदिति च, तद् नो बहुदोषमावाह ॥ १८१ ॥ ३ क भिन्नेऽवग्रहः ।

विशे०

॥११०॥

शार्ङ्गो वा शब्दः । शार्ङ्गश्चेत् किं महिषीशृङ्गोद्भवः, महिषशृङ्गजो वा ? महिषीशृङ्गसंभवश्चेत्, किं प्रसूतमहिषीशृङ्गसंभवः, अप्रसूतमहिषीशृङ्गसमुद्भूतो वा ? इत्यादि । यतश्चानन्तरमिति विमर्शनेहाप्रवृत्तिर्न भवति, अन्तर्प्राप्तेः, क्षयोपशमाभावाद् वा, स पुनरपायः ॥

तदेतत् परोक्तं दूषयितुमाह-‘तं नो इत्यादि’ तदेतत् परोक्तं न । कुतः ? इत्याह- वहवश्च ते दोषाश्च तेषां भाव उपनिपात-स्तस्मात्, एवं हि सर्वयुपाड्युपायप्रवृत्तिर्न स्यात्, यथोक्तविमर्शप्रवृत्तेरनिष्ठितत्वात् । न च पूर्वमनीहिते प्रथमोऽपि शब्दनिश्चयो युक्तः, यतश्च पूर्वमीहा प्रवर्तते नाऽसाववग्रहः, किन्त्वपाय एवेत्यादि सर्वं पुरस्ताद् वक्ष्यते ॥ इति गार्थार्थः ॥ १८१ ॥

अन्ये त्वीहायां विप्रतिपद्यन्ते, तन्मतमुपन्यस्य दूषयन्नाह-

‘ईहा संसयमेत्तं केई, न तयं तओ जमन्नाणं । मइनाणंसा चेहा कहमन्नाणं तई जुत्तं ? ॥ १८२ ॥

किमयं स्थाणुः, आहोस्वित् पुरुषः ? इत्यनिश्चयात्मकं संशयमात्रं यदुत्पद्यते तदीहेति केचित् प्रतिपद्यन्ते । तदेतद् न घटते । कुतः ? इत्याह- यद् यस्मात् कारणात् । ‘तउ त्ति’ असौ संशयोऽज्ञानम् । भवतु तर्बज्ञानमीहा, इति चेत्, इत्याह- ‘मईत्यादि’ मतिज्ञानांशश्च मतिज्ञानभेदश्चेहा वर्तते । न च ज्ञानभेदस्याऽज्ञानरूपता युज्यते; एतेदेवाह- ‘कहमित्यादि’ कथं केन प्रकारेणाऽज्ञानं युक्तम् ? न कथञ्चिदित्यर्थः । केयमित्याह-‘तई ति’ असौ मतिज्ञानांशरूपेहा, संशयस्य वस्त्वप्रतिपत्तिरूपत्वेनाऽज्ञानात्मकत्वात्, ईहायास्तु ज्ञानभेदत्वेन ज्ञानस्वभावत्वात् ; ज्ञाना-ऽज्ञानयोश्च परस्परपरिहारेण स्थितत्वाद् नाऽज्ञानरूपस्य संशयस्य ज्ञानांशात्मकेहारूपत्वं युक्तमिति भावः ॥ इति गार्थार्थः ॥ १८२ ॥

आह- ननु संशये-हयोः किं कश्चिद् विशेषोऽस्ति, येनेहारूपत्वं संशयस्य निषिध्यते ? इत्याशङ्क्य तयोः स्वरूपभेदमुपदर्शयन्नाह-

जमणेगत्थालंबणमपज्जुदासपरिकुठियं चित्तं । सेय इव सव्वप्पयओ तं संसयरूपमन्नाणं ॥ १८३ ॥

तं चिय सयत्थहेऊ-ववत्तिवावातरत्परममोहं । भूया-ऽभूयविसैसायाण-च्चायाभिमुहमीहा ॥ १८४ ॥

१ ईहा सशयमात्रं केचित्, न तत् सको यदज्ञानम् । मतिज्ञानाशश्चेहा कथमज्ञानं सा युक्तम् ? ॥ १८२ ॥

२ यदनेकार्यलम्बनमपर्युदासपरिकुठितं चित्तम् । सेत इव सर्वात्मतस्तत् संशयरूपमज्ञानम् ॥ १८३ ॥

तदेव सदर्थहेतूपपत्तिव्यापारतत्परममोघम् । भूता-ऽभूतविशेषाऽज्ञान-स्यागाभिमुत्तमीहा ॥ १८४ ॥

यश्चित् यन्मनोऽनेकार्थालम्बनमनेकार्थप्रतिभासाऽन्दोलितम्, अत एव पर्युदसन पर्युदासो निषेधो न तथाऽपर्युदासोऽनिषेध-
स्तेन, तथोपलक्षणत्वादिविधिना च परिकुण्ठित जडीभूत सर्वथाऽनस्तुतिश्रयस्वरूपतापन्नम्, किं बहुना ? 'सेय इयेत्यादि' श्रेत इय
स्वापितीव सर्वतया न निःशिञ्चेतयते, वस्त्वप्रतिपत्तिरूपत्वत्, तदेवविध चिंच सन्नय उच्यत इत्यर्थः, तच्चाऽज्ञानम्, वस्त्वप्रपोपर
हितत्वादिति । यत् पुनस्तदेव चेतो वक्ष्यमाणस्वरूप तदीहेति सवन्धः । कथंभूत सत् ? इत्याह-- 'भूया भूयेत्यादि' भूतः कचिद्
विवक्षितप्रदेशे स्थाण्णादिरर्थ, अभूतस्तत्राऽविद्यमानः पुरुषादि', तावेव पदार्थान्तरेभ्यो विशिष्यमाणत्वत्द् विशेषो, तयोरादान त्यागा
भिमुख- भूतार्थविशेषोपादानस्याऽभिमुख्यम्, अभूतार्थत्यागस्याऽभिमुख्यमिति यथासख्येन सवन्धः । यत् कथंभूतम् ? इत्याह- सदर्थ
हेतूपपत्तिव्यापारस्तत्पर हेतुद्वारेणैव विशेषणम्- सदर्थहेतूपपत्तिव्यापारस्तत्परत्वाद् भूताऽभूतविशेषादान त्यागाभिमुख्यमिति भावः, तत्र हेतु
साध्यार्थगमक युक्तिविशेषरूप साधनम्, उपपत्तिः सम्भवयदनम्- विवाहितार्थस्य सम्भवव्यवस्थापनम् । ततश्च हेतुशेषोपपत्तिश्च हेतूपपत्ती
सदर्थस्य विवक्षितप्रदेशेऽरण्यार्थो नियमानस्य स्थाण्वादेरर्थस्य हेतुः पपत्ती सदर्थहेतूपपत्ती तद्विषयो व्यापारो घटन चेष्टन सदर्थहेतुः पपत्ति-
व्यापारस्ततस्तत्पर तन्निष्ठमिति समासः । अत एवाऽप्योपपत्त्यर्थवलायातत्वेनाऽविकलप्रामिष्ठ्यास्वरूपम्, तदेवभूत चेत् "ईहा" इति सवन्धः कृत
एव, इदमुक्त भवति- केनचिदरण्यदेशे गतेन सवितुरस्तमयसमये ईपदवकाशमासादयति तयित्से दूरवर्ती स्थाणुरुपलब्धः, ततोऽस्य विमर्शः
समुत्पन्नः- किमय स्थाणुः, पुरुषो वा ? इति । अयं च सन्नयत्वादज्ञानम् । ततोऽनेन तस्मिन् स्थाणो दृष्ट्वा वल्लयारोहणम्, प्रविलोक्य
फाक-काराद्वय फादम्ब त्रीञ्च कीरशकुन्तकुलनिलयनम्, कृतश्रेतासि हेतुव्यापार, यथा स्थाणुरपम्, वल्लयुत्सर्पण फाकादिनिलयनो-
पलम्भात् । तथा सम्भवपर्यालोचनं च व्यथापि, तद् यथा- अस्ताचलान्तरिते सत्रितरि, प्रसरति चेत्तन्मित्रे महारण्येऽस्मिन् स्थाणुरय
समाव्यते, न पुरुषः, शिर ऋण्डयन कर ग्रीवाचलनोदंस्त्रयवस्थापकहेतोरभावात्; ईदृशे च प्रदेशेऽस्यां वेलायां मायस्तस्याऽसम्भ
वात् । तस्मात् स्थाणुनाऽत्र सम्भूतेन भाव्यम्, न पुरुषेण । तदुक्तम्-

"अरण्यमेतत् सविताऽस्तमागतो न चाऽधुना सम्भवतिह मानव । मायस्तदेतेन खगादिभाजा भाव्य स्मररातिसमाननाम्ना" ॥ १ ॥

एतच्चेष्टा चित्त 'ईदा' इत्युच्यते, निश्चयाभिमुखत्वेन सन्नयादुत्तीर्णत्वात्, सर्वथानिश्चयेऽणायत्वमसन्नेन निश्चयादधोवर्ति-
त्वाच्च । इति सन्नये ह्योः प्रसिद्धिरेव ॥ इति माथाद्वयाय ॥ १८३ ॥ १८४ ॥

अथाऽप्याय धारणागतप्रतिपत्तिनिराचिकीर्षया परमतमुपदर्शयेन्नाह-

‘केई तथण्णाविसेसावणयणमेत्तं अवायमिच्छन्ति । सब्भूयत्थविसेसावधारणं धारणं वेति ॥ १८५ ॥

तच्छब्दस्याऽनन्तरगाथोक्तो भूतोऽर्थः संवध्यते, तस्मात् तत्र भूताद् विद्यमानात् स्थाण्वादेर्योऽन्यस्तत्प्रतियोगी तत्राऽविद्यमानः पुरुषादिस्ताद्विशेषाः शिरःकण्डूयन-चलन-स्पन्दनादयस्तेषां पुरोवर्तिनि सञ्चूतेऽर्थेऽपनयनं निषेधनं तदन्यविशेषापनयनं तदेव तन्मात्रम्, अपायमिच्छन्ति, केचनाऽपि व्याख्यातारः— अपायनमपनयनमपाय इति व्युत्पत्त्यर्थविभ्रमितमनस्का इति भावः । अवधारणं धारणा इति च व्युत्पत्त्यर्थमिति तस्मात् धारणां द्रुवते । किं तत् ? इत्याह— सञ्चूतार्थविशेषावधारणं सञ्चूतस्तत्र विवक्षितप्रदेशे विद्यमानः स्थाण्वादि-रर्थविशेषस्तस्य ‘स्थाणुरेवाऽयं’ इत्यवधारणं सञ्चूतार्थविशेषावधारणमिति समासः ॥ इति गाथार्थः ॥ १८५ ॥

तदेतद् रूपयितुमाह—

कासइ तयन्नवइरेगमेत्तओऽवगमणं भवे भूए । सब्भूयसमणयओ तदुभयओ कासइ न दोसो ॥ १८६ ॥

‘भूए ति’ तत्र विवक्षितप्रदेशे भूते विद्यमानेऽर्थे स्थाण्वादौ ‘कासइ ति’ कस्यचित् प्रतिपत्तुस्तदन्यव्यतिरेकमात्रादवगमनं निश्चयो भवति— तस्मात् स्थाण्वादेर्योऽन्यः पुरुषादिरर्थस्तस्य व्यतिरेकः स एव तदन्यव्यतिरेकमात्रं तस्मात् स्थाण्वाद्यर्थनिश्चयो भवतीत्यर्थः; तद्यथा— यतो नेह शिरःकण्डूयनादयः पुरुषधर्मा दृश्यन्ते; ततः स्थाणुरेवाऽयमिति । कस्यापि सञ्चूतसमन्वयतः— सञ्चूतस्तत्र प्रदेशे विद्यमानः स्थाण्वादिरर्थस्तस्य समन्वयतोऽन्वयधर्मघटनाद् भूतेऽर्थेऽवगमनं निश्चयो भवेत्, यथा स्थाणुरेवाऽयम्, वल्लयुत्सर्पण-वयोनिलयनादिधर्माणिमाहाऽन्वयादिति । कस्यचित् पुनस्तदुभयादन्य-व्यतिरेकोभयात् तत्र भूतेऽर्थेऽवगमनं भवेत्; तद्यथा— यस्मात् पुरुषधर्माः शिरःकण्डूयनादयोऽत्र न दृश्यन्ते, वल्लयुत्सर्पणादयस्तु स्थाणुधर्माः समीक्ष्यन्ते, तस्मात् स्थाणुरेवाऽयमिति । न चैवमन्वयात्, व्यतिरेकात्, उभयाद् वा निश्चये जायमाने कश्चिद् दोषः, परव्याख्याने तु वक्ष्यमाणन्यायेन दोष इति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ १८६ ॥

कथं पुनस्तद्व्याख्याने न दोषः?, इत्याह—

सैवो वि य सोऽवाओ भेए वा होति पंच वत्थूणि । आहेवं चिय चउहा मई तिहा अन्नहा होइ ॥१८७॥

१ केचित् तदन्यविशेषापनयनमात्रमपायमिच्छन्ति । सद्गतार्थविशेषाधारणं धारणां द्रुवते ॥ १८५ ॥

२ कस्यचित् तदन्यव्यतिरेकमात्रतोऽवगमनं भवेत् भूते । मज्झार्थमन्वयतस्तदुभयतः कस्यचित् न दोषः ॥ १८६ ॥

३ सर्वोऽपि च सोऽपायो भेदे वा भवन्ति पञ्च उत्पन्नि । आह्वयमेव चतुर्धा मतिगिघाऽन्यथा भवति ॥ १८७ ॥

निर्देश

॥११३॥

यस्माद् व्यतिरेकाद्, अन्यथाद्, उभयाद् वा भूतार्थविशेषावधारणं कुर्वतो योऽयवसाय स सर्वोऽप्यपाय प्रस्तुतस्याप्यादि-
वस्तुनिश्चय, न तु सञ्ज्ञतार्थविशेषावधारण धारणेति भावः, तस्माद् न दोषः ॥

आह- ननु यथा मया व्याख्यायते-सञ्ज्ञतार्थविशेषावधारण धारणा, तथा किं रुद्धिद् दोषः सस्युपजायते, येनाऽऽमीयव्याख्या-
नपक्षे इदमित्यमभिधीयते 'न दोष' इति ?। एतदाहङ्गाह- 'भेदो वेत्यादि' वाञ्छन्द पातनार्थां मतार्थं, व्यतिरेकोऽपायः, अन्य-
स्तु धारणा, इत्येव मतिज्ञानद्वयीयभेदस्याऽपायस्य भेदेऽभ्युपगम्यमाने पञ्च वस्तूनि पञ्च भेदा भवन्ति, 'आभिनिवोधि रुक्मानस्य' इति
गम्यते; तथाहि-अग्रहे हा ऽपाय धारणालक्षणाश्चत्वारो भेदास्त्वावत् तथैव पूरिता, पञ्चमस्तु भेदः स्मृतिलक्षणं प्राप्नोति-अविच्युते-
स्वसमानरूपाविन्यपायेऽतर्धतत्वात्, वासनायास्तु स्मृत्यन्तर्गतत्वेन विवक्षितत्वात्, स्मृतेरन्यशरणत्वाद् मते पञ्चमो भेदः
प्रसज्यत इति भावः ॥

'आहेत्यादि' पुनरप्याह पर- ननु यथैव मया व्याख्यायते- व्यतिरेकमुखेन निश्चयोऽपायः, अन्यपक्षेन तु धारणा,
इत्येवमेव चतुर्थी चतुर्विधा मतिर्भवति युक्तितो पटते । अन्यथा तु व्याख्यायमाने- अन्य व्यतिरेकयोर्द्वयोरप्यपायत्वेऽभ्युपगम्यमाने
इत्यर्थः । किम् ? इत्याह- त्रिधा- अग्रहे हा-ऽपायभेदतत्त्वभेदा मतिर्भवति, न पुनश्चतुर्था, धारणाया अघटमानकत्वादिति भावः ॥
इति माथार्थः ॥ १८७ ॥

कथं पुनर्धारणाऽभारः ? इत्याह-

कैऽणुमओगस्मि धिई पुणोवओगे य सा जओऽवाओ ?। तो नत्थि धिई, भण्णइ इदं तदेवेति जा बुद्धी ॥ १८८ ॥

नणु साऽनायब्भहिया जओ य सा वासणाविसेसाओ । जा याऽवायाणन्तरमविच्चुई सा धिई नाम ॥ १८९ ॥

अनुपयोगे उपयोगोपरमे सति का धृतिः- का नाम धारणा ? न काचिदित्यर्थः, इदमुक्तं भवति- इह तावद् निश्चयोपायमु-
खेन घटादिने रस्तुनि अग्रहे हा ऽपायरूपतयाऽन्तर्बुद्धेरूपमात्रेण एवोपयोगो जायते । तत्र चाऽपाये जाते या उपयोगसातत्यलक्षणा-
ऽविच्युतिर्भवताऽभ्युपगम्यते, साऽपाय एवाऽन्तर्भूता, इति न ततो व्यतिरिक्ता । या तु तस्मिन् घटादुपयोगे उपरते सति सख्येयमस

१ काऽनुपयोगे धृतिः पुनरपयोगे वा सा यतोऽपायः ?। ततो नास्ति धृतिर्भवत्येते इदं तदेवेति या बुद्धिः ॥ १८८ ॥

ननु साऽपायाऽभ्युपगम्यतया यथात्र सा वासनाविधेया । या चाऽपायानन्तरमविच्युतिः सा धृतिर्नाम ॥ १८९ ॥

विशेषे०

॥११४॥

ख्येयं वा कालं वासनाऽभ्युपगम्यते, 'इदं तदेव' इतिलक्षणा स्मृतिश्चातीक्रियते, सा सत्यंशरूपा धारणा न भवति, मत्पुण्ययोगस्य प्रागेवोपरतत्वात् । पुनरपि कालान्तरोपयोगे धारणा भविष्यतीति चेत्, इत्याह—'पुणो इत्यादि' कालान्तरे पुनर्जायमानोपयोगेऽपि याऽन्वयस्त्वोपजायमानाऽवधारणरूपा धारणा मयेष्यते, सा यतोऽपाय एव भवताऽभ्युपगम्यते 'राब्धो वि य सोऽवाओ' इत्यादिवचनात् ; ततस्तत्रापि नास्ति धृतिधारणा, पुनरभ्युपयोगोपरमेऽपि पूर्वोक्तमुक्त्यैव तदभावः ; तस्मादुपयोगकालेऽन्वयगुखाऽवधारणरूपा धारणा मतिः यास्त्वयाऽन्वयपगमात्, उपयोगोपरमे च मत्पुण्ययोगाभावात्, तदंशरूपाया धारणाया अवटयानकत्वात् त्रिधैव भवदभिप्रायेण मतिः प्राप्नोति, न चतुर्थी, इति पूर्वपक्षाभिप्रायः ॥

अत्रोत्तरमाह—'भण्णइत्यादि' भण्यतेऽत्र प्रतिविधानम् । किम् ? इत्याह—'इदं वस्तु तदेव यत् प्रागुपलब्धं मया' इत्येवंभूता कालान्तरे या स्मृतिरूपा बुद्धिरुपजायते; नन्विह सा पूर्वप्रवृत्तादपायाद् निर्विवादमभ्यधिकैव, पूर्णप्रवृत्ताऽपायकाले तस्या अभानात् ; सांप्रतापायस्य तु वस्तुनिश्चयमात्रफलत्वेन पूर्वापरदर्शानुसंधानाऽयोगात् । ततश्च साऽतन्यरूपत्वाद् धृतिधारणा नामोति पर्यन्ते संवन्धः । यतश्च यस्माच्च वासनाविशेषात्—पूर्वोपलब्धवस्त्वहितसंस्कारलक्षणात् तद्विज्ञानावरणक्षयोपशमसाम्निध्यादित्यर्थः, सा 'इदं तदेव' इतिलक्षणा स्मृतिर्भवति । साऽपि वासनाऽपायादभ्यधिकेति कृत्वा धृतिर्नाम, इतीहापि संवन्धः । 'जा याऽवायेत्यादि' या चाऽपायादनन्तरमविच्युतिः प्रवर्तते साऽपि धृतिर्नाम । इदमुक्तं भवति—यस्मिन् समये 'स्थानुरेवाऽयम्' इत्यादिनिश्चयस्वरूपोऽपायः प्रवृत्तः, ततः समयादूर्ध्वमपि 'स्थानुरेवाऽयम्' इत्यविच्युता याऽन्तर्गुर्तं क्वचिदपायप्रवृत्तिः साऽप्यपायाऽविच्युतिः प्रथमप्रवृत्तापायादभ्यधिकेति धृतिधारणा नामोति । एवमविच्युति-वासना-स्मृतिरूपा धारणा त्रिधा सिद्धा भवति ॥

अत्राह कथितं—नन्वविच्युति-स्मृतिरक्षणां ज्ञानभेदौ गृहीतग्राहितत्वाद् न प्रमाणम्, द्वितीयादिवारा प्रवृत्ताऽपायसाध्यस्य वस्तुनिश्चयलक्षणस्य कार्यस्य प्रथमवारा प्रवृत्तापायेनैव साधितत्वात् । न च निष्पादितक्रिये कर्मणि तत्साधनार्थैव प्रवर्तमानं साधनं शोभां विभर्ति, अतिप्रसङ्गात्—कुठारादिभिः कृतच्छेदनादिक्रियेष्वपि वृक्षादिषु पुनस्तत्साधनाय पुनस्तत्साधनाय वस्त्वैकत्वस्य ग्रहणात् कालभाविज्ञानद्वयगृहीत एव वस्तुनि प्रवर्तमानतया कुतः प्रमाणम् ? । न च वक्तव्यं पूर्वोत्तरदर्शनद्वयाऽन्विगतस्य वस्त्वैकत्वस्य ग्रहणात् स्मृतिः प्रमाणम्, पूर्वोत्तरकालदृष्टस्य वस्तुनः कालादिभेदेन भिन्नत्वात्, एकत्वस्यैवाऽसिद्धत्वादिति । वासना तु किंरूपा ? इति वाच्यम् । संस्काररूपेति चेत् । कोऽयं नाम संस्कारः ?—स्मृति-ज्ञानावरणक्षयोपशमो वा, तज्ज्ञानजननशक्तिर्वा, तद्वस्तुविकल्पो वा ? इति

‘यथी गति’ । तादात्म्यद्वयमयुक्तम्, ज्ञानरूपताभावात्, तद्वेदानां चेह विचार्यत्वेन प्रस्तुतत्वात् । वृत्तीयाण्यक्षोऽप्ययुक्त एव, सारल्येयमसंख्येय वा काल वासनया इष्टत्वात्, एतान्त च काल तद्वस्तुविकल्पाऽयोगात् । तदेवमविच्युति स्मृति वासनारूपायास्त्रिविधाया अपि धारणाया अद्यमानत्वात् त्रिधैव मति प्राप्नोति, न चतुर्थो ॥

अत्रोच्यते—यत् तादृशं यहीतयादित्यादिविच्युतेरप्रामाण्यमुच्यते, तदयुक्तम्, यहीतयाहितलक्षणस्य हेतोरसिद्धत्वात्, अन्यकालविशिष्ट हि वस्तु मथममृताऽऽपयेन शृङ्खते, अपरकालत्रिशिष्ट च द्वितीयादिवारा मृच्छाऽपयेन । किञ्च, स्पष्ट स्पष्टतर-स्पष्टतमभिन्नधर्मकारसनजनकसादृश्यविष्णुतिप्रवृत्तद्वितीयाप्रपायपरिपय वस्तु भिनर्मरूपेय, इति त्वमविच्युतयहीतयाहिता ? । स्मृतिरपि पूर्वोत्तरदर्शनद्वयानधिगत वस्तुवैकल्यं युक्तानां न यहीतयाहिणी । न च वक्तव्य कालादिभेदेन भिन्नाद्याद् वस्तुनो नैकत्वम्, कालादिभिन्नत्वेष्वपि सत्त्वं प्रमेयत्वं सस्थानरूपादिभिरेकत्वात् । यास्तथापि स्मृति विज्ञानावरणरूपसंशयपञ्चमरूपा, तद्विज्ञानजननशक्तिरूपा चेष्ट्यते । सा च यत्रापि स्वयं ज्ञानरूपा न भवति, तथापि पूर्वप्रवृत्ताऽविच्युतिलक्षणज्ञानकार्यत्वात्, उत्तरकालभावविस्मृतिरूपज्ञानकारणत्वाच्चोपचारतो ज्ञानरूपाऽभ्युपगम्यते । तद्वस्तुविकल्पसंस्तरनभ्युपगमादेव निरस्ताः । तस्मादविच्युति स्मृति-वासनारूपाया धारणाया स्थितत्वाद् न मतेरविच्युतम्, किन्तु चतुर्थो सेति स्थितम् ॥ इति माथाद्वयार्थः ॥ १८८ ॥ १८९ ॥

अथैतां स्वाभिमतं धारणां व्यवस्थाप्य पर प्रत्याह—

ते इच्छतस्स तुह नत्थुणि य पच, नेच्छमाणस्य । किं होउ सा अभावो भावो नाणव त कयर ? ॥ १९० ॥

अस्मदभिमतमननरप्रतिष्ठितस्वरूपां ता धारणामिच्छतस्तत्र पञ्च वस्तूनि—पञ्चाऽऽभिनिर्गोधिकृताभेदाः प्राप्नुमन्ति, अपाय-स्मैरस्याऽपि भेदद्वयरूपताभ्युपगमेन भेदचतुष्टयस्य त्वयाऽपि पूरितत्वात्, पञ्चमस्य तु मनुक्तस्य धारणालक्षणस्य मसद्भावादिति भावः । अध्यासादभ्युपगता धारणा त्वया नेप्यते, तर्हि ‘नेच्छमाणस्स किं होउ इत्यादि’ तां मदभ्युपगतां धारणायनिच्छतोऽप्रतिपद्यमानस्य तत्र सा मदभ्युपगता धारणा किं भवतु अभावो अवस्तु, आहोस्विद् भावो वस्तु ? इति विकल्पद्वयम् । किञ्चातः ? न तादृशान्, भाव-त्वेनाऽनुभूयमानत्वात् । न च तथाऽनुभूयमानस्याऽभावत्वमाधातुं शक्यते, अतिप्रसङ्गात्—घटादिपि तथात्ममतेः, तेऽपि ह्यनुभववशे नैव भावरूपा व्यवस्थाप्यन्ते । यदि चाऽनुभवोऽप्यप्रमाणम्, तदा घटादिपि भावरूपतायामाधास इति भावः । अथ भावोऽस्मै,

विशे०

॥११६॥

तर्हि वक्तव्यम्— ज्ञानम्, अज्ञानं वा ? । न तावदज्ञानम्, चिद्रूपतयाऽनुभूयमानत्वात् । अथ ज्ञानम्, तदपि मति-श्रुता-स्ववि-मनः-पर्याय-केवलेभ्यो ज्ञानान्तरस्याऽभावात् तेषां मध्ये कतमत् ? इति वाच्यम् । न तावत् श्रुतादिचतुष्टयरूपम्, अनभ्युपगमात्, तल्लक्षणा-ऽयोगाच्च । मतिज्ञानं चेत्, तदपि नाऽवग्रहे-हा-ऽपायरूपम्, तल्लक्षणासंभवात् 'नेषु साऽवायव्यबहिः' इत्यादिनाऽपायाभ्यधिकत्वेन-साधितत्वाच्च । तस्मादन्वय-व्यतिरेकाभ्यां निश्चयः सर्वोऽप्युपायः, अविच्छ्युति-स्मृति-वासनारूपा तु पारिशेष्यद्वारेणैव, इति स्थितम् ॥ इति गार्थार्थः ॥ १९० ॥

तदेवं निरुचरीकृतोऽप्यविलक्षिततयाऽन्येन प्रेकारेणाह—

तुज्झं बहुयरमेया भणइ मई होई धिइबहुत्ताओ । भणइ न जाइभेओ इट्ठो मज्झं जहा तुज्झं ॥ १९१ ॥
अत्र प्रेरको भणति । किम् ?, इत्याह— 'तुज्झमित्यादि' इत्यमाचार्य ! तव बहुतरभेदा मतिर्भवति । कुतः ?, इत्याह— धृतेर्धो-रणाया बहुत्वाद् बहुभेदत्वादित्यर्थः— धारणाया एकस्या अप्यविच्छ्युति-वासना-स्मृतिलक्षणभेदत्रययुक्तत्वादवग्रहे-हा-ऽपायैः सह षड्भेदा मतिः प्राप्नोतीति भावः । अत्र प्रतिविधानमाह— 'भण्यतेऽत्रोत्तरम्— जातेभेदो जातिभेदो व्यक्तिपक्ष इत्यर्थः, स इह धारणाविचारे सम नेष्टो नाभिप्रेतः, किन्तु धारणासामान्यरूपा जातिरेव ममाऽभिप्रेता । कस्य यथा?, इत्याह— यथा तव 'अवग्रहविषये' इति शेषः; इदमुक्तं भवति— यथाऽवग्रहो व्यञ्जना-ऽर्थवग्रहभेदादुभयरूपोऽवग्रहसामान्यादेकस्त्वयाऽपीष्टः, अन्यथा मतेः पञ्चविधत्वप्र-सङ्गात्; तथा त्रिरूपाऽपि धारणा तत्सामान्यादेकरूपैव; इति चतुर्विधैव मतिः, न बहुतरभेदा ॥ इति गार्थार्थः ॥ १९१ ॥

एतदेव भावयन्नाह—

सा भिन्नलक्खणाऽवि हु धिइसामन्नेण धारणा होइ । जह उग्गहो दुरूवो उग्गहसामन्नओ एक्को ॥ १९२ ॥
सा धारणा, अविच्छ्युति-वासना-स्मृतीनां भिन्नस्वरूपत्वेन भिन्नलक्षणाऽपि सती धारणासामान्याव्यतिरेकादेकैव भवति; यथा-ऽवग्रहो व्यञ्जना-ऽर्थवग्रहभेदाद् द्विरूपोऽप्यवग्रहसामान्याव्यतिरेकादेकः परस्याऽपि सिद्धः, अन्यथा मतेः पञ्चविधत्वापत्तेः ॥ इति गार्थार्थः ॥ १९२ ॥

१ गाया १८९ । २ घ छ ज 'कारणेनाह' । ३ तव बहुतरभेदा भणति मतिर्भवति धृतिबहुत्वात् । भण्यते न जातिभेद इष्टो मम यथा तव ॥ १९१ ॥

४ सा भिन्नलक्षणाऽपि खलु दृत्तिसामान्येन धारणा भवति । यथाऽवग्रहो द्विरूपोऽवग्रहसामान्यत एकः ॥ १९२ ॥

तदेवमग्रहादिभेदस्तुष्टयगणितया निराहृता सर्वा अपि परविमतिपक्षयः, तन्निराकरणप्रक्रमे चानन्तरमग्रहो द्विरूपः प्रोक्तः । स च कैय द्विरूपो भवति । इत्याशङ्क्य तद्द्विरूपतारुण्यनव्याजेन पूर्वं यान्याभिनिगोषिरुज्ञानस्याऽग्रहादीनि चत्वारि भेदवस्तूयुक्तानि, तेष्वेव मध्येऽग्रहं ताम्बु व्याचिरुगमसुराह-

तैत्त्योग्रहो दुरूवो गृहण ज होइ वजण-त्याण । वजणओ य जमत्थो तेणाईए तय वोच्छ ॥ १९३ ॥

तत्राऽग्रहणमग्रहो द्विरूपो यथा भवति, तथा प्रोच्यते । कथम् ? इत्याह- यद् यस्माद् ग्रहण व्यञ्जनाऽर्थयोरैव भवेत्, अन्यस्य ग्राह्यस्याऽभावात् । ततश्च त्रिपर्यदैविध्यादग्रहो द्विविध इति भावः । अपरं च, यद्यस्मात् कारणाद् वक्ष्यमाणन्यायेन प्राप्यकारिन्द्रियेषु व्यञ्जनतो- व्यञ्जनावग्रहादनन्तरमेव, अर्थो अर्थविग्रहा भवति, तेनाऽऽदौ प्रथमतस्तक व्यञ्जनावग्रहमेव वक्ष्ये ॥ इति माथार्थः ॥ १९३ ॥

तत्र व्यञ्जनं तावत् किमुच्यते ? इत्याह-

^१धाजिज्जइ जेणत्थो घडो व्व दीवेण वजण त च । उवगरणिदियसहाइपरिययइव्वसवधो ॥ १९४ ॥

व्यज्यते मरुटीक्रियतेऽर्थो येन, दीपेनैव घटः, तद् व्यञ्जनम् । किं पुनस्तत् ? इत्याह- 'त चेत्यादि' तच्च व्यञ्जनमुपकरणेन्द्रियशब्दादिपरिणतद्रव्यसम्बन्धः- इन्द्रियद्विविधम् द्रव्येन्द्रियं, भावेन्द्रियं च । तत्र तिष्ठेस्य उपकरणे द्रव्येन्द्रियम्, लब्धस्य उपयोगी भावेन्द्रियम् । निर्दिष्टविधा- अहुलासख्येयभागादिमानो कदम्बकुल्लिमादिरूपा धान्यमसूर काहला धुरमाकारमांसगोलकरूपा, शरीराकारा च श्रोत्रादीन्द्रियाणां पञ्चानामपि यथासख्यमन्तर्निष्ठेति, कर्णशृङ्खलिमादिरूपा तु बहिर्निष्ठेति । तत्र कदम्बकुल्लिमागोलकारमांसखण्डादिरूपाया अन्तर्निष्ठेति शब्दादिविषयपरिच्छेदे हेतुर्यं शक्तिविशेषः स उपकरणेन्द्रियम्, शब्दादिश्च श्रोत्रादीन्द्रियाणां त्रिपर्यः, आदिशब्दाद् रस गन्ध स्पर्शपरिग्रहः, तन्नामेन परिणतानि च तानि भाषावर्गणादिसम्बन्धीनि द्रव्याणि च शब्दादिपरिणतद्रव्याणि, उपकरणेन्द्रियं च शब्दादिपरिणतद्रव्याणि च, तेषां परस्परं सम्बन्धं उपकरणेन्द्रियं शब्दादिपरिणतद्रव्यसम्बन्धः, एष तावद् व्यञ्जनमुच्यते । अपरं चेन्द्रियेणाऽप्यर्थस्य व्यञ्ज्यमानत्वात् तदपि व्यञ्जनमुच्यते । तथा शब्दादिपरिणतद्रव्यनिकुरम्भमपि व्यञ्ज्यमानत्वाद् व्यञ्ज-

१ छ कथं हि द्वि । २ तत्राऽग्रहो द्विरूपो गृहणं यत्नवति व्यञ्जनाऽर्थयोः । व्यञ्जनतश्च यदर्थस्तेनादौ तर्कं यदये ॥ १९३ ॥

३ व्यज्यते येनाऽर्थो घट इव दीपेन व्यञ्जनं तत्त्व । उपकरणेन्द्रियसदृशादिपरिणतद्रव्यसम्बन्धः ॥ १९४ ॥ ४ ज मानवः ।

नमभिधीयत इति । एवमुपलक्षणव्याख्यानात् त्रितयमपि यथोक्तं व्यञ्जनमवगन्तव्यम् । ततश्चेन्द्रियलक्षणेन व्यञ्जनेन शब्दादिपरिणतद्रव्यसं-
बन्धस्वरूपस्य व्यञ्जनस्याऽवग्रहो व्यञ्जनावग्रहः, अथवा तेनैव व्यञ्जनेन शब्दादिपरिणतद्रव्यात्मकानां व्यञ्जनानामवग्रहो व्यञ्जनावग्रहः;
इत्युभयत्राऽप्येकस्य व्यञ्जनशब्दस्य लोपं कृत्वा समासः ॥ इति गार्थार्थः ॥ १९४ ॥

अत्राऽऽक्षेपं, परिहारं चाभिधितुराह—

अपुण्यं सो बहिराङ्गं व तत्कालमणुवलंभाओ । न तदन्ते ततो च्चिय उवलंभाओ तओ नाणं ॥१९५॥

स व्यञ्जनावग्रहोऽज्ञानं ज्ञानं न भवति, तस्योपकरणेन्द्रिय-शब्दादिपरिणतद्रव्यसंबन्धस्य कालस्तत्कालस्तस्मिन् ज्ञानस्यानुप-
लम्भात् स्वसंवेदनेनाऽऽसंवेद्यमानत्वात्; बहिरादीनामिव— यथा हि बहिरादीनामुपकरणेन्द्रियस्य शब्दादिविषयद्रव्यैः सह संबन्धकाले
न किमपि ज्ञानमनुभूयते, अननुभूयमानत्वाच्च तच्चास्ति, तथेहाऽपीति भावः ॥ अत्रोत्तरमाह— ‘न तदन्ते इत्यादि’ नासौ जडरूपतया
ज्ञानरूपेणाऽननुभूयमानत्वादज्ञानम्, किं तर्हि? सकोऽसौ व्यञ्जनावग्रहो ज्ञानमेव । कुतः? तदन्ते- तस्य व्यञ्जनावग्रहस्यान्ते, तत एव
ज्ञानात्मकस्याऽर्थावग्रहोऽपलम्भस्य भावात्, तथाहि— यस्य ज्ञानस्यान्ते तज्ज्ञेयवस्तुपादानात् तत एव ज्ञानमुपजायते तज्ज्ञानं दृष्टम्,
यथाऽर्थावग्रहपर्यन्ते तज्ज्ञेयवस्तुपादानत ईहासद्भावादर्थव्यग्रहो ज्ञानम्, जायते च व्यञ्जनावग्रहस्य पर्यन्ते तज्ज्ञेयवस्तुपादानात् तत
एवाऽर्थावग्रहज्ञानम्, तस्माद् व्यञ्जनावग्रहो ज्ञानम् ॥ इति गार्थार्थः ॥ १९५ ॥

तदेवं व्यञ्जनावग्रहे यद्यपि ज्ञानं नानुभूयते, तथापि ज्ञानकारणत्वादसौ ज्ञानम्, इत्येवं व्यञ्जनावग्रहे ज्ञानाभावमभ्युपगम्यो-
क्तम् । सांप्रतं ज्ञानाभावोऽपि तत्राऽसिद्ध एवेति दर्शयन्नाह—

तैक्कालम्मि वि नाणं तत्थत्थि तणुं ति तो तमव्वत्तं । बहिराङ्गं पुण सो अच्चाणं तदुभयाभावा ॥१९६॥

तत्कालेऽपि तस्य व्यञ्जनसंबन्धस्य कालेऽपि तत्राऽनुपहतेन्द्रियसंबन्धनि व्यञ्जनावग्रहे ज्ञानमस्ति, केवलमेकतेजोऽव्यवप्रका-
शवत् तनु— अतीवाऽल्पमिति; अतोऽव्यक्तं स्वसंवेदनेनापि न व्यज्यते । यद्यव्यक्तम्, कथं तदस्तीति ज्ञायते? इति चेत् । मा त्वरिष्टाः,
, जैइ वण्णाणमसंखेज्जसमइसदाइदव्वसव्भावे ’ इत्यादिनाऽनन्तरमेव तदस्तिव्युक्तैर्वक्ष्यमाणत्वात् । दृष्टान्ते तु ज्ञानाभावेऽविप्रतिपत्ति-

१ अज्ञानं स बहिरादीनामिव तत्कालमणुपलम्भात् । न तदन्ते तत एतेष्वपलम्भात् स हो ज्ञानम् ॥ १९५ ॥

२ तत्कालेऽपि ज्ञानं तत्राऽस्ति तनु इत्यतन्तद्रव्यकम् । बहिरादीनां पुन. सोऽज्ञानं तदुभयाभावात् ॥ १९६ ॥ ३ गाया २०० ।

रिति दर्शयन्नाह— यथिरादीनाम्, आदिशब्दादुपहृतप्राणादीन्द्रियाणां पुनः स व्यञ्जनावग्रहोऽज्ञानं ज्ञानं न भवतीत्यत्राऽविमतिपत्तिरेव । कुत ? इत्याह— तच्च तदुभयं च तदुभयं तस्याऽभावाज्ज्ञानकारणत्वाभावात्, अव्यक्तस्याऽपि च ज्ञानस्याऽभावात् ॥ इति गार्थः ॥ ११९६ ॥

अथ पुनरप्यक्षेप, परिहार चाग्निमित्सुराह—

कैहमन्वत्त नाण च सुत्त-मत्ताइसुहुमनोहो न्य । सुत्तादओ सय वि य पिन्नाण नापमुज्झति ॥ ११७ ॥

पर' साम्यमाह— ननु कथं 'ज्ञानम्', अव्यक्तं च' इत्युच्यते ? तप्त-प्रकाशाद्यभियानम् विरुद्धत्वाद् नेद वक्तुं युज्यत इति भावः । अत्रोत्तरमन-तरपेयोक्तम्— एकतेजोऽव्ययप्रकाशवत् सूक्ष्मत्व-वदव्यक्तम् । अथ पुनरप्युच्यते— सुप्तं मत्तं मुच्छिन्तादीनां सूक्ष्मगोभ-वदव्यक्तं ज्ञानमुच्यत इति न दोषः । सुप्तादीनां तदात्मीयज्ञानं स्वसंविदितं भविष्यतीति चेत् । नैतदेवमित्याह— सुप्तादयं स्वयमपि तदात्मीयविज्ञानं नाऽबुध्यन्ते न संवेदयन्ति, अतिमूर्खत्वात् ॥ इति गार्थः ॥ ११७ ॥

आह— यदि तैरपि सुप्तादिभिस्तदात्मीयज्ञानं न संवेद्यते, तर्हि तत् तेषामस्तीत्येतत् रुधं लक्ष्यते ?, इत्याह—

लैक्खिलज्झइ त सिमिणायमाणवयणदाणाइचिट्ठाहि । जं नामइपुव्वाओ विज्जते वयणचिट्ठाओ ॥ ११८ ॥

तत् सुप्तादीनां ज्ञानमस्तित्वेन लक्ष्यते । कुत ? स्वप्नायमानवचनदानादिच्छाभ्यं, सुप्तादयोऽपि हि स्वप्नायमानाद्यवस्थायां केचित् किमपि प्रापमाणा दृश्यन्ते, श्रद्धिताद्यौघतो वाचं प्रपच्छन्ति, सकोचं विरोधाद्भद्रं जृम्भितं कृजितं कण्डूयनादिचेष्टाश्च कुर्वन्ति, न च तास्ते तदा वेदयन्ते, नापि च प्रबुद्धा स्मरन्ति । तर्हि कथं तच्चेष्टाभ्यस्तेषां ज्ञानमस्तीति लक्ष्यते ?, इत्याह— 'जमित्यादि' यद् यस्मात् कारणाद् नाऽमतिपूर्वास्ता वचनादिचेष्टा विद्यन्ते, किन्तु मतिपूर्विका एव, अन्यथा काष्ठादीनामपि तत्प्रसङ्गात्, अतस्ताभ्यस्तत् तेषामस्तीति लक्ष्यत एव, धूमादग्निरिव ॥ इति गार्थः ॥ ११८ ॥

आह— नन्वात्मीयमपि चेष्टितं किं कथिद् न जानाति, येन सुप्तादीनां स्वाचेष्टिताऽसवेदनमुच्यते ?, इत्याशङ्क्याह—

१ कथमव्यक्तं ज्ञानं च सुप्तं प्रकाशितसंयोग इव । सुप्तादयं स्वयमपि च विज्ञानं नापमुच्यते ॥ ११७ ॥

२ लक्ष्यते तत्र स्वप्नायमानवचनदानादिचेष्टाभ्यं । यद् नाऽमतिपूर्वा विद्यन्ते वचनचेष्टा ॥ ११८ ॥

जगन्तो वि न जाणद् छुडमत्थो हियगोथरं सव्वं । जं तज्जवसाणाइं जमसंखेज्जाइं दिवसेण ॥१९॥
हृदयं मनो गोचरः स्थानं यस्य तद् हृदयगोचरं 'अध्यवसायनिकुरम्बं' इति गम्यते, तज्जाग्रदपि च्छब्दस्थः सर्वमपरिशेषं न जानाति- न संवेदयते, आस्तां पुनः सुप्तः । कुतः ? इत्याह- अध्यवसानानि- अध्यवसायस्थानरूपाणि केवललग्न्यानि सूक्ष्माणि यत एकेनाऽयन्तर्मुहूर्तेनाऽसंख्येयानि यान्त्यतिक्रामन्ति, किं पुनः सर्वेणापि दिवसेन ? । न चैतानि च्छब्दस्थः सर्वाण्यपि संवेदयते । ततश्च यथैतानि च्छब्दस्थैरसंवेद्यमानान्यपि केवलदृष्टत्वात् सत्त्वेनाऽभ्युपगम्यन्ते, तथा व्यञ्जनावग्रहज्ञानमपि^१ ॥ इति गार्थार्थः ॥ १९९ ॥
आह- ननु सुप्तादीनां ज्ञानं वचनादिचेष्टाभ्यो गम्यत इत्युक्तम्, तत्तावदभ्युपगच्छामः, व्यञ्जनावग्रहे तु ज्ञानरूपतागमकं लिङ्गं न किञ्चिदुपलभामहे, अतो जडरूपत्वाद् नासौ ज्ञानमिति ब्रूमः, इत्याशङ्क्याह-

जैइ व ण्णाणमसंखेज्जसमइमद्दाइद्ववविण्णाणसामत्थं ? ॥ २०० ॥
वाशब्दः पातनासूचकः, सा च कृतैव । ततश्च हन्त ! यद्यज्ञानं व्यञ्जनावग्रहः । क सति ? इत्याह- असंख्येयसमयशब्दादिद्रव्यसद्भावेऽपि सति, इत्यपिशब्दो गम्यते । कथं तर्हि चरमसमयशब्दादिद्रव्याणां विज्ञानजननसामर्थ्यम् ? न कथञ्चिदित्यर्थः । इदमुक्तं भवति- व्यञ्जनावग्रहे तावत् प्रतिसमयमसंख्येयान् समयान् यावच्छ्रोत्रादीन्द्रियैः सह शब्दादिविषयद्रव्याणि संवध्यन्ते । ततश्च यद्यसंख्येयसमयान् यावच्छ्रोत्रादीन्द्रियैः सह शब्दादिविषयद्रव्यसंबन्धसद्भावेऽपि सति व्यञ्जनावग्रहरूपं ज्ञानं नाभ्युपगम्यते, कथं तर्हि चरमसमये श्रोत्रादीन्द्रियैः सह संवद्धानां शब्दादिविषयद्रव्याणां परेणाऽप्यर्थविग्रहलक्षणविज्ञानजननसामर्थ्यमिष्यते ? तदभ्युपगन्तुं न युज्यत इति भावः । यदि हि शब्दादिविषयद्रव्याणां श्रोत्रादीन्द्रियैः सह संबन्धे आद्यसमयादेवाऽऽरभ्य ज्ञानमात्रा काचित् प्रतिसमयमाविर्भवन्ती नाभ्युपगम्यते, तर्हि चरमसमयेऽप्येकस्मादेवैषा न युज्यते, तथा च सत्यार्थविग्रहादिज्ञानानामध्यनुदयप्रसङ्गः ॥ इति गार्थार्थः ॥ २०० ॥

१ जाग्रदपि न जानाति च्छब्दस्थो हृदयगोचरं सर्वम् । यत् तदध्यवसानानि यदसंख्येयानि दिवसेन ॥ १९९ ॥

२ एकै तु यथा जलकणोद्भिन्नि सिक्तोऽप्यभिनवः शरावो नार्द्धमिवति, पुनः पुनः सिध्यमानस्तु शनैस्तिम्यति; एवमिन्द्रियैरर्थो गृह्यमाणा व्यादिसमयेषु न व्यक्तीभवन्ति, पुनः पुनरवग्रहे तु तथा स्युः, इति व्यक्तावग्रहात् प्रागव्यक्तावग्रहः, स एव व्यञ्जनावग्रहः, अव्यक्त वस्तु च व्यञ्जनम्, इति साधयन्ति । एतच्च न युक्तम्, सर्वविषयविविषयाणां व्यक्ताऽव्यक्तत्वात्, तथा च दर्शनवत् सर्वेन्द्रियेभ्योऽपि व्यञ्जनावग्रहस्यात्, न चैतत् साग्रतम्, "न चक्षुरनिद्रियाभ्याम्" (तत्त्वार्थ० १-१९) इति सूत्रेण तस्य सर्वेन्द्रियाजन्यत्वात्, इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥
३ यदि वाऽज्ञानसत्संख्येयसमयशब्दादिद्रव्यसद्भावे । कथं चरमसमयशब्दादिद्रव्यविज्ञानसामर्थ्यम् ? ॥ २०० ॥ ४ घ. छ ज. 'चरिम' ।

तथाहि—

जे सव्यहा न गीसुं सव्येसु त्रि तं न रेणुतेल्लय । पत्तेयमणिच्छतो कहमिच्छसि समुदाए नाण ॥२०१॥

यद् यस्तु सर्वथा सर्वकारैरिग्वक् पृथक् नास्ति तत् समुदायेऽपि नाऽभ्युपगन्तव्यम्, यथा रेणुरूपनिकरे प्रतिरेणुरूपपरिग्रह-
मान तैलम् ; एव चेत्, तर्हि त्वमपि प्रत्येकमपिच्छन् कथं समुदाये ज्ञानमिच्छसि ? । इदमुक्तं भवति— यदीन्द्रियप्रियसवन्यस्य प्रथम-
समयादारभ्य व्यञ्जनाग्रहसन्निधोऽसख्येयान् समयान् यावत् प्रतिसमयं पुष्टिमाविधत्ता ज्ञानमात्रां क्वाञ्चिदपि नेच्छसि, तर्हि चरम-
समयशब्दादिप्रियद्रव्यसम्बन्धेन सपूर्णे समुदायेऽपि कथं तामिच्छसि ?— चरमसमयशब्दादिप्रियद्रव्यसम्बन्धे यदर्थग्रहज्ञानमभ्युपग-
म्यते, तदपि प्रत्येकमसचरमसिक्ताकणे तैलवद् न भ्रामोतीति भावः । तस्मात् तिलेषु तैलवत् सर्वेष्वपि समयेषु प्रत्येकं यच्च यावच्च
ज्ञानमस्तीति प्रतिपत्तव्यम् ॥ इति माथार्ये ॥ २०१ ॥

किञ्च—

समुदाए जइ णाण देसूणे समुदाए कह नत्थि ? । समुदाए वाऽभूयं कह देसे होज्ज त सयल ? ॥२०२॥

समुदायज्ञानमादिन् ! यदि प्रियद्रव्यसम्बन्धसमयानामसख्येयानां समुदाये ज्ञानपर्यावग्रहलक्षणमभ्युपगम्यते, तर्हि चरमसमय-
लक्षणो योऽसौ देशस्तेन न्यूनं समुदाये— चरमसमयानेऽप्यसख्येयानां समयेऽप्यर्थः, तत् कथं नास्ति ? , समस्येव, प्रमाणोपपन्नत्वात् ; तथा
हि— सर्वेष्वपि शब्दादिद्रव्यसम्बन्धसमयेषु ज्ञानमस्तीति प्रतिजानीमहे, ज्ञानोपकारिशब्दादिद्रव्यसम्बन्धसमयसमुदायैकदेशात्मादिति हेतुः,
अर्थाग्रहसमयवदिति दृष्टान्तः ॥ अत्राह— ननु शब्दादिप्रियद्रव्योपादाने ज्ञानमस्य इत्युच्यते, इत्याशङ्क्याह— ‘समुदाए
मादिसमयेषु सर्वेष्वपि तत् प्रतिज्ञायते ? , मया लोकस्मिन्नेव चरमसमये शब्दादिद्रव्योपादाने ज्ञानमस्य इत्युच्यते, तदाऽसौ सर्व-
वाऽभ्युपगम्यत्वादि’ चशब्दो वाशब्दो वा पातनायाम्, सा च कृतैव । तत्र यद्येकस्मिन्नेव चरमसमये ज्ञानमभ्युपगम्यते, तदाऽसौ सर्व-
समयसमुदायापेक्षया तावदेकदेश एव । ततश्चानेकदेशेनोने शेषसमयसमुदाये यदभूतं ज्ञानं तत्कथं हन्त ! चरमसमयलक्षणे देशेऽक-
स्मादेव सकलमखण्डं भवेत्, अत्रमाणोपपन्नत्वात् ? ; तथाहि— नेरुस्मिन्नेव शब्दादिद्रव्योपादानसमये ज्ञानमुपजायते, एतत्समयमान

३ यत्र सर्वथा न विषयः सर्वेष्वपि तत्र न रेणुतेल्लयित । प्रत्येकमपि उक्तं कथमिच्छसि समुदाये ज्ञानम् ? ॥ २१ ॥ २ क ॥ ज्यादिम् ।

३ समुदाये यदि ज्ञानं देशोने समुदाये कथं नास्ति ? । समुदाये वाऽभूत् कथं देसे भवेत् तत् सकलम् ? ॥ २०२ ॥

शब्दादिद्रव्योपादानात्, व्यञ्जनावग्रहाऽऽद्यसमयवदिति । स्यादेतत्, चरमसमयेऽर्थावग्रहज्ञानमनुभवप्रत्यक्षेणाऽध्यनुभूयते, ततः प्रत्यक्षविरोधिनीयं प्रतिज्ञा । तदयुक्तम्, 'चरमसमय एव समग्रं ज्ञानमुत्पद्यते' इति भवत्यतिज्ञातस्यैव प्रत्यक्षविरोधात्, चरमतन्तौ समस्तपटोत्पादवचनवत् । तथा, सर्वेष्वपि शब्दादिद्रव्यसंबन्धसमयेषु ज्ञानमस्तीत्यादिपूर्वोक्तानुमानविरोधश्च भवत्पक्षस्य ॥ इति गाथार्थः ॥ २०२ ॥

तस्मात् किमिह स्थितम् ? , इत्याह—

तंतू पटोवगारी न समत्तपडो य, समुदिया ते उ । सव्वे समत्तपडओ तह नाणं सव्वसमएसु ॥ २०३ ॥
यथैकस्तन्तुः पटोपकारी वर्तते, तमन्तरेणाऽपि समग्रस्य तस्याऽभावात्, न चासौ तन्तुरेतावता समस्तः पटो भवति, पटकदेशत्वात् तस्य, समुदिताः पुनस्ते तन्तवः सर्वे समस्तपटव्यपदेशभाजो भवन्ति; तथाऽत्रापि सर्वेष्वपि समुदितेषु समयेषु ज्ञानं भवति, नैकस्मिंश्चरमसमये । तत्तत्त्रार्थावग्रहसमयात् पूर्वसमयेषु तदेव ज्ञानमतीवाऽस्फुटं व्यञ्जनावग्रह उच्यते; चरमसमये तु तदेव किञ्चित्स्फुटतरावस्थामापन्नमर्थविग्रह इति व्यपदिश्यते । अतो यद्यपि सुप्त-मत्त-भूच्छितादिज्ञानस्यैव व्यक्तं तथाविधं व्यञ्जनावग्रहज्ञानसाधकं लिङ्गनास्ति, तथापि यथोक्तयुक्तितो व्यञ्जनावग्रहे सिद्धं ज्ञानम् ॥ इति गाथार्थः ॥ २०३॥

तत्त्व-भेद-पर्यायैर्व्याख्या, तत्र तत्त्वं व्यञ्जनावग्रहस्य स्वरूपमुक्तम् । अथ तस्य भेदान् निरूपयितुमाह—

नैन्यण-मणोवज्जिदियमेयाओ वंजणोगहो चउहा । उवघाया-णुगहओ जं ताइं पत्तकारीणि ॥ २०४ ॥

स च व्यञ्जनावग्रहश्चतुर्धा भवति । कुतः ? , इत्याह— नयन-मनोवर्जेन्द्रियभेदात् । इदमुक्तं भवति— विषयस्य, इन्द्रियस्य च यः परस्परं संबन्धः प्रथममुपप्लेपमात्रम् ; तद्व्यञ्जनावग्रहस्य विषयः । स च विषयेण सहोपप्लेपः प्राप्यकारिष्वेव स्पर्शन-रसन-घ्राण-श्रोत्र-लक्षणेषु चतुरिन्द्रियेषु भवति, न तु नयन-मनसोः । अतस्ते वर्जयित्वा शेषस्पर्शनादीन्द्रियचतुष्टयभेदाच्चतुर्विध एव व्यञ्जनावग्रहो भवति । नन्विन्द्रियत्वे तुल्येऽपि केयं मुखपरीक्षिका— यच्चतुर्षु स्पर्शनादीन्द्रियेषु सोऽभ्युपगम्यते, नान्यत्र ? , इत्याह— 'उवघायेत्यादि' यद् यस्मात् तान्येव स्पर्शन-रसन-घ्राण-श्रोत्रलक्षणानि चत्वारिन्द्रियाणि प्राप्तकारीणि, न तु नयन-मनसी । ततो यथोक्तेन्द्रियचतुष्टयभेदाच्चतुर्विध एवाऽसौ भवति, इति काऽत्र मुखपरीक्षिका ? इति । तत्र विषयभूतं शब्दादिकं वस्तु प्राप्तं संश्लेषद्वारेणाऽऽसादितं कुर्वन्ति परिच्छिन्द-

१ तन्तुः पटोपकारी न समस्तपटश्च, समुदितास्ते । सर्वे समस्तपटकत्वात् ज्ञानं सर्वसमयेषु ॥ २०३ ॥ २ ज "सर्वेऽपि स" ।

३ नयन-मनोवर्जेन्द्रियभेदाद् व्यञ्जनावग्रहश्चतुर्धा । उपधाता-ऽनुग्रहतो यत् तानि प्राप्तकारीणि ॥ २०४ ॥ ४ घ छ 'यत्नतुल्यत्वेऽपि' ।

न्तीति प्राप्तकारीणि प्राप्तकारिणीत्यर्थः । कुतः पुनरेतान्येव प्राप्तकारीणि ? इत्याह— उपधातभानुग्रहप्रधानाऽनुग्रहो
तयोर्दर्शनात्— कर्त्तृनामन्त्रादिस्पर्शने, त्रिकुटुमाद्यास्वादाने, अशुन्यादिपुद्गलाऽऽघ्राणे, भेयार्दिशब्दश्रवणे, त्वक्क्षणनाशुपघातदर्शनात्,
चन्दनाऽद्रना इत्यन्त्यादिसर्शने, शीर शर्कराद्यास्वादाने, कर्पूरपुद्गलाघ्राणे, मृदु-यन्द्रशब्दाघ्राकणने तु शैत्याद्यनुग्रहदर्शनादित्यर्थः । नयनस्य
तु निश्चितकरपत्रं सेह्यं भ्रष्टादिवीक्षणेऽपि पाठनानुपधातानलोक्तनात्, चन्दनाऽङ्गुरु कर्पूराद्यलोकनेऽपि शैत्याद्यनुग्रहाननुभवात्; मनसस्तु
ब्रह्मादिविचिन्तनेऽपि दाहाद्युपधाताऽदर्शनात्, जल चन्दनादिविचिन्तायामपि च पिपासोपशमाद्यनुग्रहासम्भवाच्च ॥ इति गार्थार्थः ॥२०४॥

अत्र परं ब्राह्म—

कुञ्जइ पत्तविसयया फरिसण-रसणे न सौत्त-धानेसु । गिण्हति सविसयमिओ ज ताइ भिन्नदेस पि ॥२०५॥

मास स्पृष्टो विषयो ग्राह्यस्तुरूपो यथेस्ते प्राप्तविषये तयोर्भागः प्राप्तविषयता सा युज्यते घटते । कस्मिन्?, इत्याह— स्पर्शेन च
रसन चेति समाहातद्वन्तस्तस्मिन्, स्पर्शेन रसनेन्द्रियद्वय इत्यर्थः । अनभिपत्तमित्येधमाह— न श्रोत्र घ्राणयोः प्राप्तविषयता युज्यते, यद्
यस्मात् कारणादितो विवक्षितात् स्वदेशाद् भिन्नदेशमपि स्वविषयमेते शुद्धीत, अस्याऽर्थस्याऽनुभवसिद्धत्वात्, न हि शब्दः कश्चिच्छ्रो-
त्रेन्द्रिये प्रविशन्नुपलभ्यते, नापि श्रोत्रेन्द्रिय शब्ददेशे गच्छत् समीक्ष्यते । न चाभ्यामन्येनाऽपि प्रकारेण विषयस्पर्शेन घटते, 'दूर एव
कस्याऽपि शब्दः श्रूयते' इत्यादिजनोक्तिश्च श्रूयते । कर्पूर कुसुम-कुमुदादीनां तु दूरस्थानामपि गन्धो निर्विवादमनुभूयते, दृश्यते च ।
तस्माच्छ्रोत्र घ्राणयोः प्राप्तविषयता न युज्यत एव ॥ इति गार्थार्थः ॥ २०५ ॥

अत्रोच्यते—

पैणति सइ-गन्धा ताइ गतु सय न गिण्हन्ति । ज ते पोगलमइया सकिरिया वाउवहणाओ ॥२०६॥

धूमो वन, सहरणओ दाराणुविहाणओ विसेसेण । तोय व नियवाइसु पडिघायाओ य वाउ वन ॥२०७॥

व्याख्या— 'पावति सव गन्धा ताइ ति' शब्द गन्धौ कर्तृभूतौ, ते श्रोत्र घ्राणेन्द्रिये कर्मतापेक्षे, अन्यत आगत्य प्राप्तुत. स्पृशत

१ युज्यते प्राप्तविषयता स्पर्शेन रसने व श्रोत्रे प्राणयोः । शुद्धीत स्तोविषयमितो यत् ते भिन्नदेशमपि ॥२०५॥ २ य एव ज 'तोय पा', ३ क य 'कुङ्कुम-कुमुदादी' ।

४ प्राप्तुत वा 'द ग'ची ॥ गत्वा रसय न शुद्धीत । यत् तौ पुद्गलमयो सकिर्यो यलुगहनात् ॥ २ ६ ॥

धूम इव, सहरणतो दाराणुविधानतो विसरण । तोयमिव नितम्यादिसु प्रतिपाताच्च यलुगिय ॥ २०७ ॥

इति प्रतिज्ञा । अनभिमतप्रकारप्रतिषेधमाह— 'गंतुं सयं न गिण्हंति चि' 'ताई' इत्याद्यापि संबध्यते । ततश्च ते श्रोत्र-घ्राणे कर्तृभूते पुनः स्वयं शब्द-गन्धदेशं गत्वा न गृहीतः 'शब्द-गन्धौ' इति विभक्तियत्ययेन संबध्यते, आत्मनोऽवच्छकरणत्वात् श्रोत्र-घ्राणयोः, स्पशन-रसनवदिति । ननु शब्द-गन्धावपि श्रोत्र-घ्राणे कुतः प्राप्नुतः ? इत्याह— 'जं ते पोगलमइया सक्किरिय चि' यद् यस्मात्कारणात् तौ शब्द-गन्धौ सक्रियौ गत्यादिक्रियावन्तौ, तस्मादन्यत आगत्य श्रोत्र-घ्राणे प्राप्नुतः । कथञ्भूतौ सन्तौ सक्रियौ तौ ? इत्याह— पुद्गलमयौ । यदि पुनरपौद्गलिकत्वादभूतौ स्याताम्, तदा यथा जैनमतेन सक्रियेष्वाकाशादिषु गतिक्रिया नास्ति, तथैतयोरपि न स्यात्, इत्यालोच्य पुद्गलमयत्वविशेषणमकारि, पुद्गलमयत्वे सति सक्रियाविनि भावः ; यच्चैयम्भूतम्, तत्र गतिक्रियाऽस्येव, यथा पुद्गलस्कन्धेष्विविति ॥ आह— ननु पुद्गलमयत्वेऽपि सति शब्द-गन्धयोर्गतिक्रियाऽस्तीति कुतो निश्चीयते ? इत्याह— 'वाउवहणाओ धूमो व्व चि' वायुना वहनं नयनं वायुवहनं तस्मात् । इदमुक्तं भवति— यथा पवनपटलेनोद्यमानत्वाद् धूमो गतिक्रियावान्, एवं शब्द-गन्धावपि तेनोद्यमानत्वात् तद्वन्तौ । तथा, संहरणतो गृहादिषु पिण्डीभवनाद् धूमवदेव क्रियाभार्जौ तौ । तथा, विशेषेण द्वारानुविधानतस्तोयवत् तद्वन्तावेतौ । तथा, पर्वतनितम्बादिषु प्रतिघातात् प्रतिस्खलनाद् वायुवदेतौ गतिक्रियाऽऽश्रयौ ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥२०६॥२०७॥
हेत्वन्तरेणाऽपि शब्द-गन्धयोः सयुक्तिकं गतिक्रियावचनं समर्थयन्नाह—

२ गिण्हंति पचमत्थं उवधाया-पुग्गहोवलद्धीओ । वाहिज्ज-पूइ-नासारिसादओ कहमसंवद्धे ? ॥ २०८ ॥

प्राप्तमन्यत आगत्यात्मना सह संवद्धं शब्द-गन्धलक्षणमर्थं गृहीतः 'श्रोत्र-घ्राणेन्द्रिये' इति गम्यते । एतेन शब्द-गन्धयोरामनाक्रिया प्रतिज्ञाता भवति । कुतः प्राप्तमेव गृहीतः ? इत्याह— उपघातश्चानुग्रहश्चोपघाता-ऽनुग्रहौ तयोरुपलब्धेः, तथाहि— भेर्यादिमहा-शब्दप्रवेशे श्रोत्रस्य वार्धिर्यरूप उपघातो दृश्यते, कोमलशब्दश्चवणे त्वनुग्रहः ; घ्राणस्याऽप्यशुच्यादिगन्धप्रवेशे पूतिरोगा-ऽशौन्याधिरूप उपघातोऽवलोक्यते, कर्पूरादिगन्धप्रवेशे त्वनुग्रहः । शब्द-गन्धासंवन्धेऽपि श्रोत्र-घ्राणयोरैतावनुग्रहो-पघातौ भविष्यत इति चेत्, इत्याह— 'वाहिज्जेत्यादि' वार्धिर्यं च पूतिश्च नासाकोथलक्षणो रोगविशेषः, नासाशार्शिसि च, तानि आदिर्येषां शेषोपघाता-ऽनुग्रहाणां ते तथा-भूताः कथं घटापुपगच्छेयुः ? । क सति ? इत्याह— असंवद्धे स्वहेतुभूते शब्द-गन्धलक्षणे 'वस्तुनि' इति गम्यते । इदमुक्तं भवति— श्रोत्र-घ्राणाभ्यां सह संवद्धा एव शब्द-गन्धाः स्वकार्यभूतं वार्धिर्याद्युपघातम्, अनुग्रहं वा जनयितुमलम्, नाऽन्यथा, सर्वस्याऽपि तज्जनन-प्राप्तेरतिप्रसङ्गात् ॥ इति गाथाार्थः ॥ २०८ ॥

तदेव स्पर्शनं रसनं घ्राणं श्रोत्राणां प्राप्यकारित्वं समर्थितम्, सांप्रत 'नयन-मणोरज्जिदियभेयाओ' इत्यादिना सूचितं नयनं मनसोरप्राप्यकारित्वमभिव्यक्तुर्नयनस्य तादाह—

लैयणमपचत्रिसय मणो वज्जमणुगहाइसुण्ण ति । जल-सूरालोयाइसु दीसति अणुगगह-त्रिघाया ॥२०९॥

अप्राप्तोऽसद्वोऽसश्लिष्टो विषयो ग्राह्यस्तुरूपो यस्य तदप्राप्तविषय लोचनम्, अप्राप्यकारित्वार्थं, इति प्रतिज्ञा। कुतः? इत्याह— यद् यस्मादनुग्रहादिशून्यम्, आदिश-दादुपपातपरिग्रहं ग्राहयस्तुरुतानुग्रहो पपातशून्यत्वादित्यर्थं, अथ च हेतुः। मनोरज्जिदिति दृष्टान्तः। यदि हि लोचनं ग्राहयस्तुना सह सस्य तत्परिच्छेदं कुर्यात्, तदाऽन्यादिदर्शने स्पर्शनस्येव दाहादुपपातः स्यात्, कोमलतुल्याग्र-लोचने त्वनुग्रहो भवेत्, न चैवम्, तस्मादप्राप्यकारि लोचनमिति भावः। मनस्यप्राप्यकारित्वं परस्याऽसिद्धम्, इति रुधं तस्य दृष्टान्तः। 'तेनोपपातः' इति चेत्। सत्यम्, किन्तु यस्यमाणयुक्तिभिस्तत्र तत् सिद्धम्, इति निश्चित्य तस्येह दृष्टान्तत्वेन प्रदर्शनम्, इत्यदोषः। अथ परो हेतोरसिद्धतामुदाहरणम्— 'जलं सूरालो' आदिशब्दः, आलोऽशब्दश्च प्रत्येकमभिसम्बध्यते। ततश्च जलादीनामालोके लोचनस्याऽनुग्रहो दृश्यते, सूरालोकादीनां तालोके उपपात इति। अतो 'अनुग्रहादिशून्यत्वात्' इत्यसिद्धो हेतुरित्यर्थः। इदमुक्तं भवति— जलं घृतं नीलं रसनं रनस्पती न्द्रुमण्डलाद्यलोकनेन नयनस्य परमाप्तासलक्षणोऽनुग्रहः समीक्ष्यते, सूरसितभिरप्यादिदर्शने तु जलमि गलनादिरूपं उपपातं सदृश्यत इति। अतः किमुच्यते— 'जमणुगहाइसुण्ण ति' ? इति माथार्थः ॥ २०९ ॥

अत्रोत्तरमाह—

डैज्ज पाविउ रविकराइणा फारिसणं को दोसो ? । मणेज्ज अणुगगहं पिव उवघायामावओ सोम्म ॥२१०॥

अयमत्र भागार्थः— अस्माभिप्रायाऽनभिज्ञोऽस्तुताभिधायी परः, न हि वयमेतद् द्रव्यो यदुत— चपुषः कुतोऽपि यस्तुनं सका-शात् कदाचित् सर्वार्थानुग्रहो पायातीति न भवति। ततो रविकरादिना दाहायात्मकेनोपपातस्तुना परिच्छेदानन्तरं पश्चाद्विरमवलाकृत्य-प्रतिपत्तुश्च भ्राप्यं समासात्र स्पर्शनेन्द्रियमिव दबेत— दाहादिलक्षणस्तस्योपपातः क्रियेत्यर्थः। एतावता चाऽप्राप्यकारित्वचक्षुर्मा-दिनाप्यस्माकं को दोषः ? न कश्चित्, दृष्टस्य वाधितुमशक्यत्वादिति भावः। तथा यत् स्वरूपेणैव सौम्यं शीतलं शीतरश्मिं वा जल-

१ गथा २०४ । २ लोचनमप्राप्तविषयं मन इव यदनुग्रहादिप्राप्यमिति । जलं सूरालोकादिषु दृश्येत अनुग्रहं विधातीति ॥ २०९ ॥

३ इदमेतं प्राप्यं रविकरादिना स्पर्शनमपि वा दोषः ? । मयताऽनुग्रहमिवोपपाताभावात् सौम्यम् ॥ २१० ॥

घृत-चन्द्रादिकं वस्तु, तस्मिंश्चिरमवलोकिते उवघाताभावादनुग्रहमिव मन्येत चक्षुः, 'को दोषः?' इत्यत्राऽपि संवध्यते, न कश्चिदित्यर्थः ॥ इति गार्थार्थः ॥ २१० ॥

आह- यद्युक्तन्यायेनोपघातकाऽनुग्राहकवस्तुपघाताऽनुग्रहाभावं चक्षुषो न द्रूपे, तर्हि यद् द्रूपे तत् कथय, इत्याशङ्क्याह- गंतुं न रूवेदेशं पासद् पत्तं सयं व नियमोऽयं । पत्तेण उ मुत्तिमया उवघाया-णुगगहा होज्जा ॥ २११ ॥

अयं नियमः- इदमेवाऽस्माभिर्नियम्यत इत्यर्थः । किं तत् ? इत्याह- रूपस्य देशो रूपदेश आदित्यमण्डलादिसमाक्रान्तप्रदेश-रूपस्तं गत्वोत्पलवनतस्तं समाश्लिष्य चक्षुर्न पश्यति न परिच्छिनत्ति, अन्यस्याऽभुतत्वाद् 'रूपम्' इति गम्यते । 'पत्तं सयं व त्ति' स्वयं वाऽन्यत आगत्य चक्षुर्देशं प्राप्तं समागतं रूपं चक्षुर्न पश्यति, किन्त्वप्राप्तमेव योग्यदेशस्थं विषयं तत् पश्यति ॥ अत्राह परः- नन्वनेन नियमेनाऽप्राप्यकारित्वं चक्षुषः प्रतिज्ञातं भवति । न च प्रतिज्ञामात्रेणैव हेतूण्यासमन्तरेण समीहितवस्तुसिद्धिः । अतो हेतुरिह वक्तव्यः । 'जैमणुगगहाइसुणं ति' इत्यनेन पूर्वोक्तगाथावयवेन विषयकृतानुग्रहो-पघातशून्यत्वलक्षणोऽयमभिहित एवेति चेत् । अहो ! जराविधुरितस्यैव सूरैर्विस्मरणशीलता, यतो 'जैमणुगगहाइसुणं ति' इत्यनेन विषयादनुग्रहो-पघातौ चक्षुषो निषेधयति, 'इज्जेज्जा पाविउं रविकराइणा फरिसणं व' इत्यादिना तु पुनरपि ततस्तौ तस्य समनुजानीते, अतो न विद्मः, कोऽप्येव वचनक्रम इति । नैतदेवम्, अभिप्रायाऽपरिज्ञानात्, यतः प्रथमत एव विषयपरिच्छेदमात्रकालेऽनुग्रहो-पघातशून्यता हेतुत्वेनोक्ता, पश्चात्तु चिरमवलोकयतः प्रतिपत्तुः प्राप्तेन रविकरादिना, चन्द्रमरीचि-नीलादिना वा मूर्तिमता निसर्गते एव केनाऽयुपघातकेन, अनुग्राहकेण च विषयेणोपघाताऽनुग्रहौ भवेतामपीति । ऐतदेवाह- 'पत्तेण उ मुत्तिमयेत्यादि' अनेनाऽभिप्रायेण तौ पुनरपि समनुज्ञायैते, न पुनर्विस्मरणशीलतया । यदि पुनर्विषयपरिच्छित्तिमात्रमपि तमप्राप्य चक्षुर्न करोतीति नियम्यते, तदा वह्नि-विप-जलधि-कण्टक-करवाल-करपत्र-सौवीराञ्जनादिपरिच्छित्तावपि तस्य दाह-स्फोट-क्लेद-पाटन-नीरोगतादिलक्षणोपघाताऽनुग्रहमसद्गः । न हि समानायामपि प्राप्तौ रविकरादिना तस्य भवन्ति दाहादयः, न वह्न्यादिभिः । तस्माद् व्यवस्थितमिदम्-विषयमप्राप्यैव चक्षुः परिच्छिनत्ति, अञ्जन-दहन-दिकृताऽनुग्रहो-पघातशून्यत्वात्, मनोवत् । परिच्छेदानन्तरं तु पश्चात्प्राप्तेन केनाऽयुपघातकेन, अनुग्राहकेण वा मूर्तिमता द्रव्येण तस्योपघाताऽनुग्रहौ न निषिध्यैते, विषयशर्करादिभक्षणे मूर्च्छा-स्वास्थ्यदय इव मनस इति ॥

अत्राऽपरः प्राह- नयनाद् नायना रश्मयो निर्गत्य प्राप्य च रविधिम्वरउभय इव वस्तु प्रकाशयन्तीति नयनस्य प्राप्यकारिता

१ गत्वा न रूपदेश पश्यति प्राप्तं स्वयं वा नियमोऽयम् । प्राप्तेन तु मूर्तिमतापघाताऽनुग्रहौ भवेताम् ॥ २११ ॥ २ गाया २०९ । ३ य.छ. 'न पुनर्ति' । ४ गाया २१० ।

प्रोच्यते । सुस्मत्वेन, तैजसत्वेन च तेषां बह्यादिभिर्दाहयो न भवन्ति, रविरग्निषु तथादर्शनात् ॥ तदेतदयुक्ततरम्, तेषां मय्यक्षादिमपानाग्राहयेन श्रद्धातुमशक्यत्वात्, तथापिधानमप्यस्तित्फल्यनेऽतिप्रसङ्गात् । वस्तुपरिच्छेदाऽन्यथानुपपत्तेस्ते सन्तीति विफल्यन्त इति चेत् । न, तानन्तरेणाऽपि तत्परिच्छेदोपपत्ते, न हि मनसो रम्य सन्ति, न च तदप्राप्त वस्तु न परिच्छिन्नचि, वक्ष्यमाणयुक्तितस्तस्य तस्मिन् । न च रविरभ्युदाहरमाणेनाऽचेतनानां नयनरम्भीनां वस्तुपरिच्छेदो युज्यते, नय दन्त भाल तलादि-गतशरीररम्भीनामपि स्पर्शविषयवस्तुपरिच्छेदप्रसङ्गात् । इत्यल विस्तरेण ॥ इति गार्थार्थ ॥ २११ ॥

तदेवमञ्जन उचलनादिविषयविहितानुग्रहो पथातश्चून्यत्वलक्षणहेतोरप्राप्यकारितां चक्षुष प्रसाध्य हेत्वन्तरेणापि तस्य तां प्रसाधयितुमाह-

जैइ पत्त मेण्हेज्ज उ, तग्गयमज्जन-रओ-मलाईय । पेच्छेज्ज, ज न पासइ अपत्तकारिं तओ चक्खु ॥ २१२ ॥

यदि तु प्राप्त विषय चक्षुर्गृहीयादित्युच्यते, तदा तद्वतमात्मसंबद्धमञ्जन रजो मल शलाकादिक पश्येदवगच्छेत्, तस्य निर्विवादमेव तत्प्राप्तत्वेनोपलब्धे, यस्माच्च तद्व न पश्यति, ततोऽप्राप्तकारि चक्षुरिति स्थितम् । यद्यप्राप्यकारि चक्षुः, तत्प्राप्तत्वाविशेषात् सर्वस्याऽप्यर्थस्याऽविशेषेण ग्राहक स्यात्, न प्रतिनियतस्येति चेत् । न, ज्ञान दर्शनावरणादेस्तत्प्रातिवन्धकस्य सम्भावात्, मनसा व्यभिचाराच्च, तथाहि-अप्राप्यकारित्वे सत्यपि नाऽविशेषेण सर्वार्थेषु मनः प्रवर्तते, इन्द्रियाद्यप्रकाशितेषु सर्वथाऽदृष्टाऽश्रुतार्थेषु तत्प्रवृत्त्यदर्शनात् । इत्यल प्रसङ्गेन ॥ इति गार्थार्थ ॥ २१२ ॥

तदेव व्यवस्थापिता चक्षुषोऽप्राप्यकारिता । अथ दृष्टान्तीकृतस्य मनसस्तदसिद्धतां परो मन्येत, इत्यतस्तस्यापि तां सिसाधयिषुः पूर्वपक्षमुत्थापयन्नाह-

मेतु नेएण मणो सबज्झइ जग्गओ व सिमिणे ण । सिद्धमिद लोयम्मि वि असुगत्थगओ मणो मे त्ति ॥ २१३ ॥

‘गुत’ देहाद् निर्गत्य ज्ञेयेन मेरुशिखरस्याजिनप्रतिपादिना सव्ययते सःश्लिष्यते मनः । कस्यामवस्थायाम् ? इत्याह-जाग्रत, स्वप्ने वा । अनुभवासिद्ध चैतत्, न च मयैव, किन्तु सिद्धमिद लोकेऽपि, यतस्तथाऽप्येव वक्तारो भवन्ति-अमुत्र मे मनो गतमिति । अतः प्राप्यकारि मनः ॥ इति प्रेरकगार्थार्थ ॥ २१३ ॥

१ यदि प्राप्त शृङ्गीयात्, तद्वतमभव रजो-मलादिकम् । पश्येत यद् न पश्यति अप्राप्तकारि तत्तद्वस्तु ॥ २१२ ॥

२ गत्वा ज्ञेयेन मनः सव्ययते जाग्रतो वा स्वप्ने वा । सिद्धमिद लोकेऽपि अनुवर्त्यगत मनो मे इति ॥ २१३ ॥

अत्रोत्तरमाह-

नानुगृहो-वधायाभावाओ लोयणं व, सो इहरा । तोय-जलणाद्विचिन्तनकाले जुजेज्ज दोहिं पि ॥ २१४ ॥
न 'ज्ञेयेन सह संपृच्यते मनः' इति गम्यते । कुतः ? इत्याह- 'अणुगृहो-वधायाभावाउ चि' ज्ञेयकृतानुग्रहो-पधाताभावात्,
लोचनवत् । यदि तस्य ज्ञेयेन सह संपर्कः स्यात् तदा किं स्यात् ? इत्याह- 'सो इहर चि' तद् मन इतरथा- ज्ञेयसंपर्केऽभ्युपगम्य-
माने, तोय-ज्वलनादिविषयचिन्तनकाले द्वाभ्यामप्यनुग्रहो-पधाताभ्यां युज्येत- तोय-चन्दनादिविचिन्तनकाले शैल्याद्यनुभवनेन स्पर्शनवद-
नुगृह्येत, दहन-विप-शस्त्रादिविचिन्तनसमये तु तद्देवोपहन्येतेति भावः; न चैवम् । तस्माद्धोचनवदप्राथम्यकार्येव मनः ॥ इति गाथार्थः ॥ २१४ ॥

किञ्च, मनसः प्राप्यकारितावादिनः प्रवृत्त्याः । किम् ? इत्याह-
दैव्यं भावमणो वा वएज्ज जीवो य होइ भावमणो । देहव्वाविचणओ न देहवाहिं तओ जुत्तो ॥ २१५ ॥

इह मनस्तावद् द्विधा- द्रव्यमनः, भावमनश्चेति । अतः स्मृतिः परं पृच्छति- ' द्रव्यं ति ' द्रव्यमनः, भावमनो वा वजेद् गच्छेत्
' भवोदिविषयसन्निधौ ' इति गम्यते । किमेनेन पृष्टेन ? इति चेत् । उभयथाऽपि दोषः, तथाहि- भावमनसधिन्ताज्ञानपरिणामरूपत्वात्,
तस्य च जीवादव्यगतिरिक्तत्वाज्जीव एव भावमनो भवति । जीवश्चेति चकारः 'तओ' इत्यस्याऽनन्तरं संवन्धनीयः । ततोऽयमर्थः- सकृद्य
स च भावमनोरूपो जीवो देहमात्रव्यापित्वाद् न देहाद् वहिनिःसरन् युक्तः; इह ये देहमात्रवृत्तयः, न तेषां वहिनिःसरणमुपपद्यते, यथा
तद्वतरूपादीनाम्, देहमात्रवृत्तिश्च जीवः ॥ इति गाथार्थः ॥ २१५ ॥

देहमात्रव्यापित्वस्याऽसिद्धिं मन्यमानस्य परस्य मतमाशङ्कमानः स्मरिराह-

सैव्वगउ त्ति च बुद्धी, कत्ताभावाइदोसओ तण्ण । सव्वा-सव्वग्गहणप्पसंगदोसाइओ वा त्ति ॥ २१६ ॥
सैव्वगउ त्ति च बुद्धी, कत्ताभावाइदोसओ तण्ण । सव्वा-सव्वग्गहणप्पसंगदोसाइओ वा त्ति ॥ २१६ ॥
अथ स्याद् बुद्धिः परस्य- सर्वगत आत्मा, न तु देहमात्रव्यापी, अमूर्तत्वात्, आकाशवदिति । अत्र गुरुराह- तदेतन्न ।
अपि
कुतः ? इत्याह- भावप्रधानत्वान्निर्देशस्य कर्तृत्वाभावादिदोषेन इति- सर्वगतत्वे सत्यात्मनः कर्तृत्वादयो गोपात्रनादिप्रतीता अपि

१ न, अनुग्रहो-पधाताभावाद् लोचनमिव, तदितरथा । तोय-जलनादिविचिन्तनकाले युज्येत द्वाभ्यामपि ॥ २१४ ॥

२ द्रव्यं भावमनो वा वजेद् जीवश्च भवति भावमनः । देहव्यापित्वाद् न देहव्यापित्वतो युक्तः ॥ २१५ ॥

३ सर्वगत इति च बुद्धिः, कर्तृभावादिदोषतस्तत्र । सर्वा-सर्वग्रहणप्रसङ्गोपादितो वाऽपि ॥ २१६ ॥

धर्मा न घटेरन्विति भावः, तथाहि- न रत्नोऽस्मा, सर्वगतत्वात्, आकाशवत् । आदिशब्दादभोक्ता, असंसारी, अज्ञः, न सुखी, न दुःखी आत्मा, तत एव वेतो, तद्वेदः, इत्याद्यपि द्रव्यम् ॥ आह पर - न न्यात्मनो निष्क्रियत्वात् कर्तृत्वाद्यभावः, सांख्यानां न वाधये कल्पते, तथा च तैत्तिरीय-“अकृतो निर्गुणो-भोक्ताऽऽत्मा” इत्यादि । एतदप्युक्तम्, तस्य निष्क्रियत्वे मत्स्यभादिममाणोपलब्ध्यभोक्तृत्वादिक्रियाविरोधप्रसङ्गात् । मरुतेरेव भोगादिकरणक्रिया, न पुरुषस्य, आदर्शप्रतिविम्बोदयन्यायेनैव तत्र क्रियाणाभिष्टत्तादिति चेत् । एतदप्यसङ्गतम्, मरुतेरचेतनत्वात् “चेतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्” इति वचनात् ; अचेतनस्य च भोगादिक्रियाऽयोगात्, अन्यथा यदादन्तामपि तत्प्रसङ्गादिति । न केवलं कर्तृत्वाद्यभावतः सर्वगतत्वात्मात्मनो न युक्तम्, किन्तु सर्वोऽसर्वाग्रहणप्रसङ्गात्ताऽपि च तदसङ्गतम् । इदमुक्तं भवति- आत्मनः समग्रनिधुनगतत्वे, प्राप्यकारित्वेनाऽभ्युपगतस्य तदव्यतिरिक्तस्य भावमनसोऽपि सर्वगतत्वात् सर्वार्थमाप्ते सर्वग्रहणप्रसङ्गः ; तथा च सर्वस्य सर्वज्ञत्वप्रसक्तिः । अथोक्तन्यायेन प्राप्तानपि सर्वार्थानभिहितदोषभयाद् न गृह्यतीत्युच्यते । तर्हि सर्वार्थाग्रहणप्रसङ्ग - ग्राह्यत्वेनेष्टानप्यर्थान् मा गृहीद् भावमनः, प्राप्तत्वाविशेषात्, अग्राह्यत्वेनेष्टार्थवदिति भावः । अथ मासत्वाविशिष्टेऽपि काश्चिदर्थोनेतव् गृह्णाति, काश्चिद् नेत्युच्यते । तर्हि व्यक्तमीश्वरचेष्टितम्, न चैतद् युक्तिविचारे क्वचिदप्युपयुज्यते इति । आदिशब्दात् सर्वगतत्वं आत्मनोऽन्यदपि दूषणमभ्युक्तम्, तथाहि- यथाऽऽनुष्ठादौ दहनदाहादिवेदनार्थं मस्तकादिप्राप्यसावदुभूयते, तथा सर्वत्रापि तत्प्रसङ्गः, न च भवति, तथाऽनुभवाभावात्, अनुभूयमानाया अपि भावाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् । किञ्च, सर्वगतत्वे पुरुषस्य नानादेशगतस्र् चन्दना इनादिसर्पशेऽनवरतमुत्वासिकाप्रसङ्गः, वक्ति शत्रु जलादिमवन्धे तु निरन्तरदाह पाटन केदनादिमसङ्गश्च । यत्रैव शरीर तत्रैव सर्वमिदं भवति, नाऽन्यत्राति चेत् । कुत ? इति वक्तव्यम् । आह्वाभावादेवेति चेत् । न, तस्येष्टाविषयत्वात् । सहकारिभावेन तस्य तदपेक्षणीयमिति चेत् । न, नित्यस्य सहकार्येक्षाऽयोगात्, तथाहि- अपेक्ष्यमाणेन सहकारिणा तस्य कश्चिद् विशेष क्रियते, नरा ? यदि क्रियते, स किमर्थान्तरभूतः, अनर्थान्तरभूतः, यथाश्च पक्षः, तर्हि तस्य न किञ्चित् कृतं स्यात् । अथापरः, तर्हि तत्करणे तदव्यतिरिक्तत्वाऽऽत्मनोऽपि करणप्रसङ्गात्, कृतस्य चाऽनित्यत्वात् तस्याऽनित्यत्वप्रसङ्गः । अथ मा भूदेव दोष इति ‘न क्रियते’ इत्यभ्युपगम्यते । हन्त ! न तर्हि स तस्य सहकारी, विशेषाकरणात् । अथ विशेषमकुर्वन्नपि सहकारीष्यते । तर्हि सरुलत्रैलोक्यस्यापि सहकारितामिति, विशेषाकरणस्य तुल्यत्वात्, इति व्यर्थं शरीरयात्रापेक्षा, इत्याद्यत्र बहु वक्तव्यम्, तजु नोच्यते, ग्रन्थगहनताप्रसङ्गात् । तस्मान्छरीरमात्रवृत्तिरेवाऽऽत्मा, न सर्वगत इति । अतस्तदव्यतिरिक्तस्य भावमनसो न

शरीराद् वह्निर्भस्मरणगुणपद्यत इति स्थितम् ॥ इति गार्थः ॥ २१६ ॥

अथ द्रव्यमनो विषयदेशं व्रजतीति ब्रूयात्, तत्राऽप्याह—

दैव्यमणो विष्णाया न होइ गंतुं च किं तओ कुणउ ? । अह करणभावओ तस्स, तेण जीवो वियाणेज्जा ॥ २१७ ॥

काययोगसहायजीवगृहीत-चिन्ताप्रवर्तकगनोवर्णणान्तःपातिद्रव्यसमूहात्मकं द्रव्यमनः स्वयं विज्ञातु न भवेत्येव, अचेतनत्वात्, उपलशकत्वत्, इत्यतो गत्वाऽपि मेवादिविषयदेशं किं तद् वराकं करोतु ?, तत्र गतादपि तस्मादर्थवगमाभावादिमिति भावः ॥ पराभिप्रायमाशङ्कते— ‘अह करणेत्यादि’ अय मन्यसे— यद्यपि द्रव्यमनः स्वयं न किञ्चिज्जानाति, तथापि करणभावः करणत्वं तस्य द्रव्यमनसः प्रदीपादेरिव वस्तुनि प्रकाशयितव्ये समस्ति । ततो जीवः कर्ता तेन द्रव्यमनसा करणभूतेन विजानीयादवबुध्येत मेवादिकं वस्त्विति । अत्र प्रयोगः— वह्निर्निर्गतेन द्रव्यमनसा प्राप्य विषयं जानाति जीवः, करणत्वात्, प्रदीप-मणि-चन्द्र-सूर्यादिप्रभयेव ॥ इति गार्थः ॥ २१७ ॥

अत्रोत्तरमाह—

करणत्तणओ तणुसंठिएण जाणिज्ज फरिसणेणं व । एत्तो चिय हेऊओ न नीइ बाहिं फरिसणं व ॥ २१८ ॥

को वै न मन्यते, यदुत— अर्थपरिच्छेदे कर्तव्ये आत्मनो द्रव्यमनः करणम् ? । किन्तु करणं द्विधा भवति— शरीरगतमन्तःकरणम्, तद्वाहिर्भूतं बाह्यकरणं च । तत्रेदं द्रव्यमनोऽन्तःकरणमेवाऽऽत्मनः । ततश्च ‘करणत्तणउ ति’ सूत्रस्य सूचामात्रत्वात्, एकदेशेन समुदायस्य गम्यमानत्वाच्चान्तःकरणत्वादित्यर्थः; तनुसंस्थितेन शरीराद् वह्निर्निर्गतेन जीवस्तेन जानीयाद् मेवादिविषयम्, स्पर्शनेन्द्रियेणैव कमलनालादिस्पर्शम् । प्रयोगः— यदन्तःकरणं तेन शरीरस्थेनैव विषयं जीवो गृह्णाति, यथा स्पर्शनेन, अन्तःकरणं च द्रव्यमनः । प्रदीप-मणि-चन्द्र-सूर्यप्रभादिकं तु बाह्यकरणमात्मन इति साधनविकलः परोक्तदृष्टान्तः । आह— ननु शरीरस्थमपि तत् पञ्चनालतन्तुन्यायेन वह्निर्द्रव्यमनः किं न निःसरति ?, इत्याह— ‘एत्तो चियेत्यादि’ इत एवान्तःकरणत्नलक्षणाद्धेतोर्वह्निर्निर्गच्छति द्रव्यमनः, स्पर्शनवत् । प्रयोगः— यदन्तःकरणं तच्छरीराद् वह्निर्निर्गच्छति, यथा स्पर्शनम् ॥ इति गार्थः ॥ २१८ ॥

तदेवं भावमनसो द्रव्यमनसश्च वह्निश्चारिताद्यभावादप्राप्यकार्येव मन इत्युक्तम् । सांप्रतं ‘नैणुगगहो-वन्नायाभावाओ लोयणं व’

१ द्रव्यमनो विज्ञातु न भवति गत्या च किं ततः करोतु ? । अथ करणभावतस्तस्य, तेन जीवो विजानीयात् ॥ २१७ ॥

२ करण-वृत्तस्तनुमद्विधेतेन जार्णायान् स्पर्शनेनैव । इत एव हेतोर्निर्गच्छति यहि. स्पर्शनमिव ॥ २१८ ॥ ३ गाया २१४ ।

निशेषः

॥२३१॥

इत्यादिना मनसोऽप्यकारितायाम् 'अनुग्रहो पयाताभावात्' इति य' पूर्व हेतुस्क', तस्य परोऽसिद्धिः समुद्राययाह—

नेज्जइ उपाओ से दोमछो-रक्मवयाइल्लिगेहिं । जमणुगहो य हरिसाइएहि तो सो उभयधम्मो ॥२१९॥

इह मृत नष्टादिकं वस्तु चिन्तयत, अत्यार्त-रौद्रध्यानमवृत्तस्य च 'से' तस्य मनस उपघातो ज्ञायतेऽनुमीयते । कै ? इत्याह—
दांजल्यो र सतादिल्लिं - दांजल्य देहापचयरूपम्, उर'क्षतमुरोविधात, हृदयपथेति यावत्, आदिशब्दाद् वातमकोप रैरुत्यादिपरिग्रह ।
अनुग्रह-ययस्मात् तस्येष्टसमम विभालाभादिकं वस्तु चिन्तयतो हर्षादिभिरनुमीयते । तत्र वदनरिकाश रोमाञ्चोद्गमादिविह्वगम्यो
मानस' प्रीतिविशेषो हर्ष, आदिशब्दाद् देहोपचयो त्साहादियरिग्रह । तत् तस्मात्कारणात् तद् मन उपघाता नुग्रहलक्षणोभयधर्म-
फलेन । अयमत्र भागार्थ - य' शोकाद्यतिगयाद् देहोपचयरूप, आर्तादिन्यानातिशयाद् हृद्रोगादिस्वरूपश्चोपघात', यत्र पुनजन्मा-
द्यभीष्टमासिचितासमुद्भूतहर्षादिरनुग्रह, स जीवस्य भवन्नापि चिन्त्यमानविषयाद् मनस' किल परो मन्यते, तस्य जीवात् कथञ्चि-
दव्यतिरिक्तत्वात् । तत्रैव मनसोऽनुग्रहो पयातयुक्तत्वात् तच्छून्यतरलक्षणो हेतुरसिद्ध ॥ इति गाथार्थः ॥ २१९ ॥

तदेतत् सर्व परस्याऽसक्त्वभाषितमेवेति दर्शयन्नाह—

जैइ दव्वमणोऽतिमली पीलिज्जा हिदिनिरुद्धवाउ वज । तयणुगगेहेण हरिसादउ व्व नेयस्स कि तत्थ' ॥२२०॥

यदि नाम द्रव्यमनो मनस्त्वपरिणतानिष्टुद्रलसमूहरूपमतिशयवलिपुमिति कृत्वा शोकादिसमुद्भूतपीडया जीव कर्मतापन्न देह-
दौर्बल्याग्रापादेनेन पीडयेत्, हन्निच्छदायुगत् - हृदयदेशाश्रितनिविडमरुद्ग्रन्थिवदित्यर्थ । यदि च तस्यैव द्रव्यमनसो मनस्त्वपरिणतेष्ट-
पुद्गलसमातसरूपस्याऽनुग्रहेण जीमस्य हर्षादयो भयेयुः, तर्हि ज्ञेयस्य चिन्तनीयमोर्देर्भनसोऽनुग्रहो पघातकरणे किमायातम् ? इदमन-
हृदयम्— मनस्त्वपरिणतानिष्टुद्रलनिचयरूप द्रव्यमनोऽतिच्छिन्तानामनर्तनन जीमस्य देहदौर्बल्याद्यापस्या हन्निच्छदायुगदुपघात जन-
यति, तदेव च शुभपुद्गलपिण्डरूप तस्याऽनुकूलचिन्तानजनकरतेन हर्षाद्याभिनिर्हृत्या भेषजमदनुग्रह निधत्त इति । अतो जीवस्यैतावतनुग्र-
हो पयातौ द्रव्यमन' करोति, न तु मन्यमानमेवौदिक ज्ञेय मनस' क्रिमय्यपुरुषलयति । अतो द्रव्यमनस, सकाशादात्मन एवानुग्रहो पघात-
सम्भवात्, मनसस्तु ज्ञेयात् तद्वन्धस्याऽप्यभावाद् मस्तकाघातविह्वलीभूतेनेनाऽसप्तद्वभाषिणा परेण हेतोरसिद्धिरुद्भाविता ॥
इति गाथार्थः ॥ २२० ॥

१ नायात उपातातस्तस्य दौर्बल्या र क्षतादिल्लिं । यदनुग्रहश्च हर्षादिभिस्ता न उभयधर्मा ॥ २१९ ॥

२ यदि द्रव्यमनोऽतिमलि पीनयेद् हृत्थिरतयायुरित् । तदनुग्रहेण हर्षादय इव ज्ञेयस्य कि तत्र ? ॥ २२० ॥

आह— नन्वलौकिकमिदं, यद्— द्रव्यमनसा जीवस्य देहोपचय-दैर्बल्यादिरूपावयुग्रहो-पघातौ क्रियेते, तथाप्रतीतेरेवाभावात्, इत्याशङ्क्यह—

ईडा-णिट्हाहारब्भवहारे होन्ति पुष्टि-हानीओ । जह, तह मणसो ताओ पोगलगुणउ चि को दोसो? ॥२२१॥
ननु किमिहाज्यौकिकम् ? , यतो भवतो लोकस्य च सवालगोपालस्य तावत्प्रतीतिमिदं यदुत— इष्टो मनोऽभिरुचितो य आहारस्तस्याऽभ्यवहारे जन्तूनां शरीरस्य पुष्टिर्भवति, यस्त्वनिष्टोऽनभिमत आहारस्तस्याऽभ्यवहारे हानिर्भवतीति । ततश्च 'जह चि' यथा इष्टा-ऽनिष्टाहाराभ्यवहारे तत्पुद्गलानुभावात् पुष्टि-हानी भवतः; 'तह चि' तथा यदि द्रव्यमनोलक्षणात् मनसोऽपि सकाशात् 'ता-उ चि' ते पुष्टि-हानी पुद्गलगुणतः पुद्गलानुभावाद् भवतः; तर्हि को दोषः ? न कश्चिदित्यर्थः । यथाऽऽहार इष्टा-ऽनिष्टपुद्गलमयत्वात् तदनुभावाज्जन्तुशरीराणां पुष्टि-हानी जनयति, तथा द्रव्यमनोऽपि तन्मयत्वाद् यदि तेषां ते^१ निर्वर्तयति, तदा किं क्षूयते, येन पुद्गलमयत्वे समानेऽपि भवतोऽत्रैवाऽक्षमा ? इति भावः । तथा चोक्तम्— "चिन्तया वत्स ! ते जातं शरीरकमिदं कृशम्" इति । चिन्तैव तर्हि कार्थोद्युपघातादिजनिकेति चेत् । न, तस्या अपि द्रव्यमनःप्रभवत्वात्, अन्यथा चिन्ताया ज्ञानरूपत्वात्, ज्ञानस्य चाऽमूर्तत्वात्, अमूर्तस्य च नभस इवोपघातादिहेतुत्वायोगात्, 'जैमलग्रहो-वघाया जीवाणं पोगलेहिंतो' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ इति गाथार्थः ॥२२१॥

अथोपसंहारगर्भं प्रस्तुतार्थविषये स्वाभिप्रायपरमार्थं दर्शयन्नाह—

नीउं आगसिउं वा न नेयमालंबइ चि नियमोऽयं । तण्णेयकया जेऽणुगग्रहो-वघाया य ते नत्थि ॥२२२॥

इह न शरीराद् 'निर्गन्तु' (निर्गत्य) द्रव्यमनो मेवादिकं ज्ञेयमर्थमालम्बते गृह्णाति, नापि तच्छरीरस्थमेव 'आगसिउं ति' 'आकण्डु' (आकृष्य) हठात् समाकृत्याऽऽत्मनः समीपमानीय ज्ञेयमालम्बत इति, अयं नियमोऽस्माभिर्भुजमुत्क्षिप्य विधीयते— प्राप्यकारीदं न भवतीति नियम्यत इति तात्पर्यम् । 'तण्णेयकया जेऽणुगग्रहो-वघाय चि' यौ च तज्ज्ञेयकृतौ— तच्च तज्ज्ञेयं च तज्ज्ञेयं तत्कृतौ, मनसोऽनुग्रहो-पघातौ परैरिष्येते, तौ तस्य न स्त एवेति च नियम्यते ॥ इति गाथार्थः ॥ २२२ ॥

किं पुनर्न नियम्यते ?, इत्याह—

१ इष्टा-ऽनिष्टाहाराभ्यवहारे भवत पुष्टि-हानी । यथा, तथा मनसस्ते पुद्गलगुणत इति को दोषः ? ॥ २२१ ॥ २ पुष्टि-हानी । ३ गाथा २२३ ।

४ निर्गोपकृत्य वा न ज्ञेयमालम्बत इति नियमोऽयम् । तज्ज्ञेयकृतौ यावदनुग्रहो-वघातौ च तौ न स्तः ॥ २२२ ॥

सो पुण सयमुपघायण मणुग्गह वा करेज्ज को दोसो ? । जमणुग्गहो-उघाया जीवाण पोगलेहितो ॥ २२३ ॥

‘सो’ इति माहृतत्वात् पुल्लिङ्गिर्देशः, एव पूर्वपुत्रस्याजपि च यथासंभारं द्रव्यम् । तद् द्रव्यमनः पुनः स्वयमात्मना शुभा-
दनुभवंत्यत इष्टा अनिष्टपुद्गलसंघातयदितरतादनुग्रहो पयातो मन्तुं कुर्यात्, को दोषः ?- न वयं तत्र निषेद्धारः, श्रेयःकृतयोरेव तस्य
तयोरस्मादिर्निषिध्यमानत्वादिति भावः । जीरस्याजपि तौ द्रव्यमन कृतौ किमिति न निषिध्यते ? इत्याह- ‘जमणुग्गहो इत्यादि’
यमस्मात्कारणादनुग्रहो पयातो जीवानां पुद्गलस्य इति युक्तमेव, इष्टा अनिष्टशब्द रूप रस गन्ध स्पर्शोपभोगादिषु तथादर्शनेनाज्याऽर्थ
स्य निषेद्धुमागम्यतादित्यर्थः ॥ आह- ननु सद्वादय इष्टा अनिष्टपुद्गलात्मका इति प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वात् प्रतीपः, द्रव्यमनस्तु यदिदं
किमपि भगवद्विद्वदुच्यते, तन्निष्ठा अनिष्टपुद्गलमयमस्तीति न कथं श्रद्दामः ? इति । अत्रोच्यते- यागिनस्त्वादिवद मत्यक्षत एव पश्यन्ति, अत्रां
गन्तार्थिनस्तरनुमानात्, तथाहि- यन्तरेण यद् नोपपन्नं तदर्थनात् तदस्तीति प्रतिपत्तव्यम्, यथा स्फोटदर्शनाद् दहनस्य दाहिका
शक्तिः, नोपपन्नं चेष्टा अनिष्टपुद्गलसंघातात्मकद्रव्यमनोव्यतिरेकेण जन्तुनामिष्टा अनिष्टास्तु चिन्तने समुपलब्धौ वदनमसन्नता देहद्वयं
व्याप्यनुग्रहो पयातो, ततस्तदन्वयथादुपपन्नैरस्मिन् यथोक्तरूप द्रव्यमनः । चिन्तनीयस्तु कृतार्थेनौ भविष्यत इति चेत् । न, जल उपलब्धौ
दनादिविन्तने लेदं दाहं बुधुक्षोपशमादिप्रसङ्गादिति । “चिन्तया रत्स ! ते जात शरीरकमिदं कृशम्” इत्यादिलोकोक्तैश्चिन्ताज्ञानकृतौ
तामिति चेत् । तदप्युक्तम्, तस्याजमुत्तरत्वात्, अमूर्तस्य च कर्तृत्वायोगात्, आकाशवत्, इत्युक्तत्वात्, “चिन्तया रत्स !” इत्या
दि-लोकोक्तेयं कार्यं कारणशक्त्ययारापेणोपचारिकत्वात् । त्वेदादेस्तदुद्धृतितिरिति चेत् । कोऽयं नाम लेदादि ? । किं तान्येव मनोद्रव्या
णि, विन्नादिदाना यः । आद्यपसे, सिद्धिदा यथा । द्वितीयपक्षस्तु विहितोपर एव । न च निहेतुकारेणैव, सर्वदा भगनाऽभयनमसद्भात्,
“नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानेक्षणत्वं । अपेक्षातो हि भावानां कदाचित्कत्वसंभवः” ॥ १ ॥ इति ।

न न जीमादिक एमाज्य कोऽपि तयोर्हेतुः, तस्य सदावस्थितत्वेन तत एव सर्वदा भगनाऽभयनमसद्भात् । एवमन्यदपि
मुधिया स्त्रानुद्धमा समाधानमिह गन्धम्, इत्यलमतिविस्तरेण । तस्मादुक्तयुक्तिसिद्ध पुद्गलमय द्रव्यमनो मन्तुं स्वयं कुर्यादनुग्रहो पयातो,
श्रेयःकृतौ तु तौ मनसो न स्त एव, इति न तत्वाप्यकारि ॥ इति मायार्थः ॥ २२३ ॥

आह-ननु जाग्रदवस्थायां वा भूद मनसो विपश्यमिति, स्वाभावस्थायी तु भग्नसो, अनुभवासिद्धत्वात्, तथाहि- ‘अमुं मेरु-
जित्वरादिगतजिनायतनादौ मदीय मनो गतम्’ इति सुखे समंजसुपपन्न एव, तथा च ‘गंतुं नेपणं यणो सज्जश्च जगज्जो न सिमिणे

१ तत्पुनः स्वपुनरागतात् पुनर्हो वा बुधाय वा दोषः ? । यदनुग्रहो पयातो नोपलब्धौ पुद्गलस्य ॥ २२३ ॥ २ चिन्तानासत्त्वः ३ माया २१३ ।

वा' इति मया प्रागेवोक्तम्, इत्याशङ्क्य स्वमेऽपि मनसः प्राप्यकारिताययाकर्तुमाह—

स्मिन्मिणो न तहारूवो वभिचाराओ अलायचक्रं व । वभिचारो य सदंसगमुवधाया-गुग्महाभावा ॥२४॥
इह 'मदीयं मनोऽमुत्र गतम्' इत्यादिरूपो यः सुप्तेरुपलभ्यते स्वप्नः, स यथोपलभ्यते न तथारूप एव, स्वप्नोपलब्धमोदकस्तथाविधपरमाचार्यैरिव परैर्न सत्य एव मन्तव्य इत्यर्थः । कुतः ? इत्याह— व्यभिचारात्— अन्यथात्वेदर्शनात् । किंनद्— यथा न सत्यम् ? इत्याह— अलातचक्रमिव— अलातमुल्लुक् तद्वृत्ताकारतया आशु भ्रम्यमाणं भ्रान्तिवशादचक्रमपि चकतया प्रतिभासमानं यथा न सत्यम्, अचक्ररूपताया एव तत्राऽवितथत्वात्, भ्रमणोपरमे स्वभावस्थस्य तथैव दर्शनात् ; एवं स्वप्नोऽपि न सत्यः, तदुपलब्धस्य मनोमेरुगमनादिकस्याऽर्थस्याऽसत्यत्वात् । तदसत्यत्वं च प्रबुद्धस्य स्वप्नोपरमे तदभावात् । तदभावश्च तदवस्थायां देहस्थस्यैव मनसोऽनुभूयमानत्वादिति ॥ आह— ननु स्वभावस्थायां मेवादौ गत्वा जाग्रदवस्थायां निवृत्तं तद् भविष्यति, इति 'व्यभिचारात्' इत्यसिद्धो हेतुः; इत्याशङ्क्याह— 'वभिचारो येत्यादि' यो मया व्यभिचारो हेतुत्वेनोक्तः, स चेत्थं सिद्धः । कथम् ? इत्याह— 'सदंक्षणमिति' विभक्तिव्यत्यायात् स्वदर्शनादित्यर्थः, स्वस्याऽऽत्मनो मेवादिस्थितजिनगृहादिगतस्य दर्शनं स्वदर्शनं तस्मादिति ; एतदुक्तं भवति— यथा कदाचिदात्मीयं मनः स्वप्ने मेवादौ गतं कश्चित् पश्यति, तथा कोऽपि शरीरमात्मानमपि नन्दनतरुसुभावावचयादि कुर्वन्तं तद्गतं पश्यति, न च तत् तथैव, इहस्थितैः सुप्तस्य तस्याऽत्रैव दर्शनात्, द्रयोश्चात्मनोरसंभवात्, कुसुमपरिमलाद्यध्वजनितपरिश्रमाद्यनुग्रहो-पधा-ताभावाच्च ॥ इति गार्थार्थः ॥ २२४ ॥

एतदेव भावयन्नाह—

इह पासुत्तो पेच्छद् सदं ह मन्नत्थ, न य तओ तत्थ । न य तग्गयोवधाया-गुग्महरूवं विबुद्धस्स ॥२५॥
इह जगति प्रसुप्तः कश्चित् स्वदेहमन्यत्र नन्दनवनादौ गतं स्वप्ने पश्यति । न च तकोऽसौ देहस्तत्र नन्दनवनादावुपपद्यते, इहस्थितैरन्यैस्तस्याऽत्रैवोपलम्भात्, इत्याद्यनन्तरोक्तयुक्तैः । न च विबुद्धस्य सतस्तद्गतयोरन्यत्र गमनगतयोरन्यत्र गमनविषयोरनुग्रहो-पधातयो रूपं कुसुमपरिमल-मार्गपरिश्रमादिकं स्वरूपमुपलभ्यते । तस्मात् स्वापावस्थायामपि नाऽन्यत्र मनसो गमनम्, देहगमनदर्शनेन व्यभिचारात् ॥ इति गार्थार्थः ॥ २२५ ॥

१ स्वप्नो न तथारूपो व्यभिचारादत्यतचक्रमिव । व्यभिचारश्च स्वदर्शनानुपधाता-ऽनुग्रहभावात् ॥२४॥ २ घ. छ. ज. 'त्वप्रद' ।

३ इह प्रसुप्तः प्रेक्षते स्वदेहमन्यत्र न च सकस्तत्र । न च तद्गतोपधाता-नुग्रहरूपं विबुद्धस्य ॥ २२५ ॥

अत्र त्रिबुद्धस्य सतस्त्वद्गतानुग्रहो पयातातुपुत्रम्भादित्यस्य हेतोरसिद्धतोद्भवाभ्यां पर प्राह—

दीसति कास्तद् फुड हरिस-त्रिसादादयो त्रिबुद्धस्स । सिमिणाणुभूयसुह-दुम्ब-रागदोसादल्लिगाइ ॥२२६॥

इह रस्यगित् पुरुषस्य स्वमोपलम्भानन्तर त्रिबुद्धस्य सत स्फुट व्यक्त दृश्यन्ते हर्ष विषादादय , आदिशब्दादुन्माद माध्यस्थ्य्यादि-परिश्रह । कथभूता ये हर्ष विषादादय ? इत्याह—‘सिमिणेत्यादि’ स्वप्ने जिनस्नातदर्शनादौ यदनुभूत सुख, समीहिताऽर्थोऽलाभादौ यदनुभूत दुःख, तयोत्रिपये यथासख्य यो राग द्वेषौ तयोल्लिङ्गानि चिद्धानि— हर्ष स्वमानुभूतसुख रागस्य लिङ्ग, विषादस्तु तदनुभूत दुःखद्वेषस्य लिङ्गमिति भाव । तत्र—

“स्वप्ने दृष्टो मयाद्य त्रिभुज्जनमहित’ पार्थनाय शिशुत्वे द्वात्रिंशद्विः सुरेन्द्रैरहमहमिफया स्वाप्यमान सुपेरो । तस्माद् मत्तोऽपि धन्य नयनयुगमिद येन साक्षात् स दृष्टो द्रष्टव्यो, यो मर्हयान् परिहरति भय देहिना सस्मृतोऽपि” ॥ १ ॥

इत्यादिसमाप्तुभूतसुखरागलिङ्ग हर्ष , तथा—

“प्राकारत्रयतुत्रतोरणमणिमेहृत्त्वभोग्याहता नष्टा’ कापि रणे करा दुततर यस्यां प्रचण्डा अपि । तां नेलोत्रयगुरो सुरेश्वरतीमास्थायिकोपेदिनी हा ! यावन् प्रविशामि तावदथमा निद्रा क्षय मे गता” ॥ १ ॥

इत्यादिक’ स्वमानुभूतदुःखद्वेषलिङ्ग विषाद , अत्यन्तकामोद्रेकादिलिङ्गमुन्माद’, मुनेस्तु माध्यस्थ्यम्, इति “त्रिबुद्धस्याऽनुग्रहो पयातातुपलम्भात्” इत्यसिद्धो हेतु ॥ इति माधार्थ ॥२२६॥

अत्रोत्तरमाह—

ने सिमिणाविण्णाणाओ हरिस-त्रिसासादयो निरुद्धाति । किरियाफल तु तिच्ची-मद-वह-वधादओ नरिय ॥२२७॥
स्वप्ने सुखानुभवादिविषय विज्ञान स्वप्नविज्ञान तस्मादुत्पन्नाना हर्ष विषादादयो न निरु-यन्ते न तान् वय निगारयाम , जाग्रद-यस्याविज्ञानहर्षादिवत्, तथाहि— दृश्यन्ते जाग्रद-यस्यां केचित् स्वप्नोपेक्षितसुखानुभवविज्ञानाद् हृष्यन्ते, द्विपन्तो या । ततश्च दृष्टस्य निषेदुपसंयतयात् स्वप्नविज्ञानादपि नैतन्निषेध द्रव्यम् । तदि किमुच्यते भवन्नि ? इत्याह—‘किरियेत्यादि’ क्रिया भोजनादिका तस्या-

१ इत्यन्ता कस्यचित् स्फुट दृष्य विषादादयो त्रिबुद्धस्य । स्वमानुभूतसुख तु व्य राग दोषादिलिङ्गानि ॥ २२६ ॥ २ य छ क यानपह’ ।

३ य त्र ‘भान्नाह’ ४ न स्वप्नविज्ञानाद् हर्ष विषादादया विरस्यन्ते । किरियाफल मु गृहि मर वष वधादयो न सन्ति ॥२२७॥

फलं तृत्यादिकं तत् पुनः स्वप्नविज्ञानाद् नास्त्येव, इति ब्रूमः । तदेव क्रियाफलं दर्शयति— 'तितीत्यादि' तत्र तृप्तिबुद्ध्याद्युपरमलक्षणा, मदः सुरापानादिजनितविक्रियारूपः, वधः शिरश्छेदादिसमुद्भूतपीडास्वरूपः; आदिशब्दाञ्जल-ज्वलनादिप्रवेशात् क्लेद-दाहादिपरिग्रहः । यदि हेतुत् तृत्यादिकं भोजनादिक्रियाफलं स्वप्नविज्ञानाद् भवेत्, तदा विषयप्राप्तिरूपा प्राप्यकारिता मनसो युज्येत, न चैतदस्ति, तथोपलम्भस्यैवाभावात् ॥ इति गार्थार्थः ॥२२७॥

अथ स्वप्नानुभूतक्रियाफलं जाग्रदवस्थायामपि परो दर्शयन्नाह—

'सिमिणे वि सुरयसंगमकिरियासंजणियवंजणविसग्गो । पडिबुद्धस्स वि कस्सइ दीसइ सिमिणाणुभूयफलं ॥२२८॥

स्वप्नेऽपि सुरतार्था याऽसौ कामिनः कामिनीजनेन, कामिन्या वा कामिजनेन सह संगमक्रिया तत्संजनितो व्यञ्जनस्य शुक्र-पुद्गलसंघातस्य विसर्गो निसर्गः स्वप्नानुभूतसुरतसंगमक्रियाफलरूपः प्रतिबुद्धस्याऽपि कस्यचित् प्रत्यक्षं एव दृश्यते, तद्दर्शनाच्च स्वप्ने योऽपि तत्संगमक्रियाऽनुमीयते, तथाहि— यत्र व्यञ्जनविसर्गस्तत्र योऽपि तत्संगमेनापि भवितव्यम्, यथा वासभवनदी, तथा च स्वप्ने, ततो-ऽत्रापि योऽपि तत्प्राप्त्या भवितव्यम् ; इति कथं न प्राप्तकारिता मनसः ? इति भावः ॥ इति गार्थार्थः ॥ २२८ ॥

अथ योऽपि तत्संगमे साध्ये व्यञ्जनविसर्गहेतोरनैकान्तिकताप्युपदर्शयन्नाह—

'सो अज्झवसाणकओ जागरओ वि जह तिब्बमोहरस्स । तिब्बज्झवसाणाओ होइ विसग्गो तहा सुमिणे ॥२२९॥

स्वप्ने योऽसौ व्यञ्जनविसर्गः स तत्प्राप्तिमन्तरेणाऽपि— तां कामिनीमहं परिपजामि' इत्यादिस्वप्नतुल्येक्षिततीव्राध्यवसायकृतो वेदितव्यः । कस्येव ? इत्याह— जाग्रतोऽपि तीव्रमोहस्य प्रबलवेदोदययुक्तस्य कामिनीं स्मरतश्चिन्तयतो दृढं ध्यायतः प्रत्यक्षमिव पश्य-तो बुद्ध्या परिपजतः परिभुक्तामिव मन्यमानस्य यत् तीव्राध्यवसानं तस्माद् यथा व्यञ्जनविसर्गो भवति, तथा स्वप्नेऽपि नितम्बिनी-प्राप्तिमन्तरेणाऽपि स्वप्नतुल्येक्षिततीव्राध्यवसानादसौ मन्तव्यः; अन्यथा तत्क्षणे एव प्रबुद्धः सन्निहितां प्रियतमाप्युपलभेत, तत्कृतानि च स्वप्नोपलब्धानि नख-दन्त-पदादीनि पश्येत्, न चैवम् ; तस्मादनैकान्तिकता हेतोः ॥ इति गार्थार्थः ॥ २२९ ॥

किञ्च,

१ स्वप्नेऽपि सुरतसंगमक्रियासंजनितव्यञ्जनविसर्गः । प्रतिबुद्धस्यापि कस्यचित् दृश्यते स्वप्नानुभूतफलम् ॥ २२८ ॥ २ घ छ ज 'क्षत ए' ।

३ सोऽध्यवसानकृतो जाग्रतोऽपि यथा तीव्रमोहस्य । तीव्राध्यवसानाद् भवति विसर्गस्तथा स्वप्ने ॥ २२९ ॥

सुरयपडित्ति रइसुह गन्भाहाणाइ इहेरहा होब्बा । सुमिणसमागमजुईए, न य जओ ताइ तो विफला ॥२३०॥
 इतरथा- स्वमे सुरतक्रियया योऽसौ व्यञ्जननिर्गमं स यदि योपित्वाप्यव्यभिचारी स्यात्, तदा सुरतोपशुक्तयुवतरपि 'सुर-
 रतक्रियाऽयुक्तेन सह मयाऽनुभूता' इत्येतरूपा सुरतगतपिपत्तिः स्यात्, तथा, रतिसुख, गर्भोऽधानादिकं च भवत्, आदिशब्दादुदर-
 वृद्धिं दोहद पुनजन्मादिपरिश्रम । यतश्च नैतानि तस्या समुपलभ्यन्ते, अतो विफलैव सा स्वप्नसुरताक्रिया, विशिष्टस्य परिशुक्तकामिनी
 गर्भधानादिकल्पाभावात् । इदमुक्तं भवति- न स्वप्ने योपित्वापिपूर्विका विशिष्टा सुरतक्रिया, नापि विशिष्ट गर्भोऽधानादिकं
 तत्फल, या तु तीव्रयोदयाविर्भूताऽव्यवसायमात्रकृता निधुवनक्रिया सा व्यञ्जनविसर्गमात्ररूपेणैव फलेन फलयती, न विशिष्टेन, इति
 तदपेक्षया सा 'विफला' इत्युच्यते । अतो यथोक्तविशिष्टफलाभावात् फलमात्राद् योपित्वाप्यसिद्धेयं न प्राप्यकारिता मनस इति
 भावः ॥ इति गार्थार्थः ॥ २३० ॥

पुनरप्याह पर-

नैणु सिमिणओ त्रि कोई सच्चफलो फलइ जो जहा विट्ठो । ननु सिमिणम्मि निसिद्ध किरिया किरियाफलाइ च ॥२३१॥

ननु स्वमोऽपि कथितं सत्यं फलं यस्याऽसौ सत्यफलो दृश्यते । के. ? इत्याह- यो यथा येन प्रकारेण राज्यलाभादिना दृष्ट-
 स्त्वेन फलति- राज्यादिकलदायको भवतीत्यर्थ, तत् किमिति स्वमोपलब्ध मनसो मेरुगमनादिकं सत्यतया नेष्यते ? इति भावः ।
 अत्रोत्तरमाह- 'नन्वित्यादि' नन्वयुक्तोपलम्भोऽयम्, सर्वथासमसत्यत्वस्याऽस्माभिरनिर्णयमानतया । तर्हि किं निषिध्यते ?
 इत्याह- स्वमे क्रिया मेरुगमनादिका, अधश्चम कुसुमपरिमलादीनि क्रियाफलानि च, इत्येतद्वदयमस्माभि प्राशुक्तयुक्ते, सत्यतया निषि-
 द्यम् ॥ इति गार्थार्थः ॥ २३१ ॥

तर्हि किं तत्, यत् स्वमे भगवन्निर्णयते ? इत्याह-

जै पुण पिण्णाण तप्फल च सिमिणे त्रिबुद्धमेत्तस्स । सिमिणयनिमित्तभाव फल च त को निवारोइ ? ॥२३२॥

- १ सुरतप्रतिपत्ति रतिमुल-गर्भधानादीतरया भवेत् । स्वप्नसमागमयुक्ते, न यतस्तापयते विफला ॥ २३० ॥ २ प छे ज 'विदोहद' ।
- ३ 'तु स्वप्नकोऽपि कथितं सत्यफलं कर्तति यो यथा एत । ननु स्वमे निषिद्ध क्रिया क्रियाफलानि च ॥२३१॥ ४ प छ 'युक्त' । ५ क ग 'तत कि' ।
- ६ क 'क्षम या कि ज 'क्षमसिपि कि । ७ यत्पुनर्विज्ञान तत्फलं च स्वमे विबुद्धमात्रस्य । स्वप्ननिमित्तभाव फलं तत् को निवारयति ? ॥ २३२ ॥

यत्पुनः स्वप्ने जिनस्नावदर्शनादिकं विज्ञानं, यच्च स्वप्ने विबुद्धमात्रस्य च हर्षादिकं तत्फलं, तदनुभवादिसिद्धत्वात्को निवारयति ? तथा, यो भविष्यत्फलोपेक्षया स्वप्नस्य निमित्तभावः स्वप्ननिमित्तभावस्तं च को वा निवारयति ? यच्च तस्मात् स्वप्ननिमित्तादवश्यंभावि भविष्यत्फलं तदपि को निवारयति ? । यदेव हि मेरुगमनक्रियादिकं युक्त्या नोपपद्यते तदेव निषिध्यते, न त्वेतानि विज्ञानादीनि, युक्त्युपपन्नत्वात् । न चैतैरभ्युपगैरपि मनसः प्राप्यकारिता काचित् सिध्यतीति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ २३२ ॥

किमिति पुनः स्वप्नस्य निमित्तभावो न निवार्यते ?, इत्याशङ्क्याह—

‘देहस्फुरणं सहस्रोदयं च सिमिणो य काइयाईणि । सगयाइं निमिच्चाइं सुभा-म्भफलं निवेणुंति ॥२३३॥

स्वस्मिन्नात्मनि गतानि स्थितानि स्वगतानि निमित्तानि, एतानि शास्त्रे, लोकेऽपि च प्रसिद्धानि भविष्यच्छुभा-शुभफलं निवेदयन्ति । कानि पुनस्तानि ?, इत्याह— कायिकम्, आदिशब्दाद् वाचिकं, मानसं च । एतान्येव क्रमेण दर्शयति— कायिकं बाह्यादौ देह-स्फुरणं भविष्यच्छुभा-शुभफलं निवेदयति, वाचिकं तु सहस्रोदितं— सहसाऽकस्मादेवोदितं सहस्रैव तैत् किमपि वदत आ-गच्छति यत्, भविष्यच्छुभा-शुभफलमावेदयति, मानसं तु निमित्तं स्वप्ने, इत्येतानि को निवारयति ?, लोक-शास्त्रप्रसिद्धस्य, यु-क्त्युपपन्नस्य च निषेद्धुमशक्यत्वात् ॥ इति गाथार्थः ॥ २३३ ॥

आह— ननु सत्यानाद्धिनिद्रोदये वर्तमानस्य द्विरददन्तोत्पाटनादिप्रवृत्तस्य स्वप्ने मनसः प्राप्यकारिता, तत्पूर्वको व्यञ्जनावग्रहश्च सिद्ध्यति, तथाहि— स तस्यामवस्थायां ‘द्विरददन्तोत्पाटनादिकं सर्वमिदमहं स्वप्ने पश्यामि’ इति मन्यते, इत्ययं स्वप्नः, मनोविकल्पपूर्विकां च दशानाद्युत्पादनक्रियामसौ करोति । इति मनसः प्राप्यकारिता, तत्पूर्वकश्च मनसो व्यञ्जनावग्रहो भवत्येव, इत्याशङ्क्याह—

‘सिमिणाभिव मन्नामाणस्स थीणागिद्धिस्स वंजणोगाहया । होज्ज व, न उ सा मणसो सा खलु सोइंदियाईणं ॥२३४॥

‘होज्ज व’ इत्यत्र वाशब्दः पुनरर्थः, तस्य च व्यवहितः संबन्धः कार्यः, तद्यथा— अनन्तरोक्तयुक्तिभ्यः स्वप्नावस्थायामपि विषय-प्राप्त्यभावाद् मनसो व्यञ्जनावग्रहो नास्ति, सत्यानगृहेः पुनः सत्यानगृद्धिनिद्रोदये पुनर्वर्तमानस्य जन्तोरित्यर्थः, मांसभक्षण-दशनो-त्पाटनादि कुर्वतो गाढनिद्रोदयपरवशीभूतत्वेन स्वप्नमिव मन्यमानस्य भवेद् व्यञ्जनावग्रहता— स्याद् व्यञ्जनावग्रह इत्यर्थः, न वयं तत्र

१ देहस्फुरणं सहस्रोदितं च स्वप्नश्च कायिकादीनि । स्वगतानि निमित्तानि शुभा-शुभफलं निवेदयन्ति ॥ २३३ ॥ २ क ग ‘ततः कि’ ।

३ घ छ. ज. ‘दशनोत्पा’ ४ स्वप्नमिव मन्यमानस्य सत्यानगृद्धेर्व्यञ्जनावग्रहता । भवेद् वा, न तु सा मनसः सा खलु श्रोत्रेन्द्रियादीनाम् ॥२३४॥

निषेद्धार' । सिद्ध तर्हि परस्य समीहितम् । सिध्येत्, यदि सा व्यञ्जनाग्रहता मनसो भवेत्, न पुनः सा तस्य । कस्य तर्हि सा ? इत्याह- सा खलु प्राप्यमारिणां श्रोत्रादीन्द्रियाणां श्रयण रसन घ्राण स्पर्शनानामित्यर्थः, इदमुक्तं भवति- सत्यानद्धिनिद्रोदये प्रेक्षणरु रङ्गभूम्यादौ गीतारु शृणुत. श्रोत्रेन्द्रियस्य व्यञ्जनाग्रहो भवति, कर्पूरादिकं जिघ्रतो घ्राणेन्द्रियस्य, आमिष मोदकादिकं भक्षयतो रस नेन्द्रियस्य, कामिनीतनुलतादि सृशत स्पर्शनेन्द्रियस्य व्यञ्जनाग्रहः सपद्यते, न तु नयन मनसोः, वदि क्षुरिरुदिविपयकृतदाह पातनादिमसङ्गेन तयोरपिपयमात्यभावात्, तामन्तरेण च व्यञ्जनाग्रहसम्भवादिति भावः ॥ इति गार्थार्थः ॥ २३४ ॥

आह- ननु सत्यानद्धिनिद्रोदये स्वप्नमिष मन्यमानः किं कोऽपि चेष्टां काञ्चित् करोति, येन तत्करणे व्यञ्जनावग्रहः स्यात् ?

इत्याशङ्क्य सत्यानद्धिनिद्रोदयोदाहरणान्याह-

'पोगल-मोयग-दन्ते फरसग-वडसालभजणे चेन । थीणद्वियस्स एए आहारणा होंति नायव्वा ॥ २३५ ॥

सत्यानद्धिनिद्रोदयैतिन एतानि पौल्लादीन्दुदाहरणानि ज्ञातव्यानि भवन्ति । तद्यथा- 'पोगलेत्यादि' तत्र समयपरिभाषया पौल्ल मांसमुच्यते, तदुदाहरण यथा- एरुस्मिन् ग्रामे कुडुमिकः कोऽप्यासीत्, स च मांसगृह आमानि, पकानि, तलितानि, केवलानि, तीमनादिमध्यमक्षिप्तानि च मासानि भक्षयति । अयदा च गुणातिशायिभिः स्थविरैः कैश्चित् प्रतियोधितो दीक्षा कक्षीकृतवान् । तेन च ग्रामा जुग्राप विहरता कदाचित् कचित् प्रदेशे मांसखुब्धे. कैश्चिद् विरुल्यमानो महिषः समीक्षाञ्चके । त च सतीक्ष्य तदामिषभक्षणे तस्याऽप्यभिलाषः समज्रायत । स चाऽभिलाषोऽस्य भुञ्जानस्य विचारभूमी गतस्य चरमा सूत्रयौर्नृपी, प्रतिक्रमण क्रिया, प्रादोपिरूपैरुपां च कुर्वतो न निवृत्तः, किं बहुना ? तदाभिलाषवर्त्येन प्रयुतोऽसीत् । ततः सत्यानद्धिनिद्रोदयो जातः । तदुच्ये चोत्थाय ग्रामाद् रहिर्महियमण्डलमग्नये गत्वाऽन्य महिषमेकं विनिहत्य तदामिषं भक्षितवान् । तदुद्धरितशेषं च समानीयोपाश्रयो परि क्षित्वा प्रयुत । समुत्थितश्च प्रत्युपसि स 'मयेत्थभूत स्वमो दृष्टः' इत्येव गुरन्तिक आलोचयामास । साधुभिशोपाश्रयोपरि तदामिषमदश्यत । ततः 'सत्यानद्धिनिद्रोदयोऽस्याऽस्ति' इति ज्ञातम् । तथा च सयेन लिङ्गमपहृत्य विसर्जितोऽसौ ॥ इति सत्यानाद्धि- निद्रोदये प्रथममुदाहरणमिति ॥ १ ॥

अथ द्वितीय मोदकोदाहरणमुच्यते, यथा- एरु. कोऽपि साधुभिर्भां पर्यटन् कचिद् गृहे पटलकादिव्यवस्थापितानेतिमञ्जुरान्

१ पौल्ल मोदक इताः कुडाल वटगालभजनं चैव । सत्यानर्ततानुदाहरणानि भवन्ति ज्ञातव्यानि ॥ २३५ ॥

२ न कश्चिनि ए । ३ प छ १ धित् कु । ४ ग 'च समीक्ष्य' । ५ प छ नपि प्र' ।

सुरभिस्निग्धमधुरमनोज्ञान् मोदकानद्राक्षीत् । तेन चाञ्चल्येन ते सुचिरमुद्वीक्षिताः । न च किमपि तन्मथ्याल्लब्धम् । ततः सोऽप्यविच्छिन्नतदाभिलाष एव सुष्वाप । सत्यानद्धिनिद्रोदये च रजन्यां तद्वृहं गत्वा, स्फोटयित्वा कपाटानि, मोदकान् स्वेच्छया भक्षयित्वा, उद्वरितस्तु पतद्ग्रहके क्षिप्तोपाश्रयमागत्य पतद्ग्रहकं स्थाने मुत्त्वा प्रसुप्तः । उत्थितेन च तथैवाऽऽलोचितं गुरूणाम् । ततः प्रत्युपेक्षणासमये भाजनादि प्रत्युपेक्षमाणेन साधुना पतद्ग्रहके दृष्टास्ते मोदकाः । ततो गुर्वादिभिर्ज्ञातोऽस्य सत्यानद्धिनिद्रोदयः । तथैव च संघेन लिङ्गपाराश्विकं दत्त्वाऽयमपि विसर्जितः ॥ २ ॥

दन्तोदाहरणं तृतीयमुच्यते, यथा— एकः साधुर्दिवा द्विरेन खेदितः क्रथमपि पलाययोपाश्रयमागतः । तं च दन्तिनं प्रत्यविच्छिन्नकोप एव निशि प्रसुप्तः । सत्यानद्धिनिद्रोदयश्च जातः । तदुदये च वज्रकृपभनाराचसंहननवतः केशवार्धवलसंपन्नता समये निगद्यते । अतो नगरकपाटानि भङ्गत्वा मध्ये गत्वा तं हस्तिनं व्यापाद्य दन्तद्वयमुत्पाद्य सोपाश्रयद्वारे क्षिप्त्वा सुप्तः । प्रबुद्धेन च 'स्वमोऽयम्' इत्यालोचितम् । दन्तदर्शने च ज्ञातः सत्यानद्धिनिद्रोदयः । तथैव च लिङ्गं गृहीत्वा संघेन विसर्जितः ॥ ३ ॥

फरसगशब्देन समयमसिद्ध्या कुम्भकारोऽभिधीयते, तदुदाहरणं चतुर्थमुच्यते— एकः कुम्भकारो महति गच्छे प्रव्रजितः । अन्यदा च सुप्तस्याऽस्य सत्यानद्धिनिद्रोदयो जातः । ततोऽसौ पूर्वं यथा मृत्तिकापिण्डानत्रोदयत्, तथा तदभ्यासादेव साधूनां शिरांसि त्रोटयित्वा कवन्धैः सहैकान्ते उज्झाञ्चकार । ततः शेषाः केचन साधवोऽपसृताः । प्रभाते च ज्ञातं सम्यगेव सर्वं तच्चेष्टितम् । संघेन तथैव विसर्जितः ॥ ४ ॥

अथ वटशाखाभञ्जनोदाहरणं पञ्चममुच्यते, यथा— कोऽपि साधुर्ग्रामान्तराद् गोचरचर्यां विधाय प्रतिनिवृत्तः । स चौण्याऽभिहतो भूतभाजनस्तृपितो बुभुक्षितश्छायायार्थं मार्गस्थो वटशस्याऽथस्तादागच्छन्नतिनीचैर्वर्तिन्या तच्छाखया मस्तके घट्टितः, गाढं च परितापितः, अन्यवच्छिन्नकोपश्च प्रसुप्तः । सत्यानद्धिनिद्रोदये रात्रौ गत्वा वटशाखां भङ्गत्तोपाश्रयद्वारे क्षिप्त्वा पुनः प्रसुप्तः । 'स्वमो दृष्टः' इत्यालोचिते, सत्यानर्धुदये च ज्ञाते लिङ्गापनयनतः संघेन विसर्जित इति ॥ ५ ॥ एतान्युदाहरणानि विशेषतो निशीथाद्वस्येयानि ॥ इति माथार्थः ॥ २३५ ॥

तदेवं 'मृतं नेएण मणो संबज्जइ जगओ व सिमिणे वा' इत्यादिपूर्वपक्षगाथायाः प्रथमार्धमपाकृतम् । सांप्रतं 'सिद्धिमिं लोय-मिं वि अगुगतथगओ मणो मे ति' एतदुत्तरार्धमपाकुर्वन्नाह—

जहं देहत्य चक्रवु ज पइ चद गय ति, न य सच्च । रुढ मणसो मि तहा न य रुढी सच्चिया सव्वा ॥२३६॥
यथा देहस्य देहादनिर्गतमपि चक्षु 'चन्द्र गतम्' इति जल्पति लोकरुः, न च तत् सत्यम्, चक्षुषो वक्ष्यादिकर्त्तृनेन तत्कृतदाहादि-
प्रसङ्गात्, तथा तेनैव प्रकारेण मनसोऽपि निर्विबन्धन रुढमिदं यदुत- 'अमुत्र गत मे मन' इति । रुढिरपि सत्या भविष्यति, इत्याह-
न च रुढि सर्वाऽपि सत्या,

" वटे वटे वैश्रवणश्चत्वरे चत्वरे शिव । पर्वते पर्वते रामे सर्वगो मधुसूदन " ॥ १ ॥

इत्यादिक्रमा असत्याया अपि दर्शनात् ॥ इति गाथार्थः ॥ २३६ ॥

तदेव विषयमाप्तौ निषिद्धायां मनसोऽसदृशहमयुञ्जन् पर' प्रकारान्तरेणाऽपि तस्य व्यञ्जनावग्रह प्रतिपादयन्नाह—
'निसयमसपत्तस्स वि सजिज्झइ वज्जणोग्गहो मणसो । जमसखेज्जसमइओ उवओगो ज च सव्नेसु ॥२३७॥

समएणु मणोदव्वाइ गिण्हए वज्जण च दुव्वाइ । भणिय सवधो वा तेण तय जुज्जए मणसो ॥ २३८ ॥

विषय मेरुशिखरादिकरु, जला-जनलादिक वा, असमाप्तस्याऽपि- अप्राप्य गृह्णतोऽपीत्यर्थः । किम् ? इत्याह- सविद्यते युज्यते व्यञ्जनावग्रहो मनसः । कुतः ? इत्याह- 'जमसखेज्जसमइओ उवओगो' यद् यस्मात् कारणात् "च्यवमानो न जानाति" इत्यादिव-
चनात् सर्वाऽपि च्छन्नस्थोपयोगोऽसख्येयः समर्थनिर्दिष्टः सिद्धान्ते, न त्वेक द्रव्यादिभिः । 'ज च सव्नेसु समयेसु मणोदव्वाइ गिण्हए
सि' यस्माच्च तेषूपयोगसन्निध्वसख्येयेषु समयेषु सर्वेऽपि प्रत्येकमनन्तानि मनोद्रव्याणि मनोवर्गणाभ्यो गृह्णाति जीय, द्रव्याणि च,
तत्सन्धो वा प्रागत्रैव भवद्विव्यञ्जनमुक्तम्, तेन कारणेन तत् तादृश द्रव्य, तत्सन्धो वा व्यञ्जन व्यञ्जनावग्रह इति हृदयम्, युज्यते
घटते मनसः । यथा हि श्रोत्रादीन्द्रियेणाऽसख्येयान् समयान् यावद् गृह्यमाणानि शब्दादियरिणतद्रव्याणि, तत्सन्धो वा व्यञ्जनावग्रह,
तथाऽऽप्यसख्येयसमयान् यावद् गृह्यमाणानां मनोद्रव्याणां, तत्सन्धेयानां, तत्सन्धेयस्य वा किमिति पक्षपात परित्यज्य मध्यस्थैर्भूत्वाऽसौ नेष्यते ?
इति किंल परस्याभिप्रायः ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ २३७ ॥ २३८ ॥

तदेव विषयासमाप्तावपि भक्ष्यत्तरेण मनसो व्यञ्जनावग्रह' किल परेण समर्थित', सांपत विषयसमाप्त्यापि तस्य त समर्थयन्नाह—

१ यथा देहस्य चक्षुर्गन् प्रति चन्द्र गतमिति न च सत्यम् । रुढ मनसोऽपि तथा न च रुढि- सत्त्विका (सत्या) सर्वा ॥ २३६ ॥ २ क य छ न 'म इ' ।

२ विषयमसमाप्तावपि सविद्यते व्यञ्जनावग्रहो मनसः । यदसख्येयसमयिक उपवागो गण सर्वेषु ॥ २३७ ॥

समयेषु मनोद्रव्याणि गृह्णाति व्यञ्जन च द्रव्याणि । भगित सवधो वा तेन तद् युज्यते मनसः ॥ २३८ ॥

देहादणिगायस्स वि सकायाहियाइयं विंचित्तयो । नेयस्स वि मंत्रंधे वंजणमेवं पि से जुत्तं ॥ २३९ ॥

देहाच्छरीरादनिर्गतस्यापि मेवाव्यर्थमगतस्यापि स्वस्थानस्थितस्यापीत्यर्थः, स्वकाये, स्वकायस्य वा हृदयादिकमतीव संनिहितत्वादितिसंबद्धं विचिन्तयतो मनसो योऽसौ ज्ञेयेन स्वकायस्थितहृदयादिना संबन्धस्तत्प्राप्तिक्षणस्तस्मिन्नपि ज्ञेयसंबन्धे, न केवलं 'विसंयमसंपत्तस्स वि संविज्जइ' इत्याद्यनन्तरसमर्थितन्यायेन, इत्यापिशब्दार्थः । किम् ? इत्याह- व्यञ्जनं व्यञ्जनावग्रहः 'से' तस्य मनसो युक्तं घटमानकं, एवमप्यनयाऽपि प्राप्यकारित्वभङ्ग्या ॥ इति गार्थार्थः ॥ २३९ ॥

तदेवं प्रकारद्वयेन मनसः परेण व्यञ्जनावग्रहे समर्थिते, आचार्यः प्रथमपक्षे तावत् प्रतिविधानमाह-

गिज्झस्स वंजणाणं जं गहणं वंजणोगगहो स मओ । गहणं मणो, न गिज्झं को भागो वंजणे तस्स ? ॥ २४० ॥

इह 'विसंयमसंपत्तस्स वि संविज्जइ' इत्यादि यत्परिणोक्तम्, तद् निजाऽसत्पक्ष-परकीयसत्पक्षविषयप्रसर्पन्महाराग-द्रव्य-ग्रहश्रतयेतोविह्वलतामूचकमेवावगन्तव्यम्, असंबद्धत्वात्, तथाहि- श्रोत्र-घ्राण-रसन-स्पर्शनिन्द्रियचतुष्टयग्राह्यस्य शब्द-गन्धादिविषय-स्य संबन्धनां व्यञ्जनानां तद्रूपपरिणतद्रव्याणां यद् ग्रहणमुपादानं स व्यञ्जनावग्रहोऽस्माकं संमत इति परोऽपि जानात्येव, प्रागसकृत्प्रतिपादितत्वादिति । मनोद्रव्यगण्यपि तर्हि मनसो ग्राह्याणि भविष्यन्ति, ततस्तस्याऽपि श्रोत्रादेरिव व्यञ्जनावग्रहो भविष्यति; अतः किमसंबद्धम् ? इत्याह- 'गहणं मणो न गिज्झं ति' चिन्ताद्रव्यरूपं मनो न ग्राह्यम्, किन्तु ग्रहणं गृह्यतेऽवगम्यते शब्दादिरर्थो-ऽनेनेति ग्रहणम्- अर्थपरिच्छेदे करणमित्यर्थः । ग्राह्यं तु मेरुशिखरादिकं मनसः सुप्रतीतमेव । अतः को भागः कोऽवसरस्तस्य करणभू-तस्य मनोद्रव्यराशेर्यञ्जने व्यञ्जनावग्रहेऽधिकृते ? न कोऽपीत्यर्थः । ग्राह्यवस्तुग्रहणे हि व्यञ्जनावग्रहो भवति । न च मनोद्रव्याणि ग्राह्य-रूपतया गृह्यन्ते, किन्तु करणरूपतया, इत्यसंबद्धमेव परिोक्तम् ॥ इति गार्थार्थः ॥ २४० ॥

या च 'देहादणिगायस्स वि सकायाहियाइयं' इत्यादिना मनसः प्राप्यकारिता प्रोक्ता, साऽपि न युक्ता, स्वकायहृदयादिको हि मनसः स्वदेग एव, यच्च यस्मिन् देशेऽवतिष्ठते, तत् तेन संबद्धमेव भवति, कस्तत्र विवादः ? किं हि नाम तद् वस्त्वस्ति, यदात्म-देशेनाऽसंबद्धम् ? । एवं हि प्राप्यकारितायाभिप्रेतमाणायां सर्वमपि ज्ञानं प्राप्यकार्येव, सर्वस्याऽपि तस्य जीवेन संबद्धत्वात् । तस्मात्

१ देहादनिर्गतस्याऽपि स्वकायहृदयादिकं विचिन्तयतः । ज्ञेयस्याऽपि यवन्त्रे व्यञ्जनेमेवमपि तस्य युक्तम् ॥ २३९ ॥ २ गाया २३७ ।

३ ग्राह्यस्य व्यञ्जनानां यद् ग्रहणं व्यञ्जनावग्रहः स मतः । ग्रहणं मनः, न ग्राह्यं को भागो व्यञ्जने तस्य ? ॥ २४० ॥ ४ घ. छ. 'क्षवि' ५ क. ग. ज. 'परेणोक्त' । ६ गाया २३९ ।

पारिवर्त्याद् नागार्थप्रेक्षया प्राप्यकारिताऽप्यप्यकारिता युक्ता । स च मनसाऽप्यस्य एव गृह्यते, इति न तत्र व्यभिचारः । भगवता मास स्वस्तीपद्वयादिनितायां प्राप्यकारिता, तथापि न तस्य व्यञ्जनाग्रहसम्भार इति दर्शयन्नाह-

तेदेसचिन्तणे होञ्ज वज्जण जइ तओ न समयम्मि । पढमे चेव तमत्य गेण्हेज्ज न वज्जण तम्हा ॥२४१॥

स गत्तो स्वस्तीपद्वयादिनेन्नय तस्य चिन्तनं तस्मिन् सति स्याद् मनसो व्यञ्जनं व्यञ्जनाग्रहः । यदि किम्, इत्याह- 'जइ तओ न समयम्मि पन्थे चेव तमत्य गेण्हेज्ज चि' यदि तद् मनः प्रथम एव समये त स्वस्तीपद्वयादि स्मर्य न गृह्णीयाद् नाग-च्छेदिति । एतच्च नास्ति, यस्माद् मनसः प्रथमसमय एवार्थाऽग्रहः समुत्पद्यते, न तु श्रोत्रादीन्द्रियस्यैव प्रथम व्यञ्जनावग्रहः, तस्य हि शरीरपक्षमापादनेन प्रथममर्थानुपलब्धिः कालसम्भवाद् युक्तो व्यञ्जनावग्रहः, मनसस्तु पदुक्षयोपशमराक्षधुरिन्द्रियस्यैवाऽर्थानुपलम्भ-कालस्यासम्भवेन प्रथममार्थाऽर्थानुग्रह एवोपजायते । अत्र प्रयोगः - इह यस्य ज्ञेयसम्बन्धे सत्यनुपलब्धिः कालो नास्ति न तस्य व्यञ्जना चग्रहो दृष्टः, यथा चक्षुषः, नास्ति चार्थसम्बन्धे सत्यनुपलब्धिः कालो मनसः, तस्माद् न तस्य व्यञ्जनावग्रहः; यत्र त्वयमभ्युपगम्यते न तस्य ज्ञेयसम्बन्धे सत्यनुपलब्धिः कालसम्भारः, यथा श्रोत्रस्येति व्यतिरेकः । तदेव परोक्तपक्षद्वयेऽपि मनसो व्यञ्जनावग्रहः निराश्रित्योपसहरति- 'न वज्जण तम्ह चि' तस्मादुक्तमकारेण मनसो न व्यञ्जनावग्रहसम्भवः ॥ इति गार्थार्थः ॥ २४१ ॥

कस्माद् न मनसो व्यञ्जनावग्रह इत्याशङ्क्याऽत्रार्थे विशेषवतीमुपपत्तिमाह-

सैमए समए गिण्हइ दब्बाइ जेण मुणइ य तमत्य । ज चिदिओपओगे वि नज्जणावगगहेऽतीति ॥२४२॥

होइ मणोऽनारो पढमाओ चेव तेण समयाओ । होइ तदत्तयगहण तदण्णा न प्यवत्तेज्जा ॥ २४३ ॥

'समए समए चि' प्रतिसमयमित्यर्थः, इदमुक्तं भवति- मनोद्वयग्रहणशक्तिसम्बन्धो जीवः कस्यचिदर्थस्य चिन्तासरे प्रतिसमय मनोद्वयगणि गृह्णाति, तच्च चिन्तनीयमर्थं प्रतिसमय 'मुणइ चि' जानाति येन कारणेन, तेन प्रथमसमयादेव भवति तस्य चिन्तनीयार्थस्य ग्रहणमिति द्वितीयगार्थायां सन्ध्य, प्रथमसमयादेवाऽर्थानुग्रहः प्रवर्तते इत्यर्थः, अर्थानुपलब्धिः कालस्तेकोऽपि समयो

१ तदेनचिन्तने भवेद् व्यञ्जनं यदि ततो न समये । प्रथम एव समये गृह्णीयाद् न व्यञ्जनं तस्मात् ॥ २४१ ॥

२ समयः समये गृह्णाति द्रव्याणि येन जानाति च तदर्थम् । यच्चिन्द्रिययोगोऽपि व्यञ्जनावग्रहेऽतीति ॥ २४२ ॥

भवति मनोव्यापारः प्रथमादेव तेन समयात् । भवति तदर्थग्रहणं तद्व्यापारः न प्रवर्तते ॥ २४३ ॥

नास्ति, अतो न मनसो व्यञ्जनावग्रहसंभव इति भावः ॥ आह— नन्वपवरकादिव्यवस्थितो यद्विन्द्रियव्यापाररहितः केवलेन मनसाऽर्थान् पर्यालोचयति, तदा मा भूद् मनसो व्यञ्जनावग्रहः, यस्तु श्रोत्रादीन्द्रियव्यापारे मनसोऽपि व्यापारस्तत्र प्रथममनुपलब्धिकालस्य भवद्वि-
रपीव्यमाणत्वात् किमिति व्यञ्जनावग्रहो नेष्यते ? इत्याशङ्क्याह— 'जं चिद्विओवओगे वि वंजणावग्रहेऽतीते होइ मणोवावारो चि' यच्च यस्माच्च कारणादिन्द्रियस्य श्रोत्रादेरुपयोगेऽपि शब्दार्थग्रहणकालेऽपीत्यर्थः । किम् ? इत्याह— व्यञ्जनावग्रहेऽतीते सति मनसो व्यापारो भवति । इदमुक्तं भवति— न केवलं मनसः केवलावस्थार्यां प्रथममर्थावग्रह एव व्यापारः, किन्तु श्रोत्रादीन्द्रियोपयो-
गकालेऽपि तथैव, तथाहि— श्रोत्रादीन्द्रियोपयोगकाले व्यापियते मनः, केवलमर्थावग्रहादेवाऽऽरभ्य, न तु व्यञ्जनावग्रहकाले । अर्थो-
ऽनवबोधस्वरूपो हि व्यञ्जनावग्रहः, तदवबोधकारणमात्रत्वात् तस्य, मनस्त्वर्थावबोधरूपमेव, मनुतेऽर्थान्, मन्यन्तेऽर्था अनेनेति वा मन
इति सान्वर्थाभिधानाभिधेयत्वात् । किञ्च, यदि व्यञ्जनावग्रहकाले मनसो व्यापारः स्यात् तदा तस्याऽपि व्यञ्जनावग्रहसञ्ज्ञावादष्टा-
विंशतिभेदभिन्नता मतेर्विशिष्यते । तस्मात् प्रथमसमयादेव तस्याऽर्थग्रहणमेष्टव्यम् । अन्यथा किमत्र बाधकम् ? इत्याह— 'तदण्णहा न
पवत्तेज्ज चि' यदि हि प्रथमसमयादेव मनसोऽर्थग्रहणं नेष्यते तदा तस्य मनस्त्वेन प्रवृत्तिरेव न स्यादनुत्पत्तिरेव स्यादित्यर्थः । यथा
हि स्वाभिधेयानर्थान् भाषा भवति, नान्यथा; यथा च स्वविषयभूतानर्थाननुवृत्त्यमान्येवाऽवग्रह्यादिज्ञानान्यात्मलाभं
लभन्ते, अन्यथा तेषामप्रवृत्तिरेव स्यादिति; एवं स्वविषयभूतानर्थान् प्रथमसमयादारभ्य मन्वानमेव मनो भवति, अन्यथाऽवग्रह्यादिवत्
तस्य प्रवृत्तिरेव न स्यात् । तस्मात् तस्याऽनुपलब्धिकालो नास्ति, तथा च न व्यञ्जनावग्रह इति स्थितम् । न चैतत् स्वमनीषिकया
युक्तिमात्रमुच्यते, आगमेऽपि व्यञ्जनावग्रहेऽतीत एवेन्द्रियोपयोगे मनसो व्यापाराभिधानात्, तथा चोक्तं कल्पभाष्ये—

“ अस्थानंतरचारी चित्त नियमं तिकालविसयं ति । अत्थे उ पडुप्पण्णे विणिओगं इदियं लहइ ” ॥ १ ॥

अत्र व्याख्या— अर्थे शब्दादौ श्रोत्रादीन्द्रियव्यञ्जनावग्रहेण गृहीतेऽनन्तरमर्थावग्रहादारभ्य चरति प्रवर्तते, इत्यर्थानन्तरचारि
मनः, न तु व्यञ्जनावग्रहकाले तस्य प्रवृत्तिरिति भावः, त्रिकालविषयं चित्तं, सांप्रतकालविषयं त्विन्द्रियम् । इत्यलं विस्तरेण ॥
इति गार्थार्थः ॥ २४२ ॥ २४३ ॥

अमुमेव मनसोऽनुपलब्धिकालासंभवं सयुक्तिकं भावयन्नाह—

१ क. ग. 'ति म' । २ क. ग. 'डर्थावग्रहो वे' । ३ क. ग. 'स्मात्त त' । ४ क. ग. 'लोऽस्ति' ।

५ अर्थानन्तरचारि चित्तं नियतं त्रिकालविषयमिति । अर्थे तु प्रत्युपपत्ते विनियोगमिन्द्रियं लभते ॥ १ ॥

नेयाउ द्विय ज सो लहइ सरूव पईन-सद वः । तेणजुचं तस्सांसकापेयव्वजणगहण ॥२४४॥

विशेषा०

॥१४५॥

प्रतिपद्य मनोद्रव्योपादानं शेषार्थाग्रगम्य मनसो भ्रात्येय, न पुनस्तस्यानुपलब्धिकालं समर्पति । कुतः ? इत्याह- यद् यस्मात् प्रारणात् 'सो' इति प्राकृतशल्या नपुस्रमपि मनः सन्ध्यते, ज्ञायत इति शेष चिन्तनीय वस्तु तस्मादेव, स्वरूपमात्मसास्त्रभावं लभते, नाज्यतः । ततो यदि तदेव ज्ञाय नावगच्छेत्, तर्हि तस्मादुत्पत्तिरप्यस्य कथं स्यात् ? । इदमुक्तं भवति- सामर्थक्रियावाचकशब्दाभिधेया हि मन प्रभृतयः, तद्यथा-भयते मन्यते वा मनः, प्रदीपयतीति प्रदीपः, शब्दयति भाषत इति शब्दः, दहतीति दहनः, तपतीति तपनः । एतानि च विशिष्टक्रियारूढैरभयानानि मन प्रभृतयस्तानि यदि तामेवाऽभ्यननं प्रदीपनं भाषणादिकामर्थक्रियां न कुर्युः, तदा तेषां स्वरूपहानिरत्र स्यात् । तस्माद् यथा प्रदीपनीय शब्दनीयस्वरूपेक्षया प्रदीप शब्दाभिधानप्रभृतेः प्रदीप शब्दयोरर्थयोरप्रदीपनमशब्दनं चायुक्तम्, तथा मनसोऽपि मननीयवस्तुपननादेव मनोऽभिधानप्रभृतेस्तदमननं न युक्तम् । ततः किम् ? इत्याह-यैनम्, तेनाऽस्त-कल्पितान्पालोचितानि, अनगतानीति यावत्, असकल्पितानि च तानि शब्दादिविषयभावेन परिणतद्रव्यरूपाणि व्यञ्जनानि च तेषां ग्रहणमसकल्पितव्यञ्जनग्रहेण तस्य मनसोऽयुक्तम्, किन्तु सकल्पितानामेवार्थग्रहद्वारेणाऽनगतानामत्र तेषां शब्दादिद्रव्याणां तदेव नयनं मनसोर्विस्तरेणाप्राप्यकारिताया साधिताया नयनपक्षेऽद्यापि दूषणशेषशुल्कशून्यं परं ग्राह-ग्रहणं युक्तम् । तस्माद् न मनसोऽनुपलब्धिकालोऽस्ति, तथा च न व्यञ्जनान्ग्रहसमर्थ इति स्थितम् ॥ इति गार्थार्थः ॥ २४४ ॥

नैव नयनिन्द्रियमपत्कारि सव्व न गिण्हए कम्हा ? । गहणा-गहणं किकयमपत्तनिसयत्तसामन्ने ? ॥२४५॥
ययुक्कयुक्किभ्यो नयनेन्द्रियमपत्कारि, तर्हि सर्वमपि त्रिभुवनान्तर्गतं त्रिस्तुनिकुरन् कस्माद् न गृह्णाति, अमात्मत्वाविशेषात् ? । एतदेव व्यक्तीकरोति- अप्राप्तो विषयो यस्य तदप्राप्तविषय तद्भावोऽप्राप्तविषयतः तस्मिन् सामान्येऽविशिष्टेऽपि सति यदिदं कस्यचिदर्थस्य ग्रहणं, कस्यचिदग्रहणं, तत् किं कृतं किंनिबन्धनम् ? , नेह किञ्चिद् निबन्धनमुत्पद्यमान इति भावः ॥ इति गार्थार्थः ॥ २४५ ॥

तस्माद् भो आचार्य ! तस्य चक्षुषो विषयपरिमाणान्नैयत्यमामोति, इत्येतदेवाह-
विशेषपरिमाणमनियममपत्तविसय ति तस्स मणसो वः । मणसो वि विसयनियमो न क्कमइ जओ स सव्वन्थ ॥२४६॥

१ शेषादेव मत् तदुभयते स्वस्व प्रदीप शब्दादिव । तेनाऽयुक्तं तस्याऽसकल्पितव्यञ्जनग्रहणम् ॥ २४४ ॥ २ य छ ज 'ण म' ।

३ यदि नयनेन्द्रियमप्राप्तकारि सर्वं न गृह्णाति कस्मात् ? । ग्रहणाऽग्रहणं किं कृतमप्राप्तविषयत्वसामान्ये ? ॥ २४५ ॥

४ विषयपरिमाणमनियमितमप्राप्तविषयमिति तस्य मन्वस इव । मनसोऽपि विषयवियमो न कामति यतः एतत् सत्यं ॥ २४६ ॥

विषयस्य ग्राह्यस्य परिमाणमनियतमपरिमितं प्राप्नोति तस्य चक्षुष इति प्रतिज्ञा । हेतुमाह— अप्राप्तविषयमिति कृत्वा । मनस इवेति दृष्टान्तः । प्रयोगः— यदप्राप्तमपि विषयं परिच्छिनत्ति, न तस्य तत्परिमाणं युक्तं, यथा मनसः, अप्राप्तं च विषयमवगच्छति चक्षुः, तस्माद् न तस्य तत्परिमाणं युक्तमिति । अथेह प्रयोगे दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं स्वरूपदर्शयति— मनसो दृष्टान्तीकृतस्याऽप्राप्यकारिणो विषयनियमो 'अस्त्येव' इति शेषः । कुतः ? इत्याह— यतः 'स चि' तदपि मनः सर्वेष्वप्यर्थेषु न क्रामति न प्रसरति ॥ इति गाथार्थः ॥ २४६ ॥

तथाहि—

अथ्यग्राहणेसु मुञ्चद्वा सन्तेसु वि केवलाद्गम्मेसु । तं किंकयमग्राहणं अपत्तकारित्तिसामन्ने ? ॥ २४७ ॥
अर्था एव मतेर्दुष्प्रवेशत्वाद् गहनानि अर्थगहनानि तेजन्तेषु सत्स्वपि विद्यमानेष्वपि । कथंभूतेषु ? इत्याह— केवलं केवल-ज्ञानमादिर्येषामवधिज्ञाना-ऽऽगमादीनां तानि केवलादीनि तैर्गम्यन्ते ज्ञान्यन्ते केवलादिगम्यानि तेषु । एवंभूतेष्वर्थगहनेषु सत्स्वपि कस्य-चिद् मन्दमतेर्जन्तोर्मनो गृह्णाति कुण्ठाभवति तदवगमाय न प्रभवति— तान् गहनभूतान् केवलादिगम्यान् सतोऽप्यर्थान् न गृह्णातीति तात्पर्यम् । तदत्राहमपि भवन्तं पृच्छामि— तदेतद् मनसोऽग्रहणमर्थानां किंकृतं किंनिवन्धनम् ? अप्राप्तकारित्वसामान्येऽप्राप्तकारित्वे तुल्येऽपीत्यर्थः । तस्माद् मनसोऽपि विषयपरिमाणसद्भावादन्तरगाथोक्तः साध्यविकलो दृष्टान्त इति स्थितम् ॥ इति गाथार्थः ॥ २४७ ॥

तत् किंकृतमग्रहणमर्थानाम् ? इत्यत्र पराभिप्रायमाशङ्कमानः प्राह—

कैम्मोदयओ व्व सहावओ व्व नणु लोयणे वि तं तुल्लं । तुल्लो व उवालंभो एसो संपत्तविसए वि ॥ २४८ ॥
यत् केपांचिदर्थानां मनसोऽग्रहणं तत् 'तदावरणकर्मोदयाद् वा, स्वाभावाद् वा' इति परो ब्रूयात् । नन्येतल्लोचनेऽपि तुल्यम्, यतस्तदप्यप्राप्यकारित्वे तुल्येऽपि कर्मोदयात्, तत्स्वाभाव्याद् वा कांश्चिदेवाऽर्थान् गृह्णाति न सर्वानिति । तदेवं नयनस्याऽप्राप्यकारित्वेऽतिप्रसङ्गलक्षणं प्राप्तकारिवादिना यद् दूषणमुक्तं तत्परिहृतम् । अथवा यो नयन-मनसोः प्राप्यकारित्वमभ्युपगच्छति, तस्याऽप्येतद् दूषणमापतत्येव, यच्च द्वयोर्दूषणं न तदेकस्य दातुमुचितम्, इत्येतच्चेतसि निधाय प्राह— 'तुल्लो वेत्यादि' वेत्यथवा, एषोऽतिप्रसङ्गलक्षण उपालम्भस्तुल्यः समानः । क्व ? इत्याह— संप्राप्तविषयत्वेऽपि नयन-मनसोरभ्युपगम्यमाने, तथाहि— अत्रापि शक्यते वक्तुम्— यदि

१ घ. ज. 'तोऽपि ह' । २ अर्थगहनेषु मुञ्चति सत्स्वपि केवलादिगम्येषु । तत् किंकृतमग्रहणमप्राप्तकारित्वसामान्ये ? ॥ २४७ ॥

३ कर्मोदयतो वा स्वाभावतो वा लोचनेऽपि ननु तत् तुल्यम् । तुल्यो योपास्मभ णु संप्राप्तनिषेयेऽपि ॥ २४८ ॥

माप्तमर्थं शुद्धतिं 'उ', तर्हि अतिसमाप्तानप्यञ्जन रजो मत्र शलाकादीन् कस्माद् न शुद्धति ?। मनोऽपि माप्तान् सर्वानपि किमिति न शुद्धति ?। शुद्धात्येवेति चेत् । न, ग्रहेणाऽनस्थानमस्मात्- यावद्धि षट् शुद्धति, तावत् षट्, शतं, शुक्तिरूपादीन् वा किमिति न शुद्धतीति ?। षट्प्राप्तिरूढे षटादयो न प्राप्ता एवेति चेत् । न, तदप्राप्तिरूढेत्वभावात्, तथाहि- न तावत् कैट कुट्यादयस्तेषामावाकाः, शुद्धतीति ?। षट्प्राप्तिरूढे षटादयो न प्राप्ता एवेति चेत् । न, तदप्राप्तिरूढेत्वभावात्, तथाहि- न तावत् कैट कुट्यादयस्तेषामावाकाः, नन्वेतद- तैरन्तरितानामपि मेरुदीनां मनसा परिच्छेदादुभयात् । कर्मोदयात्, स्वभावाद् वा प्रतिनियतमेव मनः प्राप्नोतीति चेत् । नन्वेतद- प्राप्यकारिणो नयनस्यापि समानम् ॥ इति गार्थार्थ ॥ २४८ ॥

तस्मात् किमिह स्थितम् ? इत्याह-

सैमत्थाभावाओ मणो च्च त्रिसयपरओ न गिण्हेइ । कम्ममखओवसमओ साणुग्गहओ य सामत्थ ॥ २४९ ॥
चक्षु सिद्धान्तनिर्दिष्टनियतविषयपरिमाणात् परतो न शुद्धतीति प्रतिज्ञा, चक्षुष्येह कर्तुं प्रक्रमाद् गम्यते, सामर्थ्याभावा- दिति हेतुः, मनोऽदिति दृष्टान्त । सामर्थ्याभावोऽपि नयनस्य कुत ? इत्याह- 'कम्ममखओ इत्यादि' तदारणरुर्मक्षयोपशमात्, स्या- दुग्रहत'गज्जापे'पि केयुचिद् योग्यदेशात्स्थितेऽर्थेषु परिच्छेदे कर्तव्ये लोचनस्य सामर्थ्यं भवति । इदमुक्तं भवति- अप्राप्तत्वे समाने- ऽपि येऽर्थेषु ग्रहणविषये कर्मक्षयोपशमो भवति, तथा, स्वस्याऽऽत्मनो रूपाऽऽलोका मनस्कारादिसामान्या सकाशादनुग्रहो भवति, तेषा- मर्थेषु कर्मक्षयोपशमादवात्, क्षेपसामान्यनुग्रहाच्च चक्षुषो ग्रहणसामर्थ्यं भवति । येषु त्वर्थेषु ग्रहणविषये कर्मक्षयोपशम, क्षेपसामान्यनु- ग्रहश्च नास्ति, तेषु तस्य सामर्थ्याभावात् इत्यर्थोपचित एव गम्यते । तस्माद् व्यवस्थितमप्यकारित्वं नयन मनसोः । ततश्च स्पर्शन- रसन घ्राण श्रोत्रभेदाच्चतुर्विध एव व्यञ्जनाग्रह इति स्थितम् ॥ इति गार्थार्थः ॥ २४९ ॥

तदेव 'नैयण मणोरज्जिदियभेयाओ वंजणोगहो चजहा' इत्येतत् समर्थितम् । अथ प्रकृतमुच्यते-
' तत्तयोगहो दुक्खो गट्ठ ज होई वज्ज त्थाण । वज्जणओ य जमत्यो तेणाईए तय वोच्छ ' ॥ १ ॥
तस्य च व्यञ्जनावग्रहस्य स्वरूपं नन्वध्ययनागममूत्रे

इत्यादिना ग्रन्थेन प्रतिष्ठातव्यञ्जनावग्रहस्वरूपमतिपादनं चेह प्रकृतम् । तस्य च व्यञ्जनावग्रहस्य स्वरूपं नन्वध्ययनागममूत्रे

मतिनोपक मल्ल कोदाहरणाभ्यां प्रतिपादितम्, तथा-

१ क ग हजेन । २ घ छ ज पट् । ३ सामर्थ्याभावाद् मन इव विषयपरतो न शुद्धति । कर्मक्षयोपशमत सागुपहतश्च सामर्थ्यम् ॥ २४९ ॥
४ गाथा २०४ । ५ गाथा १९२ । ६ क ग घ छ ज दुभयो ग' ७ क ग घ छ ज होत्व व' ।

विशेषा०

1128311

“ वंजणोगहस्स परूवणं करिस्सामि पडिवोहगदिट्ठेणं । से किं तं पडिवोहगदिट्ठेणं ? पडिवोहगदिट्ठेणं से— जहानामए केइ पुरिसे कंचि पुरिसं सुत्तं पडिवोहेज्जा-अमुग ! ति । तत्थ य चोयए पण्णवगं एवं वयासी— किं एगसमयपविट्ठा पोमला गहनमागच्छंति, जाव संखेज्ज-असंखेज्जसमयपविट्ठा पोमला गहनमागच्छंति ? । एवं वयंतं चोयगं पन्नवए एवं वयासी— नो एगसमयपविट्ठा पोमला गहनमागच्छंति, जाव नो संखेज्जसमयपविट्ठा पोमणा गहनमागच्छंति, असंखेज्जसमयपविट्ठा पोमला गहनमागच्छंति, सेत्तं पडिवोहगदिट्ठेणं । से किं तं मल्लगदिट्ठेणं ? । मल्लगदिट्ठेणं से— जहानामए केइ पुरिसे आवागीसीआओ मल्लगं गहाय तत्थेगं उदगबिंदू पक्खवेज्जा, से नेट्टे । अन्ने वि पक्खत्ते, से वि नेट्टे । अन्ने वि पक्खत्ते, से वि नेट्टे । एव पक्खप्पमाणेसु पक्खप्पमाणेसु होही से उदगबिंदू जे णं तं मल्लगं रवेहि । होही से उदगबिंदू जे णं तंसि मल्लगंसि ठाइटि । होही से उदगबिंदू जे णं तं मल्लगं भरेहि । होही से उदगविन्दू जे णं तंसि मल्लगसि न ड्ढाहि । होही से उदगबिंदू जे णं तं मल्लग पवाहेहि । एवमेव होही से उदगबिंदू जे णं तं मल्लगं भरेहि । होही से उदगविन्दू जे णं तं वंजणं पूरियं होइ, ताहे हु ति करेइ, नो चेव णं जाणइ के वेस सद्दाइ ” इत्यादि ।

इदं सूत्रं नन्दिविवरण एवेतत् व्याख्यातम्, तद्यथा-

इदं सूत्रं नान्दाववरण एवत्य व्याख्यातम्, तद्यथा—
 “प्रतिबोधक-मल्लकट्टान्ताभ्यां व्यञ्जनावग्रहस्य प्ररूपणं करिष्यामि । तत्र प्रतिबोधयतीति प्रतिबोधकः स एव दृष्टान्तस्तेन, तद्यथा नाम कश्चिदनिर्दिष्टस्वरूपः पुरुषः कश्चिदन्यमनिर्दिष्टस्वरूपमेव पुरुषं सुप्तं सन्तं प्रतिबोधयेत् । कथम्, इत्याह—अमुक ! अमुक ! इति । तत्र प्रेरकः प्रज्ञान-पक्रमेवमवादीत्—किमेकसमयप्रविष्टा इत्यादि । एवं वदन्तं प्रेरकं प्रज्ञापक एवमुक्तवान्—नो एकसमयप्रविष्टा इत्यादि, प्रकटार्थ, यावद् नोसंख्येयसमयप्रविष्टाः पुद्गला ग्रहणमागच्छन्ति । नवरमयं प्रतिपेधः शब्दविज्ञानग्राह्यतामधिकृत्य वेदितव्यः, शब्दविज्ञानजनकत्वेनेत्यर्थः, अन्यथा संवन्धमात्रमधिकृत्य प्रथमसमयादारभ्य पुद्गला ग्रहणमागच्छन्त्येव । ‘असंख्येज्ज इत्यादि’ प्रतिसमयप्रवेगेनाऽऽदित आरभ्याऽऽसंख्येयसमयैः प्रविष्टा असंख्येय-

[illegible]

सामयमधिष्ठा पुद्गला शब्दद्रव्यविशेषा ग्रहणमागच्छति—अर्थप्रज्ञानहेतवो भवन्तीति भाव । इह च चरमसमयमाविष्टा एव विज्ञानजनकत्वेन ग्रहणमागच्छन्ति, तदन्त्ये त्विन्द्रियक्षयोपशमोपरिण इति सर्वेषां सामान्येन ग्रहणमुक्तम् । सेय प्रतिबोधकदृष्टा तेन 'व्यञ्जनावग्रहमरूपणा' इति वाक्यशेष ॥ अथ केय मल्लकदृष्टा तेन प्ररूपणा । तद्यथा नाम कश्चित् पुरुष आपाकशिरसो मल्लक शराव गृहीत्वा, रूक्षमिदं भवतीत्यस्य ग्रहणम् । तत्र मल्लके एकमुदकान्द्रिदु प्रक्षिपत् स नष्ट, तत्रैव तद्भावपरिणतिमापन्न इत्यर्थ । शेष सुबोध यावद् 'जेण त मल्लग' । 'रावेहि' आर्द्रता नेप्यति । शेष सुनाथम् । नवर 'पवाहेहि' प्लावयिष्यतीति । एवामेवेत्यादि । अतिगुह्यत्वात् प्रतिमयमननै शब्दपुद्गलैर्यदा तद् व्यञ्जन पूरित भवति, तदा 'हु' इति करोति तमर्थं गृह्णतीत्युक्तं भवति । किंविशिष्टः, नाम-जाल्यादिरूप्यनारहितम् । अत एवाऽऽह—'नो चेव ण जाणइ के वेस सहाइ सि' न पुनरेव जानाति क एष शब्दादि इत्यर्थ । एव च सति सामयिकत्वाद्यथावग्रहस्य, अर्थावग्रहात् पूर्व सर्वो व्यञ्जनावग्रहः ॥ तदेवमस्य व्यञ्जनावग्रहस्वरूपमतिपादकस्य नन्दिस्तुतस्य शेष प्राय सुगममिति मन्यमानो भाष्यकारः "जोहे त वजण पूरिय होइ"

इत्येतद् व्याचिख्यासुराह—

तौपुण मल्लग पिण वजणमापूरिय ति ज भणिय । त दव्वमिदिय वा तस्सजोगो व न विरुद्ध ॥ २५०॥
'ज भणिय' यदुक्तं नन्दिस्तुतकारेण । किं तत् ? इत्याह—व्यञ्जनमापूरितमिति । केन किं तत् ? इत्याह—तौयेन जलेन मल्लक शराव तद्वादिति । तस्मिन् स्तुतकारभणिते व्यञ्जन द्रव्यं गृह्यते, इन्द्रिय वा, तयोर्मां द्रव्येन्द्रिययोः संयोगः सन्न्यः, इति सर्वथाऽप्यवि-
रोधः । इदमुक्तं भवति—व्यञ्जनशब्देन शब्दादिद्रियपरिणतपुद्गलसमूहरूपं द्रव्यं, श्रोत्रादीन्द्रियं वा, द्रव्येन्द्रिययोः सन्न्यो वा गृह्यते, न कैश्चिद् विरोधः, व्यस्यते प्रकटीक्रियते विवक्षितोऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनमित्यस्या व्युत्पत्तेः सर्वत्र घटनात् ॥ इति गाथायं ॥ २५० ॥

केवल द्रव्यादिषु त्रिष्वपि व्यञ्जनशब्दवाच्येषु प्रत्येकमापूरितत्वे विशेषो द्रष्टव्यः । कः पुनरसौ ? इत्याह—

द्वेन्न माण पूरियमिदियमापूरिय तद्वा दोण्ह । अवरोप्परससगो जया तथा गिण्हइ तमत्थ ॥ २५१ ॥
'द्वेन्न ति' यदा द्रव्य व्यञ्जनमधिक्रियते तदा "जोहे त वजण पूरिय होइ" इति कोऽर्थः ? इत्याह—'माण पूरिय ति' मान तस्य शब्दादि-
द्रव्यस्य प्रमाण प्रतिमयमपेक्षेन प्रभूतीकृतत्वात् स्वप्रमाणमानीत प्रकर्षमुपनीत स्वग्राहकज्ञानजनेन समर्थीकृतमिति यावत् । यदा

१ यदा तद्व्यञ्जन पूरितं भवति । २ तौयेन मल्लकमिव व्यञ्जनमापूरितमिति यद् भणितम् । तद् द्रव्यमिन्द्रियं वा सत्यप्यगो वा न विरुद्धम् ॥ २५०॥

१ ण 'कदाचिद्' । ४ द्रव्यं माण पूरितमिन्द्रियमापूरितं तथा द्रव्यो । परस्परसमर्गो यदा तदा गृह्णाति तमर्थम् ॥ २५१ ॥

त्विन्द्रियमितीन्द्रियं व्यञ्जनमाधिक्रियते तदा “ ज्ञाहे तं वंजणं पूरियं होइ ” इति किमुक्तं भवति ? , इत्याह—‘आपूरियं ति’ आपूरितं व्याप्तं भूतं वासितमित्यर्थः । तथा, ‘दोणहं ति’ द्वयोः श्रोत्रादीन्द्रिय-शब्दादिपरिणतद्रव्ययोः संवन्धो यदि व्यञ्जनमाधिक्रियते तदा “ज्ञाहे तं वंजणं पूरियं होइ”, इति किमुक्तं भवति ? , इत्याह—‘अवरोपरसंसर्गो चि’ सम्यक् सर्गो योगः संसर्गः सम्यक् संवन्ध इत्यर्थः, इदमत्र हृदयम्—अस्मिन् पक्षे यदा तयोरिन्द्रिय-द्रव्ययोः परस्परमतीव संयुक्तताऽनुपपत्ताऽङ्गाङ्गिभावेन परिणामो भवति, तदा प्रस्तुत-संवन्धलक्षणं व्यञ्जनमापूरितं भवतीत्युच्यते इति । ‘जया तथा गिण्हइ तमतथं ति’ एवं यदा त्रिविधमपि व्यञ्जनं प्रकारत्रयेणाऽऽपूरितं भवति, तदा तं विवक्षितं शब्दादिकमर्थमव्यक्तं नाम-जात्यादिकल्पनारहितं शुक्लाति । एतच्च “तौहे हुं ति करेइ” इत्यस्य व्याख्यानम् । अर्थवग्रहश्चाऽयमेकसामयिको विज्ञेयः, इतरस्तु पूर्वमन्तर्मुहूर्तं द्रव्यप्रवेगादिरूपो व्यञ्जनावग्रहोऽवसेयः ॥ इति गार्थार्थः ॥ २५१ ॥

किंविशिष्टं पुनस्तमर्थं शुक्लाति ? , इत्याशङ्क्य स्वत एव भाष्यकारस्तत्स्वरूपमाह—

सामन्वमणिदेसं सरूव-नामाइकप्पणारहियं । जइ एवं जं तेणं गहिणु सदे चि तं किह पु ? ॥ २५२ ॥

ग्राह्यवस्तुनः सामान्य-विशेषात्मकत्वे सत्यप्यर्थवग्रहेण सामान्यरूपमेवाऽर्थं शुक्लाति, न विशेषरूपम्, अर्थवग्रहस्यैकसामयिकत्वात्, समयेन च विशेषग्रहणायोगादिति । सामान्यार्थश्च कश्चिद् ग्राम-नगर-वन-सेनादिशब्देन निर्देश्योऽपि भवति, तद्व्यवच्छेदार्थमाह—अनिर्देश्यं केनापि शब्देनाऽनभिलप्यम् । कुतः पुनरेतत् ? , इत्याह—यतः स्वरूप-नामादिकल्पनारहितम्, आदिशब्दाज्जाति-क्रिया-गुण-द्रव्यपरिग्रहः । तत्र रूप-रसाद्यर्थानां य आत्मीयचक्षुरादीन्द्रियगम्यः प्रतिनियतः स्वभावस्तत् स्वरूपम् । रूप-रसादिकस्तु तदभिधायको ध्वनिर्नाम, रूपत्व-रसत्वादिका तु जातिः । प्रीतिकरमिदं रूपं, पुष्टिकारोऽयं रस इत्यादिकस्तु शब्दः क्रियामथानत्वात् क्रिया । कृष्ण-नीलादिकस्तु गुणः । पृथिव्यादिकं पुनर्द्रव्यम् । एषां स्वरूप-नाम-जात्यादीनां कल्पना अन्तर्जलपारूपितज्ञानरूपा तथा रहितमेवाऽर्थमर्थवग्रहेण शुक्लाति यतो जीवः, तस्मादनिर्देश्योऽयमर्थः प्रोक्तः, तत्कल्पनारहितत्वेन स्वरूप-नाम-जात्यादिमकारेण केनापि निर्देष्टुमशक्यत्वादिति । एवमुक्ते सति परः प्राह—‘जइ एवमित्यादि’ यदि स्वरूप-नामादिकल्पनारहितोऽर्थोऽर्थवग्रहस्य विषय इत्येवं व्याख्यायते भवद्भिः, तर्हि ‘जं ति’ यन्नन्वध्ययनमूत्रे प्रोक्तं । किम् ? , इत्याह—“तेणं गहिणु सदे चि” उपलक्षणत्वादित्थं संपूर्णं द्रष्टव्यम्—“से जहा नामए केइ पुरिसें अव्वत्तं सइं सुणेज्जा, तेणं सदे चि उग्माहिणु, न उण जाणइ के वेस सदाइ ति । ‘ तं किह पु ति ’

१ यदा तदव्यञ्जनं पूरितं भवति । २ तदा ‘हुं’ इति करोति ।

३ सामान्यमनिर्देश्यं स्वरूप-नामादिकल्पनारहितम् । यमेव गन् तेन शुद्धिर्नाम शब्दः’ इति तत् कथं नु ? ॥ २५२ ॥ ४ क ग ’सदि ति’ ।

५ तद्यथानामा कश्चित् पुरुषोऽप्येक शब्दं नृपुत्राय । तेन शब्द इत्यवग्रहः, न पुनर्गोपाति क एष शब्द इति ॥

तदेतत् कथमादिरोधेन नाप्यते ?- युष्मद्व्याख्यानेन सह विरुध्यते एवेदमित्यर्थः, तथाहि- अस्मिन्मन्त्रेऽयमर्थः प्रतीयते- यथा तेन प्रतिपत्त्याऽर्थाग्रहेण शब्दोऽप्यवहति इति । भ्रान्तस्तु शब्दाद्युल्लेखरहित सर्वथाऽप्यु प्रतिपादयन्ति, ततः कथं न विरोधः ? इति भाव इति गार्थार्थः ॥ २५२ ॥

अत्रोत्तरमाह-

सिद्धे स्ति भणइ वत्ता तम्मत्त वा न सहजुद्धीए । जइ होइ सहजुद्धी तोऽवाओ चेत्त सो होज्जा ॥ २५३ ॥

शब्दस्तेनाप्यवहति इति यदुक्तं, तत्र 'शब्द' इति वक्ता मज्ञापकः, यत्रकारी वा भणति प्रतिपादयति, अथवा तन्मात्र शब्दमात्र रूप रसादिविशेषव्यापारस्याऽन्यधारिततत्ताच्छब्दतयाऽनिश्चित युक्तातीति । एतावतांशेन शब्दस्तेनावहति इत्युच्यते, न पुनः शब्द युद्धया- 'शब्दोऽप्य' इत्याख्यवसायेन तच्छब्दवस्तु तेनावहतिम्, शब्दोऽल्लेखस्याऽऽतर्मुहिकत्वात्, अर्थावग्रहस्य त्रैकसामयिकत्वात्- 'जइत्यादि' यदि पुनरर्थाग्रहे शब्दयुद्धिः शब्दनिश्चयः स्यात्, तर्हि को दोषः स्यात् ? इत्याशङ्क्य सूत्रकारः स्वयमेव दूषणान्तरमाह- 'तत्तावत्' इति पुनरर्थाग्रहे हाभात्, एव स्यात्, न चैतद् दृष्टम्, इष्टं च ॥ इति गार्थार्थः ॥ २५३ ॥

अत्राह परः- ननु मथमसमय एव रूपादिव्यपारेण 'शब्दोऽप्यम्' इति मत्स्योऽर्थावग्रहत्वेनाऽभ्युपगम्यताम्, शब्दमात्रत्वेन सामान्यत्वात् ; उत्तरकाल तु प्रायो मायुर्गादय शब्दशब्दार्थो ईह घटन्ते, न तु शङ्क्यार्थो खर कर्कशत्वादय इति विमर्शबुद्धिरिहा, तस्माच्छब्द एवाऽप्य शब्द इति तद्विशेषस्त्वपायोऽस्तु । तथा च सति "तेण सवे चि उग्गाहि" इदं यथाश्रुतमेव व्याख्यायते । "नो" चेत्त एव जाणइ केवेत्त सहाइ, तओ ईह पत्तिसइ" इत्याद्यपि सर्वमाविरोधेन गच्छतीति । तदेतत् परोक्तं स्मरि- मत्स्यनुभाष्य दूषयति, तद्यथा- जइ सहजुद्धिमेत्तयमगहो तन्विसेसणमवाओ । नणु सहो नासहो न य रूवाइ विसेसोऽप्य ॥ २५४ ॥

भोः पर ! यदि शब्दयुद्धिमात्र 'शब्दोऽप्यम्' इति निश्चयज्ञानमपि भवताऽर्थावग्रहोऽभ्युपगम्यते, तद्विशेषण तु तस्य शब्दस्य विशेषण विशेषः 'शब्द एवाऽप्य शब्दः' इत्यादिविशेषज्ञानमित्यर्थः, अपायो मतिमानवृत्तीयो भेदोऽङ्गीक्रियते । हन्त ! तर्हि अवग्रहल-

१ शब्द इति भणति वक्ता तन्मात्रं वा, १ शब्दयुद्ध्या । यदि भवति शब्दयुद्धिस्ततोऽप्यत्र एव स भवति ॥ २५३ ॥

२ तेन शब्द इत्यवग्रहीतः । ३ नो चेत्त जायति क एव शब्दादि, ततः ईहो प्रविशति ।

४ यदि शब्दयुद्धिमात्रमवग्रहस्तद्विशेषज्ञानमवाप्य । ननु शब्दा नाऽशब्दो न च रूपादि विशेषोऽप्यम् ॥ २५४ ॥

क्षणस्य तदाद्यभेदस्याऽभावप्रसङ्गः, प्रथमत एवाऽवग्रहमतिक्रम्याऽपायाभ्युपगमात् । कथं पुनः शब्दज्ञानमपायः ? इति चेत् । उच्यते-
तस्याऽपि विशेषग्राहकत्वात्, विशेषज्ञानस्य च भवताऽप्यपायत्वेनाऽभ्युपगतत्वात् । ननु 'शाह्वा एवाऽयं शब्दः' इत्यादिकमेव तदुत्तर-
कालभावि ज्ञानं विशेषग्राहकं, शब्दज्ञाने तु शब्दसामान्यस्यैव प्रतिभासनात् कथं विशेषप्रतिभासः, येनाऽपायप्रसङ्गः स्यात् ? इत्याह-
'ननु इत्यादि' नन्वित्यक्षमार्था, परामन्त्रणे वा, ननु 'शब्दोऽयं नाशब्दः' इति विशेषोऽयं विशेषप्रतिभास एवाऽयमित्यर्थः । कथं पुन-
र्नाशब्द इति निश्चीयते ? इत्याह- न च रूपादिरिति, चशब्दो हिशब्दार्थे, आदिशब्दाद् गन्ध-रसस्पर्शपरिग्रहः । ततश्चेदमुक्तं भवति-
यस्माद् न रूपादिरयम्, तेभ्यो व्यावृत्तत्वेन गृहीतत्वात्, अतो 'नाशब्दोऽयं' इति निश्चीयते ; यदि तु रूपादिभ्योऽपि व्यावृत्तिर्गृ-
हीता न स्यात्, तदा 'शब्दोऽयम्' इति निश्चयोऽपि न स्यादिति भावः । तस्मात् 'शब्दोऽयं नाशब्दः' इति विशेषप्रतिभास एवाऽयम् ।
तथा च सत्यस्याऽप्यपायप्रसङ्गतोऽवग्रहाभावप्रसङ्ग इति स्थितम् ॥ इति गार्थार्थः ॥ २५४ ॥

अथ परोऽवग्रहा-ऽपाययोर्विषयविभागं दर्शयन्नाह-

थोवमियं नाऽवाओ संखाइविसेसणमवाओ चि । तब्भेयावेक्खाए नणु थोवमियं पि नावाओ ॥ २५५ ॥
इदं शब्दबुद्धिमात्रकं शब्दमात्रस्तोकाविशेषावसायित्वात् स्तोकं स्तोकविशेषग्राहकम्, अतोऽपायो न भवति, किन्त्ववग्रह एवा-
ऽयमिति भावः । कः पुनस्तर्हीपायः ? इत्याह- 'संखाइत्यादि' शाह्वाऽयं शब्द इत्यादिविशेषणविशिष्टं यज्ज्ञानं तदपायः बृहद्विशे-
पावसायित्वादिति हृदयम् । हन्त ! यदि यद् यत् स्तोकं तत् तद् नाऽपायः, तर्हि निवृत्ता सांप्रतमपायज्ञानकथा, उत्तरोत्तरार्थविशेषग्रहणा-
पेक्षया पूर्वपूर्वाविशेषावसायस्य स्तोकत्वात् । एतदेवाह- 'तब्भेय्यादि' तस्य शाह्वाशब्दस्य ये उत्तरोत्तरभेदा मन्द्र-मधुरत्वादयः,
तरुण-मध्यम-दृढ-स्त्री-पुरुषसमुत्थत्वादयश्च तदपेक्षायां सत्यामिदमपि 'शाह्वाऽयं शब्दः' इत्यादि ज्ञानं ननु स्तोकं- स्तोकाविशेषग्रा-
हकमेव, इति नाऽपायः स्यात् । एवमुत्तरोत्तरविशेषग्राहिणामपि ज्ञानानां तदुत्तरोत्तरभेदोपेक्षया स्तोकत्वादपायत्वाभावो भावनीयः ॥
इति गार्थार्थः ॥ २५५ ॥

तमेवाऽपायाभावं स्फुटीकुर्वन्नाह-

इय सुबहुणा वि कालेण सब्भेयाऽवहारणमसज्झं । जम्मि हवेज्ज अवाओ सवो चिय उग्गहो नाम ॥२५६॥

१ स्तोत्रमिदं नाऽपायः शाह्वादिविशेषणमपाय इति । तन्नेदाऽपेक्षायां ननु स्तोकमिदमपि नाऽपायः ॥ २५५ ॥ २ घ ज. 'अ तदपेक्षया त' ।

३ इति सुबहुणाऽपि कालेन सर्वभेदाऽऽधारणमसाध्यम् । यस्मिन् भवेदपायः सर्व एवाऽवग्रहो नाम ॥ २५६ ॥

विशेषा०

॥१५३॥

इतिशब्द उपमदर्शनार्थं, ततश्चेदमुक्तं भवति- यथा 'शास्त्रोऽयं शब्द' इत्यस्यां बुद्धौ शब्दगतभेदाऽवधारणं सामतमसाध्यम्, मन्त्रं मधुरतादित्तुत्तरोत्तरभेदं ग्राह्यमसम्भवात्। तथाच सति स्तोक्तत्वाद् नेयं बुद्धिरपाय, किन्तरथाग्रह इत्येव गुणहुनाऽपि कालेन सर्वेणाऽपि पुरुषायुषेण शब्दगतमन्त्रं मधुरत्वात्तुत्तरोत्तरभेदानाधारणमसाध्यं तज्ज्ञेदानामनन्तत्वाद्दशक्यमित्यर्थे, यस्मिन् भेदानधारणे, किम्?, इत्याह- यस्मिन् अपायो भेदेन्यभेदाकाङ्क्षानिष्ठत्वेऽस्मिन् भेदानधारणज्ञानेऽप्यत्वं न्ययस्थाप्येतेति भावः। तस्मात् सर्वोऽपि भेदमत्स्य उत्तरोत्तरापेक्षया त्वदभिप्रायेण स्तोक्तत्वादर्थाग्रह एव प्राप्नोति, नाऽप्ययं, शब्दज्ञानात् ॥ २५६ ॥

किञ्च, 'शब्द एवायम्' इति ज्ञानं स्तोक्तत्वाद् यैदर्थविग्रहत्वेन भवताऽभिमतम्। तैव पूर्वमीहामन्तरेण न सम्भवति, तत्पूर्वकत्वे च तस्याऽर्थोत्तरग्रहताऽसम्भवं इति दर्शयन्नाह-

‘किं सहो किमसहो चणीहि ए सह एव किह जुत्त ?। अह पुत्रमीहिऊण सहो ति मय, तई पुव्व ॥ २५७ ॥

‘किं शब्दोऽयम्’ आहोस्वित् ‘अशब्दो रूपादि’ इत्येव पूर्वमनीहिते यत् ‘शब्द एव’ इति निश्चयज्ञानम्, तदरुस्मादेव जायमानं कथं युक्तम्?, विमर्शपूर्वकृत्यमन्तरेण नेदं घटत इत्यर्थः। इदमुक्तं भवति- शब्दगतान्वयधर्मेषु, रूपादिभ्यो व्यावृत्तौ च गृहीताया ‘शब्द एव’ इति निश्चयज्ञानं युज्यते, तद्वग्रहणं च विमर्शमन्तरेण नोपपद्यते, विमर्शोद्देशा, तस्मादीहामन्तरेणाऽयुक्तमेव ‘शब्द एव’ इति निश्चयज्ञानात् ‘शब्द एव’ असादीहा भगद्वचनतोऽपि सिद्धा ॥ इति गाथार्थः ॥ २५७ ॥

यदि नाम निश्चयज्ञानात् पूर्वमीहा सिद्धा, ततः किम्?, इत्याह-

‘किं त पुत्र गहिय जमीहओ सह एव विण्णाणं। अह पुत्र सामण्ण जमीहमाणस्स सहो ति ॥ २५८ ॥

हन्त ! यदि निश्चयज्ञानमीहापूर्वकं त्वयाऽभ्युपगम्यते, तर्हि प्रष्टव्योऽसि- नन्दीहाया पूर्वं किं तद् वस्तु प्रमात्रा गृहीतम्, यदीहमानस्य तस्य ‘शब्द एवायम्’ इति निश्चयज्ञानमुपजायते?, न हि कश्चिद् वस्तुन्यगृहीतेऽरुस्मात् प्रथमत एतेहां कुरुत इति भावः। धुमितास्य परस्पोत्तरप्रदानासाधार्यमालोक्य स्वयमेव तन्मतमाशङ्कते- अथ त्रयात् पर - सापान्य नाम जात्यादिकल्पनारहितं वस्तुमात्रं

१ न पदं। २ क द यथा १। ३ क ग तत ए०। ४ किं शब्द विमर्शान्द इत्यनीहिते शब्द एव कथं युक्तम्?। अथ एवमीहिव्या ‘शब्द इति मत, सा पूर्वम् ॥ २५७ ॥

५ किं तत् पूर्वं गृहीतं यदीहमानस्य ज्ञानं एव विज्ञानम्। अथ पूर्वं सामान्यं यदीहमात्रं ज्ञानं इति ॥ २५८ ॥

सैवत्य देसयतो सद्दो चि भासओ भणइ । इहरा न समयमेत्ते सद्दो चि विसेसण जुत्त ॥ २६१ ॥

सर्वत्र पूर्वस्मिन्, अत्र च सूत्रावयवे, अवग्रहस्वरूप देशयन् प्ररूपयन् 'शब्दः शब्दः' इति भाषणं प्रज्ञापक एव वदति, न तु तत्र ज्ञाने शब्दमतिभासोऽस्ति । इत्थं चैतत्, अन्यथा न समयमत्रोऽर्थावग्रहकाले 'शब्दः' इति विशेषण युक्तम्, आत्मसुहृतिरुक्तत्वाच्छब्द-निश्चयस्येति प्रागेवोक्तम् । सांख्यवहारिकाऽर्थावग्रहापेक्ष वा सूत्रमिदं व्याख्यास्यते, इति मा त्परिष्ठाः ॥ इति गार्थः ॥ २६१ ॥

अथ सूत्रावष्टम्भवादिन पर दृष्ट्वा सौत्रमेव परिहारमाह-

अहं व सुए चिय भणिय जह कोइ सुणेज्ज सद्दमव्वत्त । अव्वत्तमणिद्देस सामणं कप्पणारहिय ॥ २६२ ॥

अथवा यदि तत्र गाढं श्रुतावष्टम्भः, तदा तत्राप्येतद् भणितं यदुत-प्रथममव्यक्तस्यैव शब्दोल्लेखरहितस्य शब्दमात्रस्य ग्रहणम् । केन पुन सूत्रावयवेनेदमुक्तम् ?, इत्याह- 'जह कोइ सुणेज्ज सद्दमव्वत्त ति' अथ च सूत्रावयवो नान्यथयने इत्थं द्रष्टव्यः- "से जहा नामए केइ पुरिसे अव्वत्त सद्द सुणेज्ज ति" । अत्राऽव्यक्तमिति कोऽर्थः ?, इत्याह- अनिर्देश्य 'शब्दोऽयं' 'रूपादिवर्ग' इत्यादिना प्रकारेणाऽव्यक्तमित्यर्थः । ननु यदि शब्दादिरूपेणाऽनिर्देश्यम्, तर्हि किं तत् ?, इत्याह- सामान्यम् । किमुक्तं भवति ?, इत्याह- नाम जात्यादि-फलपनारहितम् । न च वक्तव्य- शाङ्ख शार्ङ्गभेदापेक्षया शब्दोल्लेखस्याऽव्यक्तत्वे घटमाने कुत इदं व्याख्यानं लभ्यते ? इति, अवग्रहस्याऽनाकारोपयोगरूपतया सूत्रोऽधीतत्वात्, अनाकारोपयोगस्य च सामान्यमानविषयत्वात्, प्रथममेवाऽप्यप्रसक्त्याऽवग्रहे-हाऽभ्यामसम्प्र इत्याद्युक्तत्वाच्च ॥ इति गार्थः ॥ २६२ ॥

अथ सूत्रेव पराभिप्रायमाशिशङ्कयिपुराह-

अहं व मई, पुव्व चिय सो गहिओ वजणोगहे तेण । ज वजणोगहम्मि नि भणिय विण्णामव्वत्त ॥ २६३ ॥

१ सप्तम्यं दशयन् शब्दं शब्द इति भाषको भणति । इतरथा न समयमात्रे शब्द इति विशेषण युक्तम् ॥ २६१ ॥

२ अथवा श्रुतं एव भणितं यथा कश्चित् शृणुयाच्छब्दमव्यक्तम् । अव्यक्तमनिर्देश्यं सामान्यं कल्पनारहितम् ॥ २६२ ॥

३ तत्पदानामा कश्चित् पुरतोऽव्यक्तं शब्दं शृणुयादिति । य ए छ ज 'तत्रा' ।

४ अथ वा मतिः, पूर्वमेव स गृहीतो व्यञ्जनावग्रहे तेन । यद् व्यञ्जनावग्रहेऽपि भणितं विज्ञानमव्यक्तम् ॥ २६३ ॥

अथ परस्य मतिः स्यात् । केयम् ? इत्याह— सोऽव्यक्तोऽनिर्देश्यादिस्वरूपः शब्दोऽर्थावग्रहात् पूर्वमेव व्यञ्जनावग्रहे तेन श्रोत्रा गृहीतः, तत् किमित्यर्थावग्रहेऽपि तद्ग्रहणमुद्घुष्यते ? । कथमिदं पुनर्ज्ञायते यदुक्त-असौ व्यञ्जनावग्रहे गृहीतः ? इत्याह— ‘जमित्यादि’ यद् यस्माद् व्यञ्जनावग्रहेऽपि भवद्भिरव्यक्तं विज्ञानमुक्तम्, अव्यक्तविषयग्रहण एव चाव्यक्तत्वं तस्योपपद्यत इति भावः ॥ इति गार्थार्थः ॥ २६३ ॥
अत्रोत्तरमाह—

अतिय तयं अव्वत्तं न उ तं गिण्हइ सयं पि सो भणियं । न उ अग्गाहियम्मि जुज्जइ सहो त्ति विसेसणंबुद्धी ॥ २६४ ॥

अस्ति तदव्यक्तं श्रोतुर्व्यञ्जनावग्रहे ज्ञानम्, न तस्याऽस्माभिरपलापः क्रियते, न पुनरसौ श्रोताऽतिसौक्ष्म्यात् तत् स्वयमपि गुह्यमिति संवेदयते । एतच्च प्रागपि भणितम् । ‘सुत्त-मत्ताइसुहुमवोहो व्व’ इति वचनात्, तथा, ‘सुत्तादओ सयं वि य विन्नाणं नात्र बुज्जन्ति’ इति वचनाच्च । तस्माद् व्यञ्जनमात्रस्यैव तत्र ग्रहणम्, न शब्दस्य, व्यञ्जनावग्रहत्वान्यथानुपपत्तेरेवेति । न च सामान्यरूपतयाऽव्यक्ते शब्देऽगृहीतेऽकस्मादेव ‘शब्दः’ इति विशेषणबुद्धिर्युज्यते, अनुस्वारस्याऽलाक्षणिक्त्वाद् विशेषबुद्धिरित्यर्थः । अस्यां च विशेषबुद्धौ प्रथममेवेत्यमाणायामादोवेवाऽर्थावग्रहकालेऽप्यपायप्रसङ्गः, इत्यसकृदेवोक्तम् ॥ इति गार्थार्थः ॥ २६४ ॥

ननु यदि व्यञ्जनावग्रहेऽव्यव्यक्तशब्दग्रहणं भवेत् तदा को दोषः स्यात् ? इत्याह—

अँत्थो त्ति विसयग्गहणं जइ तम्मिवि सो न वंजणं नाम । अत्थोग्गहो चिय तओ अविसेसो संकरो वावि ॥ २६५ ॥

अर्थावग्रहे ‘अर्थः’ इत्यनेन तावद् विषयग्रहणमभिप्रेतं— रूपादिभेदेनाऽनिरर्थितस्याऽव्यक्तस्य शब्दादेर्विषयस्य ग्रहणं तत्राऽभिमतमित्यर्थः । यदि च तस्मिन्नपि व्यञ्जनावग्रहेऽसावव्यक्तशब्दः प्रतिभासत इत्यभ्युपगम्यते, तदा न व्यञ्जनं नाम व्यञ्जनावग्रहो न प्राप्नोतीत्यर्थः । ततश्चेदानीं निवृत्ता तत्कथा, व्यञ्जनमात्रसंन्यस्यैव तत्रोक्तत्वात्, भवता च तदतिक्रान्तस्याऽव्यक्तार्थावग्रहणस्येहाभिधीयमानत्वादिति । तदव्यक्तार्थावग्रहणे किमसौ स्यात् ? इत्याह— अर्थावग्रह एवाऽसौ, अव्यक्तार्थावग्रहणात्, ततश्च नास्ति व्यञ्जनं व्यञ्जनावग्रहः । अथाऽस्याऽपि सूत्रे प्रोक्तत्वादस्ति त्वं न परिह्रियते, तर्हि द्वयोरप्यविशेषः— सोऽव्यर्थावग्रहः, सोऽपि व्यञ्जनावग्रहः प्राप्नोतीति भावः; मेचकमणिप्रभावत् संकरो वा स्यादित्यम् ॥ इति गार्थार्थः ॥ २६५ ॥

१ अस्ति तदव्यक्तं न तु तद् गृह्णाति स्वयमाव्यक्तौ भणितम् । न त्वगृहीते युज्यते शब्द इति विशेषणबुद्धिः ॥ २६४ ॥ २ घ छ ज ‘य अ’ ।
३ गाया १९७।४ अर्थ इति विषयग्रहणं यदि तस्मिन्नप्यसौ न व्यञ्जनं नाम । अर्थावग्रह एव ततोऽविशेष संकरो वाऽपि ॥ २६५ ॥ ५ घ छ ज ‘हे सोऽव्य’ ।

निशेषा०

॥१५७॥

तदेव व्यञ्जनाग्रहे व्यञ्जनसम्बन्धपात्रमेव, अर्थाग्रहे त्वव्यक्तशब्दाद्यर्थसंवेदनम्, इति प्रतिपादितम् ।

सामप्रत्ययान्तरेणाऽप्यर्थाग्रहे व्यक्तशब्दाद्यर्थसंवेदन निराचिकीर्षुराह-

‘जेषन्त्योगहकाले गहणे ह्यन्यायसभगो नत्थि । तो नत्थि सहबुद्धी, अहत्थि नागगहो नाम ॥ २६६ ॥

पूर्व तावदर्थस्य ग्रहणपात्र, तत्तथेहा, तदनन्तर त्वपाय, इत्येव मतितज्ञानस्योत्पत्तिक्रम । न चैतत्त्रितय प्रथममेव शब्दार्थेऽप्युद्गीते समस्तीति । एतदेवाह- येनार्थाग्रहकालेऽर्थग्रहणे ह्यन्यायाना सभगो नास्ति, ततोऽर्थाग्रहे नास्ति ‘शब्द’ इति विशेषबुद्धिः, अर्थग्रहणे हा पूर्वरूपात् तस्या । अथाऽस्त्यसौ तत्र, तदि नाऽयमर्थार्थाग्रह’, किन्त्यपाय एव स्यात्, नैतद् युज्यते, तदभ्युपगमेऽर्थाग्रहे हयोरभामसद्भात् ॥ इति गार्थार्थ ॥ २६६ ॥

अपि च, अर्थाग्रहे ‘शब्द’ इति विशेषबुद्धिर्विषयमाणायां दोषान्तरमप्यस्ति । किं तत् ? इत्याह-

साम्रण-तयणव्रिसेसेहा वज्जण-परिगगहणओ से । अत्योगहेगसमओवओगबाहुल्लमावण ॥ २६७ ॥

इह येमर्थार्थाग्रहैकसमये ‘शब्द’ इति विशेषबुद्धिर्भगताऽभ्युपगम्यते, सा तावद् निश्चयरूपा, निश्चयश्चाकस्मादेव न युज्यते, किन्तु क्रमेण, तथाहि- प्रथम तावद् रूपादिभ्योऽव्यावृत्तमव्यक्त शब्दसामान्य गृहीतव्यम्, ततस्तद्विशेषविषया, तदपररूपादिविशेषविषया च । एतेरेतैश्च धम ‘किमय शब्द’, आहोस्तिद् रूपादि ‘इत्येयरूपेहा, तदनन्तर च गृहीतशब्दसामान्यविशेषाणां ग्रहणम्, अन्येषां तु रूपादिविशेषाणां तत्राऽविद्यमानानां परिवर्जनम्, इत्येयरुतेन क्रमेण निश्चयोत्पत्तिः । तथाच सति श्रोतुरर्थाग्रहैकसमयेऽपि सामान्यग्रहादिभि मरुतरूपयोगवहुत्वमाणयते, एरुस्मिंश्च समये वहव उपयोगाः सिद्धान्ते निषिद्धाः, इति नार्थाग्रहे शब्दादिविशेषबुद्धिः ॥ इति गार्थाभावार्थः ॥

असार्थस्तुत्यते- सामान्यमिह श्रूयमाणशब्दसामान्य गृह्यते, ‘तयणव्रिसेसेह चि’ तच्छब्देनाऽनन्तरोक्त शब्दसामान्यमनुकृत्यते, अन्यशब्देन तु तत्राऽविद्यमाना रूपादय परिगृह्यन्ते । ततश्च तत्राऽन्ये च तदन्ये- शब्दसामान्य, रूपादयश्चेत्यर्थः, तेषां

१ येनाऽर्थाग्रहकाले ग्रहणे हाऽपायसभगो नास्ति । ततो नास्ति शब्दबुद्धिः, अपास्ति नायग्रहो नाम ॥ २६६ ॥ २ ण-दायर्थः ।

३ सामान्य तद्व्यविशेषहा वजन परिग्रहणतल्लल । अर्थाग्रहैकसमयोपयोगबाहुल्यमपपशम् ॥ २६७ ॥

विशेषा धर्माः श्रोत्रग्राह्यत्वादयः, चक्षुरादिवेद्यत्वादयश्च, तद्विषयेहा तदन्यविशेषेहा, किमत्र श्रोत्रग्राह्यत्वादयो धर्मा उपलभ्यन्ते, आहोस्विच्चक्षुरादिवेद्यत्वादयः ? इत्येवंरूपो विमर्श इत्यर्थः, तदनन्तरं तु वर्जनं च तत्राऽविद्यमानरूपदिगतानां हेयधर्माणां चक्षुर्वेद्यत्वादीनां, परिग्रहणं च तत्र गृहीतशब्दसामान्यगतानामुपादेयधर्माणां श्रोत्रग्राह्यत्वादीनाम्, इति वर्जन-परिग्रहणे त्यागा-ऽऽदने; सामान्यं च तदन्यविशेषेहा च वर्जन-परिग्रहणे च सामान्य-तदन्यविशेषेहा-वर्जन-परिग्रहणानि तेभ्यस्ततः । 'से' तस्य श्रोतुः । अर्थोवग्रहैकसमये-ऽप्युपयोगवाहुल्यमापन्नं प्राप्तम् । तथाहि- प्रथमः सामान्यग्रहणोपयोगः, यथोक्तेहोपयोगस्तु द्वितीयः, हेयधर्मवर्जनोपयोगस्तृतीयः, उपादेयधर्मपरिग्रहणोपयोगश्चतुर्थः, इत्येवमर्थविग्रहैकसमयमात्रेऽपि वहव उपयोगाः प्राप्नुवन्ति । न चैतद् युक्तम् ; समयविरुद्धत्वात् । तस्माद् नार्थावग्रहे शब्दविशेषबुद्धिः, किन्तु 'सदे' चि भणइ वच्चा ' इत्यादि स्थितम् ॥ इति गाथार्थः ॥ २६७ ॥

अथाऽसिन्नेवार्थावग्रहेऽपरवाद्यभिप्रायं निराचिकीर्षुराह-

अैरणे सामण्णग्गहणमाहु बालस्स जायमेत्तस्स । समयस्मि चेव परिचियविसयस्स विसेसविज्झाणं ॥ २६८ ॥

अन्ये वादिनः केचिदेवमाहुः- यदेतत्सर्वविशेषविग्रहस्य ऽव्यक्तस्य सामान्यमात्रस्य वस्तुनो ग्रहणमालोचनं, तद् बालस्य विशोस्तत्क्षणजातमात्रस्य भवति, नाऽत्र विप्रतिप्रत्तिः, अव्यक्तो ह्यसौ संकेतादिविक्रलोऽपरिचितविषयः । यस्तर्हि परिचितविषयः, तस्य किम् ? इत्याह- समय एवाऽव्यशब्दश्रवणसमय एव विशेषविज्ञानं जायते, स्पष्टत्वात् तस्य । ततश्चाऽमुमाश्रित्य "तेन सदे चि उग्गहिण्" इत्यादि यथाश्रुतेमेव व्याख्यायते, न कश्चिद् दोष इति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ २६८ ॥

अत्रोत्तरमाह-

तैदवत्थमेव तं पुण्वदोसओ तस्मि चेव वा समये । संख-महुरादिसुबहुविसेसगहणं पसज्जेज्जा ॥ २६९ ॥

'जेणत्थोग्गहकाले' इत्यादिना ग्रन्थेन 'सामण्ण-तयण्णविसेसेहा' इत्यादिना च ग्रन्थेन यद् दूषितं या तस्याऽवस्थया

१ गाथा २५३ । २ अन्ये सामान्यग्रहणमादुर्बालस्य जातमात्रस्य । समये एव परिचितविषयस्य विशेषविज्ञानम् ॥ २६८ ॥ ३ तेन शब्द इत्यवगृहीतः ।

४ तदवस्थमेव तत् पूर्वदोषतस्तस्मिन्नेव वा समये । शान्त-मधुरादिसुबहुविशेषग्रहणं प्रसज्येत ॥ २६९ ॥ ५ गाथा २६६ । ६ गाथा २६७ ।

यत् तस्य स्वरूपम्— 'संमयास्मि चेन परिचियविसयस्स विससेसत्रिआण' इति, तदेतत्परोक्तमपि तदत्रस्थमेव, न पुनः किञ्चिद्नूना-
धिक्रावस्थम् । कुत ? इत्याह— 'पुब्बदोसल चि' 'जेणेत्योगाहकाले' इत्यादिना, 'सामण तयण्ण—' इत्यादिना च यः पूर्णदोपो-
ऽभिहितस्तस्मात् पूर्वापात्— पूर्वदोपाज्जनिट्ठत्वे, तदेतत्परोक्तं तदवस्थमेव, इति नान्यदूपाऽभिधानप्रयासो विधीयत इति भावः । अथ
वाऽपूर्वमपि दूपाणमुच्यते । किं तत् ? इत्याह— 'तस्मि चेवेत्तादि' वा इत्यथवा, तस्मिन्नेव स्पष्टविज्ञानस्य व्यक्तस्य जन्तोविशेषाग्रा-
हिणि समये 'शाह, शार्द्धो वाऽय शब्द', लिङ्ग, मधुर', फर्कशः, स्त्री पुरुषाद्यन्तरवाद्य', इत्यादि सुगुह्यविशेषग्रहणं प्रसज्येत ।
इदमुक्तं भवति— यदि व्यक्तस्य परिचितविषयस्य जन्तोर्व्यक्तशब्दज्ञानमुल्लेख्य तस्मिन्नेव अग्रहैकसमयमात्रे शब्दनिश्चयज्ञानं भवति,
तदाऽयस्य कस्यचित् परिचिततरविषयस्य पटुतरावयोधस्य तस्मिन्नेव समये व्यक्तशब्दज्ञानमप्यतिक्रम्य 'शाहोऽय शब्द' इत्यादि-
साल्यातीतविशेषाग्रहकमपि ज्ञानं भवदभिभाषणेन स्यात्, दृश्यन्ते च पुरुषशक्तीनां तारतम्यविशेषाः । भवत्येव कस्यचित् प्रथमसमयेऽपि
सुगुह्यविशेषाग्रहकमपि ज्ञानमिति चेत् । न, 'न उण जाणइ के वेस सवे' इत्यस्य सूत्रावयवस्याऽगमकत्वप्रसङ्गात् । विमध्यमशक्ति-
पुरुषविषयमेतत् सूत्रमिति चेत् । न, अविशेषणोक्तत्वात्, सर्वविशेषणविषयत्वस्य च सुगुह्यतुल्यपञ्चत्वात्, न हि प्रकृष्टमेतरेषां शब्दध-
मिणमयुहीत्योत्तरोत्तरवहुसुधर्मग्रहणसम्भोऽस्ति, निराधारमार्णानुपपत्तेः ॥ इति गार्थः ॥ २६९ ॥

किञ्च, समयमात्रेऽपि 'शब्दः' इति विशेषविज्ञानमभ्युपगच्छतोऽन्येऽपि समयविरोधादयो दोषाः । के पुनस्ते ? इत्याह—

अत्योगाहो न समय अहवा समओअओगवाहुल्ल । सव्वविसेसग्गहण सव्वमई वोगहो गिज्झो ॥२७०॥

एगो वाऽआओ चिय अहवा सोऽगहिय-णीहिण पत्तो । उक्कमवइक्कमा वा पत्ता धुवमोग्गहाईण ॥२७१॥

सामण च विसेसो वा सामणमुभयमुभय वा । न य जुत्त सव्वमिय वा सामणाल्लवन मोत्तु ॥ २७२॥

व्याख्या— "उग्राहो एक समय" इत्यादिवचनादर्थवग्रहः सिद्धान्ते सामयिको निर्दिष्टः, यदि चाऽर्थवग्रहे विशेषविज्ञानमभ्यु-
पगम्यते तदा सामयिकोऽसौ न भवति, विशेषज्ञानस्याऽसत्येयसामयिकत्वात् । अथ समयमात्रेऽप्यस्मिन् विशेषज्ञानमिष्यते, तर्हि

१ गाथा २६८ । २ गाथा २६९ । ३ गाथा २७० । ४ न पुनजानति क एव शब्दः ।

५ अर्थवग्रहो न समयमभवा समयोपयोगवाहुल्यम् । तस्य विशेषग्रहणं सर्वमतिऽवग्रहो ग्राह्यः ॥ २७० ॥

एगो वाऽआय एवाऽयत्ता सोऽगुहीता ज्जीहित ग्राह्यः । उक्कम व्यतिरिक्तो वा ग्राह्यो भुवमवमदादीनाम् ॥२७१॥

सामान्य च विज्ञानो वा सामान्यमुभयमुभय वा । न च युक्तं सर्वमिदं वा सामान्याल्लवनं मुक्त्वा ॥ २७२ ॥ ६ अवग्रह एकं समयम् ।

‘सामण-तयणविसेसेहा’ इत्यादिना प्रागुक्तं समयोपयोगवाहुल्यं प्राप्नोति । अथवेत्यग्रतोऽप्यनुवर्तते । ततश्चाऽथवा परिचितविषयस्य विशेषज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने परिचिततरविषयस्य तस्मिन्नेव समये सर्वविशेषग्रहणमनन्तरं प्राप्नोति । अथवाऽवग्रहमात्रादपि विशेषपरिच्छेदेऽङ्गीक्रियमाणे ईहादीनामनुत्थानमेव । ततश्च सर्वाऽपि मतिरवग्रहो ग्राह्यः— सर्वस्यापि मतेरवग्रहरूपैव प्राप्नोतीत्यर्थः । अथवा सर्वाऽपि मतिरपाय एवैकः प्राप्नोति, अर्थावग्रहे विशेषज्ञानस्याऽऽश्रयणात्, तस्य च निश्चयरूपत्वात्, निश्चयस्य चाऽपायत्वादिति । समयमात्रे चाऽस्मिन्नपाये सिद्धे “ईहा-वाया सुहुत्तमन्तं तु” इति विरुध्यते । अथवाऽर्थेऽवग्रहीते, ईहिते च, अपायः सिद्धान्ते निर्दिश्यते “उग्रहो ईहा अवाओ य” इति क्रमनिर्देशात्, यदि चाऽद्यसमयेऽपि विशेषज्ञानाऽभ्युपगमादपाय इष्यते, तर्ह्यनवग्रहीतेऽनीहिते च तस्मिन्नसौ प्राप्तः । ‘वा’ इत्यथवा, यदि तृतीयस्थाननिर्दिष्टोऽप्यपायः ‘समयमि चैव परिचयविसयस्स विण्णानं’ इति वचनात् पटुत्ववैचित्र्येण प्रथमग्रभ्युपगम्यते, तर्हि तस्मादेव पाटववैचित्र्यादवग्रहे-हा-ऽपाय-धारणानां ध्रुवं-निश्चितमुत्क्रम-व्यतिक्रमौ स्याताम् । तत्र पश्चात्पूर्वीभवनसुत्क्रमः, अनानुपूर्वीभावस्तु व्यतिक्रमः, तथाहि— यथा शक्तिवैचित्र्यात् कश्चित् प्रथममेवाऽपायो भवताऽभ्युपगम्यते, तथा तत् एव कस्याऽपि प्रथमं धारणा स्यात्, ततोऽपायः, ततोऽपीहा, तदनन्तरं त्ववग्रह इत्युत्क्रमः; अन्यस्य कस्यचित्पुनरवग्रह-मुल्लङ्घ्य प्रथममेवेहा समुपजायेत, अपरस्य तु तामप्यतिक्रम्याऽपायः, अन्यस्य तु तामप्यतिष्ठन् धारणा स्यात्, इत्यादिव्यतिक्रमः । न चेह वयं शक्तिमाप्रच्छनीयाः, भवदभ्युपगतस्य शक्तिवैचित्र्यस्यैव गुणहेतोः सद्भावात् । न चैतादुत्क्रम-व्यतिक्रमौ युक्तौ “उग्रहो ईहा अवायो य धारणा एव होन्ति चत्तारि” इति परममुनिनिर्दिष्टक्रमस्याऽन्यथाकर्तुमशक्यत्वादिति । तथा, यदि यत् प्रथमसमये गृह्यते स विशेषः, तर्हि ‘सामणं च विसेसो चि’ यत् सामान्यं तदपि विशेषः प्राप्तः, प्रथमसमये हि सर्वस्याऽपि वस्तुनोऽव्यक्तं सामान्यमेव रूपं गृह्यते, ततोऽस्मिन्नप्यर्थवग्रहसमये सामान्यमेव गृह्यत इति परमार्थः । यदिवाऽत्र विशेषपुद्भिर्भवताऽभ्युपगम्यते, तर्हि यदिह वस्तुस्थित्या सामान्यं स्थितं तदपि भवदभिप्रायेण विशेषः प्राप्तः । चशब्दो द्रुपणसमुच्चयार्थः । ‘सो वा सामणं ति’ स वा भवदभिप्रेतो विशेषो वस्तुस्थितिसमायातं सामान्यं प्राप्नोतीति । ‘उभयमुभयं व चि’ अथवा, सामान्य-विशेषलक्षणमुभयमप्येतत्प्रत्येकमुभयं प्राप्नोति— एकैकमुभयरूपं स्यादित्यर्थः; तथाहि— अव-ईपत् सामान्यं गृह्णातीत्यवग्रह इतिव्युत्पत्त्या वस्तुस्थितिसमायातं यत्सामान्यं तत् स्वरूपेण तावत् सामान्यम्, भवदभ्युपगमेन तु विशेषः, इत्येकस्याऽपि सामान्यस्योभयरूपता; तथा योऽपि भवदभ्यु-

१ गाया २६७ । २ ईहा ऽपायो सुहूर्तान्तरु । ३ अवग्रहः, ईहा, अपायश्च । ४ गाया-२६८ । ५ अनग्रह ईहाऽपायश्च धारणा एव भवन्ति चत्तारि ।

६ श्रीभट्टवाहुस्वामिभिः ।

विशेषा०

॥१६१॥

पगतो विशेष सोऽपि त्वदीभिर्भाषेण विशेष', वस्तुस्थित्या तु सामान्यम्, इति विशेषस्याऽप्यस्यैवभावता । भवत्वभावात् चेत् । इत्याह-न च युक्त सर्वमिदम् । किं कृत्वा ? इत्याह-सामान्यमालम्बनं ग्राह्यं भुक्त्वा 'अर्थोवग्रहस्य' इति शेषः । इदमुक्तं भवति-अर्थोवग्रहस्याऽप्युक्तं सामान्यमात्रमालम्बनं परिहृत्य यदन्यद् विशेषरूपमालम्बनमिष्यते, तदभ्युपगमे च 'सामण्यं च विसंसो वा सामण्यं' इत्यादि यदापत्तिरिति, तत् सर्वमयुक्तम्, अधट्टमानकृत्वात् । इह च गाथात्रये बहुषु रूपेषु मध्ये यत् प्रागुक्तमपि किञ्चिद् रूपं युक्तं, तत् प्रसङ्गायातत्वात्, इति न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम् ॥ इति गाथात्रयार्थः ॥ २७० ॥ २७१ ॥ २७२ ॥

प्रस्तुत एवार्थेऽपरमपि प्रतान्तरमुपन्यस्य निराकुर्वन्नाह-

'केन्द्रदिहालोच्यणपुण्यमोर्गह' चेति तस्य सामण्यं । गहियमहत्थायगहकाले सदे ति निच्छिण्ण ॥ २७३ ॥

केचिद् वादिन इहाऽस्मिन् प्रक्रमेऽयग्रहं द्रुवतेऽर्थोवग्रहं व्याचक्षते । किञ्चिद्विशिष्टम् ? इत्याह-आलोचनपूर्वं सामान्यवस्तुग्राहि ज्ञानमालोचनं तत् पूर्वं प्रथमं यत्र स तथा तम्, प्रथममालोचनज्ञानं ततोऽर्थोवग्रह इत्यर्थः, तथा च तैरुक्तम्-

"अस्ति क्षालोचनाज्ञानं प्रथमं निविरुल्लापकम् । बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम्" ॥ १ ॥ इति ।

किं पुनस्तत्राऽऽलोचनज्ञाने शुद्ध्यते ? इत्याह-'तथेत्यादि' तत्रालोचनज्ञाने सामान्यमव्यक्तं वस्तु दृशीत 'प्रतिपत्रा' इति गम्यते, अथाऽनन्तरमर्थोवग्रहकाले 'तदेव दृशीतम्' इत्यनुवर्तते । कथंभूतं सत् ? इत्याह-निच्छिन्नं पृथक्कृतं रूपादिभ्यो व्यावृत्तमित्यर्थः । केनोद्धेवेन दृशीतम् ? इत्याह-'सदे ति' शब्दविशेषणविशिष्टमित्यर्थः । ततश्च "सै जहानामए केइ पुरिसे अव्वत्त सब दुणेज्ज" इत्येतदालोचनज्ञानापेक्षया नीयते, "तेण सदे ति उग्गाहिए" एतत्त्वार्थोवग्रहापेक्षया, इति सर्वं सुस्थतामनुभवति । न चातः परं भवतोऽप्युच्चार्य ! किञ्चिद् वक्तव्यमस्ति, यदि हि युगल्यनुभवसिद्धेनाऽर्थेन सूत्रे विषयविभागव्यवस्थापितेऽपि वादी जयं न प्राप्स्यति, तदा तूष्णीमाश्रयन्तु त्रिषञ्चित, विचारचर्यामार्गस्य स्वाग्रहतत्परेण त्वयैव लुप्तत्वात् ॥ इति गाथाार्थः ॥ २७३ ॥

तदेव सूरिः परस्येपद्वर्गानुविद्धार्थज्ञापनमालोक्यन् मार्गवितरणाय विरूपयन्नाह-

१ केचिदिहालोचनपूर्वमवग्रहं द्रुवन्ति तत्र सामान्यम् । गृहीतमार्थोवग्रहकालं शब्द इति निच्छिद्यम् ॥ २७३ ॥ २ ज ग 'विति' । ३ ज ग 'यत स ।

४ तत्पद्यानामा कश्चिद् पुरोऽप्यस्य शब्दं यदुपादिति । ५ तत्र शब्द इत्यवगृहीत । ६ ज ग 'क्षतता' । ७ घ 'वतर' ।

१ तं वंजणोग्राह्यो पुष्पं पच्छा स एव वा होजा । पुष्पं तदर्थवञ्जनसंबन्धाभावो नत्थि ॥ २७४ ॥

यद्यनुपहतस्मरणवासनासन्तानस्तदर्थवञ्जहात् पूर्वं व्यञ्जनावग्रहो भवतीति यदुक्तं प्राक्, तद् भवानपि स्मरति । ततः किम्?, इति चेत् । उच्यते- यदेतद् भवदुल्लेखितं सामान्यग्राहकमालोचनं तत् तस्माद् व्यञ्जनावग्रहात् पूर्वं वा भवेत्, पश्चाद् वा भवेत्, स एव वा व्यञ्जनावग्रहोऽप्यालोचनं भवेत्, इति त्रयी गतिः, अन्यत्र स्थानाभावात् । किञ्चास्तः?, इत्याह- पूर्वं तद् नास्तीति संवन्धः । कुतः?, इत्याह- अर्थव्यञ्जनसंवन्धाभावादिति- अर्थः शब्दादिविषयभावेन परिणतद्रव्यसमूहः, व्यञ्जनं तु श्रोत्रादि, अर्थश्च व्यञ्जनं चाऽर्थव्यञ्जने तयोः संवन्धस्तस्याऽभावात्, सति ह्यर्थव्यञ्जनसंवन्धे सामान्यार्थालोचनं स्यात्, अन्यथा सर्वत्र सर्वदा तद्भावाप्रसङ्गात् । व्यञ्जनावग्रहाच्च पूर्वमर्थव्यञ्जनसंवन्धो नास्ति, तद्भावे च व्यञ्जनावग्रहस्यैष्टत्वात् तत्पूर्वकालतान स्यादिति भावः ॥ इति गार्थार्थः ॥२७४॥

द्वितीयविकल्पं शोधयन्नाह-

अथोग्राहो वि जं वंजणोग्रहस्सेव चरमसमयस्मि । पच्छा वि तो न जुत्तं परिसंसं वंजणं होजा ॥२७५॥

तथा, अर्थवग्रहोऽपि यद् यस्माद् व्यञ्जनावग्रहस्यैव चरमसमये भवति, इति प्रागिहापि निर्णीतम् । तस्मात् पश्चादपि व्यञ्जनावग्रहादालोचनज्ञानं न युक्तम्, निर्वन्नाशत्वात् । न हि व्यञ्जना-ऽर्थवग्रहयोरन्तरे कालः समस्ति, यत्र तत् त्वदीयमालोचनज्ञानं स्यात्, व्यञ्जनावग्रहचरमसमय एवाऽर्थवग्रहसद्भावात् । तस्मात् पूर्वं पश्चात्कालयोर्निर्दिष्टत्वात् पारिशेष्याद् मध्यकालवर्ती तृतीयविकल्पोपन्यस्तो व्यञ्जनं व्यञ्जनावग्रह एव भवताऽलोचनज्ञानत्वेनाऽभ्युपगतो भवेत् । एवं च न कश्चिद् दोषः, नासमात्र एव विवादात् ॥ इति गार्थार्थः ॥ २७५ ॥

क्रियतां तर्हि प्रेरकवर्गेण वर्धापनकम्, त्वदभिप्रायाविंशदादलाभात्, इति चेत् । नैवम्, विकल्पद्वयस्यैव सद्भावात्, तथाहि- तद्व्यञ्जनावग्रहकालेऽभ्युपगम्यमानमालोचनं किमर्थस्यालोचनं, व्यञ्जनानां वा?, इति विकल्पद्वयम् । तत्र प्रथमविकल्पमनूय दूषयन्नाह-

१ तं च समालोयणमत्थदरिसणं जइ, न वंजणं तो तं । अहं वंजणस्स तो कहमालोयणमत्थमुणस्स ? ॥२७६॥

१ तद् व्यञ्जनावग्रहात्तु पूर्वं पश्चात् न गृह्य वा भवेत् । पूर्यं तदर्थव्यञ्जनसंबन्धाभावतो नान्ति ॥ २७४ ॥ २ ऊ. ग. 'तत्सद्भावे तु व्यं' ज. 'तद्भावे तु व्यं' ।

२ अर्थवग्रहोऽपि यद् व्यञ्जनावग्रहस्यैव चरमसमये । पश्चादप्यतो न युक्तं परिशेषं व्यञ्जनं भवेत् ॥ २७५ ॥

३ तच्च समालोचनमर्थदर्शनं यदि, न व्यञ्जनं ततनात् । अथ व्यञ्जनस्य तत्तत् कथमालोचनमर्थदर्शनस्य ? ॥ २७६ ॥

अथाऽर्थावग्रहसमये शब्दाद्यवगमेन सहेवेहा भविष्यतीति मन्यसे, तत्राऽऽह—

ईदृथावगग्रहसमए वीसुमसंखेजसमइया दो वि । तक्का-वगमसहावा ईहा-ऽवाया कंहं जुत्ता ? ॥ २७९ ॥

अर्थावग्रहसंखन्यकास्मिन् समये कथमीहा-ऽपायौ युक्तौ ?, इति संवन्धः । कथंभूतावेतौ ? यतः, इत्याह— तर्का-ऽवगमस्वभावौ, तर्को विमर्शस्तत्स्वभाववेहा, अवगमो निश्चयस्तत्स्वभावोऽपायः; द्वावपि चैतौ पृथगसंख्येयसमयनिष्पन्नौ । एतदुक्तं भवति— यद्विदमर्थावग्रहे विशेषज्ञानं त्वयेष्यते सोऽपायः, स चाऽवगमस्वभावो निश्चयस्वरूप इत्यर्थः; या च तत्समकालमीहाऽभ्युपेयते सा तर्कस्वभावा, अनिश्चयात्मिकेत्यर्थः । नत एतावीहा-ऽपायावनिश्चयेतरस्वभावौ कथमर्थावग्रहे युगपदेव युक्तौ; निश्चया-ऽनिश्चययोः परस्परपरिहारेण व्यवस्थितत्वात्, एकत्रैकदाऽवस्थानाभावेन सहोदयाऽनुपपत्तेः ? इति । एषा तावद् विशेषावगमे-हयोः सहभावे एकाऽनुपपत्तिः । अपरं च समयमात्रकालोऽर्थावग्रहः, ईहा-ऽपायौ तु “ईहा-चाया सुहुत्तमंतं तु” इति वचनात् प्रत्येकमसंख्येयसमयनिष्पन्नौ कथमेकस्मिन्नर्थावग्रहसमये स्याताम्, अत्यन्तानुपपन्नत्वात् ? । इति द्वितीयाऽनुपपत्तिः । तस्मादत्यन्तासंबद्धत्वाद् यत् किञ्चिदेतत्, इत्युपेक्षणीयम् ॥ इति गार्थार्थः ॥ २७९ ॥

तदेवं युक्तिशतैर्निराकृतानामपि प्रेरकाणां निःसंख्यान्वात् केषांचित् प्रयेशेपमद्यापि स्मिरिराशङ्कते—

खिप्पे-यराइमेओ जमोगहो तो विसेसविण्णाणं । जुज्जइ विगप्पवसओ सहो त्ति सुयम्मि जं केइ ॥ २८० ॥

‘केइ त्ति’ इहाऽर्थावग्रहे विशेषज्ञानसमर्थनाऽऽग्रहममुक्ष्वोऽद्यापि केचिद् वादिनो मन्यन्ते । किम् ?, इत्याह— क्षिमे-तरादिभेदो यस्मादवग्रहो ग्रन्थान्तरे भणितः ‘अत्रापि च विस्तरेण भणियते’ इति गम्यते । ततः ‘शब्दः’ इति विशेषविज्ञानं युज्यते घटते ‘अर्थावग्रहे’ इति प्रस्तावादेव लभ्यते । यत् किम् ?, इत्याह— ‘सुयम्मि जं त्ति’ “तेणं सहे त्ति उगहिण्” इत्यादिवचनात् यत् ‘सूत्रे निर्दिष्टम्’ इति शेषः । कुतः पुनरिदं विशेषविज्ञानं युज्यते ?, इत्याह— विकल्पवशतोऽन्यत्रोक्तनानात्ववशतः, इत्यक्षरघटना ॥

एतच्चाऽत्र हृदयम्— “क्षिपमवगृह्णाति, चिरेणाऽवगृह्णाति, वदवगृह्णाति, अवदवगृह्णाति, बहुविधमवगृह्णाति, अवहुविधमवगृह्णाति, एवमनिश्चितम्, निश्चितं, असंदिग्धं, संदिग्धम्, ध्रुवम्, अध्रुमवगृह्णाति” इत्यादिना ग्रन्थेनाऽग्रहादयः शास्त्रान्तरे द्वादशभिर्विशेषणैर्विशेषिताः । अत्राऽपि च पुरस्तादयमर्थो वक्ष्यते । ततः ‘क्षिप्रं चिरेण चाऽवगृह्णाति’ इति विशेषणान्यानुपपत्तेर्ज्ञाने—

१ भर्थावग्रहमन्ये विष्वगमयेयसामर्थिकौ द्वावपि । तर्को-ऽवगमस्वभाववेहा-ऽपायौ कथं युक्तौ ? ॥ २७९ ॥ २ ईहा-ऽपायौ सुहुत्तान्तस्तु ।

३ क्षिमे-तरादिभेदो यद्वदग्रहस्ततो विशेषविज्ञानम् । युज्यते विस्मयवशतः शब्द इति सूत्रे यत् केचित् ॥ २८० ॥

विशेषा०

॥१६५॥

नेरुसमयमात्रमान एवाऽर्थोऽग्रहः, किन्तु चिररालिकोऽपि, न हि समयमात्रमानतयैरूपे तस्मिन् क्षिप्त चिरग्रहणविशेषणमुपपन्नत इति भावः । तस्मादतद्विशेषणगुणादसंख्येयसमयमानोऽप्यर्थोऽग्रहो युज्यते । तथा, गृहणा श्रोतृणांमिशेषेण प्राप्तिविषयस्यै गृह-
भेयोऽदिगृहदुर्गनिर्णाय क्षणोपशमवैचित्र्यात् कोऽप्यगृह अग्रहणाति, सामान्य समुदिततयैशब्दमात्रमवगृह्णातीत्यर्थः । अन्यस्तु गृहगृह-
हणाति, गृह भेयोऽदिगृहदुर्गनिर्णाय भिन्नान् गृहन् गृह्णातीत्यर्थः । अन्यस्तु स्त्री पुरुषादिग्रात्रत्व स्मिन् मधुरत्वादिवहुनिश्रविशेषाविशि-
ष्टत्वेन गृहग्रात्रमगृह्णाति, अपरस्त्वगृहग्रात्रविशेषाविशिष्टत्वादगृहविषयमगृह्णाति । अत एतस्माद् बहु बहुविधायनेरुक्कल्पनानात्वं
इति उच्यते । अतो यत् सूत्रे “तेन सदे ति उगाहिण्”
इति उच्यते ‘शब्दः’ इति विशेषविज्ञानमुपदिष्टम्, तदप्यर्थोऽग्रहः युज्यत एव, इति केचित् ॥ इति गार्थार्थः ॥ २८० ॥

अत्रोत्तरमाह—

सै किमोन्महो ति भण्णइ गहणे-हा-ऽनायलक्खणत्ते वि ? । अह उचयारो कीरइ तो सुण जह जुज्जइ सो वि ॥२८१॥

इह पूर्वमेतस्या प्रतिविहितमप्यर्थं पुनः पुनः मेरयन्त मेरुमवलोक्योऽयान्तर्विस्तुरदश्यावशात् साक्षेप क्त्वा सूरि-‘पृच्छति-‘किमो
गहो ति भण्णइ ति’ किंशब्द-क्षेपे, यो बहु गृहग्रात्रविशेषणवशाद् विशेषपात्रमगमः स किमुपचक्रवर्तिनः ! अग्रहोऽर्थावग्रहो भण्यते ? । क
सत्यपि ? , इत्याह—‘गहणे हित्यादि’ ग्रहणं च सामान्यार्थस्य, ईहाऽवगृहीतस्य, अपायश्रेष्ठितार्थस्य ग्रहणे हा ऽनायास्तेलक्ष्यते मरुटी
क्रियते य स तथा तद्भवस्तत्र तस्मिन् सत्यपि, गृहं बहुविधविशेषादग्रहो हि विशेषपात्रमो निश्चयः, स च सामान्याऽर्थग्रहण, ईहा च
विना न भवति, यश्च तदविविक्ततया ता पुनः पुनरस्मान् भाणयसीति किं कुर्म ? , पुनरुक्तमपि ब्रूम, यद् यस्मादायासेनाऽपि कश्चिद् मार्गमासा
जडतया, उदाभिनिवेशतया ता पुनः पुनरुक्तमपि ब्रूम, यद् यस्मादायासेनाऽपि कश्चिद् मार्गमासा
दयतीति । ननु ग्रहणम्, ईहा च विशेषपात्रमगमस्य लक्षणं भवतु, ताभ्यां विना तदभावात्, अपायस्तु रुध तद्विशेषणम्, तत्स्वरूपतयादेना-
ऽस्य ? । सत्यम्, किन्तु स्वरूपमपि भेदविवक्षया लक्षणं भवत्येव, यदाह—

“विना ऽमृते स्वरूपेण लक्ष्येते कलशादिवत् । एव च स्वस्वभावाभ्या व्यज्येते खल सज्जनौ ” ॥ १ ॥

आह— यदि बहु गृहग्रात्रविशेषादग्रहोऽप्यग्रहो भवति, तर्हि कथमन्यत्राऽग्रहोऽपि वहादिग्रहणमुक्तम् ? । सत्यम्, कि

१ तेन गहण इत्यनगृहीतः । २ स किमवमह इति भण्यते ग्रहणं हा ऽनायलक्खणत्तेऽपि ? । अयोपचार क्रियत तत् शृणु कथा युज्यत सोऽपि ॥२८१॥

न्त्वपायस्य कारणमवग्रहादयः, कारणे च योग्यतया कार्यस्वरूपमस्ति, इत्युपचारतस्तेऽपि वृद्धादिग्राहकाः प्रोच्यन्ते, इत्यदोषः । यद्येनम्, तर्हि वयमप्यपायगतं विशेषज्ञानमवग्रहेऽद्युपचारिण्याम इति । एतदेवाह—‘अहेत्यादि’ अथोक्तन्यायेनोपचारं कृत्वा विशेषग्राहको-
 ऽर्थावग्रहः प्रोच्यते । नैतदेवम्, यतो मुख्याभावे सति प्रयोजने निमित्ते चोपचारः प्रवर्तते । न चैवमुपचारः किञ्चित् प्रयोजनमस्ति ।
 “तेन सदे ति उगहिष्” इत्यादिसूत्रस्य यथाश्रुतार्थनिगमनं प्रयोजनमिति चेत् । न, ‘सदे ति भणइ वत्ता’ इत्यादिप्रकारेणाऽपि
 तस्य निगमितत्वात् । सामर्थ्यव्याख्यानमिदम्, न यथाश्रुतार्थव्याख्येति चेत् । तर्हि यद्युपचारेणाऽपि श्रौतोऽर्थः सूत्रस्य व्याख्यायत
 इति तवाभिप्रायः, तर्हि यथा युज्यत उपचारः, तथा कुरु, न चैवं क्रियमाणोऽसौ युज्यते, यतः ‘सिंहो माणवकः’^१ समुद्रस्तडागः^२
 इत्यादाविव किञ्चित्साम्ये सत्ययं विधीयमानः शोभते । न चैतत्साम्यिकेऽर्थावग्रहे-ऽसंख्येयसामयिकं विशेषग्रहणं कथमप्युपपद्यते ।
 तर्हि कथमयमुपचारः क्रियमाणो घटते ? इति चेत् । अहो ! सुचिरादुपसन्नोऽस्ति । ततः शृणु समाकर्णयाज्वाहितेन मनसा, सोऽपि यथा
 युज्यते तथा कथयामि—‘सदे ति भणइ वत्ता’ इत्यादिप्रकारेण तावद् व्याख्यातं सूत्रम् । यदि चौपचारिकेणाऽप्यर्थेन भवतः
 प्रयोजनम्, तर्हि सोऽपि यथा घटमानकस्तथा कथ्यत इत्यापिशब्दाभिप्रायः ॥ इति गार्थार्थः ॥ २८१ ॥

यथामतिज्ञातमेव संपादयन्नाह—

सामणमेत्तगहणं नेच्छइओ समयमोगहो पढमो । तत्तोऽणंतरमीहियवत्थुविसेसस्स जोऽवाओ ॥ २८२॥
 सो पुणरीहा-ऽवायावेक्खाओ वग्गहो ति उवयरिओ । एस्सविसेसावेक्खं सामणं गेण्हए जेणं ॥ २८३ ॥
 तत्तोऽणंतरमीहा तत्तोऽवाओ य तव्विसेसस्स । इय सामण-विसेसावेक्खा जावंतिमो भेओ ॥ २८४ ॥
 व्याख्या—इहैकसमयमात्रमानो नैश्चयिको निरुपचरितः प्रथमोऽर्थावग्रहः । कथंभूतः?, इत्याह—सामान्यमात्रस्याऽव्यक्तनिर्देशस्य
 वस्तुनो ग्रहणं सामान्यवस्तुमात्रग्राहक इत्यर्थः, सामयिकानि हि ज्ञानादिवस्तूनि परमयोगिन एव निश्चयेवेदिनोऽवगच्छन्तीति

१ तेन शब्द इत्यवगृहीतः । २ गाथा २५३ । ३ क ग. ‘निर्मिति’ घ. ‘निमित्तत्वा’

४ सामान्यमात्रग्रहणं नैश्चयिकः समयमवग्रहः प्रथमः । ततोऽनन्तरस्मैहितस्तुविशेषस्य योऽपायः ॥ २८२ ॥

स पुनरीहा-ऽपयापेक्षातोऽवग्रह इत्युपचरितः । एव्यविशेषापेक्षं सामान्यं गृह्यते येन ॥ २८३ ॥

ततोऽनन्तरमीहा ततोऽपयाय तद्विशेषस्य । इति सामान्य-विशेषापेक्षा यावदन्तिमो भेदः ॥ २८४ ॥

नैधयिकोऽप्युच्यते । अथ च्छब्दस्थव्यवहारिभिरपि यो व्यवहियते, तं व्यावहारिकमुपचारितमर्थान्नाग्रह दर्शयति- 'ततो इत्यादि' ततो नैधयिकार्थान्नाग्रहानन्तरमीहितस्य वस्तुविशेषस्य योऽप्याय. स पुनर्भाविनीहाम्, अपाय चाऽपेक्षयोपचारिताऽन्यग्रहोऽर्थान्नाग्रह इति द्वितीयगाथायां सव्ययः । उपचारस्यैवाऽस्य निमित्तान्तरमाह- 'एस्तेत्यादि' एष्यो भावी योऽयो विशेषस्तदपेक्षया येन कारणेनाऽप्यमपायोऽपि सन् सामान्य गृह्णाति, यश्च सामान्य गृह्णाति सोऽर्थविग्रहो यथा प्रथमो नैधयिकः । एतदिह तात्पर्यम्- प्रथम नैधयिकेऽर्थविग्रहे रूपादिभ्योऽप्यवृत्तमव्यक्त शब्दादिचस्तुसामान्यं गृहीत, ततस्तस्मिन्नीहिते सति 'शब्द एवाऽयम्' इत्यादिनिश्चयरूपोऽपायो भवति । तदनन्तर तु 'शब्दोऽयं किं शास्त्रं', शास्त्रो वा' इत्यादिशब्दविशेषपिपया पुनरिहा प्रवर्तिष्यते, 'शास्त्र एवाऽयं शब्दः' इत्यादिशब्दविशेषपिपयो अपायश्च यो भविष्यति तदपेक्षया 'शब्द एवाऽयम्' इति निश्चयः प्रथमोऽपायोऽपि सन्नुपचारार्थान्नाग्रहो भण्यते, इहाऽप्यापेक्षात इति, अनेन चोपचारस्यैव निमित्तं सुचितम् । 'शास्त्रोऽयं शब्दः', इत्याद्येव्यविशेषपेक्षया येनाऽसौ सामान्यशब्दरूप सामान्य गृह्णातीति, अनेन तूपचारस्यैव द्वितीय निमित्तमावेदितम्, तथाहि- यदनन्तरमीहाऽप्यायौ प्रवर्तते, यश्च सामान्य गृह्णाति, सोऽर्थविग्रहः, यथाऽऽद्यो नैधयिकः, प्रवर्तते च 'शब्द एवाऽयम्' इत्याद्यपयाऽनन्तरमीहाऽप्यायौ, गृह्णाति च 'शास्त्रोऽयं' इत्यादिभाविशेषापेक्षयाऽयं सामान्यम् । तस्मादर्थान्नाग्रह एव्यविशेषपेक्षया सामान्य गृह्णातीत्युक्तम् । ततस्तदनन्तर किं भवति ? इत्याह तृतीयगाथायायाम्- 'ततोऽनन्तरमित्यादि' ततः सामान्येन शब्दनिश्चयरूपात् प्रथमापायादनन्तर 'क्रिय शब्दः शास्त्रं वा ?' इत्यादिरूपेहा मनर्तते । ततस्तद्विशेषस्य शब्दविशेषस्य 'शास्त्र एवाऽयम्' इत्यादिरूपेणाऽप्यायश्च निश्चयरूपो भवति । अयमपि च भूयोऽन्यतद्विशेषाकाङ्क्षावत्, प्रमातुर्भाविनीमीहामपाय चाऽपेक्ष्य, एव्यविशेषपेक्षया सामान्यालम्बनत्वाच्चाऽर्थान्नाग्रह इत्युपचर्यते । इयं च सामान्य विशेषपेक्षा तान्त्रं कर्तव्या, यावदन्यो वस्तुनो भेदो विशेषः । यस्माच्च विशेषात् परतो वस्तुनोऽन्ये विशेषा न सभरन्ति सोऽन्यः, अथवा सभरन्त्यपि अन्यविशेषेषु यतो विशेषात् परतः प्रमातुस्तज्जिज्ञासा निवर्तते सोऽन्यः, तमन्त्य विशेष यावद् व्यावहारिकार्थान्नाग्रहो हाऽप्यायार्थं सामान्य विशेषापेक्षा कर्तव्या ॥ इति गाथात्रयार्थः ॥ २८२ ॥ २८३ ॥ २८४ ॥

इह च गाथात्रयेऽपि यः पर्यवसितोऽर्थो भवति, तमाह-

संवन्त्ये-हा-वाया निच्छयओ मोत्सुमाइसामण्ण । सववहारत्थ पुण सवन्त्याऽनगगहोऽवाओ ॥ २८५ ॥

सर्वत्र विषयपरिच्छेदे कर्तव्ये निश्चयतः परमार्थत ईहा-ऽप्यायौ भवतः, 'ईहा, पुनरप्यायः, पुनरीहा, पुनरप्यप्यायः' इत्येवं क्रमेण यावदन्त्यो विशेषः, तावदीहा-ऽप्यायवैव भवतः, नाऽर्थविग्रह इत्यर्थः,। किं सर्वत्रैवमेव ? न, इत्याह- 'मोक्षमात्रसामणं ति' आद्यमव्यक्तं सामान्यमात्रालम्बनमेकं सामयिकं ज्ञानं मुक्त्वाऽन्यत्रेहा-ऽप्यायौ भवतः, इदं पुनर्नेहा, नाऽप्यप्यायः, किन्त्वर्थविग्रह एवेति भावः। संव्यवहारार्थं व्यावहारिकजनप्रतीत्यपेक्षं पुनः सर्वत्र यो योऽप्यायः स स उत्तरोत्तरेहा-ऽप्यायापेक्षया, एष्यविशेषापेक्षया चोपचारतो-ऽर्थविग्रहः। एवं च तावद् नेयम्, यावत्तारतम्येनोत्तरोत्तरविशेषाकाङ्क्षा भवतीति ॥ इति गाथार्थः ॥ २८५ ॥

तरतमयोगाभावे तु किं भवति ?, इत्याह-

तरतमजोगाभावेऽवाउ च्चिय धारणा तदंतस्मि । संवत्थ वासणा पुण भणिया कालंतरे वि सई ॥२८६॥

तरतमयोगाभावे ज्ञातुरग्रेतनविशेषाकाङ्क्षानिवृत्तावपाय एव भवति, न पुनस्तस्याऽवग्रहत्वमिति भावः, तन्निमित्तानां पुनरीहादीनामभावादिति । यद्यग्रत ईहादयो न भवन्ति, तर्हि किं भवति ?, इत्याह- तदन्तेऽप्यायान्ते धारणा तदर्थोपयोगाऽवच्युतिरूपा भवति । शेषस्य वासना-स्मृतिरूपस्य धारणाभेदद्रव्यस्य क संभवः ?, इत्याह- 'संवत्थ वासणा पुणेत्यादि' वासना वक्ष्यमाणरूपा, तथा कालान्तरे स्मृतिः, सा च सर्वत्र भणिता । अयमर्थः- अविच्युतिरूपा धारणाऽप्यायपर्यन्त एव भवति, वासना-स्मृती तु सर्वत्र कालान्तरेऽप्यविरुद्धे ॥ इति गाथार्थः ॥ २८६ ॥

एवं चाऽभिहितस्वरूपव्यावहारिकाऽर्थविग्रहाऽपेक्षया यथाश्रुतार्थव्याख्यानमपि मूत्रस्याविरुद्धमेव, इति दर्शयन्नाह-

संदो ति व सुयभणियं विगप्पओ जइ विसेसविण्णाणं । घेप्पेज्ज तं पि जुज्जइ संवत्थारोगगहे सव्वं ॥ २८७ ॥

वाशब्दोऽथवार्थे, ततश्चायमभिप्रायः- 'संदे ति भणइ वत्ता' इत्यादिप्रकारेण तावद् व्याख्यातं "तदेतं सदे ति उग्गाहिण्" इत्यादि सूत्रम् । अथवा 'शब्दः' इति यत्सूत्रमभितम्- "शब्दस्तेनाऽवगृहीतः" इति यत् सूत्रे प्रतिपादितम्, तद् यदि विकल्पतो विवक्षावशतो विशेषविज्ञानं गृह्यते, तदपि सर्वं युज्यते । कास्मिन् ?, इत्याह- यथोक्त आपचारिके सांव्यवहारिकाऽर्थविग्रहे गृह्यमाणे

१ तरतमयोगाभावेऽप्याय एव धारणा तदन्ते । सर्वत्र यामना पुनर्भणिता कालान्तरेऽपि स्मृतिः ॥ २८६ ॥ २ प. छ ज 'तरमं य'।

३ घ छ ज 'न्तरे स्मृतिः कालान्तरस्य' । ४ शब्द इति वा श्रुतमभितं विकल्पतो यदि विशेषविज्ञानम् । गृह्येत तदपि युज्यते संव्यवहारामगहे सर्वम् ॥२८७॥

५ गाथा २५३ । ६ तेन शब्दं मूलवगृहीतः ।

विशेषा०

॥१६९॥

सति, अत्र हि 'गन्ध' इति विशेषाविज्ञानं युज्यते, सर्वग्रहणात् तदनन्तरमीहादयश्चोपपद्यन्ते, पूर्वोक्तयुक्ते' । ततश्च 'से' जहानामए केद शुरिते अन्यत्त सद् सुणेज्जा, तेण सहे चि उग्गाहिए, न उण जाणइ के वेस सहे, तओ ईह पविसइ, तओ अणाय गच्छइ" इत्यादि सर्वे सुस्थ भवति । यद्येयम्, अयमेवाऽर्थोऽग्रह' कसावु न युद्धते, येन सर्वोऽपि विवादः शाम्यति ? इति चेत् । नैवम्, 'शब्द एवाऽयम्' इत्याद्यप्यारूपोऽयमर्थोऽग्रह', अपायय सामान्यग्रहणे हाभ्यामन्तरेण न सम्भवति, इत्यागसकृत् पूर्वमभिहितमेव । इति प्राक्तनेव व्याख्यान मुख्यम् । इत्यल विस्तरेण ॥ इति माथार्थः ॥ २८७ ॥

न्यावहारिकाऽर्थोऽग्रहोऽप्युपगमे यो गुणस्त सविशेषमुपदर्शयन्नाह-

स्विप्पे-यराइभेओपुब्बोइयदोसजालपरिहारो । जुज्जइ सताणेण य सामण्ण-विसेसवहरो ॥ २८८ ॥

क्षिमे तरादिभेद यत् पूर्वोदितदोषजाल तस्य परिहारो युज्यते 'अस्मिन् व्यावहारिकेऽर्थोऽग्रहे सति' इति प्रक्रमावु गम्यते । इदमुक्तं भवति- एकसामयिकनैश्चयिकाऽर्थोऽग्रहोऽप्युपगमे प्राप्तिं प्राप्नु यदुक्तम्- यद्यसावेकसामयिक, तर्हि कथं क्षिमे चिरग्रहणविशेषणमस्योपपद्यते, तथा यत्रसौ सामान्यमात्राग्रहः, तर्हि बहुवृत्तिविशेषणोक्त विशेषग्रहण कथं घटते ? ; तथाऽर्थोऽग्रहस्य विशेषप्राहकत्वे यत् समयोपयोगमाहुल्यमुक्तम् ; इत्यादिभूतस्य दोषजालस्य परिहारो व्यावहारिकेऽर्थोऽग्रहे सति युज्यते, तथाहि-नैश्चयिकावग्रहमादिदेर्दानो शक्यमिदं वक्तुं यदुत क्षिमे तरादिविशेषणानि यावहारिकावग्रहविषयण्येतांति, असंख्येयसमयानिष्पन्नत्वेनाऽस्य क्षिमे चिरग्रहणस्य युज्यमानत्वात्, विशेषप्राहकत्वेन बहुवृत्तिविशेषणस्याऽपि घटमानकत्वादिति । 'सामण्ण तयणविसेसहा' इत्यादिना प्रागाभिहितसमयोपयोगमाहुल्यमप्यस्मिन् निरास्पदमेव, सामान्यग्रहणे हापूर्वकत्वेन, असंख्येयसामयिकत्वेन चैकस्मयोपयोगमाहुल्यस्याऽग्राहकत्वेन नैश्चयिकावग्रहे एव घटते, कारणे कार्यधर्मोपचारात् पुनर्निश्चयावग्रहेऽपि युज्यते, इति प्रागप्युक्तम्, वक्ष्यते च, विशिष्टादेव हि कारणात् कार्यस्य वैशिष्ट्यं युज्यते, अन्यथा त्रिशुवनस्याऽप्यैश्वर्योदिमसद्, काष्ठखण्डादेरपि रत्नादिनिचयाऽग्राहे, इत्यल मसद्नेन । प्रकृतमुच्यते-सतोनेन च योऽसौ सामान्य विशेषणवहरो लोके रूढः, सोऽपि 'व्यावहारिकग्रहे सति युज्यते' इतीहापि सम्बध्यते । लोकेऽपि हि यो

१ तत्पदानामा कश्चिद् पुरोऽप्येक शब्द शृणुयात्, तेन शब्द इत्यवगृहीतः न पुनर्जानति क एव शब्दः, तत्रा ईहां प्राविशति, ततोऽप्यय गच्छति ।

२ अ 'हाऽप्यप्यु' । ३ क्षिमे-तरादिभेदपूर्वोदितदोषजालपरिहार । युज्यते सतानेन च सामान्यविशेषणवहरोः ॥ २८८ ॥ ४ माथा २६७ ।

विशेषः सोऽप्यपेक्षया सामान्यम्, यत्सामान्यं तदप्यपेक्षया विशेष इति व्यवहियते, तथाहि—‘शब्द’ एवाऽयम्’ इत्येवमध्यवसितो-
 ऽर्थः पूर्वसामान्यापेक्षया विशेषः, ‘शाब्दोऽयम्’ इत्युत्तरविशेषापेक्षया तु सामान्यम्, इत्येवं यावदन्त्यो विशेष इति प्रागप्युक्तम् ।
 अयं चोपर्युपरिज्ञानप्रवृत्तिरूपेण संतानेन लोके रूढः सामान्य-विशेषव्यवहार औपचारिकाग्रहे सत्येव घटते, नान्यथा, तदनभ्युपग-
 मे हि प्रथमापायानन्तरमीहाऽनुत्थानम्, उत्तरविशेषाग्रहणं चाऽभ्युपगतं भवति, उत्तरविशेषाग्रहे च प्रथमापायव्यवसितार्थस्य
 विशेषत्वमेव, न सामान्यत्वम्; इति पूर्वोक्तं रूपो लोकप्रतीतः सामान्य-विशेषव्यवहारः समुच्छिद्येत । अथ प्रथमापायानन्तरमभ्युपगम्यत
 ईहोत्थानम्, उत्तरविशेषाग्रहणं च; तर्हि सिद्धं तदपेक्षया प्रथमापायव्यवसितार्थस्य सामान्यत्वम्, यश्च सामान्यग्राहकः, यदनन्तरं
 चेहादिप्रवृत्तिः सोऽर्थाग्रहः, नैश्चयिकाऽऽद्यर्थोच्यग्रहवत्, इत्युक्तमेव । इति सिद्धो व्यवहारिकार्थाग्रहः, तत्सिद्धौ च सन्तान-
 प्रवृत्त्याऽन्त्यविशेषं यावत् सिद्धः सामान्य-विशेषव्यवहारः ॥ इति गार्थः ॥ २८८ ॥

॥ इति मतिज्ञानाऽऽद्यभेदलक्षणो द्विभेदोऽप्यग्रहः समाप्त इति ॥

अथ तद्द्वितीयभेदलक्षणासीहां व्याचिख्यासुराह—

ईय सामणगगहणाणंतरमीहा सदत्थवीमंसा । किमिदं सदोऽसदो को होज्ज व संख-संगाणं ? ॥ २८९ ॥
 इतिशब्द उपप्रदर्शने, इत्येवं प्रागुक्तेन प्रकारेण नैश्चयिकाऽर्थाग्रहे यत् सामान्यग्रहणं रूपाद्यव्यावृत्त्याऽव्यक्तवस्तुमात्रग्रहण-
 मुक्तम्, तथा व्यवहारार्थाग्रहेऽपि यदुत्तरविशेषापेक्षया शब्दादिसामान्यग्रहणमभिहितम् । तस्मादनन्तरमीहा प्रवर्तते । कथंभूतेयम् ?
 इत्याह—सतस्तत्र विद्यमानस्य गृहीतार्थस्य विशेषविमर्शद्वारेण मीमांसा विचारणा । केनोल्लेखेन ? इत्याह—किमिदं वस्तु मया
 गृहीतं—शब्दः, अशब्दो वा रूप-रसादिरूपः ? इदं च निश्चयार्थाग्रहाऽनन्तरभाविन्या ईहायाः स्वरूपमुक्तम् । अथ व्यवहारार्थाग्रह-
 ग्रहानन्तरसंभविन्याः स्वरूपमाह—‘को होज्ज वेत्थादि’ वा इत्यथवा, व्यवहाराग्रहेण शब्दे गृहीत इत्यमीहा प्रवर्तते—शाब्द-शाब्दयोर्मध्ये
 कोऽयं भवेत् शब्दः—शाब्दः, शाब्दो वा ? इति । ननु ‘किं शब्दः, अशब्दो वा ?’ इत्यादिकं संशयज्ञानमेव कथमीहा भवितुमर्हति ? ।
 सत्यम्, किन्तु दिङ्मात्रमेवेदमिह दर्शितम्, परमार्थतस्तु व्यतिरेकमनिराकरणपरः, अन्वयधर्मघटनप्रवृत्तत्वाऽपायाऽभिमुख एव बोध
 ईहा द्रष्टव्या, तद्यथा—

१ इति सामान्यग्रहणानन्तरमीहा सदर्थमीमांसा । किमिदं शब्दोऽशब्द को भवेत् वा शाब्द-शाब्दाणांम् ? ॥ २८९ ॥

“अरण्यमेतत् सन्निताऽस्मागतो न चाधुना सगवतीह मानव । प्रायस्तेन खगादिभाना भाव्य ईमरारतिसमानाशा” ॥ १ ॥ इति ।

एतच्च प्राक्तुमपि मन्दगतिसरणार्थं पुनरप्युक्तम् ॥ इति गाथार्थः ॥ २८९ ॥

त्रिनेपा०

॥१७१॥

अथ मतिमानवृत्तीयभेदस्याऽणयस्य स्वरूपमाह—

मेहुराद्विगुणत्तणओ सस्वस्सेन त्ति ज न सगरस । विण्णाण सोऽवाओ अणुगम-वइरेगभावो ॥ २९० ॥

‘मधुर स्निग्धाद्विगुणत्तणत्तु गृह्यैराऽय शब्द’, न गृह्यैराऽय शब्द’, न गृह्यैराऽय शब्द’, न गृह्यैराऽय शब्द’, न गृह्यैराऽय शब्द’ । कुतः ? इत्याह— पुरोऽर्त्तवर्षमाणामनुगमभावादस्त्वित्तिवर्षमाणार्थमर्माणं तु व्यतिरेकभावाद् नास्त्वित्तिवर्षमाणसत्त्वात् । अयं न व्यग्रहाराधविग्रहानन्तरभावी अपाय उक्त, निश्चयावग्रहानन्तरभावी तु स्वयमपि द्रष्टव्य’, तद्यथा— श्रोत्रादात्वादिगुणतः ‘शब्द एवाऽय, न रूपादि’ इति । ईहाऽणयविषयाश्च त्रिप्रतिपत्तय प्रागपि निराकृताः, इति नेहोक्ता ॥ इति गाथार्थः ॥ २९० ॥

अथ चतुर्था मतिमानभेदो धारणा, इयं चाऽत्रिच्युति वासना स्मृतिभेदात् त्रिधा भवति, अतः सभेदामपि तामाह—

तैयणतर तयत्थाविच्चवण जो य वासणाजोगो । कालतरे य ज पुणरणुसरण धारणा सा उ ॥ २९१ ॥

तस्मादपायादनन्तरं तदनन्तरं यत्, तदर्थोद्विच्यनम्— उपयोगमाश्रित्याऽध्वशः, यथा वासनाया जीवेन सह योगः सन्न्यः, यथा तस्याऽर्थस्य कालान्तरे पुनरिन्द्रियरूपलब्धस्य, अनुपलब्धस्य वा, एतेभ्यः मनसाऽनुस्मरणं स्मृतिर्भवति, तेन पुनस्त्रिविधाऽयस्यैव धारणारूपा धारणा विज्ञेया ॥ इति गाथाक्षरघटना ॥

भावार्थस्त्वयम्— अपायेन निश्चितेऽर्थे तदनन्तरं यावदद्यापि तदर्थोपयोगसातत्येन वर्तते, न तु तस्माद् निरर्तते, तावत् तदर्थोपयोगाद्विच्युतिर्नाम सा धारणायाः प्रथमभेदो भवति । ततस्तस्याऽर्थोपयोगस्य यदाहरणं कर्म तस्य क्षयोपशमेन जीवो युज्यते, येन कालान्तरे इन्द्रियगोपादादिसामग्रीयज्ञात् पुनरपि तदर्थोपयोगः स्मृतिरूपेण समुन्मीलति । सा चेयं तदावरणक्षयोपशमरूपा वासना नाम द्वितीयस्तद्वेदो भवति । कालान्तरे च त्रिसनानज्ञात् तदर्थस्येन्द्रियरूपलब्धस्य, अथवा तैरनुपलब्धस्याऽपि मनसि या स्मृतिराविर्भवति, सा तृतीयस्तद्वेद इति । एवमत्रिभेदा धारणा विज्ञेया । तुल्योऽत्राग्रहादिभ्यो विशेष्योक्तार्थः । विप्रतिपत्तयस्त्वैतद्विप्रत्या

१ क ग प छ ज रतित्रितमारितः । २ मधुराद्विगुणत्तण गृह्यैराऽय इति न गृह्यैराऽय । त्रिगुण सोऽणयैरनुगम व्यतिरेकभावात् ॥ २९० ॥

३ तदनन्तरं तदर्थोद्विच्यनं यथा वासनायाग । कालान्तरे च यथा पुनरनुस्मरणं धारणा सा उ ॥ २९१ ॥ ४ ज तदायः ।

अपि प्रागेव निराकृताः ॥ इति गाथार्थः ॥ २९१ ॥

निशेषा०

॥१७२॥

बृहद्भूतिः।

तदेवं “से जहानामए केइ पुरिसे अन्वत्तं सइं सुणेज्ज” इत्यादिसूत्रानुरोधेन शब्दमाश्रित्याश्वग्रहादयो भाविताः । अथ सूत्रकारेणैव यदुक्तम्— “एवं एएणं अभिलोवेणं अन्वत्तं रुवं रसं गंधं फासं” इत्यादि, तच्चेतासि निधाय भाष्यकारोऽप्यतिदेशमाह—

सेसेसु वि रूवाइसु विसएसु होति रूवलक्खाइं । पायं पन्चासन्नत्तेणेणमीहाइवत्थूणि ॥२९२ ॥

यथा शब्दे, एवं शेषेऽपि रूपादिविषयेषु साक्षादनुक्तान्यपि रूपलक्षणाणि कथितानुसारप्रसङ्गानां चतुरचेतसां सुज्ञेयानि भवन्ति । कानि १, इत्याह—ईहादीन्याभिनिवोधिकज्ञानस्य भेदवस्तूनि । केन रूपलक्षणाणि १, इत्याह—प्रायः प्रत्यासन्नत्वेन चक्षुरादिना गृह्यमाणस्य स्थाण्वादेः, तत्राऽगृह्यमाणेन पुरुषादिना सह प्रायो बहुभिर्धर्मैर्वत् प्रत्यासन्नत्वं या प्रत्यासत्तिः सादृश्यमिति यावत्, तेनेहादीनि ज्ञेयानि, न पुनरत्यन्तवैलक्षण्ये स्थाण्वादेरुष्णादिना सहेत्यर्थः, इदमुक्तं भवति—अवग्रहे तावत् सामान्यमात्रग्राहकत्वाद् द्वितीयवस्तुपेक्षाऽपि न विद्यते, ईहा पुनरुभयवस्तुवलम्बिनी, तत्र पुरोदृश्यमानस्य वस्तुनोऽयत् प्रतिपक्षभूतं वस्तु तत्प्रायो बहुभिर्धर्मैः प्रत्यासन्नं ग्राह्यम्, न पुनरत्यन्तविलक्षणम् ; पुरो हि मन्दमन्दप्रकाशे दूराद् दृश्यमाने स्थाण्वादौ ‘किमयं स्थाणुः, पुरुषो वा’ इत्येवमेवा प्रवर्तते, ऊर्ध्वस्थानारोह-परिणाहतुल्यतादिभिः प्रायो बहुभिर्धर्मैः पुरुषस्य स्थाणुप्रत्यासन्नत्वादिति । ‘किमयं स्थाणुः, उष्ट्रो वा ?’ इत्येवं तु न प्रवर्तते, उष्ट्रस्य स्थाण्वपेक्षया प्रायोऽत्यन्तविलक्षणत्वात् । अत एव सामान्यमात्रग्राह्यग्रहोऽत्रादौ न कृतः, किन्तु ‘ईहादीनि’ इत्येवमेवोक्तम्, उभयवस्तुवलम्बित्वेनेहाया एव ‘पायं पन्चासन्नत्तेणेण’ इति विशेषणस्य सफलत्वात् । अपायस्याऽपि ‘स्थानुरेवाऽयं, न पुरुषः’ इत्यादिरूपेण प्रवृत्तेः किञ्चिद् विशेषणस्य सफलत्वादादिशब्दोऽप्यविरुद्धः ॥ इति गाथार्थः ॥ ॥ २९२ ॥

इह ‘किं शब्दः, अशब्दो वा ?’ इति श्रोत्रेन्द्रियस्य प्रत्यासन्नवस्तुपदार्थेन कृतमेव । अथाऽशेषचक्षुरादीन्द्रियाणां विषयभूतानि प्रत्यासन्नवस्तूनि क्रमेण प्रदर्शयति—

‘थाणु-पुरिसाइ-कुटु-प्पलाइ-संभियकरिछ-मंसाई । सप्पु-प्पलनालाइव समानरूवाइविसयाइं ॥ २९३ ॥

‘ईहादिवस्तूनि रूपलक्षणाणि’ इत्युक्तम् । कथंभूतानि सन्ति पुनस्तानि रूपलक्षणाणि १, इत्याह—समानः समानधर्मो रूप-

१ तद्यथानामा कश्चित् पुरोऽव्यक्तं शब्दं शृणुयात् । २ एतेनेनाऽभिलोपेनाऽव्यक्तं रूपं रसं गन्धं स्पर्शम् ।

३ शेषेऽपि रूपादिषु विषयेषु भवन्ति रूपलक्षणाणि । प्रायः प्रत्यासन्नत्वेनेहादिवस्तूनि ॥ २९२ ॥ ४ य ‘लक्षणाणि’ ।

५ स्थाणु पुरुषादि कुष्ठो-त्यक्तादि-संभृतकरोल मात्मादि । सर्वो रलकनालादिनत् समानरूपादिविषयानि ॥ २९३ ॥

विशेषा०

॥१७३॥

रसादिविषयो येयामीहादीनां तानि समानरूपादिविषयाणीति पूर्वागार्थां सवन्धः । कः पुनरसीपां समानधर्मा रूपादिविषयः ? इत्याह- स्याणु पुरुषादिवदिति पर्यन्ते निदिष्टोऽपि विषयोपदर्शनाभिद्योतको वच्छब्दः सर्वत्र योज्यते । ततश्चुरिन्द्रियमभयस्येहादे स्याणु पुरुषादिवत् समानधर्मा रूपादिवत् इत्युच्यते । आदिशब्दात् 'क्रिमिय श्रुतिर्मा, रजतखण्ड वा ?' 'मृगतृणिका, पयःपूरो वा ?' 'रज्जुः, निपप्ररो वा ?' इत्यादिपरिग्रहः । घ्राणेन्द्रियमभयस्येहादेः कुष्ठो त्वलादिवत् समानगन्धो विषयः, तत्र कुष्ठ गन्धिकहृदविषयो वस्तुविशेष, उत्पल पद्मश्च; अनयोः किल समानो गन्धो भवति । तत ईदृशेन गन्धेन 'क्रिमिद कुष्ठम्, उत्पल वा ?' इत्येवमीहामद्वैतचिः आदिशब्दात् 'क्रिमत् सप्तच्छदा, मकरिणो वा ?' 'कस्तूरिका, वनजमदो वा ?' इत्यादिपरिग्रहः । रसनेन्द्रियमभयस्येहादेः सधृतकरील मासादिवत् समानरसो विषयः । तत्र सधृतानि सधृतानि सधानीकृतान्युद्धृतानि यानि वज्रजालिसन्धीनि करीलानि, तथा मसम्, अनयोः किलाऽऽख्याद समानो भवति । ततोऽन्यकारादावन्यतरस्मिन् जिह्वाग्रमदत्ते भयत्येवम्- 'क्रिमिद सधृतवज्र करीलम्, आमिप वा ?' इति, आदिशब्दाद् 'गुडः, खण्ड वा ?' 'मृद्रीका, शुकराजादन वा ?' इत्यादिपरिग्रहः । स्पर्शनेन्द्रिय-प्रभवस्येहादे सपो त्वलनालादिवत् समानस्पर्शो विषयः, सपो त्वलनालयोश्च तुल्यस्पर्शनेहामद्वैतचिः सुगमैव, आदिशब्दात् स्त्री-पुरुष-लेन्द्र पलादिसमानस्पर्शवस्तुपरिग्रहः ॥ इति गार्थः ॥ २९३ ॥

अथ यदुक्त मूत्रे- "से जहानामए फेइ पुरिते अव्वच्च सुमिण पासेज्जा" इत्यादि, तदनुसृत्य स्वमे मनसोऽप्यवग्रहादीन् दर्शयन्नाह-

एव चिय सुमिणाइसु मणसो सदाइएसु विसएसु । होंतिदियवावाराभावे नि अनगहाईया ॥ २९४ ॥

एवमेवोक्तानुसारेणैन्द्रियव्यापाराभावेऽपि स्वमादिषु, आदिशब्दाद् दत्तकपाट सान्धकाराऽपवरकादीनीन्द्रियव्यापाराभावविति स्थानानि गृह्यन्ते, तेषु केवलस्यैव मनसो धन्यमानेषु शब्दादिविषयेष्ववग्रहादयोऽग्रहे हा ज्वाय धारणा भवन्तीति स्वयमभ्युत्थानां तथाहि- समदादौ चित्तोन्नेषामात्रेण ध्रुयमाणे गीतादिशब्दे प्रथम सामान्यमात्रोन्नेषायामग्रहः, 'क्रिमय शब्दः, अशब्दो वा ?' इत्यादु त्प्रेक्षार्थां त्वीहा, शब्दनिधये पुनरप्याय, तदनन्तर तु धारणा । एव देवतादिरूपे, कर्पूरादिगन्धे, मोदकादिरसे, कामिनीकुचकलशा-दिस्पर्श चोत्प्रेक्ष्यमाणेऽवग्रहादयो मनसः केवलस्य भावनीया ॥ इति गार्थः ॥ २९४ ॥

१ ज 'युत्थिता' । २ तत्कयातामा कश्चित् पुरयाऽऽव्यक्त स्वम पश्यत् ।

३ एवमेव स्वमादिषु मास वा दृष्टिषु विषयेषु । भवन्तीन्द्रियव्यापाराभावऽप्यवग्रहादयः ॥ २९४ ॥

आह— नन्वेतेऽवग्रहादय उत्क्रमेण, व्यतिक्रमेण वा किमिति न भवन्ति, यद्वा, ईहादयस्त्रयः, द्वौ, एको वा किं नाऽभ्युपगम्यन्ते, यावत् सर्वेऽप्यभ्युपगम्यन्ते ? इत्याशङ्क्याह—

उक्तमओऽइक्कमओ एगामावे वि वा न वत्थुस्स । जं सव्भावाहिगमो, तो सव्वे नियमियक्कमा य ॥ २९५ ॥
एगामवग्रहादीनामुत्क्रमेणोक्तमतः, अतिक्रमेणाऽतिक्रमतः, अपिशब्दस्य भिन्नक्रमत्वादेकस्याऽप्यभावे वा यस्माद् न वस्तुनः सद्भावाऽविगमः, तस्मात् सर्वे चत्वारोऽप्येष्टव्याः, तथा नियमितक्रमाश्च— सूत्रनिर्दिष्टपरिपाट्यन्विताश्च ‘भवन्त्येतेऽवग्रहादयः’ इति प्रक्रमाल्लभ्यते ॥ इत्यक्षरयोजना ॥

भावार्थस्तूच्यते— तत्र पश्चानुपूर्वीभवनमुत्क्रमः, अनानुपूर्वीभयनं त्वतिक्रमः, कदाचिदवग्रहमतिक्रम्येहा, तामप्यतिलङ्घ्याऽपायः, तमप्यतिष्ठत्य धारणेति, एवमनानुपूर्वीरूपोऽतिक्रम इत्यर्थः । एताभ्यामुत्क्रम-व्यतिक्रमाभ्यां तावदवग्रहादिभिर्वस्तुस्वरूपं नावगम्यते । तथा, एषां मध्ये एकस्याऽप्यन्यतरस्याऽभावे वैकल्येन वस्तुस्वभावावबोध इत्यसक्तुदुक्तप्रायमेव । ततः सर्वेऽप्यमी एष्टव्याः, न त्वेकः, द्वौ, त्रयो वेत्यर्थः । तथा ‘उगैहो ईह अवाओ य धारणा एव होति चत्तारि’ इत्यस्यां गाथायां यथैवकारेण पूर्वमेतेषां नियमितः क्रमः, तथैवैते नियमितक्रमा भवन्ति, नोत्क्रमा-ऽतिक्रमाभ्यामिति भावः ॥ इति गार्थः ॥ २९५ ॥

अथोत्क्रमा-ऽतिक्रमयोः, एकादिवैकल्ये चावग्रहादीनां वस्त्वधिगमाभावे युक्तिमाह—

ईहिज्जइ नाऽगहिं नज्जइ नाणीहिं न याऽजायं । धारिज्जइ जं वत्थुं तेण क्कमोऽवग्रहाई उ ॥ २९६ ॥
यस्मादवग्रहेणाऽगृहीतं वस्तु नेहते— न तत्रेहा प्रवर्तते, ईहाया विचाररूपत्वात्, अगृहीते च वस्तुनि निरास्पदत्वेन विचाराऽयो-गादिति भावः । तदनेन कारणेनाऽऽदावग्रहं निर्दिश्य पश्चादीहा निर्दिष्टा । न चाऽनीहितमविचारितं ज्ञायते— अपायविषयतां याति, अपायस्य निश्चयरूपत्वात्, निश्चयस्य च विचारपूर्वकत्वादिति हृदयम् । एतदभिप्रायवता चाऽपायस्याऽऽदावीहा निर्दिष्टेति । न चाऽज्ञातम्— अपायेनाऽनिश्चितं, धार्यते धारणाविषयीभवति, वस्तुधारणाया अर्थविधारणरूपत्वात्, अवधारणस्य च निश्चयमन्तरेणा-ऽयोगादित्यभिप्रायः । ततश्च धारणादावपायः । ततः किम् ? इत्याह— तेनाऽवग्रहादिरेव क्रमो न्याय्यः, नोत्क्रमा-ऽतिक्रमौ, यथोक्तन्यायेन वस्त्वैवगमाभावप्रसङ्गात् ॥ इति गार्थः ॥ २९६ ॥

१ उक्तमतोऽतिक्रमत एकाभावेऽपि वा न वस्तुन । यत् स्वभावाधिगमः, तत् सर्वे नियमितक्रमाश्च ॥ २९५ ॥ २ अवग्रह ईहाऽपायश्च धारणेव भवन्ति चत्तारि ।

३ ईहते नाऽगृहीत ज्ञायते नाऽनीहितं न चाऽज्ञातम् । धार्यते यद् वस्तु तेन क्रमोऽवग्रहादित् ॥ २९६ ॥ ४ क. ग. ‘स्वधिग’ ।

तदेव निराकृतो सयुक्तिकमुक्तमा उतिक्रमौ । अथ यदुक्तम्- 'एगाभावे वि वा न वतुस्स ज सव्भावाहिगमो तो सव्वे' चि, तत्रापीयमेव युक्तिरिति दर्शयन्नाह-

युतो धिय ते सव्वे भवति भिन्ना य णेव समकाल । न वड्ढम्मो य तेसि न अन्नहा नेयसव्भावो ॥२९७॥

यत एव 'नाऽदृहीतमीक्षते' इत्याद्युक्तम्, एतस्मादेव च तेजवग्रहादय सर्वे चत्वारोऽप्येव्या भवन्ति, उक्तन्यायाद् नैक वैकृत्येऽपि मतिज्ञान सपद्यत इत्यर्थः । 'पूर्वमवग्रहीतमीक्षते' इत्याद्युक्तेरेव च ते भिन्ना- परस्परमसक्रीणा, उत्तरोत्तराऽपूर्वाभिनवस्तुपर्या यग्रहणादिति । 'नाऽदृहीतमीक्षते' इत्याद्युक्तेरेव च न ते समकाल, भिन्ना, सिद्धास्तेऽवग्रहादयः समकालमपि नैव भवन्ति, युगपन्न जायन्त इत्यर्थः, 'पूर्वमवग्रहीतमेवोचरकालमीक्षते, ईहाचरकालमेव च निधीयते' इत्याद्युक्तन्यायेनैवाऽवग्रहादीनामुत्पत्तिकालस्य भिन्नत्वाद् न युगपत् सभव इति भावः । उक्तयुक्तेरेव च तेषां न व्यतिक्रमः, उपलक्षणत्वाद् 'नाऽयुक्तम्' इत्यापि द्रष्टव्यम् । एतच्च 'तेण कम्मो ऽवग्रहाई उ' इत्यनन्तरायाचरमपादेन सामर्थ्यादुक्तमपि प्रस्तावात् पुनरपि साक्षादुक्तम्, इत्यदोषः । तदेव 'ईहिज्जइ नागहिय' इत्यादियुक्तेर्यथोक्तधर्मका एवाऽवग्रहादयः, न विपर्ययपर्याण इति साधितम् । अथ ज्ञेयज्ञेनाऽप्येषां यथोक्तधर्मकत्वं सिसाधुयिपुरिद माह- 'न अन्नहा नेयसव्भावो चि' ज्ञेयस्याऽप्यवग्रहादिग्राह्यस्य शब्द रूपादेर्नान्यथा स्वाभावोऽस्ति, येनाऽवग्रहादयस्तद्ग्राहका यथो- क्तरूपां परित्यज्याऽयथा भवेयुरित्यर्थः । इदमुक्तं भवति- ज्ञेयस्याऽपि शब्दादेः स स्वभावो नास्ति, य एतैरवग्रहादिभिरेकादित्रिकलैर- भिन्नै, समकालभाविभि, उत्तरमाऽतिक्रमवद्विधाऽवगम्येत, किन्तु शब्दादिज्ञेयस्वभावोऽपि तथैव व्यवस्थितो यथाऽमीभिः सर्वभिन्नै, असमकालै, उत्तरमा उतिक्रमरहितैश्च संपूर्णो यथास्थितश्चाऽवगम्यते, अतो ज्ञेयज्ञेनाऽप्येते यथोक्तरूपा एव भवन्ति । तदेव 'उत्तमओऽइक्कमओ एगाभावे वि वा' इत्यादिगाथोक्त प्रसङ्गतोऽन्यदपि भिन्नत्वम्, असमकालत्वं च समर्थितम् ॥२९७॥

अत्र पर. माह-

अव्वमत्थेऽराओ धिय कत्थइ लक्खिज्जई इमो पुरिसो । अन्नत्थ धारणा धिय पुरोपलद्धे इम त ति ॥ २९८ ॥

स्वभ्यस्तेऽनवरत दृष्टपूर्वै, रिकल्पिते, भाषिते च विषये पुन क्वचित् कदाचिदपलोकितेऽवग्रहे शाह्वयमतिक्रम्य प्रथमतो

१ गाथा २९५ । २ एतस्मादेव ते सर्वे भवन्ति भिन्नाऽऽ नेय समकालम् । ३ व्यतिक्रमश्च तपो ना-न्यथा ज्ञेयसद्भाव ॥ २९७ ॥ ३ क ग प ॥ १५८ ॥

४ गाथा २९६ । ५ अवग्रहेऽप्यय एव प्रचलितइत्यतःसो पुराण । अन्यत्र भार्गव पुरोपलब्धे इय एदिति ॥ २९८ ॥

ऽप्यपाय एव लक्ष्यतेऽनुभूयते निर्विनादमशेषैरपि जन्तुभिः, यथा 'असौ पुरुषः' इति । अन्यत्र पुनः क्वचित् पूर्वोपलब्धे सुनिश्चिते दृढवासने विषयेऽवग्रहे-हा-ऽपायानतिलङ्घ्य स्मृतिरूपा धारणैव लक्ष्यते, यथा 'इदं तद् वस्तु यदस्माभिः पूर्वमुपलब्धम्' इति । तत् कथमुच्यते- उत्क्रमा ऽतिक्रमाभ्याम्, एकादिवैकल्ये च न वस्तुसद्भावाधिगमः ?-इदं च कथमभिधीयते-'ईहिज्जइ नागहिंयं' इत्यादि ? इति प्रेरकाऽभिप्रायः ॥ इति गाथार्थः ॥ २९८ ॥

भ्रान्तोऽयमनुभव इति दर्शयन्नाह-

उत्पलदलसयवेहे व्व दुव्विभावत्तणेण पडिहाइ । समयं व सुक्कसक्कुलिदसणे त्रिसयाणमुवलद्धी ॥ २९९॥

'क्वचित् प्रथममेवाऽपायः, क्वचित् धारणैव' इति यत् त्वया प्रेर्यते, तत् 'प्रतिभाति' इत्यनन्तरगार्थोक्तेन संवन्धः । केनैतत् प्रतिभाति ?, इत्याह- दुःखेन विभाव्यते दुर्विभावो दुर्लक्षस्तद्भावस्तत्त्वं तेन दुर्विभावित्वेन- दुर्लक्षत्वेन 'अवग्रहादिकालस्य' इति गम्यते । कस्मिन्निव ?, इत्याह- उत्पलं पद्मं तस्य दलानि पत्राणि तेषां शतं तस्य सूच्यादिना वेधनं वेधस्तस्मिन्निव । इदमुक्तं भवति- यथा तरुणः समर्थपुरुषः पद्मपत्रशतस्य सूच्यादिना वेधं कुर्वान एव मन्यते- मयैतानि युगपद् विद्वानि, अथ च प्रतिपत्रं तानि कालभेदेनैव भिद्यन्ते, न चाऽसौ तं कालमतिमौहम्याद् भेदेनाऽवबुध्यते, एवमत्राऽप्यवग्रहादिकालस्याऽतिसूक्ष्मतया दुर्विभावनीयत्वेनाऽप्रतिभासः, न पुनरसत्त्वेन, ईहादयो ह्यन्यत्र क्वचित् तावत् स्फुटमेवाऽनुभूयन्ते, यत्राऽपि स्वसंवेदेन नऽनुभूयन्ते, तत्राऽपि "ईहिज्जइ नागहिंयं नज्जइ नाणीहिंयं" इत्यादि प्रागसकृदभिहितयुक्तिकलापादवसेयाः । तस्मादुत्पलदलशतवेधोदाहरणेन भ्रान्त एवाऽयं प्रथमत एवाऽपायादि-प्रतिभासः । अथोदाहरणान्तरेणाऽप्यस्य भ्रान्ततामुपदर्शयति- 'समयं वेत्यादि' 'वा' इत्यथवा, यथा शुक्कशङ्कुलीदशने समयं युगपदेव सर्वेन्द्रियविषयाणां शब्द-रूप-रस-गन्ध-स्पर्शानामुपलब्धिः प्रतिभाति, तथैषोऽपि प्राथम्येनाऽपायादिप्रतिभासः । एतदुक्तं भवेति- यथा कस्यचिच्छुष्कां दीर्घां शृङ्गुलिकां भक्षयतः, तच्छब्दोत्थानाच्छब्दविज्ञानमुपजायते, अत एव शुक्लत्वविशेषणम्, मृद्या-मेतस्यां शब्दानुत्थानादिति । शब्दश्रवणसमकालमेव च दीर्घत्वात् तस्या दृष्ट्या तद्रूपदर्शनं चाऽयमनुभूयते, अत एव शृङ्गुल्यविशेषणम्, त्वविशेषणम्, अतिह्रस्वत्वे मुखप्रविष्टायास्तस्याः शब्दश्रवणसमकालं रूपदर्शानुभवाभावादिति । रूपदर्शनसमकालं च तद्वन्त्रज्ञान-मनुभवति, अत एव शङ्कुलीग्रहणं, गन्धोत्कटत्वात् तस्याः, इक्षुखण्डादिषु तु दीर्घेष्वपि तथायिद्यग्न्याभावादिति । गन्धादिज्ञानसम-कालं च तद्रस-स्पर्शज्ञाने अनुभवति । तदेवं पञ्चानामपीन्द्रियविषयाणामुपलब्धिभ्रुगपदेवाऽस्य प्रतिभाति । न चेयं सत्या, इन्द्रियज्ञा-

निशेषा०

॥१७७॥

नानां युगपदुत्पादायोगात्, तथाहि- मनसा सह सयुक्तमैन्द्रियं स्वविषयज्ञानमुत्पादयति, नान्यथा, अन्यमनस्करस्य रूपादि ज्ञानानुपलम्भात् । न च सर्वेन्द्रिये सह मनो युगपत् सयुज्यते, तस्यैकोपयोगरूपत्वात्, एकत्र ज्ञातारि एरुकालेनेके^२ सयुज्यमानत्वा ज्ञयोगात् । तस्माद् मनसोऽप्युत्पादयताऽशुसचात्स्वेन कालभेदस्य दुर्लक्षत्वाद् युगपत् सर्वेन्द्रियविषयोलङ्घितस्य प्रतिभाति । परमा र्थतत्त्वस्यापि कालभेदोऽस्त्येव । ततो यथाऽसौ भ्रान्तैर्नोपलक्ष्यते, तथाऽग्रहादिकालेऽपीति प्रकृतम् । दीर्घतर्गिणोपण च शकुलिकाया गाथायामनुक्तमप्युपलक्षणत्वाद् निमित्तमिति परिभाषनीयम् । तदग्रग्रहादीनां नैकादिवरूप्यम्, नाऽप्युत्तरमा तिक्रमौ, इति स्थितम् ॥ इति गाथार्थे ॥ २९९ ॥

‘उगग्रहो ईदंअओ य’ इत्यादिगाथायाम् ‘आभिनिर्गोधिकज्ञानस्य चत्वारि भेदरस्तुनि समासत’ इत्युक्तम्, तत् किं व्यासतो बहुभेदमप्याभिनिर्गोधिकज्ञान भवति?, इत्याशङ्क्य तद्वेदवहुविधत्वदर्शनात् ‘समासेन’ इति विशेषणस्य सफलत्वमाह—

सौइदियाइभेएण छविह वगहादओऽभिहिआ । ते होति चउव्वीस चउविह वजणोगगहण ॥ ३०० ॥

अह्वागीसइभेय एय सुयनिस्सिय समासेण । केइ तु वजणोगगहवज्जे च्छेद्वणमेयम्मि ॥ ३०१ ॥

अस्तुयनिस्सियमेव अह्वागीसइविह ति भासति । जमवगग्रहो दुर्भेओऽवगग्रहासामणओ गहिओ ॥ ३०२ ॥

भोत्रेन्द्रियादीनां पञ्चानामिन्द्रियाणां मन पष्ठानां यो भेदस्तेनाऽवग्राह्यः प्रत्येक पद्विधाश्चत्वारोऽप्यभिहिताः ।

तत्तत्सैः पद्विधत्वारो गुणिताश्चतुर्विधमभिनिर्गोधिकज्ञान रसन घ्राण श्रोत्रेन्द्रियचतुष्टयभेदाद् व्यञ्जनावग्रहण व्यञ्जनावग्रह-

श्चतुर्विधा भवति । एतमेतच्छ्रुतिनिश्चितमाभिनिर्गोधिकज्ञान सर्वमप्यष्टाविंशतिविधं सपद्यते । एतदपि भेदाभिधानं वक्ष्यमाणवहुतर-
भेदकलापापेक्षयाऽद्यापि समासेन संक्षेपेण द्रष्टव्यम् ॥

१ ग ज ‘स स्वर’ । २ ज के सह यु’ । ३ गाथा १७८ ।

४ आत्राद्रियादिभेदेन पद्विधा अवग्रहादयोऽभिहिता । ते भवन्ति पद्विधाश्चतुर्विधं व्यञ्जनावग्रहणम् ॥ ३०० ॥

मष्टाविंशतिभेदमन्तत् श्रुतिनिश्चितं समासेन । केचित्तु व्यञ्जनावग्रहवर्जं स्मर्यन्तेऽस्मिन् ॥ ३०१ ॥

अश्रुतिनिश्चितमप्यष्टाविंशतिविधमिति भाष्यते । यदवग्रहो द्विभेदोऽवग्रहासामा यतो गृहीत ॥ ३०२ ॥ ५ प छ ज ‘अपेक्षेन्द्र’ ।

अन्ये त्वेतानप्यष्टाविंशतिभेदानन्यथा पूरयन्ति, तन्मतमुपदर्शयति—
 श्रुतनिश्रिते मतिज्ञानभेदसमुदाये व्यञ्जनावग्रहभेदचतुष्टयवर्जे “उत्पत्तिया, वेणईया, कस्मिया, पारिणामिया” इत्यादिनाऽन्यत्र,
 प्रागत्रापि च प्रतिपादितस्वरूपमश्रुतनिश्रितमौत्स्यचिन्मयादि बुद्धिचतुष्टयं क्षिप्त्वा मीलयित्वा, एवमष्टाविंशतिविधं सर्वमपि मति-
 ज्ञानमिति भाषन्ते । अयं हि तेषामभिप्रायः— मतिज्ञानस्य संपूर्णस्येह भेदाः प्रतिपादयितुं प्रक्रान्ताः, यदि चाऽश्रुतनिश्रितं बुद्धि-
 चतुष्टयं न गण्यते तदा श्रुतनिश्रितरूपस्य मतिज्ञानदेशस्यैवेतेऽष्टाविंशतिभेदाः प्रोक्ता भवन्ति, न तु सर्वस्यापि; यदा तूक्तन्यायेन
 श्रुतनिश्रितम्, अश्रुतनिश्रितं च मील्यते तदा सर्वस्याऽपि तस्य भेदाः सिद्धा भवन्ति । ननु साधुक्तं तैः, केवलमेवं सति
 व्यञ्जनावग्रहचतुष्टयं कं क्रियताम् ? न हेतदपि विक्रीयमाणं खलखण्डमात्रेण क्रीतम्, किन्निवदमपि मतिज्ञानान्तर्गतमेव । ततोऽस्माद्
 निष्काश्यमानं वराकमिदं काऽवस्थितिं वदाम ? इत्याशङ्क्याह— ‘जमवग्नहो इत्यादि’ यद् यस्माद् व्यञ्जना-ऽर्थान्वग्रहभेदतो योऽयमवग्रहो
 द्विभेदः प्रागुक्तः सोऽवग्रहसामान्येन गृहीतोऽवग्रहसामान्येऽन्तर्भावितः, भवति च विशेषणां सामान्येऽन्तर्भावः, यथा सेनायां
 गजादीनाम्, वनादौ च धन-खदिरादीनाम् । अतोऽवग्रहस्य सामान्यरूपतयैकत्वादवग्रहे-हा-ऽपाय-धारणानामिन्द्रिय-मनोभेदेन
 प्रत्येकं पदविधत्वाच्छ्रुतनिश्रितमतिज्ञानस्य चतुर्विंशतिरेव भेदाः, अश्रुतनिश्रितस्य तु बुद्धिचतुष्टयलक्षणाश्चत्वारः, इत्येवं सर्वं मतिज्ञानम-
 ष्टाविंशतिभेदं सिध्यति । इति कोपांचिद् मतम् ॥ इति गाथात्रयार्थः ॥ ३०० ॥ ३०१ ॥ ३०२ ॥

एतच्च तन्मतमयुक्तम् । कुतः ? इत्याह—

चैववइरित्ताभावा जम्हा न तमोगहाईओ । भिन्नं तेणोगहाइसामणओ तयं तग्गयं चेव ॥ ३०३ ॥

चतुर्भ्योऽवग्रहे-हा-ऽपाय-धारणावस्तुभ्यो व्यतिरिक्तं चतुर्व्यतिरिक्तं तस्य चतुर्व्यतिरिक्तस्याश्रुतनिश्रितस्याभावात् कारणाद्
 यस्माद् यतो न तदश्रुतनिश्रितमवग्रहादिभ्यो भिन्नम् । ततः किम् ? इत्याह— तेन कारणेनावग्रहादिसामान्यादवग्रहादिसामान्यमाश्रित्य
 ‘तयं तग्गयं चेव चि’ तेष्ववग्रहादिसंनधिषण्ठाविंशतिभेदेष्वन्तर्गतं प्रविष्टयन्तर्भूतं तदन्तर्गतमेवाऽश्रुतनिश्रितं बुद्धिचतुष्टयम् । अतः किमिति
 व्यञ्जनावग्रहचतुष्टयं पातयित्वाऽश्रुतनिश्रितं बुद्धिचतुष्टयं पुनरपि प्रक्षिप्यते ? इत्यभिप्रायः । इदमुक्तं भवति— ‘सोईदियाइमेएण छविवा

१ घ छ ज ‘दये’ । २ औत्पत्तिही, वैतथिकी, कार्मिकी, पारिणामिकी । ३ नन्वज्जगजसुत्रे ।

४ चतुर्व्यतिरिक्ताभावाद् यस्माद् न तदवग्रहादय । भिन्नं तेनावग्रहादिसामान्यतस्तद् तद्वर्गतमेव ॥ ३०३ ॥ ५ क ग. ‘य तं त’ घ. ‘गयं त’ । ६ गाया ३०० ।

विशेषा०

॥१७९॥

यगगहाद्वा' इत्यादिना प्रतिपादितैरग्रहादिसन्धिभिरष्टाविंशतिभेदैः किलासगृहीतत्वाद् व्यञ्जनाग्रहचतुष्टयापगम कृत्वाऽयुतनिश्रित बुद्धिचतुष्टय मतान्तरादिभिः प्रक्षिप्यते, एतच्चाऽयुक्तम्, यत् 'सोऽद्विद्याइभेण' इत्यादिनाऽग्रहादीनामेवाऽष्टाविंशतिभेदाः प्रोक्ताः, अग्रहादयश्च बुद्धिचतुष्टयेऽपि सन्ति, अतोऽग्रहादिभणनद्वारेण तदप्यश्रुतनिश्रित बुद्धिचतुष्टयमेतेष्वप्याविंशतिभेदेषु सगृहीतमेव, इति किमिति तं पुनरपि प्रक्षिप्यते ? ॥ इति गार्थार्थ ॥ ३०३ ॥

तत्रैतत् स्यात् मष्टय परस्य- 'कथमौत्पत्तिमयादिवुद्धिचतुष्टयेऽग्रहादयः' सभयन्ति ? । तदत्र यथा ते भयन्ति, तथा दर्श

यन्नाह-

किं पडिकुम्कुडहीणो जुञ्जे विद्येण वगगहो, ईहा । किं सुसिल्लिडमनाओ दप्पणसकतच्चियं ति ॥ ३०४ ॥

इह किल्लोऽगमो-

“भरह सिल मिंढं रुक्कुड तिल नालुय हत्थि अगड वणसडे । पायस अइजा पसे स्वाडहिला पच्च पियरो य” ॥ १ ॥

इत्यादिनौपचित्तम्यादिवुद्धीना गहन्युदाहरणान्युक्तानि, तम्याच्छेपोपलक्षणाथ कुर्कुदोदाहरणमाश्रित्यौत्पत्तिमया बुद्धावग्रहादयो भाव्यते- राज्ञा नरकुमारस्य भरतस्य किल बुद्धिपरिक्षणार्थमादिष्टं यदुत- अयं पद्रीयकुर्कुदो द्वितीयकुर्कुटमन्तरेणैकेन एव योधनीयः । ततस्तेन जिज्ञासितं मनसि 'रुधमयं प्रतिकुर्कुटहीनः, प्रतिपक्षभूतद्वितीयकुर्कुटवर्जितो युज्यते ? । एतच्च जिज्ञासमानस्य तस्य झगित्येव स्फुरितं चेत्तसि । किम् ? इत्याह- विम्येनेति आत्मीयेन प्रतिनिम्येन पुरो वीक्षितेन दर्पाध्यातत्वादयं युज्यत इत्यवगृहीतमित्यर्थः । एतच्च किम् ? इत्याह- अग्रहसामायेनेन निम्मात्रायग्रहाणादयग्रहो मतिप्रयमभेद इत्यर्थः । ईहा तर्हि का ? इत्याह- 'ईहा किं सुसिल्लिडमिति' किं पुनस्तत् प्रतिविम्यमस्य योधनाय सुखिलं सुष्ठु युज्यमानं भवेत्- किं तडागपयःपूरादिगतम्, आहोस्विद् दर्पणगतम् ? इत्यादि- निम्नविशेषान्नेपणमीहेत्यर्थः । अपायमुपदर्शयति- 'अवाओ दप्पणसकतादिं ति' कल्लोलादिभिः प्रतिक्षणमपनीयमानत्वात्, अस्पष्टत्वाच्च जलादिगतनिम्नमिह न युक्तम्, तत् स्थिरत्वेन, स्पष्टादिदेन च चरणाऽऽधातादिप्रियत्वाद् दर्पणसक्रान्तमेव तदत्र युज्यते, इत्येव निम्नविशेषान्नेपणयोऽप्याय इत्यर्थः । एवमन्येवपि बुद्ध्युदाहरणवग्रहादयो भावनीयाः । तस्माद् बुद्धिचतुष्टयस्येपां सद्भावाच्छ्रुत-

१ गा.पा ३० । २ 'यं प्रतिकुर्कुडहीतो युज्यत निम्मेवाऽग्रहः, ईहा । किं सुखिलमयातो दर्पणमवातकिमिति ॥ ३०४ ॥ ३ य 'सु' । ४ ध्यादीसूत्रे ।

५ भरत शिला मरू कुड तिल वापुका दस्ति अमट वनलण्णानि । पायसाऽगमः पत्राणि तरमकंदिरा (सीसकोली इति भागयायम्) पच्च पितरश्च ॥ १ ॥ ६ य 'डि' ।

निश्चितमतिज्ञानसंश्लिष्वग्रहादिगताऽष्टाविंशतिभेदेष्वग्रहादिसाम्येन बुद्धिचतुष्टयस्याऽन्तर्भावो भावनीयः । ततो न युक्तं व्यञ्जनाग्रहचतुष्टयाऽपगमेन पुनर्बुद्धिचतुष्टयप्रक्षेपणम्, इति स्थितम् ॥ ३०४ ॥

आह— ननु यद्वग्रहादिसाम्येनाऽश्रुतनिश्चितं श्रुतनिश्चिताऽवग्रहादिष्वन्तर्भवति, तर्हि “आभिनिवोहियनां दुविहं पन्नत्तं, तं जहा— सुयानिस्सियं, अस्सुयानिस्सियं च” इत्येवमागमे यः श्रुतनिश्चितादश्रुतनिश्चितस्य भेद उक्तः, स विशीर्यत एव, इत्याशङ्क्याह—

जैह उग्गहाइसामणउ वि सोइदियाइणा भेओ । तह उग्गहाइसामणओ वि तमणिस्सिया भिन्नं ॥ ३०५ ॥

यथाऽवग्रहादीनामवग्रहादिसामान्ये सत्यपि, अवग्रहादित्वे तुल्येऽपि सतीत्यर्थः । किम्?, इत्याह— श्रोत्रेन्द्रियादिना भेदः, तथाहि— एके श्रोत्रेन्द्रियसंश्लिष्वग्रहादयः, यावदन्ये स्पर्शनेन्द्रियसंश्लिष्वग्रहादयः, अपरे तु मनःसंश्लिष्वग्रहादिसामान्ये सत्यपि तदश्रुतनिश्चितं भिन्नं, ‘श्रुतनिश्चितात्’ इति शेषः । कस्माद्धेतोर्भिन्नम्?, इत्याह— ‘अणिस्सिय ति’ भावप्रधानोऽयं निर्देशः, अनिश्रितत्वात्— श्रुतनिश्चितत्वादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति— अष्टाविंशतिभेदविचारप्रक्रमेऽवग्रहादिमत्त्वं सामान्यं धर्ममाश्रित्याऽश्रुतनिश्चितस्य श्रुतनिश्चित एवाऽन्तर्भावो विवक्ष्यते, श्रुता-ऽश्रुतनिश्चितविचारप्रस्तावे त्वश्रुतनिश्चितत्वं विशिष्टं धर्मसुररीकृत्य श्रुतनिश्चितादश्रुतनिश्चितं पृथगेवेष्ट्यते, इत्यागमोक्तस्तयोर्भेदोऽपि न किञ्चिद् विशीर्यते । न च वक्तव्यम्— कथमेकस्यैकस्मादेव भेदश्चाऽभेदश्च, विरोधात्? इति; यतो यदि तेनैव धर्मेण भेदः, अभेदश्चेत्येतत्, स्यात् तदा विरोधः, धर्मान्तरनिवन्धनौ तु भेदा-ऽभेदौ न विरुध्येते । किं हि नाम तद् वस्त्वस्ति, यस्य वस्त्वन्तराद् भेदा-ऽभेदौ न स्तः? । घटादयोऽपि हि घटादित्वसामान्येन परस्परपभेदिनोऽपि स्वद्रव्य-क्षेत्र-कालादिमत्त्वेन भिन्ना इति । अत्र बहु वक्तव्यम्, तत्तु नाच्यते, ग्रन्थगहनताप्रसङ्गात्, अनेकान्तजयपताकादिषु विस्तरेणोक्तत्वाच्च ॥ इति गार्थार्थः ॥ ३०५ ॥

स्यादेतत्, किमेतावता कष्टेन?, मदीयव्याख्यापक्ष एव सुखावहः, श्रुता-ऽश्रुतनिश्चितयोरभेदपक्षेऽपि भावात्, समस्तमतिज्ञान-भेदभणनार्थेति । तदेतदयुक्तम्, सिद्धान्ताभिप्रायत्रहिर्भूतत्वात् । एतदेवोपसंहारपूर्वकमाह—

अट्ठावीसइमेयं सुयानिस्सियमेव केवलं तम्हा । जम्हा तम्मि समत्ते पुणरस्सुयानिस्सियं भणियं ॥ ३०६ ॥

१ घ ‘सामान्येन’ २ आभिनिवोधिकञ्चान द्विविध प्रज्ञसम्, तद्यथा— श्रुतनिश्चितम्, अश्रुतनिश्चितम्, च । ३ श्रीनन्दसूत्रे ।

४ यथाऽवग्रहादिसामान्यतोऽपि श्रोत्रेन्द्रियादिना भेदः । तथाऽवग्रहादिसामान्यतोऽपि तदनश्रिता(तत्त्वा)द् भिन्नम् ॥ ३०५ ॥ ५ घ छ ज ‘तद्यथा’ ।

६ क ग ‘श्रुतनिश्चिता’ । ७ अष्टाविंशतिभेद श्रुतनिश्चितमेव केवलं तस्मात् तस्मिन् समासे पुनरश्रुतनिश्चितं भणितम् ॥ ३०६ ॥

तस्मादग्रहादिस्माद्यादधुतानिश्चितस्य धुतनिश्चितेऽतर्भाय कृत्वा केवल धुतनिश्चितमेव मतिज्ञानपट्टाविशतिभेद व्याख्यातु-
मुचितम्, न तु परोक्तनीत्या व्यञ्जनाग्रहापगेमेन धुताऽधुतनिश्चितमिति । कुत ? इत्याह- 'जम्हा इत्यादि' यत "से किं त
मुयनिस्सिय?" इत्येयमोगे तस्मिन् धुतनिश्चिते समाप्ते निष्ठां नीते सति पुन पश्चात् "से किं त अस्मयनिस्सिय?" इत्यादिना ग्रन्थे
नाऽधुतनिश्चित भणितम् । अयमभिप्राय - धुतनिश्चित सभेदमप्यभिधाय पश्चादेवाऽधुतनिश्चितमुक्तम् । अत कथं तत्र मक्षिष्यते ? ।
तस्मान् समयाभिप्रायेण धुतनिश्चितस्यैवाऽप्टाविशतिभेदा इति । अतो न भवद्याख्यान श्रेय इति । तदेव 'चैत्रहरित्ताभाया'
इत्यादिगाथा मूलद्वीपाभिप्रायेण व्याख्याता । अन्ये त्रय्यथाऽपि व्याख्यानयन्ति, तदभिप्राय त्रतिगम्भीरत्वाद् न विम' ॥ इति
माथार्थ ॥ ३०६ ॥

तदेवमप्टाविशतिविधत्त मतिज्ञानस्योपदर्श्य विज्ञानान्तरेण गृह्यतर्भेदमप्येतद् भवतीति दर्शयन्नाह-

"ज गृह-गृह-विह रिप्पा-ऽनिरिस्सय-निच्छिय-धुवे यराग्भिन्ना । पुणरुगहादओ तो त छत्तीसत्तिसयमेय ॥ ३०७ ॥
यद् यस्माद् गृह-गृह-विह रिप्पा-ऽनिरिस्सय निश्चित धुवे सेतरे' समप्रतिपक्षैरैकैकशो विभिन्ना भेदभाजः पुनरप्यग्रहादय इष्यन्ते ।
तत्तस्मादेवाऽप्टाविशतिविधमाभिनिगोपिकृत्तानमेतद्द्विदिशभिभेदे प्रत्येक भिद्यमानत्वात् पट्टविशदधिकविशतभेद भवति । इदमुक्त भवति-
अनन्तरक्षयमाणन्यायेन, सक्षेपत प्रागभिहितयुक्त्या न श्रोत्रादिभिः कथिद् गृहयुक्ताति, कश्चित्त्वगुह, अपरस्तु बहुविधम्,
अन्यस्तगृहविधम्, एव यावदन्यो ध्रुवम्, अपरस्तगृहयुक्तातीति । एवमीहाऽप्यग्रहाणांस्वपि समभेदास्तु मत्येकममी द्वादश भेदा
योजनीयाः । नवरसीहते, निगिनाति, पारयति, इत्याद्यभिलाष. कार्यः । ततथाऽष्टाविशतां द्वादशभिर्गुणितायां पट्टविशदधिकानि त्रीणि
शतानि भेदानां भवति ॥ इति माथार्थ ॥ ३०७ ॥

अथ शब्दलक्षण विषयमाश्रित्य तावद् वहादीनामर्थ व्याख्यातुमाह-

नाणासहसमूह बहु पिह मुणइ भिन्नजाईयम् । बहुविहमणेगमेय एकैक निह-महुराइ ॥ ३०८ ॥

१ अथ किं तत्त धुतनिश्चितम् ? । २ धीन्दीमृग्ये । ३ अथ किं तदधुतनिश्चितम् ? । ४ गाथा ३०३ ।

५ यद् यद् बहुविध रिप्पा-ऽनिरिस्सय निश्चित धुवे त्रविभिन्नाः । पुनरप्यग्रहादयस्तत्तत्पट्ट पट्टविशदधिकविशतभेदम् ॥ ३०७ ॥ ६ ज 'क' शि' ।

७ गानासाहसमूह यद् यद् यद् यद् जानाति भिन्न गतीयम् । यद् विषयमनेकभेदमेक स्तिग्य मधुरादिम् ॥ ३०८ ॥ ८ क ग 'मुण' ।

खिप्पमचिरेण तं चिय सरूवओ जं अणिसियमलिङ्गं । निच्छियमसंसयं जं धुवमच्चंतं न उ कयाई ॥३०९॥

इह श्रवणयोग्यदेशस्थे तूर्यसमुदाये युगपद् वाद्यमाने कोऽपि श्रोता तस्य तूर्यसंवातस्य संवन्धिने पटह-ढका-शङ्ख-भेरि-भाण-कादिनानाशब्दसमूहमाक्रणितं सन्तं क्षयोपशमविशेषाद् बहुमवग्रहादिना 'मुणति' जानाति । कोऽर्थः ? इत्याह— पृथग् भिन्नजातीयम्, एतावन्तोऽत्र भेरिशब्दाः, एतावन्तो भाणकशब्दाः, एतावन्तस्तु शङ्ख-पटहादिशब्दाः, इत्येवं पृथगेकैकशो भिन्नजातीयत्वेन तं नानाशब्दसमूहं बुध्यत इत्यर्थः । अन्यस्त्वल्पक्षयोपशमत्वात् तत्समानदेशोऽप्यवहुं 'मुणति'— सामान्येन 'नानातूर्यशब्दोऽयम्' इत्यादिमात्र-कमेव जानातीति प्रतिपक्षः । एवमुत्तरगाथायामतिदेश्यमाणा प्रतिपक्षभावना सर्वत्राऽवबोद्धव्या । अन्यस्तु क्षयोपशमवैचित्र्याद् बहुविधं 'मुणति' । कोऽर्थः ? इत्याह— अनेकभेदम्, इदमपि व्याचष्टे— एकैकं शङ्ख-भेर्यादिशब्दं स्निग्धत्व-मधुरत्व-तरुण मध्यम-शृङ्गपुरुषवाद्यत्वा-दिवहुविधमपि तं जानातीत्यर्थः । अन्यस्त्ववहुविधं स्निग्ध-मधुरत्वादिसाल्पथ्यमप्यन्यतमेव पृथग् भिन्नजातीयं नानाशब्दसमूहं जानाति । अन्यस्तु क्षिपम् । कोऽर्थः ? इत्याह— अचिरेण शीघ्रमेव परिच्छिनात्, न तु चिरेण विमृश्येत्यर्थः । अन्यस्त्वाक्षिप्रं चिरविमर्शितं जानाति । तथा 'तं चिय सरूवओ जं अणिसियमिति' तमेव नानाशब्दसमूहं कोऽप्यनिश्चितं 'मुणति' इति संवन्धः । यं किम् ? इत्याह— यं स्वरूपतो जानाति । कोऽर्थः ? इत्याह— अलिङ्गं पताकादिलिङ्गाऽनिश्चितमित्यर्थः । इदमुक्तं भवति— तमेव शब्दसमूहं 'देवकुलमग्न, तथाविधपताकादर्शनात्' इत्येवं लिङ्गनिश्रामकृत्वा स्वरूपत एव यमवगच्छति, तमनिश्चितं 'मुणति' इत्युच्यत इति । तमेव लिङ्गनिश्चया जानानो निश्चितं 'मुणति' इत्युच्यते । तथा 'निच्छियमसंसयं जं ति' यमसंग्रयमवच्छिन्नचित्तं निश्चितं 'मुणति' । निश्चितं तावदित्यमेतद् मया, परं न जाने, तथा वा स्यात्, अन्यथा वा, इत्येवं संदेहानुविद्धं तु जानन्ननिश्चितं 'मुणति' । 'धुवमित्यादि' धुवम्, कोऽर्थः ?— अत्यन्तं, न तु कदाचिदिति । इदमुक्तं भवति— यथैकदा वज्रादिरूपेणाऽवगतं सर्वदेव तथाऽवबुध्यमानो ध्रुवं 'मुणति' इत्युच्यते । यस्तु कदाचिद् ब्रह्मादिरूपेण, कदाचित् त्वब्रह्मादिरूपेण, सोऽधुवं 'मुणति' ॥ इति गाथाद्वयार्थः ॥ ३०८ ॥ ३०९ ॥

इतरशब्दं व्याचिख्यासुराह—

एत्तो चिय पडिचक्खं साहिज्जा, निरिसए विससो वा । परधम्मोहि विमिस्सं निरिसयमविणिस्सियं इयरो ॥३१०॥

१ क्षिप्रमचिरेण तमेव स्वरूपतो यमनिश्चितमलिङ्गम् । निश्चितमयमसंय य ध्रुवमव्यक्तं न तु कदाचिद् ॥ ३०९ ॥ २ न य 'धुवने' ।

३ क. ग. 'देवमाना प्र' । ४ एतस्मादेव प्रतिपक्ष कथयेद् निश्चिते तिजो वा । पर धर्मो विमिस्स निश्चितमविनिश्चितमित्यत्र ॥ ३१० ॥

विशेषा०

॥१८३॥

एतस्मादेवोक्तस्वरूपाद् बहुादिपदपदसमुहात् मतिपक्षमेतद्विपर्ययस्य वहुविधाऽपि निश्चिताऽनिश्चिताऽधुनपदपदलक्षण साधयेत् स्वयमेव ब्रूयाद् मेधावी । स च लाघवार्थं बह्वादिविचार एव साधितः । तदेव व्याख्याता द्वादशाभि वदादयो भेदाः । अथवा निश्चिते समतिपक्षेऽपि व्याख्यानान्तरलक्षणो विशेषो वक्तव्यः । कः ? इत्याह— परधर्मभादियस्तुधर्ममिषि श्रुतं गमादिवस्तु गृह्णानस्य निश्चितं भवति— गामभादिरूपेण गृह्णतो येय विपर्ययोपलब्धिः, तन्निश्चितमित्यर्थः । इतरन्तु यत्परधर्ममिषि श्रुतं न गृह्णाति, किन्तु यथावस्थितमेव तत्सद्भूतोपलब्धिरूपमनिश्चितं गवादिकं वस्तु गवादिरूपेण गृह्णतो येयमविपर्ययोपलब्धिस्तदनिश्चितमित्यर्थः ॥

अत्राह— ननु बहु बहुविधपरिज्ञानादीनि विशेषणानि स्पष्टार्थग्राहकेष्वप्यादिषु भवन्तु, व्यञ्जनाग्रहं निश्चयार्थवग्रहयोस्तु कथं तत्सम्भवं, तथाहि— 'सामान्यमणिदेस सरूपं नामाह रूपणारहिय' इत्यादिवचनान्निश्चयार्थवग्रहे शब्दादिनिशेषमात्रग्रहणमपि नास्ति, कुतो यथोक्तबह्वादिपरिज्ञानसम्भवं ? । अथ व्याख्यानाद् व्यग्रहार्थवग्रहोऽत्र गृह्यते, तस्मिन् विशेषग्राहिस्त्वाद् बहुपरिज्ञानादिविशेषणान्युपपन्नं एव । भवत्वम्, तथाऽप्यव्याधिज्ञानभेदमध्यसगृहीतस्य व्यञ्जनावग्रहस्य कथमेताद्विशेषणसम्भवं ? । तत्र हि सामान्यार्थग्रहणमात्रमपाकृतम्, बह्वादिपरिज्ञानं तु दूरोत्सारितमेवेति ॥

सत्यमेतत्, किन्तु व्यञ्जनाग्रहादयः कारणमपायादीनाम्, तानन्तरेणाऽप्यायाधभावात् । तत्तथाऽप्यायादिगतं बह्वादिपरिज्ञानं तत्कारणभूतेषु व्यञ्जनावग्रहादिष्वपि योग्यतयाऽभ्युपगन्तव्यम् । न हि सर्वथाऽविशिष्टात् कारणाद् विशिष्टं कार्यमुत्पद्युमर्हति, कोऽत्र वहीजादेरपि शालिफलादिप्रसन्नसद्भात्, इति प्रागुक्तप्रायम् । इत्यलमतिचर्चितेन ॥ इति गार्थार्थः ॥ ३१० ॥

ननु रुच्येकस्याऽपि मतिज्ञानस्यैतावन्तो भेदाः ? इत्याशङ्क्य निर्दिष्टभेदानां कारणम्, अन्येषामपि बहुतरभेदानां सहेतुकं सम्भवं चोपसह्यारगर्भमाह—

एवैव बन्ध-ञ्छतरनिमित्तवद्विचिन्तयो मद्बहुत ॥ किञ्चिन्मेतच्चविसेसेण भिज्जमाण पुणोऽणत्त ॥ ३११ ॥

एव तावद् बाह्याऽऽभ्यन्तरनिमित्तवैचित्र्याद् मतिबहुत्वमुक्तम् । तत्र बाह्य निमित्तं मतिज्ञानस्य कारणमालोक-विषयादिकम् । तस्य च स्पष्टाऽव्यक्त मध्यमाऽल्प महत्त्वं सन्निरूप्य विप्ररूपभेदाद् वैचित्र्यम् ? । आभ्यन्तरनिमित्तं पुनरावरणक्षयोपशमो पयोगो परकरणेन्द्रियाणि । अस्याऽपि वैचित्र्यं शुद्धाऽशुद्धा मध्यमभेदात् । ततश्चैतस्माद् बाह्याऽऽभ्यन्तरनिमित्तवैचित्र्याद् मतिज्ञानस्य यथोक्तभेदबहुत्वम-

भिहितमवगन्तव्यम् । एतदेव च मतिज्ञानं यथोक्तनिमित्तद्वयस्य किञ्चिन्मात्रभेदाद् भिद्यमानं पुनरनन्तमपि भवतीति प्रतिपत्तव्यम्, सामान्येन मतिज्ञानमात्रवर्ता जीवानामनन्तत्वात्, तेषां च क्षयोपशमादिभेदेन मतेभिन्नत्वादिति भावः ॥ इति गार्थार्थः ॥ ३११ ॥

अत्राह कश्चित्—नन्वग्रहादयो ज्ञानमेव न भवन्ति, स्पष्टार्थनिर्भासाद्यभावात्, संशयादिवत्, इति कथमपी मतिज्ञानभेदाः?, इत्याशङ्क्यैतेषां ज्ञानत्वसाधनायाह—

इह संसयादणंतभावाउ वरगहादयो नाणं । अणुमाणमिवाह न संसयाइसब्भावाउ तेसुं ॥ ३१२ ॥

अवग्रहादयो ज्ञानमिति प्रतिज्ञा, संशयादिष्वनन्तर्भावादिति हेतुः, आदिशब्दाद् विपर्यया-ऽनध्यवसायपरिग्रहः; अनुमानवदिति दृष्टान्तः । इह संशयाद्यनन्तर्भूतैर्वर्ण-गन्धादिभिः पुद्गलैर्द्रव्यैर्व्यभिचारसंभवात्, सूत्रस्य च सूचकत्वात् ‘आत्मधर्मत्वे सति संशयाद्यनन्तर्भावात्’ इति सविशेषणो हेतुर्दृष्टव्यः । अत्राह परः—ननु सविशेषणे हेतावनैकान्तिकता मा भूत्, असिद्धता त्वनिवार्येवेति । एतदेवाह—‘न संसयाइत्यादि’ सूरे ! न तद् भवदीयं वचः । कुतः?, इत्याह—संशयादिसद्भावतस्तेष्ववग्रहादिषु, तेषां संशयादिरूपत्वात् संशयाद्यनन्तर्भावात्, इत्यसिद्धो हेतुरिति भावः ॥ इति गार्थार्थः ॥ ३१२ ॥

कथं पुनस्तेषु संशयादिसद्भावः?, इत्याह—

नैनु संदिद्धे संसय-विवज्जया संसओ ह चेहा वि । वच्चासो वा निस्सियमवगगहोऽणज्जवसियं तु ॥ ३१३ ॥

ननु ‘खिप्पमचिरेण’ इत्यादिगाथायां तु यदुक्तम्—‘निच्छियमसंसयं जं ति’ तत्प्रतिपक्षे यदुच्यते—‘कोऽपि संदिग्धं मुणति’ इति, तत्र संदिग्धे ज्ञायमाने संशयस्तावद् व्यक्त एव, यत्र च संशयस्तत्र संदिहानस्य कदाचिद् विपर्ययोऽपि स्यात्; इत्येवं संदिग्धे संशय-विपर्ययौ तावदनिवारितावेव । अथवा, किमनेनोत्तरभेदरूपे संदिग्धे दूषणप्रदानेन?, हन्त ! येयं मूलभेदरूपेहा साऽपि संशय एव, निश्चयत्वे तस्या अपायत्वमसद्भावादिति । अथवा ‘परधम्मोहि विभिस्सं निस्सियं’ इत्यत्र यद् निश्चितमुक्तं, तदपि गवादिक्कमश्वादिरूपेण गृह्णद् विपर्यास एव । न हि नृत्यन् विपर्यासो भवति, किन्त्वन्यस्यान्यरूपेण ग्रहणमेवेति भावः । नैश्चयिकार्थावग्रहरूपोऽवग्रहः पुनरनध्यवसितमनध्यवसाय एव, अनिर्देश्यसामान्यमात्रग्राहित्वात्, न ह्यत्र कस्याऽप्यर्थस्य संवन्ध्यध्यवसायोऽस्तीति कृत्वा ।

१ इह संशयाद्यनन्तर्भावादवग्रहादयो ज्ञानम् । अनुमानमिवाऽह—न, संशयादिसद्भावतस्तेषु ॥ ३१२ ॥ २ क ग घ छ ‘लघुमैव्यं’ ।

३ ननु संदिग्धे संशय विपर्ययो संशय इह चेहाऽपि । व्यत्यासो वा निश्चितमवग्रहोऽनध्यवसित तु ॥ ३१३ ॥ ४ गाया ३०९ ।

५ घ, ज ‘कस्यचि’ । ६ गाया ३१० ।

तदेव सशयोदिरूपत्वाद् नाऽग्रहादयो ज्ञानमिति । अतो न ते मतिज्ञानभेदा । तदेतत्त्वे वा मतिज्ञानमपि न किञ्चित्, दोषशतजर्जरा वग्रहायात्मकरात् ॥ इति गार्ग्य ॥ ३१३ ॥

अत्राऽऽचार्यं प्राह-

दैह सञ्जसमोग्रहाईण ससयाइत्तण तहनि नाम । अब्भुगगु भण्णइ नाण चिय ससयाईया ॥ ३१४ ॥

इह यदग्रहादीनां सशयादित् त्रयोद्भातित तदद्यापि साध्य सापनीय उतैते, त्वदुक्तनिर्मुक्तिकत्रादभात्रेणैव मनुक्तहेतोरसिद्ध-
त्वाभागादिति प्रतप्यम्, न पुनरेतावतैव ज्ञाता त्वत्समीहितसिद्धि, इति मनुदितेन न भाव्यमिति यावः । तथाहि-यदुक्तम् 'सदिग्धे सश-
य विपर्ययो' इति । तदप्युक्तम्, अभिप्रायारिज्ञानात्, न तास्माभिस्तथाविध वस्तुभापरु सदिग्धत्व विवक्षितम्, येन वस्तुभापणात्,
विपर्ययभापणाद् वा तत्र सशय त्रिपर्ययौ स्याताम् ; किन्तु कुतेऽपि वस्तुभापरुऽनितयं निश्चये यत्र तथात्रिपर्ययभापनवैविद्याद् मनसि
किञ्चिद्वक्ष्य शङ्कामात्र न निवर्तते 'सम्यग् न जाने, तथैव स्यादन्यथा वा' इति, तत्रेह सदिग्धत्व विवक्षितम् । न चैतावन्मात्रेणैवा
ज्ञानता युक्ता, व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । न खलु धूम बलाकादे सकाशात् सम्यग् दहन जलादी निश्चितेऽपि मुखेन तन्निश्चय द्रव्यतामपि
सर्वेषां प्रमातॄणां चेत्तसि शङ्कामात्र विनिवर्तते । न च ते सर्वेऽपि निश्चित वस्तु न प्राप्नुवन्ति । न च क्वापि सशय त्रिपर्ययत्वेनाऽज्ञा-
नता तेषां दृष्टा । यदप्युच्यते- 'ईहाऽपि सशय एव' । तदप्यसंगतम्, न हि 'किमय स्याणु, पुरुषो वा' इत्यादिरूपः सशय ईहाऽभ्यु-
पागम्यते, किन्तु यदनन्तरमेव निश्चयोऽग्रह भवति, स एवान्वयधर्मघटन व्यतिरेकधर्मनिराकरणाभ्यां निश्चयाभिसुखो मोघ ईहा, इत्यसङ्क-
देव पूर्वमावेदितम् । न चाप सशय', निश्चयाभिसुखत्वात् । नापि निश्चयः, तत्प्रत्यासत्तिपात्रभासत्वात् । न च वक्तव्यम्- निश्चयादन्य-
स्य सर्वस्य सशयत्वादज्ञाननैवेति, निश्चयोपादानक्षणादपि सर्वथाऽज्ञानत्वप्रसङ्गात् । तथा च सति निश्चयस्याऽप्यज्ञानतामाप्तिः ।
“न त्रिनिश्चिन्दात् कारणाद् त्रिनिश्चिन्दाप्येत्यपि ” इत्युक्तवादिति । यदप्युक्तम्- 'निश्चित त्रिपर्ययो' इति । तदप्युक्तम्, 'लिङ्गाश्रित
निश्चितम्' इत्यस्मिन् व्याख्यानेऽस्य दोषस्य सर्वथैवाऽसम्बध्यमानत्वात्, 'परधमेति विभिन्नसि निस्सय' इत्यस्य च व्याख्यानान्तरभात्र
त्वात् । भवतु तदपि व्याख्यानाम्, तथापि व्याख्यानात् परधर्मास्तस्मिन्नाशङ्किता एव द्रष्टव्या, न तु निश्चिता, यथा 'मौरिवाऽत्र,

१ च छ ज 'न म' । २ इह साध्यसमग्रहादीनां सशयादित्व तथापि नाम । अब्भुगगम्य भण्यते ज्ञानमेव सशयादय ॥ ३१४ ॥ ३ क म 'त्वाद' ।

४ गार्ग्य ३१ । ५ च छ ज तु च त' ।

केवलमथ इव प्रतिभाति' इति । एतावन्मात्रेणैव चेयं विपर्ययोपलब्धिरवगन्तव्या; न तु सर्वथा विपर्ययधर्मनिश्चयात्, सर्वथा विपर्यये तत्राऽश्वादिसत्त्वप्रसङ्गात् । न च वक्तव्यम्— एवं सतीदमनिश्चिताद् न भिद्येत; तत्र परधर्मनिश्चितत्वाभावात्, विवक्षितवस्त्वभावशङ्कामात्रस्यैव सद्भावादिति । न च विपर्ययधर्मशङ्कामात्रेणाऽध्यज्ञानता, वस्तुमाप्तिविधाताभावादिति । यदप्युक्तम्— 'अत्रग्रहोऽनध्यवसायः' इति । तदप्युक्तम्, तत्र ह्यध्यवसायः साक्षादेव नास्ति, योग्यतया पुनरस्त्येव, अन्यथा तत्कार्येष्वप्यायादिष्वपि तदभावप्रसङ्गात्, इत्युक्तमेव । अतिमत्त-मूर्च्छितानामेव हि ज्ञानमनध्यवसाय उच्यते, तत्र योग्यतयाऽप्यध्यवसायस्य वक्तुमशक्यत्वात्, तत्कार्यभूतस्याऽप्याद्यध्यवसायस्याऽप्यलक्षणत्वात् । तदेवमवग्रहादीनामसिद्धं संशयादित्वम् । तथापि 'अभ्युपगन्तुं' अङ्गीकृत्याऽपि तेषां संशयादिरूपतां द्रुमः— ज्ञानमेव संशयादयः संशय-विपर्यया-ऽनध्यवसायाः । ततश्च संशयादिरूपत्वेऽपि नावग्रहादीनां मतिज्ञानभेदत्वं विरुध्यत इति भावः । इदमुक्तं भवति— नास्माभिः 'समीहितवस्तुमापकं ज्ञानम्, इतरदज्ञानम्' इत्येवं व्यवहारिणां प्रमाणा-ऽप्रमाणभूते ज्ञाना-ऽज्ञाने विचारयितुमुपक्रान्ते, किन्तु 'ज्ञायते येन किमपि, तत् सम्यग्दृष्टिसंविन्ध ज्ञानम्' इत्येतावन्मात्रकमेव व्याख्यातुमभिप्रेतम्; वस्तुपरिज्ञानमात्रं तु संशयादिष्वपि विद्यते, इति न तेषामपि सम्यग्दृष्टिसंविन्धनां ज्ञानत्वहानिः ॥ इति गाथार्थः ॥ ३१४ ॥

कथं पुनः संशयादयो ज्ञानम्?, इत्याह—

वैत्थुरस देसगमगत्तभावओ परमयप्पमाणं व । किह वत्थुदेसविण्णणहेयवो, सुणसु तं वोच्छं ॥ ३१५ ॥

ज्ञानमेव संशयादयः, इति प्राक्तनी प्रतिज्ञा; वस्तुनो गवादेः स्व-परपर्यायैरनन्तधर्माध्यासितस्य यो देश एकदेशस्तस्य गमकत्वभावात्, इति हेतुः; पराभिमतं प्रमाणं निश्चयज्ञानरूपं तद्वदिति दृष्टान्तः । इह यद् वस्त्वेकदेशस्य गमकं तज् ज्ञानं दृष्टं, यथा परमतं निश्चयरूपं प्रमाणम्, वस्त्वेकदेशगमकाश्च संशयादयः, ततस्ते ज्ञानम्, इति । अत्र हेतोरसिद्धतां मन्यमानः परः पृच्छति— कथं वस्त्वेकदेशविज्ञानहेतवः संशयादयः?, वस्तुनो निरंशत्वेन देशस्यैवाऽभावाद् न त एकदेशग्राहिणो यदन्त इति परस्याऽभिप्रायः । आचार्यः प्राह— यत् त्वया पृष्ठं तद् वक्ष्ये भणिष्याम्यहम्, शृणु समग्रहितः समाकर्णय त्वम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ३१५ ॥

यथाप्रतिज्ञातेमवाह—

ईह वत्थुमत्थ-वयणाइपज्जयाणंतसत्तिसंपन्नं । तस्सेगदेसविच्छेयकारिणो संसयाइया ॥ ३१६ ॥

१ क ग 'नम्' । २ वस्तुनो देशगममन्वभावात् परमतप्रमाणमिति । कथं वस्तुदेशविज्ञानहेतवः, शृणु तद् वक्ष्ये ॥ ३१५ ॥ ३ प उ ज. 'ना' ।

४ इह वस्तुव्यवचनविपर्ययाऽनन्तव्यक्तिकमपत्तम् । तस्यैकदेशविच्छेदकारिणः संशयादयः ॥ ३१६ ॥

इह वस्तुनो घटादेर्न्ययत्न पृथुभ्रत वृत्तत् कुण्डलायतग्रीवायुक्तत्वादयोऽर्थरूपाः पर्याया अर्थपर्याया अनता भवन्ति । घट इत्थं कलशोदयस्तु रचनरूपा पर्याया वचनपर्यायास्तेऽप्यनन्ता भवन्ति; आदिशब्दात् परव्यापृतिरूपा अप्यनन्ता शुद्यन्ते । ततर्गत्य समास कर्तव्य - अर्थश्च, वचनानि च, आदिशब्दात् परव्यापृत्तयश्च तद्रूपाः पर्याया अर्थ वचनादिपर्याया, ते च तेऽनन्ताश्च त एव गक्तय, ताभिः सपन्न युक्त यतो वस्तु भवन्ति, अतस्त्वस्यैकदेशप्रच्छेदकारिणः सशयादयो ज्ञेयाः । इदमुक्तं भवति- न खलु वयः निरश्वस्तुगादिन, किन्तु यथोक्तानन्तधर्मलक्षणस्तुनोऽनन्ता एव देशाः सन्तीति वयः मन्यामहे, तन्मन्याच्चैकदेशग्राहिणः सशयादयोऽपि भवन्त्येव, इति कथं न ते ज्ञानम् ? । यदि पुनस्ते किमपि न शृङ्गीयुः, तदा तेषामनुत्थानमेव स्यात्, सर्वथा निर्विषय-ज्ञानस्य प्रसारायोगात्, गगननलिनज्ञानम् । ततश्च 'ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानम्' इति व्युत्पत्त्यर्थात् सशयादीनामपि ज्ञानता न विरुध्यते ॥ इति गायार्थः ॥ ३१६ ॥

अथ समस्तान्तरूपग्राह्येन ज्ञान, नैकदेशग्राहकम्, इत्येतदाशङ्क्य निराकुर्वन्नाह-

अंहवा न सन्धमभ्यासया तो न नाणमिदु ते । नणु निन्नओ वि तद्देसमेत्तगाहि चि अन्नाण ॥ ३१७ ॥

अथवा-अथ चेदेव द्रूयात् पर । किम् ? इत्याह-न सर्वथामात्रभासको न कात्स्न्येन गमादिवस्तुसमग्रव्याप्राहिणः, यतो ज्ञानमपि ते सशयादयः, सपूर्णमस्तुस्वरूपग्राहिण एव ज्ञानवत् । अत्रोच्यमाह-ननु भवता ज्ञानतेनाऽङ्गीकृतस्तर्हि निर्णयोऽप्यज्ञानमेव प्राप्नोति । कुत ? इत्याह-तस्य गमादिवस्तुन एकदेशमात्रग्राहीति कृत्या, तथाहि-‘गौरय, घटोऽय, पटोऽयम्’ इत्यादिभिर्निर्णयेरपि गोत्र घटत्वादिको वस्त्वेरुदेश एव शुद्ध्येते, अतस्तेऽपि कथं ज्ञानरूपतां भजेयुः ? । अथ देशस्य देशिनमन्तरेण कदाचिदप्यभावात् तद्ग्रहणद्वारेण सर्वमपि वस्तु निर्णयेन गृहीतम्, इत्यतो ज्ञानमेवाऽसौ । तदेतत् सशयादिद्वयपि समानम्, तथाहि-‘किमय स्थाणुः’, पुरुषो वा’ इत्यादिरूप. सशयादपि स्थाणुत्वादिक वस्त्वेरुदेश ज्ञानान्ति, विपर्ययवस्त्वेरुदेशमवयुध्यते, अनध्यवसायोऽपि सामान्यमात्ररूप वस्त्वेरुदेशमवयुह्यति । ततश्च सशयादयोऽप्येकदेशपरिज्ञानद्वारेण समग्रमपि वस्तु जानन्त्येव, इति तेषामपि ज्ञानता केन वार्यते ? । अथ शुद्ध्येते सशयादिभिर्वस्त्वेरुदेश, केवल सशयेन सद्विग्रह, विपर्ययेन विपर्येस्त, अनययसायेन द्रविशिष्ट इति चेत् । ननु प्रतिग्रहितमप्यदः किं निस्सारसि ? यतो ‘ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानम्, प्रतिरूप

ज्ञानं मतिज्ञानम्' इत्येवं सामान्येनैव सम्यग्दृष्टिसंवन्धि मतिज्ञानमिह विचार्यते । तस्य च संशयादिरूपस्य, निर्णयरूपस्य वा सम्यग्दृष्टिसंवन्धिनो ज्ञानता न विरुध्यते, 'ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानम्' इत्यस्यार्थस्य सर्वत्रोपपद्यमानत्वादिति । ननु यदि संशयादयोऽपि मतिज्ञानम्, तर्हि चतुर्भेदत्वमतिक्रम्य सप्तभेदत्वं तस्य प्रसज्यते, इति चेत् । नैतदेवम्, यतोऽनध्यवसायस्तावत्सामान्यमात्राग्राहित्वेनाऽवग्रहेऽन्तर्भवति, संशयोऽपि पूर्वोक्तस्वरूपेहामकारत्वात्, तत्कारणत्वाच्च तस्यामेवाऽन्तर्विशति, यदपि संशयस्य पूर्वमीहात्वमपाकृतं तदपि व्यवहारिजानानुवृत्त्या, न तु सर्वथेति; विपर्ययस्य निश्चयरूपत्वात् साक्षादपाय एव, इति कुतश्चतुर्भेदातिक्रमः ? । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यम्, अन्यथा सम्यग्दृष्टिसंवन्धिनः संशयादयो मतिज्ञानादतिरिच्यमानाः काऽन्तर्भवेयुः ? । अज्ञान इति चेत् । नैवम्, "सम्महिदी णं भंते ! किं नाणी अन्नाणी ? गोयमा ! नाणी, नो अन्नाणी" इत्याद्योगमवचनात् सम्यग्दृष्टेः सदैव ज्ञानित्वादिति । भवत्वमेवम्, तथापि सम्यग्दृष्टिसंवन्ध्येव मतिज्ञानमिह विचार्यत इति कुतो लभ्यते ? इति चेत् । उच्यते—ज्ञानपञ्चकमेवेह विचारयितुमुपक्रान्तम्, ज्ञानं च सम्यग्दृष्टेरेव भवति, अतस्तत्संवन्ध्येव मतिज्ञानमिह विचार्यते, सम्यग्दृष्टिसंवन्धिनो च संशयादीनां ज्ञानता साध्यते । इत्यलं विस्तरेण ॥ इति गार्थार्थः ॥ ३१७ ॥

अत्राऽतिप्रसक्तिं मन्यमानः परः प्राह—

जैइ एवं तेण तुहं अन्नाणी को वि नत्थि संसारी* । मिच्छदिदीणं ते अन्नाणं नाणमियरेसिं ॥ ३१८ ॥

यथैवमुक्तप्रकारेण संशयादयोऽपि ज्ञानम्, तेन तव 'अज्ञानी नास्ति कोऽपि संसारी जीवः' इति प्राप्तम्; मोक्षे सर्वस्याऽपि ज्ञानं परेणाऽभ्युपगम्यत इति संसारिणामेवाऽयमतिप्रसङ्गलक्षणो दोषः, इत्यभिप्रायवता 'संसारी' इति विशेषणमकारि । एतदुक्तं भवति—'संशयादयोऽज्ञानम्, निर्णयस्त्ववाधितो ज्ञानम्' इति तावल्लोकव्यवहारस्थितिः । यदि च भवता संशयादीनामपि ज्ञानरूपता व्यवस्थाप्यते, तर्हि समुच्छन्नोऽयमज्ञानव्यवहारः, ततः कथं नाऽतिप्रसङ्गः ? दृश्यते च लोकेऽज्ञानव्यवहारः; स कथं नीयते ? इति । अत्रोत्तरमाह—'मिच्छदिदीणमित्यादि' मिथ्यादृष्टीनां संवन्धिनस्ते संशय-विपर्यया-ऽनध्यवसायाः, निर्णयथाज्ञानम्, इतरेषां तु सम्यग्दृष्टीनां संवन्धिनस्ते ज्ञानम्, इति नाऽज्ञानव्यवहारोच्छेदः । अयमभिप्रायः—लोकव्यवहाररूढो ज्ञाना-ऽज्ञानव्यवहारोऽत्र न विवक्षितः, किन्त्वागमाभिप्रायरूढो

१ सम्यग्दृष्टयो भगवत् ! किं जानिनः, अज्ञानाः ? गोयमा ! जानिनः, नो अज्ञानाः । २ 'भगवती' इतिनाम्ना प्रसिद्धे व्याख्याप्रज्ञसिचुरे ।

३ यद्येवं तेण तवाऽज्ञानः कोऽपि नास्ति संसारी । मिथ्यादृष्टीनां तेऽज्ञानं जानमितरेणम् ॥ ३१८ ॥ ४ क ग छ ज. 'री यामि' ।

नैश्वयिक । आगमे च सशयादिरूप, निश्चयरूप वा मिथ्यादृष्टे सर्वमप्यज्ञानम्, सम्प्रदृष्टेस्तु तदेव सर्वं ज्ञानम्; इत्येव ज्ञाना ज्ञान-
व्यवहारो रुढ । ततश्च यदादौ सशयादित्वेनाऽवग्रहादीनामज्ञानत्व प्रेरितम्, तदयुक्तम्, न हि सशयादित्वमज्ञानभावस्य निमित्तमागम-
विचार, किन्तु मिथ्यादृष्टिसवन्धित्वम्, तत्रेह नास्ति, सम्प्रगृह्यदृष्टिसवन्धिनभावोऽवग्रहादीनामिह विचारयितुमुपक्रान्तत्वात्, इति भावः ॥
इति गार्थः ॥ ३१८ ॥

क पुनर्मिथ्यादृष्टिनाऽपराध कृतः, येन तत्सर्वं च सर्वमप्यज्ञानम्?, इत्याह-
सैदसद्विसेसणाओ भगहेउजहिचिउओलम्भाओ । नाणफलाभावाओ मिच्छदिट्ठिस्स अण्णाण ॥ ३१९ ॥

एषा पूर्वमिहाऽपि व्याख्यातैवेति ॥ ३१९ ॥

सम्प्रगृहेस्तर्हि को विशेषः, येन तस्य सर्वमपि ज्ञानम्?, इत्याह-

एवम जाण सव्व जाणइ सव्व च जाणमेग ति । इय सव्वमय सव्व सम्मदिट्ठिस्स ज वत्थु ॥ ३२० ॥

इह परमाणवादिकर्मैकं वस्तु स्व परपर्यायैः समस्तत्रिरुनगतवस्तुमयम्, तथाहि- परमाणौ तावदेकगुणकालैत्वादयोजनन्ता
वर्णं गन्ध रसादिकाः स्वपर्याया भवन्ति । अपरं च, असौ विवक्षितः परमाणुरन्येभ्य परमाणु द्वयगुणकालादिसमस्तमस्तुभ्यः क्षेत्र
फालादिभिर्व्याहृतः, इत्यतस्तद्वाहृतिलक्षणा अनन्ता परपर्याया भवन्ति । एव च सति येभ्योऽन्यवस्तुभ्योऽसौ परमाणुव्याहृतः, तेषां
सर्वापामपि तत्र परमाणौ प्रत्येकमभागे वर्तते, इति सामर्थ्यात् सिद्धम्, अन्यथा तस्य तेभ्यो व्याहृत्यसिद्धेः, अभावथाऽभाववतो
धर्मः, यत्र धर्मः, तत्र धर्मिणा कथञ्चिद् भवितव्यमेव, अन्यथा तस्य तद्धर्मत्वायोगात्, ततश्च सर्वाण्यन्यवस्तूनि तत्र परमाणौ स्या
भान्वृत्तिद्वारेण वर्तन्त इति पर्यासितम् । ततश्च परमाणु सर्ववस्तुमय सिद्धः । एव द्वयगुणकालिष्वपि भावनीयम्, तेषामपि प्रत्येक
परेभ्यो व्याहृतत्वात् । ततश्च सर्वमपि वस्तु सर्वमयमिति स्थितम् । इह च य एक विवक्षित वस्तु जानाति, स शेषाण्यपि सर्वमस्तूनि
जानाति, समस्तवस्तुपरिज्ञानानन्तरीयकत्वादेकवस्तुपरिज्ञानस्य । येभ्योऽपि हि शेषवस्तुभ्यो व्याहृतं तद् विवक्षित वस्तु, तानि सर्वो-
प्यपि ज्ञातव्यानि, तत्परिज्ञानाभावे तेभ्यो व्याहृतत्वात्स्याज्वगन्तुमशक्यत्वादिति । यश्च सर्वमस्तूनि जानाति स विवक्षितमप्येक किमपि
वस्तु जानाति, तत्परिज्ञानाविनाभावात् समस्तवस्तुज्ञानस्य । तानि हि सर्वमस्तूनि विवक्षितैकवस्तुनो व्याहृतान्यवयोद्धव्यानि । न च

तदपरिज्ञाने तद्वावृत्तत्वमेव वोढुं शक्यत इति । नन्वेवंविधपरिज्ञानं तर्हि केवलिन एव भवति, नाऽन्यस्य, तस्य सूक्ष्माऽतीत-व्य-
वहिता-ऽमूर्तादिसमस्तवस्तुग्रहणासमर्थत्वात् । सत्यम्, साक्षादित्थं केवलेव जानाति, तद्वचनश्रद्धानद्वारेण पुनर्भावितोऽन्योऽपि
सम्यग्दृष्टिः सर्व एकैकं वस्तु सर्वमयं जानाति । आगमे हि केवलिनैतत् प्रणीतम्, तद्यथा- “जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ, जे
सव्वं जाणइ से एगं जाणइ चि” । सम्यग्दृष्टेश्च सर्वस्याऽध्ययमागमः प्रमाणमेव, अन्यथा सम्यग्दृष्टित्वायोगात् । ततश्च यद्यपि
सर्वः सम्यग्दृष्टिरित्थं सर्व सर्वमयं वस्तु न जानाति, तथापि यथोक्तागमश्रद्धानद्वारेण भावतो जानात्येवेति । अतः सर्वदैवाऽयं ज्ञानी
भण्यते, केवलदृष्टयथावस्थितवस्तुस्वरूपस्य प्रमाणताभ्युपगमद्वारेण सर्वदैव तेन ज्ञायमानत्वात् ॥ इति गाथाभावार्थः ॥

अक्षरार्थस्तूच्यते- एकं वस्तु जानन् सर्वं वस्तु जानाति, सर्वं च वस्तु जानन्नेकं जानतीति ‘एवंभूतमागमं सम्यग्दृष्टिस्तावत् सर्वदैव
प्रमाणतयाऽभ्युपगच्छति’ इति शेषः । इत्यतः परमाणादिकं यत् किमपि वस्तुवस्ति, तत्सर्वमभ्युक्तन्यायेन स्व-परपर्यायैः सर्वमयं सम्यग्दृ-
ष्टिज्ञानगोचरः । अतः सर्वदैवाऽयं ज्ञानी भण्यते, जाग्रतः, स्वपतः, तिष्ठतः, चलतश्चाऽस्य परमगुरुप्रणीतयथोक्तवस्तुस्वरूपाभ्युपगमस्य
चेतासि सर्वदैवाऽविवचलनात् ॥ इति गाथार्थः ॥ ३२० ॥

ननु यद्येवं, तर्हि निश्चयरूपं सम्यग्दृष्टेर्ज्ञानमस्तु, संशयादयस्तु बालानामप्यज्ञानत्वेन लोके रूढाः, तस्याऽपि कथमिव
ज्ञानं स्युः?, इत्याह-

जे संसयादिगम्मा धम्मा वत्थुस्स ते वि पज्जाया । तदहिगमत्तणओ ते नाणं चिय संसयाईया ॥ ३२१ ॥

इह ये संशयादिगम्या धर्मास्तेऽपि वस्तुनस्तावत् पर्याया एव । ततस्तदधिगमहेतुत्वात् ते सम्यग्दृष्टिमवन्धिनाः संशयादयो
ज्ञानमेव । एतदुक्तं भवति- इह लोकव्यवहाररूढं संशयादित्वमज्ञानभावस्य निवन्धनत्वेन तावन्नाधिकृतमेव, किन्तु मिथ्यादृष्टिसंवन्धि-
त्वमित्युक्तमेव, तच्च सम्यग्दृष्टिसंवन्धिनां संशयादीनां नास्ति, तत्कथं न ते ज्ञानं भवेद्युः? । ज्ञायते येन किञ्चित् तज्ज्ञानं भवति, न
च संशयादिभिः किमपि ज्ञायते, इति चेत् । नैवम्, तेषामपि वस्तुपर्यायगमरूत्वात्, तथाहि- पुरतः स्थाणौ व्यत्रस्थिते योऽसौ
‘किमयं स्थाणुः, पुरुषो वा?’ इति संशय उदेति, तत्र यत् स्थाणुत्वं, पुरुषत्वं च प्रतिभानि, तदुभयमपि स्थाणौ पर्यायरूपतया

१ य एकं जानाति स सर्वं जानाति, य सर्वं जानाति स एकं जानानीति ।

२ ये संशयादिगम्या धर्मा वस्तुनस्तेऽपि पर्यायाः । तदधिगमत्वतस्ते ज्ञानमेव संशयादयः ॥ ३२१ ॥

प्राप्यते, स्थाणुत्वस्याऽनुगतत्वेन सत्त्वात्, पुरुषतस्य तत्रभाररूपतयाऽसद्भावात् । अथवा, स्थाणुत्वं स्थानो पर्यायः, पुरुषत्वं तु पुरुषस्येति । यथ स्थानी 'पुरुष एवादयम्' इति विषयासः प्रादुरस्ति, तत्रापि पुरुषत्वं व्यावृत्तिरूपतया स्थाणोरपि पर्यायः, अनुगतत्वेन तु पुरुषस्येति, अनन्यवसायप्रतिभासितु सामान्यमविवादेन स्थाण्वादिग्रस्तुपर्याय एव । तदेव सन्नयादिभिर्ग्रस्तुपर्यायाणां ज्ञायमानत्वात्, सम्पदद्विष्टिसवर्धितानां च तेषामिद्वाऽधिकृतत्वेन पिथ्याद्विष्टिसवर्धितत्वाऽभावात्, लोकरुदस्य च सन्नयादितत्त्वाऽज्ञाननिन्दनत्वेनेहाऽनर्थकृतत्वाज्ज्ञानमेव ते सम्पदद्विष्टिसवर्धित्यन सन्नयादयः ॥ इति गाथार्थः ॥ ३२१ ॥

नननन्तेपर्यायः सर्वयपि वस्तु, इति भवन्निरुक्तम् । तस्य च वटादिवस्तुन एरुस्मिन् काल एकमेव क्रीडित्व घटद्वयादिपर्यायः सम्पदद्विष्टिरपि गृह्णाति । अतोऽनन्तपर्यायमपि वस्तेरुपपर्यायतया गृह्णतस्तस्याऽपि कथं ज्ञान स्यात्, अन्यथास्थितस्याऽन्यथा ग्रहणात्?, इत्याशङ्क्याह-

पेज्जायमासयतो एक पि तओ पओयणवसाओ । तत्तियपज्जाय चिय त गिण्हइ भावओ वत्थु ॥ ३२२ ॥

'तव चि' तस्मैसौ सम्पदद्विष्टिरुपमपि घटादिग्रस्तुनो घटद्वयादिपर्यायः प्रयोजनमशदाश्रयन् गृह्णतावन्तः प्रागुक्तप्रकारेणाऽनन्ता पर्याया यस्य तत् तावत्पर्यायमेव भागत परमार्थतो वस्तु घटादिकं गृह्णाति । एतदुक्तं भवति- भावत आगमप्रामाण्याभ्युपगमाभिप्रायतः सम्पदद्विष्टिना यथाऽशस्थितमनन्तपर्याय वस्तु सर्वं गृहीतमेवाऽस्ते, केवलं प्रयोजनवशादेकं पर्यायमाश्रयति, तथाहि- सौगर्णे घटे दृष्टे यस्य घटमात्रेण प्रयोजनं भवति स 'घटोऽयम्' इति घटत्वमध्यवस्यति । यस्य तु सुवर्णेन, स 'सुवर्णेमिदम्' इति सुवर्णत्वं व्यपस्यति । यस्य तु जलक्षेपादिना, स 'जलादिभाजनमिदम्' इति जलादिभाजनत्वमध्यवस्यति । उपलक्षणं च प्रयोजनम्, अन्येऽप्यभ्यासपाटनं प्रत्यासत्त्यादयो गृह्यन्ते, तथाहि- ब्राह्मणे द्वारि दृष्टे कोऽप्यभ्यासमशब्दात् 'भिक्षुकोऽयम्' इत्याचष्टे, अन्यस्तु पाटनवशाद् 'ब्राह्मणोऽयम्' इति, अपरस्तु यस्तत्समीपेऽधीतं स प्रत्यासत्तिमशब्दात् 'मदीयोपाभ्यायोऽसौ' इत्याद्यनया दिक्षा भ्रातृनीयम् । ततश्च प्रयोजनादिमहादेकपर्यायतया वस्तु गृह्णानोऽप्यसौ भागत परिपूर्णोऽनन्तपर्यायमेव गृह्णाति । अतः सर्वदेव भावतः प्रतिपन्नयथावस्थितयस्तुस्वरूपस्य सन्नयादिकालेऽपि सम्पदद्विष्टिज्ञानमेव ॥ इति गाथार्थः ॥ ३२२ ॥

मिथ्यादृष्टेरप्येवं भविष्यति, इति चेत् । न, इत्याह-

‘निणयकाले विजओ न तहारूवं विदंति ते वत्थुं । मिच्छदिडी, तम्हा सर्वं चिय तेसिमण्णाणं ॥ ३२३ ॥
आस्तां संशयादिकाले, निर्णयो निश्चयस्तत्कालेऽपि यतस्ते मिथ्यादृष्टयो न यथा परमगुरुभिर्दृष्टं तथारूपमनन्तपर्यायं वस्तु
विदन्ति, केवलदृष्टयथावस्थितवस्त्वभ्युपगमस्य तेषां कदाचिदप्यभावात् ; अन्यथा मिथ्यादृष्टित्वायोगात् । अतस्तेषां निश्चयरूपं, संश-
यादिरूपं च सर्वमज्ञानमेव, ज्ञाननिबन्धनस्य भुवनगुरुनिर्णीतयथावस्थितवस्त्वभ्युपगमस्य कदाचिदप्यसत्त्वात् ॥ इति गाथार्थः ॥ ३२३ ॥

अथवा नाज्ञानमात्रमेव तेषाम्, किन्त्वद्याप्याधिक्यं किञ्चित्, इति दर्शयन्नाह-

कैट्ठयरं वच्चाणं विवज्जओ चेव मिच्छदिट्ठोणं । मिच्छाभिणिवेसाओ सव्वत्थ घडे व्व पडबुद्धी ॥ ३२४ ॥
संशया-ऽनध्यवसाय-विपर्ययान् किलाऽज्ञानत्वेन सामान्यतो वदति भवान्, मिथ्यादृष्टेस्त्वतिदुःसहमहादुःखहेतुत्वात् कष्टतरं
विशेषिततरमज्ञानम् । कुतः ? इत्याह- यस्माद् विपर्ययो विपर्यास एव तस्य सर्वज्ञोक्ते यथाविस्थिते वस्तुनि, न तु संशया-ऽनध्यव-
सायाविति भावः । अतः संशया-ऽनध्यवसायवद्भयो विशेषिततरमस्याऽज्ञानम् । कुतः पुनरस्य विपर्यय एव ? इत्याह- मिथ्याभिनि-
वेशात्, सर्वत्रेति- सर्वत्र मोक्षे, तत्साधने संसारे, तत्साधने च नारकादिवस्तुनि वा, तस्य मिथ्याभिनिवेशात् सर्वज्ञोक्तविपरीताध्य-
वसायात्, घटे पटबुद्धिवत् ॥ इति गाथार्थः ॥ ३२४ ॥

तदेवं सर्वज्ञोक्तयथावस्थितानन्तपर्यायवस्त्वभ्युपगमस्य सर्वदैव भावात् सम्यग्दृष्टज्ञानं समर्थितम् । अथ प्रकारान्तरेणाऽपि तत्
तस्य समर्थयन्नाह-

अहवा जहिंदनाणोवओगाओ तम्मयत्तणं होइ । तह संसयाइभावे नाणं नाणोवओगाओ ॥ ३२५ ॥
अथवा यथेन्द्रज्ञानोपयोगात् तदुपयोगवतो ज्ञातुर्देवदत्तादेः परमैश्वर्याद्यभावेऽपि तन्मयत्वमिन्द्रमयत्वं भवति, भावेन्द्र एवाऽयं
व्यपदिश्यत इत्यर्थः ; तथा सम्यग्दृष्टेरपि सम्यग्दर्शनलाभकाल एव मत्यादिज्ञानलाभाऽज्ञानपरिणामरूपस्य ज्ञानोपयोगमात्रस्य सर्वदैव
भावात्, अन्यथा मिथ्यादृष्टित्वप्रसङ्गात्, सर्वदैव ज्ञानमभ्युपगन्तव्यम्, तदुपयुक्तस्य तन्मयत्वात्, इन्द्रोपयुक्तदेवदेचेन्द्रवदिति । इदमुक्तं

१ निर्णयकालेऽपि यतो न तथारूपं विदन्ति ते वस्तु । मिथ्यादृष्टयः, तस्मात् सर्वमेव तेयामज्ञानम् ॥ ३२३ ॥

२ कष्टतरं वाऽज्ञान विपर्यय एव मिथ्यादृष्टीनाम् । मिथ्याभिनिवेशात् सर्वत्र घट इव पटबुद्धिः ॥ ३२४ ॥

३ अथवा यथेन्द्रज्ञानोपयोगतस्तन्मयत्वं भवति । तथा सशयादिभावे ज्ञानं ज्ञानोपयोगात् ॥ ३२५ ॥ ४ ज ‘सर्वदै’ ।

भवति-सम्यग्दर्शनसञ्ज्ञावेऽस्य सर्वदेव ज्ञानोपयोगमात्रं तावदस्ति । ततश्च सशयादिकालेऽपि भौलज्ञानोपयोगतो ज्ञान्येवाऽसौ, यथा दारिद्र्यादिसञ्ज्ञावेऽपीदृशज्ञानोपयोगतो ज्ञाता इदं परं, यथा वा रसकृषिकार्यां महारसे निपतितं तृणादिकमपि तद्रूपतामेवोपगच्छति ॥ इति गाथार्थः ॥ ३२५ ॥

अथ मिथ्याहृदयेष्वेव भविष्यति, इत्याशङ्क्य निराकुर्वन्नाह-

दुष्टमिय मिच्छस्स मि सो सम्मत्ताइभावसुन्नो चि । उवओगम्मि वि तो तस्स निच्चमच्चाणपरिणामो ॥ ३२६ ॥

ननु यत्सम्यग्दृष्टेर्ज्ञानोपयोगतो ज्ञानमुक्तम्, तदिदं मिथ्याहृदयेऽपि तुल्यं समानम्, तस्याऽपि ज्ञानोपयोगसञ्ज्ञावात् । तदयुक्तम् । कुत ? इत्याह-यत स मिथ्याहृदि सम्यग्त्वादिभावश्चून्यः-सम्पत्त्वादयो ये भावाः पदार्थाः, आदिशब्दाद् मति श्रुतज्ञानादिपरिग्रहः, ते शून्यो विरहित इत्यर्थः, इति कुतोऽस्य ज्ञानोपयोगः ? सम्पत्त्वादिविभावमन्तरेण तस्याऽभावत्, तद्वत्त्वे च मिथ्याहृदि तत्त्वायोगात् । ततस्तस्य मिथ्याहृदरूपयोगेऽपि नित्यमज्ञानपरिणाम एव, महात्रिपादप्यतिक्रा तरूपमज्ञानपरिणाम विहाय नान्यः कोऽप्यस्योपयोगोऽस्तीति भावः । अतोऽस्य सदैवाऽज्ञानपरिणामः, सम्यग्दृष्टेस्तु ज्ञानपरिणामः, इति कुत उभयोस्तुल्यता ? ॥ इति गाथार्थः ॥ ३२६ ॥

एतदेव भावयति-

ज निन्नओवओगे मि तस्स विवैरीअत्थुपडिचसी । तो ससयाइकाले कत्तो नाणोवओगो से ? ॥ ३२७ ॥

यतो निर्णयोपयोगकालेऽपि तस्य मिथ्याहृदे सर्वस्रोक्तविपरीतवस्तुमतिपरिचर्योपजायते । ततो निर्णयकालेऽप्यनुपजातो ज्ञानपरिणामः सशयादिकाले कुतस्तस्य वराकस्य भविष्यति ? । अतो युधैव सम्यग्दृष्टेरिव मिथ्याहृदयेऽपि सशयादीनां ज्ञानत्वापादनाय लिखसे त्वमिति भावः ॥ इति गाथार्थः ॥ ३२७ ॥

तदेव सम्यग्दृष्टिसम्बन्धेव मतिज्ञानमिह विचार्यत इति चेतासे निधाय 'अन्धुवगतु भण्णह नाण चिय ससयाईया' इत्यादिना प्रथेन साधितं सशयादीनां ज्ञानत्वम् । ततश्च सशयादिभावोऽपि नाऽऽग्रहादीनामज्ञानतेति स्थितम् । यदि वा सशयादिभावोऽनाऽऽग्रहादीनां यदज्ञानत्व परेण प्रेर्यते, तदभिगयापरिज्ञानादाकाशरोमन्यमेव, न द्रव्याभिज्ञानमेवेह विचारयितुमारब्धं, येनाऽज्ञानत्वापादनं

१ पुस्त्यमिदं मिथ्या(हृदे)अपि स सम्यग्त्वादिविभावश्चून्य इति । उपयोगेऽपि ततस्तस्य नित्यमज्ञानपरिणामः ॥ ३२६ ॥

२ यद्विज्ञानोपयोगेऽपि तस्य विपरीतवस्तुमतिपत्तिः । ततः सशयादिकाले कुतो ज्ञानोपयोगस्तस्य ? ॥ ३२७ ॥ ३ प पञ्च ज रीयम् । ४ गाथा ३१४ ।

वाधकं भवेत् ; किन्तु ज्ञाना-ज्ञानादिरूपा सामान्येन मतिरेव विचार्यते, इति दर्शयन्नाह-

अहंवा जह सुयनाणावसरे सामण्णदेसणं भणियं । तह मइनाणावसरे सव्वमइनिरूवणं कुणति ॥ ३२८ ॥
अथवा यथा श्रुतज्ञानविचारावसरे ज्ञानरूपस्य, अज्ञानरूपस्य च श्रुतस्य सामान्यदेशनं भणितम्, तथा मतिज्ञानावसरे सर्वस्या अपि निर्णयरूपायाः, संशय-विपर्यासा-जन्यवसायात्मिकायाश्च; ज्ञानरूपायाः, अज्ञानरूपायाश्च मतेनिरूपणं करोत्याचार्यः ॥ इति गाथाक्षरार्थः ॥

भावार्थस्त्वयम्- इहादौ 'आभिणिवोहियनाणं सुयनाणं' इत्यादिगाथायां श्रुतज्ञानं तावज्ज्ञाना-ज्ञानोभयरूपमपि भणितम्, न पुनः सम्यक्श्रुतमेव । कथं पुनरिदं ज्ञायते ? इति चेत् । उच्यते- 'अक्षर सव्वी सम्मं' इत्यादिगाथायाऽभिधास्यमानानां चतुर्दशानां श्रुतभेदानामिह संग्रहात्, तेषु च मध्ये मिथ्याश्रुतस्याऽपि पठनात् । ततश्च यथा लाघवार्थमिह ज्ञाना-ज्ञानोभयरूपमपि श्रुतज्ञानमुक्तम्, तथेहापि मतिज्ञानप्रतिपादनावसरे संशय-विपर्यासा-जन्यवसाय-निर्णय-ज्ञाना-ज्ञानात्मिकायाः सर्वस्या अपि मतेः सामान्येनैव निरूपणं क्रियते, न तु ज्ञानपञ्चकाधिकांरात् सम्यग्दृष्टिसंवाधिन्या एव, व्यवहारिजनप्रमाणा-प्रमाणचिन्तया निर्णयरूपाया एव वा, इति भावः । ततश्चाऽग्रहादयः संशयादिरूपा वा भवन्तु, निर्णयरूपा वा, ज्ञानं वा, न नः किञ्चित् क्षूयते; श्रुतवज्ज्ञाघवार्थं 'मननं मतिः' इति मतिमात्रस्यैव विचारयितुमिष्टत्वात्, तस्य च संशयादिष्वपि घटनात् । ततश्च 'ननु संदिग्धे संसय-विवज्जया' इत्यादि यदुक्तं तत्सर्वस्माकमबाधकमेवेति भावः ॥ इति गार्थार्थः ॥ ३२८ ॥

ननु भवतु सामान्येन सर्वस्या अपि मतेनिरूपणमिदम्, किन्तु ज्ञाना-ज्ञानचिन्तायां किमिह ज्ञानम् ? किं चाऽज्ञानम् ? इति निवेद्यताम्, इत्याशङ्क्याह-

एस्सा सम्माणुगया सव्वा नाणं विवज्जए इयरं । अविसेसिआ मइ च्चिय जम्हा निदिट्ठमाईए ॥ ३२९ ॥

एषा सामान्येन निर्दिष्टा मतिः सम्यक्त्वानुगता सम्यग्दृष्टेः संवाधिनी सर्वाऽपि संशयादिरूपा, निश्चयरूपा वा ज्ञानमेव । विपर्यये त्वज्ञानम्- मिथ्यादृष्टिसंवाधिनी सर्वाऽप्यज्ञानमित्यर्थः । कुतः पुनरिदं ज्ञायते ? इत्याह- 'जम्हा निदिट्ठमाईए च्चि' यस्मादादाव-

१ अथवा यथा श्रुतज्ञानावसरे सामान्यदेशनं भणितम् । तथा मतिज्ञानावसरे सामंतिनिरूपणं करोति ॥ ३२८ ॥ २ गाथा ७९ । ३ अक्षर संज्ञि सम्यक् ।

४ क. ग. 'वा अ' । ५ गाथा ३१३ । ६ घ. छ. ज. 'जु' । ७ एषा सम्यगनुगता सर्वा ज्ञानं विपर्यय इतरत् । अविशेषिता मतिरेव यस्माद् निर्दिष्टमादौ ॥ ३२९ ॥

ग्रहाभेदनिरूपणात् पूर्वमेव निर्दिष्टं नन्वध्ययनसमुत्तरेण । किं निर्दिष्टम् ? इत्याह- 'अविसेसिया मद् चिचय चि' सूचकत्वात् सूत्रस्य, अनेनाऽल्लापकं सर्वोऽपि सूचितो द्रष्टव्य, तथा- " अविसेसिआ मई मद्नाण च, रिसेसिआ मई- सम्महि द्विस्त मई मद्नाण, पिच्छाद्विद्विस्त मई मद्अन्नाण " इति । ततो यस्मादागम एवमुक्तम्, तस्मात् सम्प्रगृष्टे सर्वोपि मतिर्ज्ञान, मिथ्या- दष्टस्त्वज्ञानम् ॥ इति गाथार्थ ॥ ३२९ ॥

अथ 'सैदसद' इत्यादिना प्रागुक्तापि सम्प्यगृह्यन्तत्वे, मिथ्याद्वेषज्ञानत्वे पुनरपि शुक्तिमाह-

५ निर्बरीअवत्थुगहणे ज सो साहणविचख्य कुणइ । तो तस्स अत्ताणफल सम्महिट्ठरस नौणफल ॥३३॥

इह मिथ्यादृष्टिस्तावद् मिथ्यात्वोदयविपर्यस्तत्वात् त्रिभुवनगुणप्रणीतस्तु विपरीत सर्वमेव शृङ्गाति । ततोऽसौ विपरीतयस्तुग्र
इणे विपरीतरस्तुग्रहणशीलतयेत्यर्थः, यस्मात् साधनविपर्यय करोति— साध्यते मोक्षादयोऽनेनेति साधन ज्ञान दर्शन चारिनादि तस्य
विपर्यय व्यत्यय करोति, अज्ञान मिथ्यात्वा उचित्यादीन्यपि मोक्षादिसाधकत्वेनच्छतीत्यर्थः । ततस्तस्य ज्ञानमज्ञानफलमेव, अज्ञानस्यैव
फल नरकमात्स्यादिक यस्मात् तदज्ञानफलम् ; अज्ञानयद् वा फलति नरकादिदुःख प्रदत्त इत्यज्ञानफलम्, तत्फलत्वाद्याज्ञानमेवेति
भावः । सम्पद्यष्टेस्तु ज्ञान ज्ञानफलमेव, ज्ञानस्यैव फल यस्मात्, ज्ञानवद् वा फलति स्वर्गादिसुखमिति ज्ञानफल, तत्फलत्वाच्च ज्ञान
मेवेति हृदयम् । इदमुक्तं भवति— विपरीतवस्तुग्राही मिथ्यादृष्टिमोक्षादेः साधन सम्पद्यज्ञान क्रियारूप विपरीत मन्यते— “वेदविहिता
हिंसा न दोषाय”

“ पद् शतानि नियुज्यते पराया मध्यमेऽहनि । अश्वमेधस्य वचनाद् न्यूनानि पशुभिलिभिः ॥ १ ॥ ”

“हत्वा भूतसदृशाणि त्वया पापशतानि च । स्नात्वा गङ्गाजले पूते याति ज्वा शिवलयम्” ॥ १ ॥

इत्यादिभूतयातनियन्धनत्वेन ससाग्रहेतोषिण्याज्ञानस्य योक्षादिसाधकत्वेनाऽभ्युपगमात्, जलज्ञान पशुवध पुनस्तन्ततिनियन्धनमैशु
नादिक्रियायां च तत्साधकत्वेन प्रवर्तनात् । अतस्तस्य ज्ञानमप्यज्ञानफलत्वेनाऽज्ञानमेव । सम्यग्दृष्टेस्तु सम्यग्ज्ञान क्रियासयोगेन यो
क्षादौ मृदचेर्नानफलत्वेन ज्ञानमेव ॥ इति गाथार्थ ॥ ३३० ॥

१ अपिचोपिता मतिर्मतिज्ञानं च, मत्यज्ञानं च, विशेषिता मति - सम्यग्गृहेयमतिमतिज्ञानम्, भिष्यावृष्टेमतिर्मत्यज्ञानम् । २ प छ 'दिया म' ।

३ गाथा ३१५ । ४ विपरितन्नुग्रहणे यत्तु स साधनविषयय करोति । तदा तस्याऽङ्गान्तरं समाहरिष्टोऽनङ्गम् ॥ ३३० ॥ ५ घ ज 'यिव' । इ क्र ग 'ण्ण' ।

अथ पुनरपि मिथ्यादृष्टेः सम्यग्दृष्टितुल्यतामाशङ्क्य निराकुर्वन्नाह—

जैइ सो वि तस्स धम्मो किं विवरीयत्तणं ति, तं न भवे । धम्मो वि जओ सव्वो न साहणं किंतु जो जोगो ॥ ३३१ ॥

यो मिथ्याज्ञान-विपरीतक्रियालक्षणो धर्मो मिथ्यादृष्टिना मोक्षसाधकत्वेनाऽभ्युपगतः, यदि सोऽपि तस्य सम्यग्ज्ञानादिरूपस्य सम्यग्दृष्ट्याभ्युपगतस्य मोक्षसाधनस्य धर्मः, तर्हि मिथ्यादृष्टेः किं विपरीतत्वम् ? न किञ्चिदित्यर्थः । अयमत्र भावार्थः—‘इय सव्व-प्रयं सव्वं समद्विट्ठस्स जं बत्थुं’ इति वचनात् ‘सर्वप्रयं सर्वमेव वस्तु’ इति भवतां सिद्धान्तः । ततश्च सम्यग्ज्ञान-दर्शन-चारित्रसमुदायरूपस्य साधनस्य यथा सम्यग्ज्ञानादिको धर्मः, तथा मिथ्याज्ञानादिकोऽपि, अन्यथा सर्वस्य सर्वमयत्वत्यागमसङ्गात् । अतः सम्यग्दृष्टिना मोक्षसंसिद्धये यस्य साधनस्य धर्मोऽङ्गीकृतः, मिथ्यादृष्टिनाऽपि तत्सिद्धये तस्यैव धर्मः स्वीकृतः, धर्मग्रहणद्वारेण च कथञ्चित् तस्य धर्मिणो ग्रहणम् । अतः किं नाम मिथ्यादृष्टेर्विपरीतत्वम् ? । इति परेणोक्ते आचार्यः प्राह—‘तं न भवे चि’ तदेतत् त्वदुक्तं न भवेद् न युज्यते । कुतः ? इत्याह—‘धम्मो वि जओ इत्यादि’ इदमुक्तं भवति—अनन्तधर्माध्यासितस्यापि वस्तुनो न सर्वेऽपि धर्मा एक-मर्थं साधयन्ति, किन्तु योग्यतानुरूपेण कोऽपि कञ्चिदेवेति । यथा हि कलश-मल्लक-कपाल-धुम्भलकादीनां साधारणेऽपि मृद्धर्मत्वे न कलशवद् धुम्भलकादयोऽपि मल्ल-जलधारणादिकार्येषु व्याप्रियन्ते, नापि सुवर्णधर्मत्वे समानेऽपि कुण्डलवद् नूपुरमपि कर्णालङ्कार-णाय नियुज्यते, न चापि शालि-दालि-घृतादिधर्मत्वे तुल्येऽपि रसवद् गन्धादयोऽपि दृष्टि-देहदुष्ट्यादीनि साधयन्ति । एवं यद्यपि मोक्षादिसाधनस्य मिथ्याज्ञानादिकोऽपि व्यावृत्तिरूपतया धर्मः, तथापि नासौ मोक्षं साधयति, किन्तु तद्विपक्षभूतं संसारादिकमेव, मोक्षादिकं तु यत्साधनयोग्यः सम्यग्ज्ञानादिको धर्मः स एव साधयति । ततः सम्यग्दृष्टिगृहीतेऽप्यनन्तधर्माध्यासिते मोक्षादि-सार्धेने वस्तुनि योग्यमेव सम्यग्ज्ञानादिकं धर्मं तत्साधनाय व्यापारयति, नाऽयोग्यं मिथ्याज्ञानादिकम् । मिथ्यादृष्टिस्तु मिथ्यात्वोदय-तिमिरतिरस्कृतभावदृष्टित्वेन तत्र तस्याऽयोग्यतामपश्यंस्तमेव व्यापारयतीति । अतः साधनविपर्ययं करोति, इत्यज्ञानमेव तस्य ॥ इति माथार्थः ॥ ३३१ ॥

एतदेव भावयन्नाह—

‘जोगा-जोगाविसेसं अमुणंतो सो विवज्जयं कुणइ । सम्मदिट्ठी उण कुणइ तरस स द्ढाणविणिओगं ॥ ३३२ ॥

१ यदि सोऽपि तस्य धर्मः किं विपरीतत्वमिति, तद् न भवेत् । धर्मोऽपि यत्-सर्वो न साधन किन्तु यो योग्यः ॥ ३३१ ॥ २ माथा ३२० ।

३ घ.ज. ‘धुम्भुल’ । ४ क.ग. ‘धनम’ । ५ योग्यायोग्यविशेषमज्ञानं स (मिथ्यादृष्टिः) विपर्ययं करोति । सम्यग्दृष्टिः पुनः करोति तस्य स स्थानविनियोगम् ॥ ३३२ ॥

व्याप्यतार्थम्, ननु सम्मगहृष्टिर्योग्ययोग्य च साधनधर्म जानाति, ज्ञात्वा च स्थाने व्यापारयति । तथा च सम्मगारा-
धर्मो भूत्वा समीहितफलभाग् भवति । उक्तं च-

“काले सिक्खइ नाण जिणमणिअ परमभत्तिराण्णे । दसणपभावगाणि अ सिक्खइ सत्थाइ कालमि ॥ १ ॥

काले य भत्तपाण गवेसए सयलदोसपरिसुद्ध । आयरियाईणद्धा पवयणमायासु उवउत्तो ॥ २ ॥

एव समायरतो काले फाल विसुद्धपरिणामो । असवत्तजोगकारी सलाटणिज्जो य सुवणम्मि ॥ ३ ॥

सयलसुरा मुरणमिअजिण गणहरमणियकिरियविहिक्सलो । आराहिकण सम्मत्त नाण चरणाइ परमाइ ॥ ४ ॥

सत्तट्टभवगहणब्भतैरकालम्मि केवल्लेण । उप्पाडिकण गच्छइ विहुयमलो सासय मोक्ख ॥ ५ ॥

तत्थ य जर जम्मण मरण रोग तण्हा छुहा भय विमुक्को । साइ अपज्जवसाण कालमणत्त सुह लहइ” ॥ ६ ॥

इत्येवमादि ॥ इति गाथार्थ ॥ ३३२ ॥

तदेव चालना प्रत्यवस्थानादिभिर्व्याख्याता अवग्रहादयः । अथ तेषामेव कालनिरूपणार्थमाह निर्युक्तिकारः-

उग्हो एक समय ईहा-वाया मुहुत्तमत तु । कालमसत्त सत्त च धारणा होइ नायव्वा ॥ ३३३ ॥

अवग्रह इति व्याख्यानाद् नैश्चयिकोऽर्थावग्रहो द्रष्टव्यः । स किम् ? इत्याह- सर्वजन्य कालनिर्णयः । समयः, तमेक समय
भवति, न परत् । ईहा उपायौ मार्गनिर्णयस्वरूपौ ‘मुहुत्तमत त्विति’ अन्त शब्दो मध्यवचन, ततश्च जन्यपत्, उत्कृष्टतश्च मुहूर्तो
न्तर्भिन्न मुहूर्तं ज्ञातव्यौ भवतः- अन्तर्मुहूर्तमित्यर्थः । तुश्चकारार्थः । चकारश्चासुक्तसमुच्चये । ततश्च व्यञ्जनावग्रह व्यावहारिकार्थावग्रहौ

१ काले शिक्षत ज्ञान जिनभणित परमभक्तिगोण । वसोमप्रभावकणि ॥ शिक्षते शास्त्राणि काले ॥ १ ॥

काले ॥ भक्कपाय गवेयते सकलदोषपरिसुद्धम् । आचार्यादीनामर्थोय प्रवक्षतमागुरुपुपुक्त ॥ २ ॥

युव समाचरन् काले काले विमुद्धपरिणाम । आद्यवान्तयागकारी इलाचनीयश्च सुवने ॥ ३ ॥

सकलसुरा अमुरप्रणतजिन-गणपरमणितक्रियाविधिकुशल । आराध्य सम्पक्व ज्ञान चरणाति परमाणि ॥ ४ ॥

ससा-उष्टभवग्रहणाम्यन्तरकाले केवल्लज्जानम् । उत्पाण गच्छति विपुत्तमल साधत मोक्षम् ॥ ५ ॥

तत्र अ जरा जन्म मरण रोग-दुष्णा शुद् भय विमुक्त । साधपर्यवसान कालमनन्त सुख क्कभत्ते ॥ ६ ॥

२ क ग ण’ । ३ प तेरे वा । ४ क ग ‘ल नाण ।

५ अवग्रह एक समयमीहा उपायौ मुहूर्तान्तस्तु । कालमसत्त सत्त च धारणा भवति ज्ञातव्या ॥ ३३३ ॥

विशेषा०

॥१९८॥

च प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तं भवत इति द्रष्टव्यम् । क्वचित् 'मुहुत्तमद्वं तु' इति पाठः, तत्राऽपि मुहूर्तार्थशब्देनाऽन्तर्मुहूर्तमेव मन्तव्यम् । तुशब्दोऽपि तथैव । कालनं कालः, न विद्यते संख्या पक्ष-मास-ऋतु-अयन-संवत्सरादिका यस्याऽऽवाससंख्यः पल्योपमादिलक्षणस्तं कालमसंख्यम्, तथा संख्यायत इति संख्यः-पक्ष-मास-ऋतु-अयनादिप्रमित इत्यर्थः, तं संख्यम्, चशब्दादन्तर्मुहूर्तं च धारणा प्रागाभिहितस्वरूपा भवति ज्ञातव्या । इदमुक्तं भवति - अविच्युति-स्मृति-वासनाभेदाद् धारणा त्रिविधा । तत्राऽविच्युतिरूपा, स्मृतिरूपा च प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तं भवति । या तु तदर्थज्ञानावरणक्षयोपशमरूपा स्मृतित्रिजैरूपा वासनाख्या धारणा, सा संख्येयवर्णयुषां सत्त्वानां संख्येयं कालम्, असंख्येयवर्णयुषां तु पल्योपमादिजीविनामसंख्येयं कालं भवति ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ ३३३ ॥

अथैनां भाष्यकारो व्याख्यानयति-

अत्रोपगमो जहन्नो समयं सेसोऽगमहादयो वीसु । अंतोमुहुत्तमेगं तु वासनाधारणं मोत्तु ॥ ३३४ ॥

अवग्रह इत्यस्य व्याख्यानमर्थवग्रह इति, अयमपि निश्चय-व्यवहारभेदतो द्विधा, ततो व्यवहारार्थावग्रहव्यवच्छेदार्थमाह- 'जहन्न इति' अतिस्तोककालत्वेन जघन्यो नैश्चयिकोऽर्थावग्रहो नेतर इत्यर्थः, अयमेकसमयं भवति । शेषास्त्वेकां वासनारूपां धारणां श्रुत्वा येऽवग्रहादयो व्यञ्जनावग्रह-व्यावहारिकार्थावग्रहे-हा-ऽपाया-ऽविच्युति-स्मृतिरूपा मतिभेदास्ते सर्वेऽपि विष्वक् पृथगेकमेवाऽन्तर्मुहूर्तं भवन्ति । वासनाधारणायास्तु निर्युक्तिगाथोक्तमेव कालमानमवगन्तव्यम्, इत्यभिप्रायः ॥ इति गाथार्थः ॥ ३३४ ॥

अथ 'पुष्टं सुणेइ सदै' इत्यादिनिर्युक्तिगाथाया भाष्यकारः संवन्धमुपदर्शयन् परां गाथामाह-

सोत्ताईणं पत्ताइविसयया पुव्वमत्थओ भणिआ । इह कंठा सट्ठाणे भण्णइ, विसयप्पमाणं च ॥ ३३५ ॥

श्रोत्रादीनां प्राप्ता-ऽप्राप्तविषयता पूर्वपर्यतोऽर्थव्याख्यानद्वारेणाऽऽयता मया विस्तरेणाऽभिहिता । इह तु स्वस्थाने स्वस्थानत्वाद् निर्युक्तिकारेण कण्ठाद् गाथामूत्रेण स्वयमेवासौ भण्यते । एतदुक्तं भवति- 'उगमहो इह अवाओ य' इत्यादिनिर्युक्तिगाथाया व्याख्यानं कुर्वता मया 'नैयण-मणोवज्जिदियभेयाओ वंजणोगहो चउहा' इत्यादिना भाष्येण व्यञ्जनावग्रहव्याख्याप्राप्तावे श्रोत्रादीनां प्राप्ता-प्राप्तविषयता प्रोक्ता । इह तु कण्ठाद् निर्युक्तिगाथायाः स्वस्थानत्वाद् निर्युक्तिकारस्तां वक्ति । नन्वत्र कथं तस्याः स्वस्थानत्वम् ?

१ घ. ज. 'स्मृतेर्वी' । २ घ. ज. 'जम्मा वा' । ३ अर्थावग्रहो जघन्यः समयं शेषाऽवग्रहादयो विष्वक् । अन्तर्मुहूर्तमेकं तु वासनाधारणा मुत्वा ॥ ३३४ ॥

४ गाथा ३३६ । ५ श्रोत्रादीनां प्राप्तादिप्रियता पूर्वपर्यतो भणिता । इह कण्ठात् स्वस्थाने भण्यते, विषयप्रमाणं च ॥ ३३५ ॥ ६ गाथा १७८ । ७ गाथा २०४ ।

इति चेत् । उच्यते—नन्यभ्ययनागमैर्दान्तरे तस्या भूतिपादितत्वादिह स्वस्थानत्वमिति । न कैलभसवेवाभिधास्यते, किन्तु मसज्जतः सर्वेन्द्रियाणां विषयममाण चाह भणिव्यामि ॥ इति गाथार्थ ॥ ३३५ ॥

कया पुनर्गाथया निर्युक्तिरुताजसौ भण्यते ? इत्याह—

पुंठ सुणेइ सव रूप पुण पासइ अपुठ तु । गध रस च फास च बटपुठ वियागरे ॥ ३३६ ॥

श्रोत्रेन्द्रिय कर्तुं, शब्द कर्मतापन्न शृणोति । कथभूतम् ? इत्याह—सृष्टयत इति सृष्टस्त सृष्ट वनौ रेणुवदालिङ्गितमात्रमेवेत्यर्थ । इदमुक्त भवति—सृष्टमात्राण्येव शब्दद्रव्याणि श्रोत्रमुपलभते, यतो घ्राणेन्द्रियविषयभूतद्रव्येभ्यस्तानि स्पर्शभाणि, वहूनि, भावुकानि च, पटुतर च श्रोत्रेन्द्रिय विषयपरिच्छेदे घ्राणेन्द्रियादिगणादिति । श्रोत्रेन्द्रियस्य चेह कर्तुं शब्दश्रवणन्यथानुपपत्तेर्लभ्यते । एव घ्राणेन्द्रियादिपयि वाच्यम् । तानि पुन रुध गन्धादिरु शुद्धान्ति ? इत्याह—गन्धयत इति गन्धस्तमुपलभते घ्राणेन्द्रियम्, रसयत इति रसस्त च शुद्धान्ति रसनेन्द्रियम्, सृष्टयत इति स्पर्शस्त च जानाति स्पर्शनेन्द्रियम् । रुधभूत गन्धादिकम् ? इत्याह—उदसृष्टम् । तत्र सृष्टमिति पूर्ववदेव, यद् तु गढतरमाश्लिष्टमात्मप्रदेशेस्तोयदात्मीरूतमित्यर्थः । ततश्च गन्धादिद्रव्यसमूह प्रथम सृष्टमालिङ्गितम्, ततश्च स्पर्श नानन्तर वद्धमात्मप्रदेशेर्गढतरमागृहीतमेवोपलभते घ्राणेन्द्रियादिकमिति । एव व्यापृणीयात् प्ररूपयेत् प्रज्ञापकः, यतो घ्राणेन्द्रियादि-विषयभूतानि गन्धादिद्रव्याणि शब्दद्रव्यापेक्षया स्तोक्तानि, वादराणि, अभावुकानि च, विषयपरिच्छेदे श्रोत्रापेक्षयाऽप्यदूनि च घ्राणादीनि, अतो वद्धसृष्टमेव गन्धादिद्रव्यसमूह शुद्धान्ति, न पुन सृष्टमात्रमिति भावः । ननु यदि स्पर्शानन्तर यद्ध शुद्धान्ति, तर्हि 'पुढमद' इति पाठो युक्तः, इति चेत् । उच्यते—विचित्रतात् मृगमतेरित्य निर्देशः, अर्थतस्तु यथा त्वयोक्त तथैव द्रष्टव्यम् । अपर-स्त्राह—यद् वद्ध तत् सृष्ट भगवतः, विशेषनन्धे सामान्यनन्धस्याजन्तर्भावात्, ततः किं सृष्टग्रहणेन ? इति । तदयुक्तम्, सरुलश्रोतु-साधारणताच्छास्त्रारम्भस्य, प्रयश्चित्तज्ञाऽनुग्रहार्थमर्थगम्याभिधानेऽप्यदोपादिति ॥

चक्षुरिन्द्रिय त्वमात्ममेव विषय शुद्धान्ति, इत्याह—'रूप पुण पासई अणुठ हिमति' रूप कर्मतापन्न चक्षुरसृष्टमपाप्मेव पश्यति । पुन शब्दस्य विशेषणार्थतादिसृष्टमपि योग्यदेशस्यमेव पश्यति, नाऽयोग्यदेशस्य सौधमिदि, कट कुटयादिव्यग्रहित या घटादि ॥ इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ ३३६ ॥

अथैतद्व्याख्यानाय भाष्यम्—

पुंढं रेणुं व तणुस्मि बद्धमप्पीकयं पणुमेहिं । छिक्काइं चिय गिण्हइ सददव्वाइं जं ताइं ॥ ३३७ ॥

बहु-सुहुम-भावुगाइं जं पडुयरं च सोत्तविण्णाणं । गंधाईदव्वाइं विवरीयाइं जओ ताइं ॥ ३३८ ॥

फरिसाणंतंरमत्तप्पएसमीसीकयाइं वेप्पंति । पडुयरविण्णाणाइं जं च न घाणाइकरणाइं ॥ ३३९ ॥

‘स्पृष्ट’ इत्यस्य व्याख्यानं ‘पुंढं रेणुं व तणुस्मि चि’ यथा रेणोस्तनौ संवन्ध इत्येतान्मात्रेण यद् वस्तु संवद्धं तदिह स्पृष्टमुच्यत इति भावः । ‘वद्धमित्यादि’ यदात्मीकृतमात्मना गाढतरमागृहीतम्, आत्मप्रदेशेस्तनुल्लयतोयत्रद् मिश्रीभूतं तद् वद्धमुच्यत इत्यर्थः । तत्र ‘छिक्काइं चिय चि’ स्पृष्टान्येव शब्दद्वयाणि शुक्लाति श्रोत्रम्, यतस्तानि वह्नि, मूक्षमाणि, भावुकानि च वासक्तानि चेत्यर्थः । पडुतरं च श्रोतुविज्ञानम् । गन्धादिद्वयाणि तु विपरीतानि स्तोरु-वादरा-अभावुकानि यतः, अतस्तानि स्पर्शान्तरमात्मप्रदेशैर्मिश्रीकृतानि स्पृष्ट-वद्धानि शुबन्ते घ्राणादिभिः; पडुतरविज्ञानानि च न भवन्ति यतो घ्राणादिरूपानि ॥ इति गाथात्रयार्थः ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥ ३३९ ॥

अथ ‘स्वेनं पुण पासइ अपुंढं तु’ इत्यत्रोपपत्तिमाह—

अप्यत्तकारि नयणं मणो य नयणस्स विरायपरिमाणं । आथंगुलेण लक्खं अइरित्तं जोयणाणं तु ॥ ३४० ॥
प्रागुक्तयुक्त्या अप्राप्तकारि— अप्राप्तस्यैव वस्तुनः परिच्छेदकारि यतो नयनं, मनश्च; ततोऽस्पृष्टमेव रूपं पश्यति नयनेन्द्रियम् । ननु यद्यप्राप्तं रूपमेतत् पश्यति, तर्हि लोभान्नादवर्गाय यदस्ति तत् सर्वं पश्यतु, अप्राप्तत्वाविशेषात्, इत्याशङ्क्य, यद्विन्द्रियाणां विषयपरिमाणं भवनीयत्वेन प्राक् प्रतिज्ञातं, तत्र चक्षुषस्तावत् तदाह— ‘नयणस्सेत्थादि’ नयनेन्द्रियस्याऽऽपि आत्माहुत्वेन सान्निरेकं योजनलक्षमुत्कृष्टतोऽपि-विषयपरिमाणमभिहितम्, तेनाऽप्राप्तकारित्वाविशेषेऽपि परतो न पश्यतीति भावः । इह च ‘आत्माहुत्वेन’ इति वदतः कोऽभिप्रायः ? । उच्यते— अहुलमिह तावत् त्रिविधं भवति— आत्माहुलम्, उच्छ्रयाहुलं, प्रमाणाहुलं चेति । तत्राऽऽयम्—

१ स्पृष्टं रेणुरित् तनो चक्खमासीकृतं प्रदेशोः । स्पृष्टान्येव गृह्णन्ति सन्दृग्माणि यत् तानि ॥ ३३७ ॥

बहु-सूक्ष्म-भानुकाणि यत् पडुतरं च श्रोत्रविज्ञानम् । गन्धादिद्वयाणि विपरीतानि यतन्तानि ॥ ३३८ ॥

स्पर्शान्तरमन्मात्मप्रदेशैर्मिश्रीकृतानि शुबन्ते । पडुतरविज्ञानानि यत् न घ्राणादिरूपानि ॥ ३३९ ॥ २ गाथा ३३६ ।

३ अप्राप्तकारि नयनं मनश्च नयनस्य विषयपरिमाणम् । आत्माहुत्वेन लक्षमितिक्तं योजनान्मा तु ॥ ३४० ॥

